THE INSTITUTE FOR ADVANCED STUDIES OF WORLD RELIGIONS

FILM—STRIP NO. MBB—1971— 24-23

BUDDHIST SANSKRIT MANUSCRIPTS

IASWR

MICROFILM PROJECT MBB 11

~~MBB-1974-24~~
1. Film strip number

5
2. Source

SPHUṬĀRTHĀ
3. Title

ABHIDHARMAKOŚAVYĀKYĀ

4. Additional title, shortened forms of title etc.

N. S. + 880 = A. D.
5. Year in which MS was copied (Nepali Samvat and Christian Era)

6. Name of cribe

NEPALĪ PAPER
7. Material (Palm leaf, etc.)

NEWĀRĪ
8. Script

30 cm. x 14 cm
9. Size

12
10. Lines to a page

318
11. Number of leaves in complete work

12. [illegible] Missing leaves

YAŚOMITRA
13. Author and Date of composition (if given)

5
14. Number of Chapters

15. Remarks This is commentary of ABHIDHARMAKOŚA by VASUBANDHU. In this text has two hand-writings compare with MS. NO. Title has no Chapter has no title.

Jun 15, 1974
Date Photographed

अभिधर्मको
श

ॐ नमो मानवलप्रमथनाय ॥ ॥ यः सर्वथा सर्वहतान्धकारः संसारपंकाज्जगदुज्जहार ॥ तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे
शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशं ॥ १ ॥ महाबलो ज्ञानसमाधिदन्ताय: पङ्क्रेजन्ममयंविदार्य ॥ विवर्ण निर्वृत्स्फुटबीप्रशा
कं तं शास्तृनागं शिरसा नमामि ॥ २ ॥
परमार्थशास्त्रकृत्याकुर्वीधं शास्त्रकृत्स्नमिव लोके ॥ यं बुद्धिमतामग्र्यं द्वितीयमिव बुद्धमित्याहुः ॥ तेन वसुबन्धुनाम्नाभिविष्यसत
मार्थबन्धुना जगतः ॥ अभिधर्मप्रत्यासः कृतोऽयमभिधर्मकोशाख्यः ॥ अभिधर्मसागरसमुद्धृतस्यास्य शास्त्ररत्नस्य व्याख्याम
या कृतेयं यथार्थनामा स्फुटार्थेति ॥ गुणमतिवसुमित्राद्यव्याख्याकारैः पदार्थविवृतिर्या सुकृता साभिमतामलिखिता च तथायमर्थ
श्चेति ॥ सिद्धान्तार्थापसृतं किंचित्कथानुगैः कृता व्याख्या ॥ तन्मूलत्वयथावद्विहितं हमयान्यथा व्याख्या ॥ अभिधर्मविलापायां कृतत्रम
यत्नाभिधर्मकोशस्य च ॥ प्रविचार्यतामियं तेर्व्याख्या युक्ता न वा युक्ता ॥ युक्ता चेद्ग्राह्येयं न वदया स्यादन्यथा विधातव्या ॥ न हि विषयमर्थं स्वबलि १
तुं न समर्थं तन्माहशां बुद्धिः ॥ ॥ इह शास्त्रारम्भकः स्वार्थं विवृद्धानन्त्वाचार्य्य आह ॥ शास्त्रं प्रणेतुकामः स्वस्य शास्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं गु
णाख्यानपूर्वकं तस्मै नमस्कारमारभते इति ॥ शास्त्रमभिधर्मकोशं प्रणेतुकामः कर्तुकामः ॥ स्वस्य शास्तुरात्मीयस्य शास्तुः सहितगवा
नाचार्य्यस्यात्मीयः शास्तात्कीसनप्रतिपन्नत्वात् ॥ तनवाशस्त्रामहाकरुणपरतन्त्रुक्षसकलालोकः स्वस्वनपरिगृहीतः ॥ तस्मादाचा
र्यस्यापि स्वत्वेन गृहीतस्य सत्तगवाःस्वः शास्ता भवति ॥ माहात्म्यज्ञापनार्थमिति ॥ महात्मत्वं माहात्म्यं स्वपरार्थप्रतिपत्तिसम्पन्नत्वज्ञाप

नार्थं तदेवबाधार्थं ॥ गुरुव्याख्यानपूर्वकं · गुरुकथनपूर्वकं ॥ तस्मै नमस्कारमात्ररतः · तस्मै प्रह्वमंसकत्वात् इत्यर्थः ॥ अतीतकालस्यादानध्ववानि
ति ॥ वक्ष्यवर्त्तमानकालवदप्रयोगः अथापि नमस्कारान्तरात्प्रायात् ॥ शिष्यपरंपरयावानमस्कारान्तरालाविनामात् ॥ तद्दत्तस्तुपी
दृष्टांवदाद्वप्रयोगमदृष्टपरं ॥ अथवाद्वानुभासते ॥ अथवा स्वयं वाद्वान्नधिकारार्थः ॥ प्रयुक्तराथ इति ॥ गुरुव्याख्यानमात्रग्रहमाहात्म्यावबोध
ननमस्कारसाधनत्वेन तस्यात्ततु वक्तृत्वात् ॥ नमस्कारस्य हि माहात्म्यं स्वस्य ॥ अथवा गुरुव्याख्यानेनैव माहात्म्यं ज्ञाप्यते न नमस्कारपक्षा ॥ नम
स्कारान्तरमस्तु स्वपुण्यप्रसवार्थं ॥ सदाचारानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं वा ॥ कृतातिमतदेवतापूजास्तुतिनमस्कारा हि सन्तः क्रियामारभन्त इत्यु
क्ति सदाचाराचारात् ॥ तत्र माहात्म्यज्ञापनं किमर्थमित्याचक्षते ॥ तच्छ्रोतॄणां वा प्रसादनार्थं ॥ ग्रन्थेन वा प्रसादनं श्रोतृणां स्ववचने सत्कृत्य श्रवणार्थं ॥ सत्कृ
त्य श्रवणार्थं ॥ सत्कृत्य श्रवणं च ग्रन्थस्य तद्विचारावतारप्रसादनार्थं ॥ तत्प्रसादने च तत्प्रहाणार्थं ॥ तत्सूत्रः सर्वदुःखदा ॥ पदमनलंकृतनि
र्वाणप्राप्त्यर्थमिति ॥ प्रयोजननिष्ठामाहात्म्यज्ञापने च कर्माचार्यस्य प्रयोजनमुक्तं साक्षात्प्रयोजनत्वात् ॥ तदितराणि त्वस्य हेतुत्वेनोक्ता
नीति ताकानि ॥ यच्छन्ति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह ॥ सामान्येनाद्यापि यच्छब्दो विहितः विशेषणाभावात् विशेषप्रवृत्तिर्भवति ॥ तद्यथा य
उपोद्धातकथनेऽनेनः शुक्लवालाः सद्देवधर्मेति ॥ दर्शनादिहापि ॥ यः सर्वथा सर्वहतान्धकारः संसारपंकाज्जगदुज्जहार ॥ तस्मै नमस्कृ
त्येति बुद्धं भगवन्तमित्यध्याहर्तव्यं ॥ न हि बुद्धादन्यस्यैवं गुणविशिष्टः सम्भवतीति कथमाख्याचष्टे ॥ यच्छन्ति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याहेति
बुद्धशब्देनैकदेशिकविधानं बुद्धविकसनाद्बुद्धः ॥ विबुद्ध इत्यर्थः ॥ विबुद्धं पद्ममित्युच्यते यथा ॥ अविद्यानिद्रापगमाद्बुद्धः प्रबुद्ध इत्यर्थः ॥

नमस्करोति॥ कस्य॥ हारुपारु आत्मारु पिरु मारु इहिरु श्रुति॥ न यथा सर्वासां मारुष्टामियं संज्ञा मा नति॥ सर्वथाश्रुपिरुष्टां पितति॥ एवं सर्व
थां च शास्तृधामियं संज्ञा शास्तृति॥ स तु शास्त्राद्विविशेषो भवति॥ अयथार्थो यथार्थश्च॥ अयथार्थश्च पूरणादिः॥ यथार्थश्च तथागत इति॥ अ
तो विशिनष्टि यथार्थमविपरीतं शास्तीति यथार्थशास्ता॥ तत्र विरचयन् परहितप्रतिपत्त्युपायस्य वचनात्॥ अत आह॥ परहितप्रतिपत्त्यु
पायमस्याविष्कुर्वन्नीत्येवमादि॥ न बुद्धिवचनप्रदानप्रलापवन्नेति प्रलापवच्छब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते॥ अबुद्धिप्रलापवन्न वचनप्रदानप्रलापवन्ने
ति॥ अबुद्धिप्रलापवत् यथा विकृतिविश्वरूपसंदर्शनं॥ वचनप्रदानप्रलापवत् यथा महाश्चर्यावनेषु प्रशंसकीति प्रवादः॥ अथवा त्रिपदार्थः॥ अ
थवा वचनप्रदानेन च प्रलापवत् अथ॥ प्रलापः अक्लिष्टविरहितः॥ ननु च बुद्धा अपि कदाचित् अबुद्धिप्रातिहार्यं विनेयानां प्रदर्शयन्ति॥ अस्त्येतदेवम
पि त्वावर्जनमात्रं तु तत्र यो ननु शासनीप्रातिहार्यं तत्तु नागमादि प्रतिपत्त्या लाभनाकमथ संसारादुद्धरणं भवति॥ किं करिष्यतीति प्रश्नः॥ न
मस्कृत्येति॥ क्त्वाविधिः क्रियान्तरापेक्षत्वात्॥ समानकर्तृकयोर्हि पूर्वकाले क्त्वाविधिर्भवति॥ शास्त्रं प्रवक्ष्यामीति॥ अर्थविशेषाभिधा
नको नाम समूहः शास्त्रं अधिकृतात्॥ समूहो न पदपङ्क्तिरिति चेत्॥ न तत्र हेतुः बुद्धिरूपसमूहकल्पनात्॥ शिष्यशासनात् शास्त्रमिति॥ किं
नामधेयमित्याह प्रतिप्रायः अभिधर्मकोशमित्यस्य निर्वचनं वक्ष्यति॥ अभिधर्मकोशं नाम॥ अवयवार्थावबोधपूर्वकः समुदायार्थावबोध इत्य
वयवार्थं तावत् स्फुटति॥ कोऽयमभिधर्मो नामेति॥ १ ॥ ॥

प्रज्ञाऽमला सानुचराऽभिधर्मः तत्प्राप्तये यापि च यच्च शास्त्रम्॥ तस्यार्थतोऽस्मिन् समनुप्रवेशात् स चाश्रयोऽस्येत्यभिधर्मकोशः॥ २॥

प्रज्ञामला सानुचराभिधर्म इति॥ धर्मप्रविचयलक्षणा प्रज्ञा प्रधानमिति मुख्यवृत्त्या प्रज्ञाग्रहणं॥ अमलेत्यनास्रवा॥ मलानामास्रवपर्यायत्वात्॥
सानुचरेति सपरिवारा नानाज्ञासमं चरन्त्यपि रूपा नाजानुचरा इत्युच्यन्ते॥ तदनुवर्तिकानत्वात्॥ तत्थ हापि समकालं चरन्तोऽपि तत्सहभुवो ध
र्मा अनुचरा उच्यन्ते॥ कः पुनः स चित्तचैतसः॥ अनास्रवसंवरजात्यादयश्च चित्तविप्रयुक्ता इति॥ ननु च चित्तं चैतसेभ्यः प्रधानं॥ तथा हि चि
त्तस्य श्रम चित्तवान् यथा ध्येरुण इति॥ नन प्रहे व चित्तस्य परिवारा ईहिता तच्चित्तं प्रज्ञायाः चैतसिकत्वात्॥ अस्मात्तदपि तु धर्मप्रविचयलक्ष
प्रज्ञा चेतस्यापि सर्वस्य कलापस्य नायकत्वं॥ कश्चित्कश्चिद्धर्मः प्राधान्यमास्कन्दति॥ तद्यथाभिसंप्रत्ययकाले श्रद्धा स्वभावनायां प्रज्ञा पञ्चस्कन्धक
इति॥ अनास्रवसंवरस्तस्मिन् कलापे रूपस्कन्धः॥ या वेदना स वेदनास्कन्धः॥ या संज्ञा स संज्ञास्कन्धः॥ चेतनादिजात्यादयः संस्कारस्कन्धः॥
विज्ञानं चात्र विज्ञानस्कन्धः॥ एष तावदिति॥ तावच्छब्दः क्रमार्थः॥ पारमार्थिक इति॥ परमार्थ एव पारमार्थिकः॥ परमार्थे वा भवः
पारमार्थिकः॥ परमार्थेन वा दीव्यति चरति वा पारमार्थिकः॥ सांकेतिकस्तु सांव्यवहारिकः॥ तत्प्राप्तये यापि च येति प्रज्ञा सानुचरा साभि
धर्म इति चाभिधिकृतं॥ तस्या अनास्रवायाः प्रज्ञायाः प्राप्त्यर्थं सोक्रास्यान्ते पर्य्यध्रवा वा श्रुतमयी चिन्तामयी च भावनामयी च प्रज्ञा सास्रवा
॥ या चोपपत्तिप्रातिलम्भिका सानुचरा सापि सांकेतिकोऽभिधर्मः॥ तत्र श्रुतप्रयोगजा श्रुतमयी युक्तिनिध्यानप्रयोगजा चिन्तामयी॥ भाव
नाप्रयोगजा भावनामयी॥ उपपत्तिप्रतिलम्भा उपपत्तिप्रातिलम्भिका॥ उपपत्तिप्रतिलम्भोऽस्यास्तीति अत इति ठनो विहितत्वाद्विधानान्न
वृद्धिः॥ श्रुतचिन्तामय्युपपत्तिप्रातिलम्भिका भावनामयी चानुप्रयावचरी चतुःस्कन्धकोऽभिधर्मः॥ कुतः पञ्चविवर्जकरूपाभावात्॥ रूपाव

किं कारणं द्विविधा हि मार्गा लौकिका लोकोत्तराश्च ॥ अतो विशेषणार्थं पुनर्विधीयते ॥ अत एव चात्र मार्गसत्यग्रहणं ॥ प्रसिद्ध्यर्थं वार्थपदस्यागम्य
ते नाप्रसिद्धं ॥ अप्रसिद्धं चासंस्कृतमिति ॥ अपरे व्याचक्षते ॥ तृतीयस्याप्यर्थकालनिवृत्त्यर्थमर्थपरिसिद्धमप्यगत् ॥ पुनरुच्यते ॥ यथा हि ति
स्रो वेदना उक्ताः ॥ सुखा दुःखा अदुःखासुखा च सैव धर्मा अपि संगृह्यन्ते ॥ सास्रवा अनास्रवा सास्रवानास्रवाश्च तथा नैव सास्रवा ना
नास्रवाश्चेति ॥ तन्नयं स्थापयन्ति स्म ॥ किं पुनस्तथा उक्ता सास्रवा एव ॥ आहोस्विन्नास्त्यस्येति सन्दिह्यते ॥ अस्ति हि सास्रवानास्र
वत्वविकल्पावकाशः ॥ कथमिति ॥ वैभाषिकप्रक्रियया तावद्द्विधा सानुशयं क्लिष्टं सक्लिष्टमनुशायकं चेति वचनात् ॥ यच्चक्षुरादया
यावदनुपादयाऽक्लिष्टस्यानुशयाने नवास्रवे ॥ सास्रवानामननुशयाने ॥ प्रहीणे क्लेशेननुशयाने नास्रवेन सास्रवा ॥ अप्रहीणे क्लेशे प
ञ्चस्कानन्तरेऽपि सास्रवा भवति ॥ दार्ष्टान्तिकप्रक्रियया पि च चक्षुरादयोऽर्हत्सन्तानगता वा अनुपादयाऽनाश्रवा ॥ अनास्रवाश्रयमना
श्रयत्वात् ॥ सास्रवाश्च ते अनास्रवाश्रयमप्रतिपक्षत्वादिति ॥ पार्यायिकं नास्रवानास्रवत्वं चक्षुरादीनां कल्पयन्तीति सन्देहः ॥ तत्सन्देहविनिवृत्त्यर्थमि
दमुच्यते ॥ अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतमिति नियम्यते यमनास्रवा भवन्तीति न सास्रवा यस्थाकामिति पुनर्वचनं ॥ तत्र हि चक्षुरा
दयो वैभाषिके पक्षे निष्पक्षा ॥ किं सास्रवपक्षे अथानास्रवपक्षे इति ॥ सास्रवपक्ष एवेति तस्मात् ॥ कथं प्रहीणे प्रहीणे क्लेशे नास्रवे क्लेशे नास्रव
व्यवस्थाप्यते ॥ यथा सास्रवा अनुशयाना अननुशयिता वा अनुशयिष्यन्ते वा तस्मात् सास्रवाः कालिकार्थविवक्षया पि हि लोके वर्तमानकालप्रयोगादृ
श्यते ॥ यथा प्रज्ञानं कृतसत्त्वा अग्निः ॥ या पिनक्षिता वा न या पिनक्षिष्यति ॥ सचापि ता अग्निर्गम्यते भवति ॥ अत एव व्याख्यायते ॥ अथ वा यद्यपि तत् प्र ८

हारक्षेस्त्व अस्मचितिमितेनास्रवेन कः ४ पत्र सत्क्रानगतेन पि सास्रवा उच्यन्त इति ॥ ननु च समासनिर्देश अदवसास्रवानास्रवा धर्मा शुध्यति नीयता अथ प्रस
ङ्गः ४ ॥ न तत्रैकत्वेनास्य निर्देशः सम्भवात् ॥ सास्रवाश्च अनास्रवाश्च सास्रवानास्रवा शुद्धिति उक्ते ऽव धर्म ४ ॥ अस्त न्नू पाश्चमम्येकर शब शून्यता ॥ तत्र धर्म्मदृ
ष्टकाचिन्तिनियथ ॥ अपत्र पूननात्र नर्थ्य पञ्चासिद्धम वेनत्न स्पष्टीकरणार्थं तु प्रपञ्च उच्यते ॥ तथा अविरुद्ध धर्मविरुद्धयश्च वक्तव्यमितमे स३
व सर्वे सिद्धं ॥ पूर्वकालिकसर्वजन सूत्राधिकवला ४ ॥ समासानाधिकरणस्य च समासादि प्रपञ्च उच्यते ॥ तद्वक्तम् ॥ कतमं त्रिविधमसंस्कृत
मित्य प्रतीत्या स्वकृति ॥ त्रिविधग्रहणं शून्यकावधारणार्थं ॥ सन्ति हि केचिद् एकमेवासंस्कृतं निर्वाणमिच्छन्त्य यथा वात्सीपुत्रीयाः ४ पत्र माध्य
दयावहवात्सत्स्कृतां शून्यमिति वैभाषिकाः ४ ॥ तन्मत प्रतिषेधार्थमियत्तावधारणं ॥ कतमोत्र विति ॥ प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधश्च व च कृ
ति ॥ नाकाशं आकाशस्य लोके प्रसिद्धत्वात् ॥ तत्राकाशमनावृतिरिति ॥ तत्र प्रतिनिर्देशार्थः ॥ वाक्यपर्यासो वा ॥ अवकाशं ददातीत्याकाशमि
ति निर्वचनं ॥ स्वरूपमस्याह ४ आकाशं तावत् अनावृत्याकाशमित्यपर ॥ अनावृतिरनावरणं ॥ कर्तृसाधनं कर्मसाधनं वा ॥ या धर्मो ऽन्यान्धर्मान्नावृणो
ति ॥ अन्यैर्वा नाव्रियते ॥ तदनावरणस्वभावं आकाशं ॥ तद्प्रत्यक्षविषयत्वात् अन्यधर्मानावरणादनुमीयते ॥ तत्त्वावरणभावमात्रं ॥ अ
तत्र चव्याख्यायते ॥ यत्र रूपस्य गतिरिति ॥ यदि यस्मादावरणभावेन नाव्रियते वा तदाकाशं अप्रतिघातपि चिकाद्य ४ सत्कार्यास्कारं थ व
तिरस्काराश्च प्राप्नुवन्ति ॥ न प्राप्नुवन्ति ॥ परेषामावरणभावात् ॥ कृत्रिमकारी हि चित्तचेतनवल्लन परेषां गतिं चित्तादीनां विबध्नन्ति ॥
प्रतिसंख्यान्यप्रतिसंख्यानिरोधो तर्हि अविबन्धकत्वादाकाशं प्राप्नुत ४ ॥ न तयो ४ संयोगद्व्यात्पुरस्कृत्य धर्मध्वंसं संयोग प्राप्ति नियतत्वा

क विद्यते हि स प्रतिसंख्यानिरोध इत्युक्तं प्राक् ॥ अनास्रवत्वाच्च प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि नास्ति ॥ एवमसंस्कृतस्याल्पवक्तव्यत्वात् पुनस्ता ऽस्य
श्चान्यपि समापय्य संस्कृतान्निर्देष्टुकाम उपाद्घातमुत्सादयति ॥ यदुक्तं संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवा इति ॥ कतमे ते संस्कृता इति ॥

ते पुनः संस्कृता धर्मा रूपादिस्कन्धपञ्चकं ॥ त एवाध्वा कथावस्तु सनिःसाराः सवस्तुकाः ॥ ७ ॥

ते पुनः संस्कृता धर्माः ॥ पुनःशब्दः प्रत्यदानजप्रदर्शनार्थ उक्तः ॥ पूर्वं प्रत्यदसास्रवानास्रवा इति ॥ अस्यन्तु पुनः प्रत्यद इति ॥ असंस्कृ
तनिर्देशानन्तरव्यवहितत्वात् पुनः संस्कृतग्रहणं असंस्कृतनिरासार्थं ॥ त इति तच्छब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः ॥ के च पूर्वं प्रकृताः ॥ अवर्जि
ता ये च सास्रवाः ॥ वर्जिता ये च मार्गसत्यस्वभावाः ॥ उभयपक्षिताः कथं गम्यते ॥ ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्त इति अनास्रवस्यः
सास्रवनिष्कर्षं वचनात् ॥ यद्रूपादिस्कन्धपञ्चकं वक्ष्यमाणलक्षणं तमी संस्कृता इत्याः ॥ अन्यान्यमर्वां संग्रहः ॥ रूपादिग्रहणं शीला
दिस्कन्धनिरासार्थं ॥ अन्येऽपि हि पञ्च स्कन्धाः सन्ति ॥ शीलस्कन्धः समाधिस्कन्धः प्रज्ञास्कन्धो विमुक्तिस्कन्धः विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्ध
श्चेति ॥ स्कन्धग्रहणं रूपादिविषयनिरासार्थं ॥ समस्य संस्कृत इति पर्यायावेतौ ॥ अथवा समस्य समागम्यान्योन्यमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ संभूय
संकृत्य स्येवं संशब्दस्यार्थं दर्शयति ॥ नैकप्रत्ययजनितमिति ॥ सर्वाल्पप्रत्ययत्वमपि अवश्यं द्वौ प्रत्ययौ स्तः ॥ चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि स
मापत्तिद्वयं त्रिभिः द्वाभ्यामन्ये तु जायत इति वचनात् ॥ इदं चैतन्धनवदिति ॥ संस्कृतशब्दस्य निष्ठान्तत्वात् निष्ठान्तशब्दमेव दृष्टकं दर्श १३

यति॥ डित्थवदिति डित्थं नाम कश्चित्॥ यत्स्वनानिष्कासितं तं डित्थमिति न्यायं॥ यत्तु निष्कासिष्यते॥ यच्च नैव निष्कासिष्यते रथनृत्यमववर्त्तते
ते डित्थमिति न प्राप्ते॥ उच्यते लोके डित्थमित्येवमिहापि यत्संस्कारिष्यते उत्पत्तिधर्म्मा। एवमनागतार्थेपि न संस्कारिष्यते। तत्तु उत्पत्तिधर्म्मा
ध्वस्तमपि संस्कृतानुवृत्त्यते॥ गच्छतीयत्वात् स्वलक्षणसाहचर्य्यम्॥ तत्र वा रक्ष्यति विस्तरः॥ सर्व्वोत्पत्तिधर्म्मः स्वार्थः स्वप्रनिकथः स्वप्रव्याख्या
नमिति॥ स्वप्राक्कालानामपि त्र्यध्वदीनां स्कन्धपर्य्यायत्वात्तेषां ध्वं हवचने॥ गतगच्छत्गमिष्यद्वादिति॥ लोकप्रसिद्धमध्वानमपश्चायमध्वया
ख्यातः॥ तथा हि लोके कथ्यते॥ अयमध्वा अमेन गतो यमध्वा गच्छन्त्ययमध्वा गमिष्यतीति। एवमिहापि गतोध्वा यातीतः॥ गच्छतियावर्तु
मानः गमिष्यतियानागतश्चेति॥ अयं च निरुक्तयातिवाध्वनशब्दस्याधिकृतं नेनुक्तं विधानमपश्चायमर्थोदर्शितः॥ अयं च निरुक्तयात
त्र कष्ठगि॥ अध्वनष्ठगि संस्कृता उवाध्वत्वेन गवन्नादर्शिताः॥ कथावस्तुत्वेनापि तत्र संस्कृता गवन्नादर्शिताः॥ त्रीणीमानि
लक्षणः कथावस्तूनि अत्र चतुर्थान्यपि च मानि यान्याधिकृत्याप्याः कथाः कथयन्तः कथयन्ति॥ कतमानि त्रीणि अतीतं कस्त्वनागतं कथावस्तु
प्रत्युत्पन्नमिति कथावाक्यमिति विस्तरः॥ कथावाक्यं वचनात्मकत्वाच्छब्दस्वभावः॥ तस्या वस्तु नामविषयत्वादर्थः॥ नाम्नः पुनरर्थोपि त्व
यः॥ तथा हि वक्ष्यति वाग्नाम्नि प्रवर्त्तते नामार्थं द्योतयतीति॥ यदि नामैव कथावस्तु नाम च संस्कारस्कन्धैकदेश एवेति कथं कृत्वा कथावस्तु
त्वेन संस्कृता उक्ता अस्त्युक्तस्याह॥ सार्थकवस्तुग्रहणात् संस्कृतं कथावस्तूच्यते॥ अन्यथा हीति विस्तरः॥ यदि सार्थकं वस्तुन
गृह्यते प्रकरणाच्छब्दः स्यादित्युच्यते॥ कथावस्तुत्वेनाप्यनेकाधिधात्वे सं गृहीतानीति॥ कथा पुनर्युक्ता सार्थकं वस्तु गृह्यतेति विधः क

पंकलगन्नोति ॥ पंकादिलोकस्यावसादात्मकत्वात्संसारः पंकस्तस्मान्तं ॥ अत एव चदनुद्धृत
न४ ॥ संसारोपि हि दुःखस्यतिस्यन्दितत्वात्संसारस्तस्मान्तं ॥ इतुद्धृत्य दृष्टिविचिकित्साविष्यन्दितान ॥ बुद्धापायात्कलक्षीयत्वनवाउद्धृ
तवान्४ ॥ तथावमग्नस्तात्स्यानुप्रवेशात्४ मृत्याद्यवयवनिमग्नावाजगत्सत्त्वलोकमधोधनार्थं अनुकम्पमानः कन्दुक्षायमाना
दृतवान् सद्धर्मदेशनाहस्तप्रदानैः ॥ सद्धर्मदेशना एव हस्तः ॥ तस्याः प्रदानानि उद्धृत्यनक्षीयवकुस्वादुद्धवचनैर्गर्यथार्हव्यवस्थ
तवान् ॥ यथार्हमिति अनुरूपमानमपि गम्यते लोके न यथादृष्टत्वात् ॥ तद्यथा ब्राह्मणा आमानीयन्तां राज्यामासस्थितः ॥ यथाप्रत्यर्हं राजयितुं
कं ॥ अमनागन्ववासन्निहिताः ॥ तानेव राज्यामासमिति गम्यते ॥ सर्वलोकब्राह्मणानां राज्यितुमशक्यत्वात् ॥ एवमिहापि याउज्ञा
हव्यास्तु हुर्दृः ॥ तम्य वासुद्धृतवानिति ॥ तत्र यथार्हमिति व्याचष्टे ॥ तस्मै नमस्कृत्येति भिन्नसाधनप्रक्रियासंबन्धितत्वान्नमः
शब्दस्य प्रक्षिप्यतार्थं नमस्कृत्य शब्दाद्वितिप्रक्षिप्तार्थस्य लोकभिन्नसाधनीत्युक्तं ॥ मिन्नसंस्कारः ॥ वाक्मनानमस्कारापि अत्रानु ४
क्तः सिद्धांतगुणाख्यानपूर्वकत्वात् मनस्कर्मपूर्वकत्वाच्च कायकर्मादः ॥ तस्मै इति किं लक्षणाये चतुर्थी ॥ अत्र वहवाव्याख्यानकारा मु
ह्यन्ति ॥ आचार्यगुणमतिस्तु व्याख्याचार्यवसुमित्रश्चाहतुः ॥ नमः शब्दयोगे चतुर्थी ॥ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्चे
ति ॥ तदेतदयुक्तं ॥ स्वस्तिकृस्य नमः शब्दस्य योगे सा चतुर्थी भवति ॥ अस्वतन्त्रश्चायं नमःशब्दः ॥ क्रियासंबन्धितत्वात् ॥ अत एव चान
सेवाचार्यधव्याख्यायुक्तौ नमस्कृत्यमुनीन्द्रंतिकर्मलक्षणा द्वितीया प्रयुक्ता ॥ तस्मान्न नमःशब्दयोगे चतुर्थीति ॥ द्वितीयायाः स्थान

चतुर्थी प्रयुज्यते ॥ तदिदमभिधानमात्रं न हि लक्षणमस्तीति ॥ कथं तर्हि यत्र चतुर्थी संप्रदानलक्षणं यत्र चतुर्थीति व्याचक्ष्महे ॥ क
थं संप्रदानसंज्ञा ॥ कर्मणायमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति ॥ द्विविधं कारकं कर्म … यथा … ॥ … लौकिकं कर्म लौकिकं चेति ॥ तत्र यदा
कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति … कर्माभिधीयते ॥ तदा कर्तुरीप्सिततमेन यमभिप्रैति स संप्रदानसंज्ञो भवति ॥ ब्राह्मणाय गां प्रयच्छ
तीति ॥ एतत्सिद्धं भवति ॥ यदा तु कर्म क्रियेति लौकिकं कर्माभिधीयते ॥ तदा क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञो भवतीति ॥ तदेतत्सि
द्धं भवति ॥ युद्धाय संनह्यति ॥ पत्ये शेते ॥ … क्रियया युद्धमभिप्रैति कर्तृणा यत् क्रियया … ॥ युद्धादीनां संप्रदानसं
ज्ञा सिद्धा भवति ॥ तथा … नमस्कारक्रियया … अभिप्रैति आचार्यः ॥ तस्मात् … संप्रदानसंज्ञा संप्रदानसंज्ञायां सत्यां संप्र
दाने चतुर्थीति चतुर्थी भवति ॥ एवं च कृत्वा पूर्वं … ॥ … ॥ …
… ॥ एवमादीनि … ॥ यदि तर्हि संप्रदानसंज्ञा … ॥ नमस्कृत्य मुनिं …
… ॥ विवक्षातः कारकाणि भवन्ति ॥ यदा कर्म विवक्ष्यते तदा … द्वितीया ॥ यदा संप्रदानविवक्षा तदा
चतुर्थीति उभयमपि सिद्धं भवति ॥ … संज्ञायां चानिष्टा वि
ति ॥ … भवति ॥ ननु च संज्ञायां … भवति न च यं संज्ञा ॥ संज्ञेयं द्विविधा हि संज्ञा ॥ विशेषसंज्ञा ॥ सा
मान्यसंज्ञा वा विशेषसंज्ञा … ॥ सामान्यसंज्ञा … संज्ञायाम … ॥ नच

...तिधर्मकोश

र्मा इत्ययमिति समासनिर्देश इति संक्षेपनिर्देश इति संक्षेपनिर्देशः॥ विस्तरनिर्देशस्तु पश्चाच्छास्त्रपरिसमाप्तेर्भविष्यति॥ अन्ये तु विसमा
सनिर्देशः सन्ति॥ संस्कृता असंस्कृता रूप्यरूपिण इत्यादयः सनिर्देशनानिदर्शनानि दर्शनानीत्येवमादयः। किमर्थमयमेव समासनिर्देश उ
क्तः। कस्मिन्नर्थे न पर्यनुयोगः॥ अथवा सांक्लेशिकव्यावदानिकपक्षप्रदर्शनार्थं तदर्थत्वाच्छास्त्रस्य॥ तस्य ज्ञेयाद्यावबोधो हि संक्लेशप
क्षस्य प्रहाणाय व्यवदानपक्षस्य च नान्निरोधस्य प्राप्तिरेव तु॥ संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवा इत्युच्यन्ते संस्कृता एव नासंस्कृताः॥ हेतुप्रत्ययजनिता
न्नुपादाय संस्कृताः॥ किं सर्वे॥ नेत्याह॥ मार्गवर्जिताः मार्गसत्यं न वर्जिताः॥ मार्गसत्यं न वर्जिताः॥ मार्गसत्यस्य संस्कृतत्वात्प्रसङ्ग इत्युप
त एवं विशिनष्टि॥ तत इदमुक्तं भवति मार्गसत्यवर्जिताः सर्वे संस्कृताः सास्रवा इत्युच्यन्ते॥ कथं पुनस्ते सास्रवाः॥ यद्यास्रवसंप्रयोगात् क्लिष्ट
त्वविरुद्धं चेत्। सास्रवाः स्युर्नान्ये॥ अथ आस्रवसहायसाधकत्वात् सत्कायसमुदाचरणत् क्लेशस्य तत्र यथा स्कन्धपञ्चकं उपादानस्कन्धा ८
इति सास्रवाः स्युः॥ नासत्स्वास्रवेषु तत्क्लेशस्य॥ नापि वाह्या धर्माः॥ कथं सास्रवा यस्मात् आश्रयास्ते सास्रवा इत्युच्यन्ते॥ षडायतनान्यध्यात्मि
कानि सास्रवाणि स्युः॥ अथ आस्रवाणामालम्बनानि सास्रवाणि॥ निरोधमार्गसत्यमपि सास्रवं प्राप्नोति॥ ऊर्ध्वाश्च तस्मिन्नूर्ध्वे तस्यालम्ब
नेनास्रवे॥ सास्रवा आस्रवास्तेषु यस्मात्समनुशेरते तत्र तस्मात्सास्रवा इत्युच्यन्ते पूर्वेणासम्बन्धाः॥ अनुशेरत इति
पुष्टिं लभन्त इत्यर्थः॥ प्रतिष्ठां लभन्त इत्यपरे अर्थे वा॥ पुष्टिलाभप्रतिष्ठालाभ एवागमादयः सत्कायदृष्टेः॥ अपरे व्याचक्षते॥ यथा
नुशेरत समाप्तस्य हार्दत इति पर्यवस्थानुगुणीभवन्तीत्यर्थः॥ तथा चागमः पितृस्वधर्म्ये स्वनुशेरत॥ अनुगुणीभवन्तीत्यर्थः॥ ना

गम्यते । ईप्सितनिरोधकर्म्मशिवर्जिता हि सास्रवा धर्माः कर्म्मक्लेशलोकविचित्रमिति वचनात् ॥ प्रकृत्यानुशेरते ऽनुशेरते तेषु पुष्टिं लभन्त इत्य
नुशयाः ॥ अनुशेरतेऽनुगता भवन्ति प्रतिष्ठां लभन्त इत्यनुशयाः ॥ अनुशयपतेष्वालम्बनतः संप्रयोगतो वाऽनुशेरते वा ॥ उक्तमपि सिद्ध
वाच्यं तद्व्याख्यानं ॥ किं कारणं यत् सर्वे धर्म्माः स्वास्रवा धर्मालम्बनीयवस्तु संस्कृता एव मार्गवर्जिताः सास्रवा उक्ता इत्याह ॥ सर्वे धर्म्माः सास्र
वाधर्मालम्बनमिष्यन्ते धर्म्मिकीयमतत् ॥ आकाशप्रतिसंख्यानिरोधयोरनास्रवालम्बनत्वात् ॥ एतद्वशात् अनुशयाः अनास्रवालम्बनाः प
श्यन्ते ॥ ननु निरोधमार्गालम्बना एव मिथ्यादृष्टिविमतीनां प्रत्यय अविद्याश्च केवला ॥ निरोधमार्गदर्शनहेयाः एतेनास्रवत्वेन चानुशेरते इति
वचनात् ॥ तस्मान्न सम्यग्लिखितमदिति यत्र्यम कामम्मितीयमपीत्यर्थः ॥ अथवा कामम्मिति निपातोऽभ्युपगमार्थः ॥ अभ्युपगम्यते एव नि
रोधमार्गसत्यालम्बना अपि सास्रवा उपजायन्त इत्यर्थः ॥ तत्र निरोधमार्गसत्यानुशयनिर्देशे एव स्थापयिष्याम इति ॥ नानास्र
वार्थविषयास्वीकाराद्विपक्षत्वात् प्रत्ययद्विवक्षत्वात् सहदृष्टिः ... स्वीकृत्य सर्वतः तत्रान्यस्यानुशयाः अनुशयितुं मृतस्कं ॥ आर्द्र
श्रवपत्र ... संस्कारं ॥ न चैवमनास्रवं ॥ नाप्यर्ध्वं ... मिव नानन्तालम्बनास्यानुशेरते विपक्षत्वात् निर्वाणमार्गो न तदालम्ब
नानोक्तवानां ॥ ... निरोधमार्गौ ... प्रतिष्ठां लभन्ते ॥ तत्फलं वा पलितपलानि पादानामिति ॥ ४ ॥

अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतं ॥ आकाशं द्वौ निरोधौ च तत्राऽऽकाशमनावृतिः ॥ ५ ॥

अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतमित्यर्थपरिशिष्टत्वात् ... नस्य प्रतिज्ञामनदिति एवं बोध्य ॥ आचार्यगुणमतिस्त्वाह ॥ वक्तव्यमवदं

दिविज्ञानानां॥ युगपद्विज्ञानासम्भवात्॥ उत्पादनधर्माणश्चैतत्॥ ऽवेकाक्षिज्ञानादीनां पंचानामपि आपायिकानामनागतानां
स्कन्धानां तदुत्पत्तिविघ्नप्रत्ययसंमुखीभावे न प्रत्ययवैकल्यात् अप्रतिसंख्यानिरोध ४ प्राप्त इत्युदाहार्यं॥ अप्रतिसंख्यानिरो
ध एव वा हि संधायस्यात् आपन्नं पूर्णमधिकृत्याकं रूगबलानि नूद्धास्यनकाक्षियेश्वर ४ प्रनाष्ठुति॥ तद्वैजातीयकानामनाग
तानां धर्माणां प्रत्ययवैकल्यात् प्रतिसंख्यामकृत्वैव उत्पादस्यानियतानाधर्मतायाधर्म ४ साप्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते॥ नहि प्रत्य
यवैकल्यमात्रादस्यैकं तदनुत्पत्तिरुपपद्यते॥ पुनस्तज्जातीयप्रत्ययसान्निध्यत उत्पत्तिप्रसंगात्॥ काहितदा तदुत्पत्तौ विबन्ध ४ स्या
दिति वैलक्षिका ४॥ चतुष्कोटिकं चात्र विसर्जनं ४॥ अप्रप्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधलक्षणनिर्देशेन चतुष्कोटिकं चतुष्कं प्रश्न
विसर्जनं॥ किमर्थमनुत्पादनार्थं॥ तद्यथातीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणां सास्रवाणामिति सास्रवत्वात् प्रतिसंख्यानिरोध एवं लक्षण॥ १२
अतीतप्रत्युत्पन्नानामुत्पादस्य कृतत्वात्॥ उत्पत्तिधर्माणां चावर्णंतावात्॥ नाप्रतिसंख्यानिरोधलक्षण॥ उत्पादात्यन्तविघ्नल
क्षणस्याप्रतिसंख्यानिरोध ४॥ तद्यथा॥ ऽनुत्पत्तिधर्माणामनास्रवसंस्कृतानामिति॥ अत्यन्तविघ्नितोत्पादत्वादेषामनुत्पत्तिधर्म
त्वं॥ अतद्यथा साप्रतिसंख्यानिरोधलक्षण॥ तद्यथा च भूमिकानामनागम्यध्यानाद्ध्यानभूमिकानां अथवा नु साक्षिमार्गाणामस
कस्मिंस्संमुखीभूतशेषाणां पंचानामप्रतिसंख्यानिरोधलक्षण॥ ननु प्रतिसंख्यानिरोधोऽनास्रवत्वात्॥ नहि निर्दोषं प्रहानार्हं त
वति॥ अनुत्पत्तिधर्मग्रहणं अतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्मनिरासार्थं॥ अनास्रवग्रहणं सास्रवनिरासार्थं॥ संस्कृतग्रहणमसंस्कृत

निर्वाणार्थी॥ असंस्कृतमपि हि स्वलक्षणात् अनुत्पत्तिधर्मकं· अनागतस्य संगमात्रं दिशितं द्विरष्टषष्ठं॥ केषांचिदेवं पाठः यथा अनुत्पत्ति-
धर्माध्वमनागतात्सुवाध्वमिति॥ तेषां कथमसंस्कृतानां ग्रहणप्रसंगो न भवति॥ येषां धर्माणामप्रतिसंख्यानिरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधश्च सं-
भवति॥ तेषामधिकारात् न चासंस्कृतानां योऽनिरोधः संभवतः॥ उत्पादप्रत्ययविघ्नात् अप्रतिसंख्यानिरोधः न चासंस्कृतानामुत्पादोऽस्ति॥ किं-
चानुत्पत्तिधर्माध्वमिति पर्युदासेन नञ्समासः॥ उत्पत्तिधर्मस्यायमन्यतत्सदृश अधर्मोऽस्त्यनुत्पत्तिधर्मोऽयः॥ कश्च तत्सदृशः॥ संस्कृत ए-
व नासंस्कृताध्वनि॥ अप्रसंगश्च असंस्कृतानामित्युक्तं भवति॥ स किं एषामनुत्पत्त्यमिति प्रतिसंख्यानिरोधश्च अप्रतिसंख्यानिरोधश्च॥ तद्यथा सास्र-
वाध्वमिति विस्तरः॥ सास्रवत्वादेषां प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते॥ अनुत्पत्तिधर्मस्याप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि प्राप्यते॥ एतत्तदनयोः प्रा-
प्तिचरितं प्रीयते॥ नावश्यमनयोर्युगपत्प्राप्तिर्भवति॥ केषांचिद्धि पूर्वं प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते॥ पश्चादप्रतिसंख्यानिरोधः॥ तद्य-
थार्हत्यकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनसस्तदन्यरूपायालम्बनानां पंचानां विज्ञानकायानां॥ केषांचित्पूर्वमप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते
पश्चात्प्रतिसंख्यानिरोधः॥ तद्यथा ज्ञानक्षान्त्यादिनाऽपायगतीनां॥ केषांचिद्युगपत्॥ तद्यथा दृष्टिप्राप्तस्याधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रतिपक्षो-
दये॥ तेषामधिमात्राध्वमनागतानां क्लेशानां प्रतिसंख्यानिरोधश्चाप्रतिसंख्यानिरोधश्च युगपत्प्राप्यते॥ एवमन्येषामपि संभवतो यो-
ज्यं॥ तद्यथातीतप्रत्युत्पन्नानुत्पत्तिधर्माणामनागताध्वमिति॥ अप्रतीतादीनामपि उत्पादस्य विघ्नस्थितस्य मनस्कारात् अप्रतिसंख्यानिरोध
न लभ्यते॥ अनागतानामुत्पत्तेरसंभवात् येषां प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि न लभ्यते॥ असंस्कृतानां तु स्वालक्षण्यात् नाप्रतिसंख्यानिरोधोऽस्ति॥ उत्पादप्र-

हीणं॥ किमिदमुच्यते॥ क्लिष्टसंमोहस्य तथा मस्कन्धविगमश्चेति॥ तथा ह्युक्तं नाहं कस्यचिद्धर्मस्याप्रतिज्ञायमेऽनभिज्ञाय दुःखस्यान्तक्रियां व
दामीति॥ तथा नाहं कस्यचिद्धर्मस्याप्रतिज्ञायाप्रहाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामीति॥ तस्माच्छ्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि तदक्लिष्टसंमोहनं च तन्ना
दिवच्छन्दसा तत्प्रहीणमतः प्रहीणमेव॥ अन्यथा हि श्रावकप्रत्येकबुद्धानां दुःखान्तक्रिया न स्यात्॥ स्यादेतत् प्रहीणमेव तथाप्यक्लि
ष्टवदक्लिष्टसंमोहनं॥ तत्कुतोऽवांच्छन्नादिवत् प्रहीणमपि समुदाचरति॥ बुद्धस्य तु प्रहीणं सन्न समुदाचरति॥ अत एव च विरतो वि
गतप्रत्ययत्वात्सर्वधर्मत्वात्॥ हतमिति॥ अन्यथा तत्सर्वथा सर्वप्रकारं प्रहीणमिति वाच्यं स्यात्॥ यत्तु वाच्यं तच्छ्रावकप्रत्येकबुद्धानां क्लिष्टसं
मोहमात्रविगमात् संक्लिष्टविनिवृत्तिरिति॥ तदप्याख्यातमसंयोगस्थानमिति॥ प्रश्नाच्चम्मत॥ तथा सम्यगिति विस्तरः॥ तथा हीति
यस्मादित्यर्थः॥ अन्यथा तथेति॥ यथा न सर्वथा तथेति हि शब्दो हेतौ॥ तेषामिति॥ श्रावकप्रत्येकबुद्धानां॥ बुद्धधर्मेष्वावेणिकादिषु॥
अतिविप्रकृष्टदेशकालेषु चार्थेषु अतिविप्रकृष्टदेशेषु अतिविप्रकृष्टकालेषु च॥ अनन्तप्रभेदेषु॥ बुद्धधर्मेष्वनावेणिकेष्वपि सू
मादिष्वर्थेषु॥ तदवस्थाक्लिष्टसंमोहनं समुदाचरत्येवेत्यर्थः॥ तत्र बुद्धधर्माणामावेणिकादयः सूक्ष्मास्वभावपरमसूक्ष्मत
तीतत्वाद् बुद्धादन्येषामसंज्ञानं॥ यथोक्तं॥ जानीषे त्वं शारिपुत्र तथागतस्य शीलस्कन्धं समाधिस्कन्धं प्रज्ञास्कन्धं विमुक्तिस्कन्धं विमु
क्तिज्ञानदर्शनस्कन्धमिति॥ भगवतापृष्टेन स्थविरेणाजानतीय प्रत्युक्तं॥ नो हीदं भगवन्निति॥ यत्र च तथागतस्य पिण्डपातमा
त्रे सत्क्रियातोऽल्पद्धिविप्रकृष्टदेशादिरेव किं॥ यथा विप्रकृष्टेषु चापि अतिविप्रकृष्टदेशाध्वानतोऽतिविप्रकृष्टदेशा 3

रवक्रित॥ स्वपितत्वाम्ऽज्ञानमनंतकलाकथात्वकंपितदंतत्वात्॥ अथ यतो हि स्फुविरमोजल्पायनस्य स्मृतिविरुद्धदोषमापी त्रिलोक
धातुआगस्यमाद्ददंत॥ परिज्ञानं॥ स्मृतिविरुद्धकालस्वप्यतीतस्य अनागतस्य वा तस्य अर्थस्य तिवस्तुकल्याकवाकजितविनाशप्राइ
त्रिवत्वात् तस्यां रवश्यवाज्ञानं॥ अथ यतो हि स्फुविरआनिवृत्तधमाकुलागीयकृत्यलमूलादर्शनात्स्ववध्यपक्ष प्रत्युषप्रत्याख्यानं॥ र
गवतात्तु तस्य मात्रुलागीयं हष्टस्य र्कं चमात्रवीजमहत्वकस्य स्वस्य स्वप्नकृयधातुपाषाणविवरनिलीनमिवकोष्टनमिति॥ स
चपञ्चषष्ठज्ञाजितं दृश्यमिति॥ अनंतप्रदर्शिति॥ धातुगतियात्र्यमपरमादिप्रदर्शवोध्येयस्वार्थस्य॥ तस्याम ज्ञानेन व्यवस्थ वा॥ तथा चाह॥ सर्वाकारं
कारतमकस्य मयस्य वह्निकस्यापिना सर्वज्ञेयं सर्वज्ञज्ञानवलेहितज्ञानमिति॥ तान्यतानि चत्वार्यपि ज्ञानकारणानि रतकि॥ तत्वांकचिस
कंक्वचिद्धक्वचिस्त्रीधिकचिच्चत्वारीति॥ सेरवतायायत्र निःश्रेयसात्महितप्रतिपत्तिसम्पदिति विस्तरः॥ आत्महिताय प्रतिपत्तिः॥ आ
त्महितप्रतिपत्तिः॥ आत्महितप्रपत्तिः सम्पत् सकलनिष्पत्तिर्विनिस्पर्थः॥ साश्वयं सम्पत्॥ ज्ञानप्रहारस्य संपत्स्वलवावदितव्या॥ पर
हितप्रतिपत्तिसम्पदपि तथैव वर्चनीया॥ अयं तं व्याचक्षते॥ आत्महितप्रतिपत्तिरात्महितप्रतिपदने॥ आत्महितापग्रहणमित्यर्थः
॥ तस्याः सम्पत् आत्महितप्रतिपत्तिसम्पत्॥ एवं परहितप्रतिपत्तिसम्पदपि व्याख्येया॥ सा पुनः सर्वदुःखापगममनिर्वाणपदिप्राप
धस्वालाया॥ संसारपंकात् गृहत्वात् इति वचनात्॥ संसरणं संसारः आजवंजवीभावः॥ जन्ममरणपरम्परेत्यर्थः॥ अथवा संसरंत्य
स्मिन् सत्त्वा इति संसारः॥ धातुकं संसारः पंकः इव संसारपंकः॥ पंकसाधर्म्यादित्याह॥ संसारो हि जगदासंगस्थानत्वाद् दुरुत्तरत्वाच्च

अभिधर्मकोश

धर्म्माणां प्रविचयमन्तरेण नास्ति क्लेशानां यत उपशान्तयेऽभ्युपायः। क्लेशैश्च भ्रमति भवार्ण्णवेऽस्मिंल्लोकस्तद्धेतोरत उदितः किलैष शास्त्रा॥ ३ ॥

धर्म्माणां प्रविचयमन्तरेणेति विस्तरः। यस्माद्विना धर्म्मप्रविचयेन तद्रूपं वदतां निःस्पृहः स्वमिस्त्रवमाकारेण नास्ति क्लेशानामुपशमायाभ्युपायः। नान्यथेति वाक्यशेषः। स एव उक्तः क्लेशोपशमाभ्युपाय इति। अर्थादापन्नं भवति। तद्यथा नाहारमन्तरेण विना प्राणसंधारणोपाय इत्युक्ते स एवाहारः प्राणसंधारणोपाय इत्यर्थादापन्नं भवति। तद्वदेतत्। यदि क्लेशोपशमाभ्युपायो न स्यात् किं स्यादिति। अत आह। क्लेशैश्च भ्रमति भवार्ण्णवे लोक इति। अनेन क्लेशोपशमस्यावश्यकर्त्तव्यतां दर्शयति। भवः संसार इत्यर्थः। भव एवार्ण्णवो भवार्ण्णवः। गम्भीरत्वसाधर्म्यात् समुद्रकल्पो भवः। तस्मिन् भवार्ण्णवे। अत्र भ्रमणग्रहणेन पंचापादानस्कन्धलक्षणव्याप्तिक एव प्रतिषेधार्थमात्रग्रहणं। अत्र लोको भ्रमति। गतस्यावस्थानात्। गतस्यावस्थानगोपि हि सूधिकरणनिर्देशोऽयं द्रष्टव्यः। तद्यथा। अन्यपादपानुपपादानगतात्पलायिताः पक्षिण इति। वक्ष्यति हेत्वर्थं गोल्लीयायाः प्रचयताहेतुमकिं चात्र स्वयमुक्तः। क्लेशाश्च लोकं भ्रमयन्तीति। अतस्तद्धेतोरिति हेतुप्रत्ययाय। यत एवमत उदितोऽभिधर्म्म इत्यर्थः। धर्म्माः प्रविचयः क्लेशोपशमायायाताभिधर्म्म इत्यभिधर्म्मोपदेशकः सम्बन्धः। इत्युक्तं तद्धेतोरिति। स एव हेतुस्तद्धेतुः। तस्य तस्यात् तद्धेतोरिति तस्य धर्म्मप्रविचयस्यार्थेऽभिधर्म्मोपदेशहेतुकाः धर्म्मप्रविचयः। कथं नाम धर्म्मप्रविचयः स्यादित्यभिधर्म्म उपदिष्टः। अतस्तद्धेतोरत एव न हि विनाभिधर्म्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्म्मान् प्रविचेतुमिति। उदित इत्युक्त इति वदन्ति शास्त्रीयं कृतसंसारव्यसनेतरूपं। न तु ... उत्सूर्व स्वार्थस्य ... अत इदित इत्युक्तः। उपदिष्ट इत्यर्थः। किलेति किलशब्दः परमताभिप्रायं द्योतयति। आभिधार्म्मिकाणामेतन्मतं। न त्वस्माकं सौत्रान्तिकानामिति भावः।

श्च यदभिधर्मशास्त्राणां कर्त्तन॥ तद्यथा ज्ञानप्रस्थानस्य आर्यकात्यायनीपुत्रः कर्त्ता॥ प्रकरणपादस्य स्थविरवसुमित्रः॥ विज्ञानकायस्य
स्थविरदेवशर्मा॥ धर्मस्कन्धस्य आर्यशारिपुत्रः॥ प्रज्ञप्तिशास्त्रस्य आर्यमौद्गल्यायनः॥ धातुकायस्य पूर्णः॥ संगीतिपर्यायस्य महाकौष्ठिल
ः॥ कः सौत्रान्तिकार्थः॥ ये सूत्रप्रामाणिका न तु शास्त्रप्रामाणिकाः॥ ते सौत्रान्तिकाः॥ यदि न शास्त्रप्रामाणिकाः कथं तेषां पिटकत्रयव्यवस्था॥ सूत्र
पिटको विनयपिटकोऽभिधर्मपिटक इति॥ सूत्रेऽपि ह्यभिधर्मपिटकः श्रुतः॥ त्रैपिटको भिक्षुरिति॥ नैष दोषः॥ सूत्रविशेषा एव ह्यर्थ
विनिश्चयादयोऽभिधर्मसंज्ञाः॥ येषु धर्मलक्षणं वर्ण्यते॥ उत्तरार्धं कारिकार्थमाह॥ स तु प्रकीर्ण उक्तो भगवतेति विस्तरः॥ यथा स्थ
विरधर्मत्रातेन उदानानि निकायान्तरसंस्कृतानि अनित्यवर्गादिका विनेयवशान्तरप्रकीर्णान्युक्तानि वर्गीकृतानि॥ एवमभिधर्मोऽपि धर्म
लक्षणोपदेशस्वरूपो विनेयवशाद्भगवता प्रकीर्ण उक्तः॥ स्थविरकात्यायनीपुत्रप्रभृतिभिर्ज्ञानप्रस्थानादिषु पिण्डीकृत्य स्थापित इ
ति काश्मीरवैभाषिकाः॥ विभाषया दीव्यन्ति चरन्ति वा वैभाषिकाः॥ विभाषां वा विदन्ति वैभाषिकाः॥ उक्तादि प्रश्नपादहक॥ ३ ॥

सास्रवाऽनास्रवा धर्माः संस्कृता मार्गवर्जिताः॥ सास्रवा आस्रवास्तेषु यस्मात्समनुशेरते॥ ४ ॥

सास्रवानास्रवा धर्मा इति॥ सह आस्रवैः सास्रवाः॥ न सन्त्यास्रवा एष्विति अनास्रवाः॥ सास्रवाश्च अनास्रवाश्चेति समासः॥ स्वसामान्यलक्षणधार
णाद्धर्माः॥ एष सर्वधर्माणां समासनिर्देश इति॥ तत्र कतमे धर्माः यदुत सास्रवाश्च अनास्रवाश्च न तद्व्यतिरिक्ता धर्माः॥ तत्किं तस्मादाह सर्वध

पृथक्त्वं विसंयोग इति॥ अप्रतिसंख्यानिरोधश्च प्रत्यर्थमिति समीक्ष्य वक्ष्यति॥ अस्यैकार्थं ब्रूते॥ बहुत्वं हि सति प्रतिसंख्याने ऽन्यतरस्य दिति पक्ष
स्याहि प्राप्य॥ नास्य कस्यचित् सभागहेतुरिति॥ सभागहेतुः सभागश्च प्रकारार्थो हेतुशब्दलोपात्॥ दृश्यते हि पदस्य पदैकदेशानुप्रयोगा
नावाक्यं वाक्यैकदेशात्॥ तद्यथा॥ सत्यभामा भामा देवदत्तो दत्तः॥ प्रविश पिण्डीं प्रविश तर्पणमिति॥ नित्यः खलु प्रतिसंख्यानिरोध
ः॥ तस्य किं सभागहेतुना प्रयोजनमिति॥ असभागहेतुरसभागः॥ नास्ति सभागोऽस्येत्यसभाग इति बहुव्रीहिसमासः॥ नासौ कस्य
चिदिति॥ नासौ प्रतिसंख्यानिरोधः कस्यचिदन्यस्य धर्मस्य सभागहेतुरित्यधिकृतं॥ किं कारणं॥ संस्कृतस्यैव सभागहेतुत्वमिष्यते॥
तत्र न सभागोऽस्य सभाग इति तत्पुरुषः॥ न तु नास्य कश्चित्सभागोऽस्तीति॥ न त्वस्य निरोधस्य कश्चिदन्यो निरोधः सदृशो न तवतीत्य
र्थः॥ उत्पादात्यन्तविघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया॥ अनागतानां धर्माणां उत्पादस्यात्यन्तं विघ्नः अत्यन्तविघ्नः अत्यन्तनियतनिरोधः॥ ७९
अन्य इति अप्रतिसंख्यानिरोधः॥ स हि प्रतिसंख्यानिरोधादनन्तरोक्तादन्योऽप्रतिसंख्ययेति प्रसज्य प्रतिषेधोऽयमकारः॥ न प्र
तिसंख्यया प्राप्य इत्यर्थः॥ अथवा पर्युदासः प्रतिसंख्याया यदन्यत् प्रत्ययवैकल्यं॥ तेऽप्रतिसंख्यया प्राप्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यानि
रोधः॥ मध्यपदलोपात्॥ अयुक्तमेतत्॥ प्रत्ययवैकल्यं हि कारणं॥ कथमतो नभसि निरोधः प्राप्यत इति॥ औपचारिकत्वाददोषः॥ अ
थवाऽप्रतिसंख्यानिरोध इति॥ न प्रतिसंख्यानिरोधः अप्रतिसंख्यानिरोधः प्रतिसंख्यानिरोधादन्यत्वमात्रमवाच्यते॥ न तु प्रत्ययवैक
ल्यस्य व्यापार इति॥ उत्पादग्रहणं अनित्यनिरोधव्युदासार्थं अनित्यतानिरोधो हि धर्मस्थितिं न त्वेकविघ्नानं धर्माणामुत्पादस्य॥ अत्यन्तग्र

हष्टं त्वसंज्ञिनिरोधसमापत्त्योः संज्ञिकत्वप्रसङ्गात्॥ तानि च नागतानां चित्तचैतसानामुत्पादविघ्नाः॥ न त्वप्रत्ययतावत्कालिकत्वात्॥ तद्विघ्न
भावस्य॥ यस्त्वेकरूपव्यासक्तं चक्षुर्मनस्कारेति विस्तरः॥ यस्त्वेकस्मादाहरणकथनं॥ यस्त्वेकस्मिन्नीलरूपव्यासक्तं चक्षुर्मनसोऽन्यस्य स
एकरूपव्यासक्तं चक्षुर्मनः॥ तस्यानिरूपकत्वाधिपत्यसाधारणात् नीलादन्यानि नीलकानि पीतलोहितावदातादीनि च वर्णरूपाणि संस्थान
रूपाणि च शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानि च सर्वाणि॥ अत एव प्रत्युत्पन्नमध्वानमतिक्रामन्ति॥ अतीतमध्वानं प्रतिपद्यन्त इत्ययं सूत्रार्थः॥ त
दालम्बनेऽपीति॥ तानि नीलकादीन्यनन्तकान्यनालम्बनानि तथापि तदालम्बनाः पञ्च विज्ञानकायाः॥ ते नैकत्र सूत्रस्मि
तिलावसाधनमतत्॥ न हि तत्समर्थमिति विस्तरः॥ न हि ते पञ्चविज्ञानकाया अतीते विषये स्वालम्बनमपि ग्रहीतुं॥ वर्त्तमाना
लम्बनत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानां॥ कथं पुनरिदानीं नीलकादिकं वर्त्तमानमालम्ब्य कस्मान्नोत्पद्यन्ते॥ न शक्यमवेदयितुं॥
सर्वधर्माणां चतुष्कनियतत्वात्॥ इतोऽपरस्याप्यालम्बनं चेति॥ यस्य विज्ञानस्य यदालम्बनं तदेव तस्यालम्बनं तद्वत् हत्वे
न्नोत्पादिति॥ आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात् पञ्चविज्ञानकाया न पुनरुत्पद्यन्ते॥ अत आह॥ सत्येषामप्रतिसंख्यानिरोध इति वि
विस्तरः॥ तेषां पञ्चानां विज्ञानकायानां प्रत्ययवैकल्यात् प्राप्यते आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात्॥ चतुर्भिर्न हि प्रत्ययैर्हेतुसमन
न्तरालम्बनाधिपतिप्रत्ययैश्चित्तचैता उत्पद्यमाना उत्पद्यन्ते॥ तेषामन्यतमवैकल्येऽपि नोत्पत्तिः॥ समनन्तरप्रत्ययवैकल्यादि
त्युपपन्नम्॥ समनन्तरप्रत्ययो हि तदानीं चित्तचैतलक्षणधर्मैकस्यैव तस्य नीलविज्ञानस्योत्पत्स्यमानस्यावकाशं ददाति॥ न त्वन्येषां नीलानन्ता

प्रबुद्धः प्रबुद्ध इत्यर्थः ॥ कर्मकर्तृत्वेन विधानमित्यत्र ॥ स्वयं बुद्धवान् इति बुद्ध इत्यर्थः ॥ कर्मण्यपि कर्तृविधानमप्यदोषं पश्यामः ॥ सर्वगुण
सम्पत्सम्पन्नतया सर्वदोषविनिर्मुक्ततया च बुद्धेन मैत्र्यावबुद्धा ज्ञाता इत्यर्थः ॥ भगवत इति द्वितीयपदापादानं । अनादत्तस्यावतानि
वृत्तमित्यर्थः निरुपपदानामभिधानानां हि लोके अनादरो भवति ॥ देवदत्तो देवदत्त इति ॥ विनयविलेषणानां चतुष्कोटिकं कुर्वन्ति ॥ अस्ति
बुद्धो न भगवान् प्रत्येकबुद्धः स्वयम्भूत्वाद् बुद्ध इति भगवत्त्वं तु न भगवान् अपरिपूर्णदानादिसम्भारत्वात् ॥ यो हि माहात्म्यवान् स भग
वानुच्यते ॥ अस्ति भगवान्न बुद्धश्चरमभविको बोधिसत्त्वः परिपूर्णदानादिपारमितत्वात् । अनभिसम्बुद्धत्वाच्च ॥ अस्त्युभयथा बुद्धो भग
वान् ॥ अस्ति नोभयथा एतानाकारान् स्थापयित्वेति ॥ अतो बुद्धं भगवन्तमित्युभयविशेषणं ॥ हतमस्यान्धकारमनेन वेति हतान्धकारः ॥ ष
ष्ठीबहुव्रीहिः ॥ मार्गेण हतमिति कर्तृता । मार्गेणास्य हतमित्यर्थः ॥ तृतीयाबहुव्रीहौ तु मार्गेणाधिकरणेन मध्याहार्य्यं ॥ अपर आह ॥ विग्रहद्वय २
प्रदर्शनं । हन हिंसागत्योरिति हतमित्यर्थः ॥ द्वयपरिग्रहार्थं ॥ यदा हतमस्यान्धकारमिति ॥ विग्रहः कृतस्तदा गत्यर्थो हन्तिर्गृह्यते गतमस्यान्ध
कारमित्यर्थः ॥ यदा पुनस्तृतीयाबहुव्रीहिः कृतस्तदा हिंसार्थो हन्तिर्गृह्यते ॥ हिंसितमनेनान्धकारमित्यर्थः ॥ उक्तं तु लक्षणया ॥ पदद्वयमेक
पद्यं कृत्वा पश्चात्सप्तमीतत्पुरुषं करोति ॥ सर्वस्मिन् हतान्धकारः ॥ सर्वे हतान्धकार इति ॥ तथा च सति हतशब्दोऽत्र न पूर्वं निपतति
सप्तमीसमासत्वे हि कृतलक्षणत्वादिति चिन्त्यं ॥ सप्तमी शौण्डैरिति समासः ॥ हतान्धकारशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते । शौण्डादी
नामाकृतिगणत्वात् । तत्रास्यानुप्रवेशो द्रष्टव्यः ॥ सप्तमीति योगविभागाद्वा उत्सर्गेण वा समासः ॥ सहसुपेति सूत्रविभक्तिवर्द्धमानः सुव

नं स्तवकं न तत्समस्तनयग्रस्तमिति ॥ कृतनलक्षणः ॥ भावान्तसूक्ष्मामयन्नर्थसकादिसूक्ष्मार्थस्फुटनं न वा कथमुत्सर्गे मीलनमन्धकारे स
र्वस्मिन्निष्पन्नेनातिसंबध्यते ॥ सम्पन्नान्धकारमनेनातिसम्बध्यते ॥ अन्धकारघातहवनेनातिसम्बध्यते ॥ यन घनान्धकारघातनयागमहतवा
न्हतान्धकारः ॥ सनस्यान्धकारघातः ॥ सर्वाभावगन्तव्यः ॥ यथा [illegible] ॥ यन रथोर्ध्वलक्षणधनगुरधनयागमहन्तलोध[illegible] साक्षा
धानः ॥ एवमिहाप्यवगन्तव्यं ॥ अन्यथापि चेह समस्तवकं समासं पञ्चमः ॥ सर्वस्मिं हतं सर्वहतं । सर्वप्रकारेण सर्वहतं सर्वथा सर्वहतमस्या
न्धकारमनेनचेति ॥ सर्वथा सर्वहतान्धकारः ॥ एवं हतशब्दस्यान्धकारेण सामानाधिकरण्यं ॥ न च पूर्वनिपातः स्तुति ॥ सर्वप्रकारे [illegible] क्लि
ष्टाक्लिष्टान्धकारविगमः ॥ सर्वस्मिंल्लक्ष्य[illegible]लक्षणसर्वं सर्वमिति [illegible]वचनात् ॥ किम
त्र सार्वनेगमान्धकारशब्देनोच्यते ॥ [illegible] ॥ अज्ञानं हि तत्त्वार्थदर्शनप्रतिबन्धादन्धकारमिव गन्तव्यं ॥ अन्धकारशब्दो हि [illegible]गम
सिप्रसिद्धः ॥ अन्धमिव जनं करोतीत्यन्धकारः ॥ स हि घटपटादिरूपदर्शनप्रतिबन्धात् [illegible] साधर्म्यात् ॥ अज्ञानमप्यन्धकार[illegible]
तः ॥ तत्त्वार्थ[illegible]स्वादि[illegible]दर्शनप्रतिबन्धात् [illegible] अज्ञानं ॥ प्रतिपक्षलाभेनेति । आर्यमार्गलाभेन ॥ विपक्षक्षयः विपक्षप्रतिघाता
यपक्षः ॥ प्रतिपक्षसङ्गतिरुक्ता ॥ अथवा ज्ञानं ज्ञानाश्रयं । अज्ञानप्रतिपक्षः ॥ तस्य लाभेन ॥ अत एव सर्वथा ॥ सर्वग्रहण[illegible] सद्धिधर्मत्वा
त् । हतं [illegible]समुदाचारप्रहाणीकृतमित्यर्थः ॥ अगासा विति [illegible] भगवान् ॥ प्रपञ्चकञ्चुकं अवकाशस्य [illegible] सत्त्वा [illegible] पञ्चकञ्चुकशब्दः ॥ पूर्वनिपा
तः ॥ कामभिस्पन्दनार्थो [illegible] सर्वत्रेति ॥ [illegible] विगमात् [illegible] सर्वसांसारिकवस्तु [illegible] प्रपञ्चकञ्चुका नाम [illegible]

अभिधर्मकोश

चनीत्युपायेन संवर्णनं तस्माद् अयं स्कन्धकोऽभिधर्मः ॥ प्रज्ञामला सानुचराभिधर्म इत्यभिधर्मशास्त्रमतिप्रतं ॥ तत्र सानुचरं सानुचरमिति व्याख्यातं दः
कं चित् स्वभावत्स्वचित्स्वेतस्मिन् कलापे सहोत्पत्ता सानुचरमिति नानुवर्त्यन्ते ॥ आत्मादिसम्प्रयोगात् कश्चिद् अनुवर्त्यन्ते ॥ एकस्कन्धको ह्यस्याव
भिधर्मः ॥ द्विस्कन्धको वा ॥ तस्य च आत्मादयः संकीर्तिताः ॥ अस्य तु व्याख्यातम् अभिधर्म इति ज्ञानप्रस्थानं ॥ तस्य शरीरस्य पादाः ॥ प्रक
रणपादः विज्ञानकायः धर्मस्कन्धः प्रज्ञप्तिशास्त्रं धातुकायः संगीतिपर्याय इत्येतदपि शास्त्रं सानुचरम् एव ॥ पारमार्थिकः पारमार्थि
कोऽभिधर्म प्राप्तये याजिकोऽभिधर्मः तत्प्राप्तये ॥ उपपत्तिप्रतिलम्भिका हि प्रज्ञा शास्त्रं च आह तदर्थमनुसन्ति तस्याः प्राप्तये ॥ अस्या
मस्याश्चिन्तामयी चिन्तामय्याः सास्रवा भावनामयी तस्याश्चानास्रवा प्रज्ञा जायत इति अनुक्रमः ॥ तदर्थमिति ॥ तदधिगमाय उपन्यासः ॥ अयं स्व
लक्षणधारणात् ॥ धारणं निरुक्तिः पारमार्थिकः सांकेतिकोऽभिधर्मः ॥ परमार्थधर्ममिति परमस्य ज्ञानस्यार्थः परमार्थः परमो वार्थः प
रमार्थः सर्वधर्माग्रत्वात् परमार्थः ॥ परमार्थश्चासौ धर्मश्च परमार्थधर्मः ॥ धर्मलक्षणं चेति स्वसामान्यलक्षणधारणात् स्वलक्षणं पृथिवी धा १
तुः खक्खटत्वमित्येवमादि ॥ तत्प्रत्यभिमुखः प्रतिलम्भाय प्रतिवेधाय अभिवर्धनाय वा ॥ प्रत्यभिमुखो धर्मः ॥ अभिधर्मः ॥ कुगतिप्राद
यः इति तत्पुरुषसमासः ॥ ननु च लक्षणधारणात् प्रतीत्य इति मुख्य इति अनास्रवा ता वः प्राज्ञाप्तिप्रमाणः लक्षणं सहासमस्यते तदाय
यी ता वः ॥ तथा च आधुनिक अन्तरात् परमार्थत्वं परमार्थ अन्तराल प्रयत्नं अग्निना लक्षणतः सोऽग्निनस्य लक्षणं ॥ नत्वयं धर्मो न स्वलक्षणं ॥ किं तर्हि लक्षणः
स्वपर स्वाहि मुख्या तत् ॥ अभ्यासोपि सांकेतिकोऽभिधर्मः प्राप्युपायत्वात् तत्वानाय वा निर्वाणं धर्मलक्षणस्यापि प्रत्युपनिषद्भावनात् इत्युक्तः ॥

किमंग पुनराभिधार्मिकं शास्त्रं तत्पुरुषसमासेनाभिधर्म्म इति सिद्धं भवति॥ उक्तोऽभिधर्म इति॥ स्वभावतः शब्दनिर्वचनतश्च॥ अवयवार्थोऽयं वृद्धः
समुदायार्थस्तु न तावदित्युक्तः समुदायार्थं पृच्छति॥ इदं तु शास्त्रं कथमभिधर्म्मकोशमिति॥ तस्यार्थतोऽस्मिन्निति तस्याभिधर्मसंज्ञकस्य
शास्त्रस्यानन्तरोक्तस्य ग्रहणं॥ अर्थत इति न ग्रन्थतः॥ न व्यंजनतः॥ अस्मिन्नर्थतोऽयमनुप्रवेशोऽनेन साकल्येन॥ तस्माद्यदत्र प्रधानमित्यव्ययीभावः॥ अन्त
र्भूतः प्रविष्ट इत्यर्थः॥ ततश्चास्त्रं मदीयं तस्यार्थस्य कोशस्थानीयं भवति॥ कोशसदृशं॥ तस्मिन्नर्थे षष्ठीतत्पुरुषसमासः॥ अभिधर्मस्य
कोशोऽभिधर्मकोश इति॥ यद्यत्र प्रविशति तत्तस्य कोशः॥ अथवा सोऽभिधर्मो ज्ञानप्रस्थानादि तस्य मदीयस्य शास्त्रस्याश्रयभूतः॥
ततोऽर्थादभिधर्मादेतन्मदीयं शास्त्रं निराकृष्टं॥ अर्थतश्चाप्युद्धृतमतः स वाश्रयोऽस्याभिधर्म्मः कोशभूतस्तस्मिन्नर्थे बहुव्रीहिसमासः॥
अभिधर्म्मः कोशोऽस्येति॥ अभिधर्म्मकोशः॥ यतो ह्यसिर्निराकृष्यते तत्तस्य कोश इति॥ ततश्चास्त्रमभिधर्म्मकोशमिति॥ समुदाया
र्थोऽप्यस्यावगमितव्य इति सूचयति॥ किमर्थं पुनरभिधर्मोपदेशः॥ किं प्रयोजनमित्यर्थः॥ सप्रयोजनस्य हि शास्त्रस्य प्रणयनं साधुरेव तु
ननिः प्रयोजनस्याकथने चायं प्रथमत उपदिष्टः॥ केन चायमभिधर्मश्चादितो देशितः॥ योऽस्योपदिष्टः स हि शास्त्रस्य प्रमाणमर्हन्नपि स्या
दित्यभिप्रायः॥ प्रथमत इति विशेषणं॥ अन्यथा कात्यायनीपुत्रादीनां पिण्डीकरणे च पश्चादुपदेशनस्य सिद्धत्वात्॥ प्रथमत उपदेशने
हि विवादः॥ यत इति विषयः॥ यतः कारणात् शास्त्राचार्यः॥ अस्तु कारणः॥ अभिधर्म्मकोशं प्रणयन् अस्य वक्तुं प्रारब्धुमाद्रियत॥ आदरे
कारणमित्यर्थः॥ तदेवं कृतप्रकृतं यस्याभिधर्म्मशास्त्रस्य प्रयोजनं तन्मात्रकापदेशमनागतं प्रदर्शयन्नाह॥ २ ॥

धर्मत्वेन उत्पत्तिविघ्नबाधकत्वेन चावरणधर्मत्वात् ॥ अथवा यस्मान्नावरणधर्मबलक्षणं नान्यलक्षणं तदाकाशं ॥ तथाप्यन्यलक्षणमसी
तिनमौनिनाधवाकाशं ब्राह्मणः ॥ असर्वगतं तदाकाशं अनिर्देश्यं वा प्राप्तिः ॥ आवरणाभावो लाभात् · तस्माद् चालोकात् ॥ कुड्यादिषु रूपस्य
अनुपस्थानं भवतीति ॥ अत्र आकाशलक्षणे लाभात् ॥ आकाशालावप्रसङ्गः ॥ कुड्याद्यपगमे प्रवेशनस्य हि भवतीति अनिर्देश्यप्राप्तिः ॥ नानिर्देश्य
प्राप्तिः ॥ तत्रापि कुड्यादेः अवकाशदानादाकाशमस्त्येव ॥ यदि हि तत्राकाशं न स्यात् · तस्मिन्नेव कुड्यादेर्न नवकाशत्वादवस्थानं न स्यात् ॥ यत्र
तत्र रूपाकरस्यानवस्थाने · तत्कुड्याद्यावरणाभावात् आकाशलाभात् ॥ उक्तं हि भगवता ॥ पृथिवी ब्राह्मण अप्सु प्रतिष्ठिता ॥ पृथिवी ब्राह्मण अप्सु
आपः प्रतिष्ठिताः ॥ आपः ब्राह्मण वायौ प्रतिष्ठिताः ॥ वायौ प्रतिष्ठिताः ॥ वायुर्ब्राह्मण आकाशे प्रतिष्ठितः ॥ आकाशं प्रतिष्ठितः ॥ आकाशं ब्राह्मण
अप्रतिष्ठितं ॥ अतिसरसि महाब्राह्मण अतिसरसि महाब्राह्मण ॥ आकाशं ब्राह्मण अप्रतिष्ठितं अनालम्बनमिति विस्तरः ॥ तस्माद् १०
स्याकाशमिति वैभाषिकाः ॥ ५ ॥

प्रतिसंख्यानिरोधो यो विसंयोगः पृथक् पृथक् ॥ उत्पादात्यन्तविघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया ॥ ६ ॥

विसंयोग इति विश्लेषः अनित्यानि निरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधश्च अनयोर्दर्शने यत्नः ॥ नहि विसंयोगलक्षणो निरोधो विसंयुक्तिर्विसंयोगः
क्षणविसंयुक्तिलक्षणः ॥ संयोगप्राप्तिनियतनिरोधः संस्कारेण यो धर्मः स प्रतिसंख्यानिरोधः ॥ दुःखादीनामार्यसत्यानामिति विरक्षयः प्रति

ग्रहात्॥ प्रतिसंख्यानमनास्रवैव प्रज्ञा गृह्यते॥ न हि लौकिकं प्रज्ञा दुःखसत्याद्याकारा नाकिकः सूरूनाधन तस्मिंश्च कामूर्तानाप्रज्ञाविरागव
ष्टंतिविरमणय गृहतं॥ क्षणप्रकाशाकर्कर्यमार्गप्रज्ञाग्रहणार्थं॥ मनप्रज्ञाविरमणथप्राप्यानिरोधश्चेति॥ प्रतिसंख्यानिरोधः मध्यपदला
पंरूत्वमिति॥ शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानं॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिव इति यथा मध्यपदलोपः॥ यदि प्रतिसंख्यानमनास्रवैव प्रज्ञा
गृह्यते लौकिकमार्गप्राप्यो निरोधो न गृहीत इत्युपव्याप्यलक्षणं प्राप्नोति॥ नाव्याप्ति॥ सर्वो हि ग्रैधातुकस्यास्रववल्गनिरोधोऽनास्रवयाप्र
ज्ञया प्राप्यते॥ न तु निरोधास्तिया लौकिकेनैव प्रज्ञया प्राप्यतेऽनानास्रवयेति॥ किं लौकिक्या प्रज्ञया प्रयोजनं॥ या हि लौकिकेन मार्गेणैक
प्रिश्चन्निरोधः प्राप्यते॥ स एव पुनर्लौकिकाद्रूनः प्राप्यत एवेति॥ लौकिकेनैव प्रज्ञाप्तकं न लौकिकी॥ इत्यसत् प्रतिसंख्यानिरोधः॥ स
स्वच तुषुस्य निर्देशं निर्दिशन्ता मार्गसत्यवदिति वेलाषिकाः॥ पृथक्पृथगिति नानास्वार्थः॥ यावन्ति हि संयोगद्रव्याणीति॥ संयुक्तः सं
योगः॥ संयोगाय द्रव्याणि संयोगद्रव्याणि संप्रयुक्तकर्माणि वा संयोगः॥ संयोगस्यार्थं द्रव्याणि वेति संयोगद्रव्याणि॥ सास्रवद्रव्याणी
ति यावद्भूतं भवति॥ सास्रवं हि द्रव्यं स्कन्धस्थानीयं संप्रयोजनं तत्स्थानीयं॥ पृङ्क्तस्कन्धं बलीवर्दस्थानीयमुच्यते गवलाकं॥ अन्यथे
त्ययथकमप्युक्तमर्थः॥ सर्वक्षणनिरोधः साक्षात्क्रियते समुदयादिदर्शनलावनाहेयक्षणनिरोधप्राप्तिरित्यर्थः॥ एतव प्रतिपक्षलाव
नाविपथ्यमिति॥ एवं समुदयादिदर्शनलावनाप्रहातव्या एकप्रतिपक्षयारभ्यसादनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः॥ यदुक्तं कंसमसल
रग्मनिरोधश्चेति॥ कांकं॥ स प्र॥ पर्वतग्रीविणारखनगृहपतिनापृष्टयावर्मादिनयालिङ्करध्याकं॥ किं सकलस्यार्थे निरोधः॥ सकलगलो

पाद्धिसंस्कारानुपपत्तेर्द्रव्यान्तरमिति चेत्सिद्धान्तः॥ उत्पन्नस्य तत्र ग्रहणानन्तरं॥ वर्णसंस्कारस्य तत्र ग्रहणमतं॥ ज्ञानार्थं प्रयुक्तविधिर्नेन सम्यगर्थं भवति॥ वि
दज्ञानं भवति स्वधातौ लिङ्विकरणस्य तद्रूपं विधत्ते भवति॥ न तु विदः सत्तायामिष्टतस्य धातोः श्यन्विकरणस्य तद्रूपमित्यर्थः॥ ज्ञानेऽत्रालय
कानं प्रवर्तते न तु द्रव्ये॥ तन्मते त्यक्षणमिति वैनाषिकपरिहारः॥ कायविहितकार्ययितर्हि प्रसङ्गः स्यादित्यर्थः॥ न हि कायविहितफलो गृह्यमा
णायां वर्णे ग्रहणं प्रवर्तते॥ वैनाशिकानामयमभिप्रायः॥ नीलादिग्रहणसमानकालिकग्रहणं वा संस्कारनिरपेक्षं प्रवर्तते॥ कायविहितक्रियाग्र
हणं तु वर्णनिरपेक्षं॥ पचितिशब्दरूपायतनग्रहणं तु वर्णसंस्कारापेक्षं प्रवर्तते भवति॥ सौत्रान्तिकपाक्षिकस्त्वयमाचार्यो न तमर्थं प्रयच्छती
ति॥ न हि वाक्समनन्तसंस्कारग्रहणं॥ मानसेऽस्व तत्र विकल्पितं॥ वर्णसंनिवेशविरचनायत्तं वा हि संस्कारेण संस्कारेणाम द्रव्यं किंचिदस्ति॥ व
र्णग्रहणसंस्कारग्रहणमालावारं॥ तत्त्वकर्मकाण्डसंस्कारनपरीक्षितव्यं॥ सत्त्वासत्त्वाख्यातेत्यादि॥ वाग्विज्ञप्तिः अवदत्तप्रतिनिकाय्यत्र
र्थः॥ सत्त्वासत्त्वसंख्यातमित्यादिकश्चित्पठति अयमेवार्थो भवत्यभिप्रेतः॥ यदि हि सत्त्वासत्त्वसंख्यात उपात्त इति अयमर्थोऽभिप्रेतो भवत्॥ स १७
त्त्वाख्या वाग्विज्ञप्तिशब्दः असत्त्वाख्योऽन्य इति तदेवं वस्तु साधकं विवक्षितं निःप्रयोजनमेव॥ तस्मात्सत्त्वासत्त्वाख्येत्यादि पाठः स्फुटः पठितव्यः॥
उपात्तमहाभूतहेतुको भवति॥ प्रज्ञप्तस्तानीन्द्रियाविनिर्भागवर्तीनि भूतान्युपात्तानि॥ अन्यान्यनुपात्तानि॥ उपात्तानि महाभूतानि हेतुरस्य
ति उपात्तमहाभूतहेतुको यथा हस्तवाक्कृतः शब्दो भवति॥ यदि सत्त्वसंख्यात उपात्त इति प्रज्ञप्तो वाक्यपि हि निर्मितानां मानुषाकारादिहस्तवाक्कृतः शब्दः कुर्यात्
सत्त्वानुपात्तमहाभूतहेतुकः स्वरवावगत व्यपदिन्द्रियविनिर्भागवर्तित्वात्॥ स च मानुषीमपि वाचं निर्मातुं प्रवर्तते॥ वस्तुतीर्थकस्य रूपमाध

स्पर्शलक्षणं सर्वनिर्मितम्॥ एकस्य तु स्पर्शितस्य सर्वस्पर्शितवत्॥ तस्य च वाक्यनिर्मितशब्दस्यानुपात्तमहाभूतहेतुकत्वप्रसङ्गः॥ यथा वायु
वनस्पतिनदीशब्दवत्॥ यथा शब्दस्य दाहच्छेदार्थत्वात्॥ सत्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दः ऽसत्वाख्योऽन्य इति॥ सत्वमाचष्टे सत्वाख्यः वाग्विज्ञप्तिश
ब्देन हि सत्वोऽयमिति विज्ञायते॥ तं वाग्विज्ञप्तिशब्दं वर्जयित्वाऽन्यः शब्दो हस्तशब्दोऽपि यावदसत्वाख्य एव॥ किमङ्ग असत्वसंतानजः शब्द इत्या
ह भवति॥ तदेवमुपात्तमहाभूतहेतुकः सत्वाख्यश्चासत्वाख्यश्च भवति॥ अनुपात्तमहाभूतहेतुकोऽपि निर्मितशब्दो वाग्विज्ञप्तिस्वभावः सत्वा
ख्यः तस्येव हस्तशब्दो वायुवनस्पत्यादिशब्दश्चासत्वाख्य इति॥ चतुर्विधः शब्दो मनोज्ञामनोज्ञभेदात् पुनरष्टविधो भवति॥ यथैकावधे
पत्रमाधृतिः इति॥ तत्र तु चतुष्टयमुपादाय वर्णः शब्दमुपादाय रूपं वायुवर्णः पत्रमाधृतिः इति तावत्॥ रसः षोढेति॥ षट्प्रभेदा इति म
धुरादिभेदेन॥ तस्य च षट्स्वन्योन्यसम्पर्कविकल्पात्तु बहुप्रकारा रसा भवन्ति॥ एककद्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकषट्कसम्पर्कया
द्विवचनक त्रिषष्टीं रसा उपदिष्टाः॥ सुगन्धदुर्गन्धयोः समविषमगन्धत्वादिति॥ अनुत्कटोत्कटगन्धत्वादित्यर्थः॥ अस्मिन्पक्षे द्विविध
गन्धश्चतुर्विधः॥ त्रिविधस्तु शास्त्रे उक्त इति सुगन्धो दुर्गन्धः समगन्धश्चेत्यर्थः॥ अपरप्रकरणे पुनर्व्याचष्टे समगन्धश्चेति॥ तथा नवैकदेशाः इति स
वार्थो भवति॥ शब्दमात्रं तु हिंसकः॥ शीतमृदुत्वातिलाघवादिति सर्वे प्रत्यवमृश्यते॥ या धर्मदुःखातिलाघवं कर्पासतूलके॥ तेनामापादयन्तूपं॥
ग्रीष्मायत्यपि तत्र्करयोः जातीयत्वात् शीतमवगन्तव्यं॥ कारणे कार्योपचारादिति॥ अस्मिन् काजिघत्साचेतसि कायधर्मः तस्य
कारणं तत्कथं तस्य काये न्द्रियग्राह्यः स्पृष्टव्यतः॥ सा जिघत्सा नाम पादयत्नूपं॥ यथा बुद्धानां सुखमुत्पाद इत्यादि॥ अस्य तु दर्शयति यथा समु

यतिधर्म
का०

येन उस्योनुबन्धिनी स्वेन विशिष्यन॥ नमेवार्थं दर्शयन्नाह॥ विक्षिफा चिरुकस्यापीनि॥ अविक्षिफ चिरुकस्य विक्षफि वर्त्तमन्तूगिनानिभ
य४॥ विक्षफि नपिहिनस्य वर्त्तमविक्षिफ चिरुस्यापि तु वर्त्तमन्तूगिशया विक्षफि हिनस्यानि अविक्षफिस्वनूबन्धिनीनि विक्षफ विशि
ष्यन॥ नथा विक्षिफ चिरुकस्या विक्षफि वर्त्त तूनिनानिभय४॥ चिरुत्वेशु अपिहिनस्य वर्त्ततु उवक्त चिरुकस्यापि तु वर्त्तमन्तूनि अनिभय
४॥ नस्यहि चिरुत्वेशानि नूशा अविक्षफि स्वनूबन्धिनीनि चिरुत्वेरुस्या विशिष्यन॥ नदेवं धर्मी कस्न विरणयथार्थं अविक्षिफ चिरुशा विक्षिफ
चिरुकस्तीयरु नस्यनेकनापि भवं चानिधीयन॥ अन्न उवचापि भवेदना विक्षिफ स चिरुकस्यापी स्यकमाचार्यस॥ नूतीयरु न त्वानूा॥ उन
नथाप्यपि भवेदना विक्षिफ चिरुकस्यापी स्वा विक्षफ नूस चिरुकस्यापीनि वा॥ नयथा॥ त्रयालोकमनूष्या४॥ उकाधनवानूजननाव पिधनमा
त्रवकी नावनि समीक्ष्य विक्षफ मित्रस्य वनमस्ती सुकनाक द्विनीयावक्ता रवनू॥ दवदरुयस्तु दरुयानपिधनमस्ती सूपि भवेदन विक्षफ मित्रस्या
प्यस्तीनि॥ दवदरु यस्तु दरु गगन द्विनमिवायन्ननापि भवेदन स उवविक्षफ मित्रात्वमन नत्व वस्त्व न तूस्पर्थ४॥ गगनना त्रापि भवेद्याधिकरुणं
नद्वदिह्यपिद्रष्टव्यं॥ यस्तू ननन दक्कन चिरुकं चाधिकरुणूलान विक्षफ स्यनू वरक्षाविरणनीयस्तूनि नदपि नक्किञ्चिद् विक्षफि ज्ञानिमधिकरु
णेनस्तु रुधंप्रद्यीनं॥ सा चा विक्षफि ज्ञानिप चिरुकस्य रवनीनि उनाव विवक्षिन॥ किमनन विरक्षपिनन॥ त्वदीयपि विक्षफि लरु धरु लु
विक्षफ नूवस्थान चिरुकम धिकरुस्य नविरमषिन४॥ रुनापि विसनारणपि चिरुत्व चिरुशा स्वस्यचयनू॥ ब्याकरुणप्रनिपन्नूपंसाध विक्षफि नि
ष्यनवंशनि॥ उवा च विक्षफि संरुनाकरुणले वा विक्षफि न चिरुकस्य संरवनीनि॥ चतुर्थंकाण्डस्ला नह्यपयिष्यन॥ यन्त्रापनिपमि त्रिवरुविरण २१

यितमिति तदपि यथादर्शयिष्यामः॥ सप्रतिघादनन्तरूपित्वरूपत्वात्॥ दर्शनवत्तत्वः सप्रतिघार्थरूपत्वाभावात् अविज्ञप्तिर्धर्मधातुपतिता पठिता सा
त्वप्रतिघाति सत्त्वाति॥ तस्मादिदमास्माकीनमवगन्तव्यं रूपमविज्ञप्तिः किल रूपमिति॥ तदवास्तु॥ ११ ॥

भूतानि पृथिवीधातुरप्तेजोवायुधातवः॥ धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः खरस्नेहोष्णतेरणाः॥ १२ ॥

भूतानि पृथिवीधातुरित्यादि विस्तरः॥ धातुग्रहणं वर्णसंस्थानात्मक पृथिव्यादिनिवृत्त्यर्थं॥ स्वलक्षणधारणादुपादायरूपधारणाद्धातव इति॥ काठिन्यादि
स्वलक्षणं चक्षुराद्युपादायरूपं च दधतीति धातवः॥ महाभूतान्येव तु स्वसामान्यलक्षणधारणान्महाभूतानीत्यर्थे वा इत्यर्थः॥ अन्यथार्थमन्यस्य चक्षुरा
उपदर्शनार्थं पुनरेव वीप्सार्थे वा इत्यर्थः॥ एवं भूतानीति कस्मात् महत्त्वं सर्वोपादायरूपाश्रयत्वेनौदारिकत्वादिति॥ सर्वोपादायरूपाश्रयत्वेन मह
त्त्वादित्यर्थः॥ तद्भूतवृत्तिस्थितिर्महान्तो भूतात्मक वृक्षादिकार्येषु॥ तत्र महद्भूतरूपः पृथिव्यप्तेजोवायुस्कन्धस्तेषां महात्त्वा
नां महासन्निवेशत्वात् महान्ति भूतानीत्युक्तानि॥ धृत्यादिकर्मसंसिद्धा इति॥ धृत्यादिकर्मसंसिद्धा इति॥ धृत्यादिकर्मनिर्देशः॥ पृथि
व्यादिस्वरूपानुमानार्थं॥ उपलादिके हि पृथिवीद्रव्यसंग्रहं पक्तिव्यूहनदर्शनात् जलतेजोवायूनामस्तित्वमनुमीयते॥ ...
...कर्मदर्शनात् पृथिवीतेजोवायूनामस्तित्वं॥ ... चलनदर्शनात् पृथिव्युदकवायूनामस्तित्वं॥ वायोः सं
धारणधर्मत्वात् स्पर्शदर्शनात् पृथिव्यप्तेजसामस्तित्वमिति वेदितव्यं॥ व्यूहनं पुनर्वृद्धिः प्रसर्पणं चेति॥ वृद्धिः सन्तानविकृतावुपचयो...

अभिधर्म
कोश

वस्तुरिति संधिवचनात्। सौत्रान्तिकदर्शनेन च प्रज्ञप्तिसत्त्वादस्य। नहि तेषां संस्कृतवस्तुकमनयोः परिच्छेद्यत्वेन निरोधमार्गसत्यान्त-
पि तर्हि न संस्कृतवस्तुनि तेन परिच्छेद्यस्यात्। इदं स्वसमुदयसत्यस्य सम्बन्धेन सद्भावात् तयोः परिच्छेद्यत्वं व्यवस्थाप्यते। तथा हि योगिनः व-
चिन्तयन्ति। अस्यास्य हेतुकस्य इदं स्वस्य कालनिरोधः केनचिदुपायेन सम्भवति प्राप्यत इति। निरोधमार्गसत्त्वेऽपि परिज्ञानन्ति। न त्वाकाशम-
प्रतिसंख्यानिरोधमपि इदं स्वेन सम्बन्धस्येति न तयोः परिज्ञानन्ति। प्रयोगावस्थायां तु लौकिकेन ज्ञानेन तावपि सामान्यरूपेण सर्वधर्मा अनात्मा-
न इति तावत् व्यवस्यन्ति। धर्मायतनधात्वाख्या इति। आयतनं च धातुश्च आयतनधातुः धर्मश्चासौ आयतनधातुश्च धर्मायतनधातुः। तदाख्या येषां
ते इमे धर्मायतनधात्वाख्याः। के वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः। सहाविज्ञप्त्यासंस्कृतैश्चेति। सहाविज्ञप्त्या सहासंस्कृतैश्चाकाशादिभिः।
आयतनदर्शनायां धर्मायतनमिति। धातुदर्शनायां च धर्मधातुरिति। सप्त द्रव्याणीति। अविज्ञप्तिर्वेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः संस्कारस्क- २५
न्धः। आकाशं प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति॥ १५ ॥

विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः मन आयतनं च तत्। मताः धातवः सप्त षड्विज्ञानान्यथो मनः॥ १६ ॥

विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिरिति विज्ञानस्कन्धः। प्रतिविज्ञप्तिरित्यर्थः स्कन्धाधिकारात्। प्रतिर्वीप्सार्थः। विषयं विषयं प्रतीत्यर्थः। उपलब्धिर्व-
स्तुमात्रग्रहणम्। वेदनादयस्तु चैतसा विशेषग्रहणरूपाः। षड्विज्ञानकाया इति षड्विज्ञानसमूहाः। षड्विज्ञानान्यथो मन इति। षड्वि-

ज्ञानधातवो याथासंख्येन। यच्च चक्षुर्विज्ञानं स च चक्षुर्विज्ञानधातुः॥ एवं यावद्यन्मनोविज्ञानं स मनोविज्ञानधातुः॥ तमस्कानिखिलानि षड्म
नोधातुरिति वेदितव्यं॥ १६ ॥

षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः॥ षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः॥ १७ ॥

षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मन इति॥ षण्णामिति निर्द्धारणे षष्ठी एषामेव संख्यानादित्यर्थः॥ अनन्तरग्रहणमन्यविज्ञानव्यवहि
तनिरासार्थं॥ षष्ठीयस्यानन्तरमन्यविज्ञानाव्यवहितं तस्याश्रयः॥ व्यवहितं तु न तस्याश्रयः॥ अन्यस्यासावाश्रयो यस्यानन्तरं व्यव
हितं॥ अत एव चाचित्तिकावस्थायां चित्तातीतमपि समापत्तिप्रवेशचित्तं व्युत्थानचित्तस्याश्रयो भवति॥ विज्ञानान्तराव्यवधानात्॥ अ
तीतग्रहणं प्रत्युत्पन्ननिरासार्थं॥ मनोविज्ञानं हि आश्रयितस्यामवस्थायां प्रत्युत्पन्नमनन्तरातीतमिष्यते॥ तदेव च न इष्यते॥ ष
ष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थमिति॥ विज्ञानग्रहणं वेदनाद्यनन्तरातीतनिरासार्थं॥ यद्धि तन्मन इति ज्ञापितनिर्देशान्न बीजाद्याश्रयात् एव क्षेत्रो
ऽस्य पदार्थो विधीत्स्या बीजाद्याश्रयात्॥ यदनन्तरं निरुद्धं विज्ञानं तन्मनोधातुरिति॥ तद्यथा स एव वर्णितविस्तरः॥ तद्यथा स
एव पुत्रोऽन्यस्य पिताख्यां लभते॥ तदेव फलमन्यस्य बीजाख्यां॥ तथेहापि स एव चक्षुरादिविज्ञानधातुरन्यस्याश्रय इति मनोधात्वा
ख्यां लभते॥ सप्तदश धातवो भवन्ति षाड् भवति॥ य एव षड्विज्ञानधातवः स एव मनोधातुः॥ य एव च मनोधातुस्त एव च षड्विज्ञान

अभिधर्मकोश

कं भगवतेति॥ तद्ध्यानं स्थानान्तरगतमित्यभिप्रायः॥ कथमिति॥ आध्यात्मिकमिति॥ विज्ञानाश्रयभूतत्वमर्थः॥ आत्मशब्देन हि चित्तमात्मेत्यु-
पचर्यत इति वक्ष्यति॥ आत्मनि अधि अध्यात्मम् अध्यात्ममेवाध्यात्मिकं॥ आत्मनि चित्तलक्षणे कर्तव्ये॥ इह तु निश्रयमर्थमाध्यात्मिकशब्देनायत
विज्ञानाश्रयमिति यावदुक्तं भवति॥ अथवा यानीति विस्तरः॥ अथवा यानीति विस्तरः॥ अथवा तच्छब्देन षडिन्द्रियाण्यभिसंबध्यन्ते॥ च-
क्षुर्विज्ञानं श्रोत्रविज्ञानमित्येवमादिप्रवचनप्रसिद्धमतः॥ न तु रूपविज्ञानं शब्दविज्ञानमिति॥ लोके तु कदाचिदेवं भवेत्॥ तस्मादि-
दं व्याख्यानान्तरमाश्रीयते॥ तस्मादाह॥ एवं चक्षुरादिप्रकरणग्रन्थोऽप्यनुवृत्तो भवतीति विस्तरः॥ कथमित्यसिद्धमसिद्धेन साध्यते॥ चक्षु-
रेव चक्षुरसिद्धं॥ तदसिद्धौ चक्षुर्विज्ञानमप्यसिद्धं॥ कथं तद्भूतं तदाश्रयतया साध्यते॥ सिद्धा एव ते पञ्चविषयाः॥ पतस्य च विषयाणामुप-
लक्षणार्थं कुर्वन्त एवमतश्चक्षुरादीति कान्विषयान्यस्माद्दर्शयामः॥ एतदुक्तं भवति॥ एतस्य प्रथमस्य रूपस्य विज्ञानविषयस्य य आ-
श्रयो रूपप्रसादस्तच्चक्षुरिन्द्रियं॥ एवं यावदेतस्य पञ्चमस्य स्प्रष्टव्यस्य विज्ञानविषयस्य य आश्रयो रूपप्रसादस्तत्कायेन्द्रियमिति १६
नासिद्धेनासिद्धस्य साधनं॥ ९ ॥

रूपं द्विधा विंशतिधा शब्दोऽष्टधा रसः षोढा॥ गन्धश्चतुर्धा स्प्रष्टव्यमेकादशात्मकम्॥ १० ॥

रूपं द्विविधमपि चक्षुषोऽर्थो वर्णः संस्थानं चेति द्विप्रकारो लोकप्रतीतत्वात्॥ तस्य स्वलक्षणमनुक्त्वा प्रभेदमेव कथयति॥ वर्णश्चतुर्विधो नी-
लादिरिति॥ नीललोहितपीतावदातवर्णा मूलवर्णत्वादित्यादि॥ छायादयस्त्वपरे व्याचक्षते॥ तदिदमाहस्पष्टमिति नीलादिवर्णश्चतुर्विधः स्पर्शपर्यवि

त्वान्नकाकादिवर्णस्यापि व्यंजकत्वं॥ नन्वेवमनन्तत्वादयं इति॥ संस्कारमात्रमिति विरोधाय॥ पुनस्तदेवाक्षरं गतमिति न संदेहः इत्यत॥ विंशतिरिति
ति॥ तद्यथा नीलपीतादि संस्कारमष्टविधं दीर्घादि विशेषसामान्यं॥ अथाह दशविधं वर्णमिति विंशतिधा॥ नत्वेकवर्णमिति॥ यद्वनाचे
ष्टितिर्व्याकारं दर्शयति॥ वृत्तं वर्तुलं॥ परिमण्डलं चक्रलं॥ उन्नतं स्थूलादिरूपं॥ अवनतं निम्नरूपं॥ यत्रत्रूपाद्यं दर्शनमिति वचनं॥ घटस्य का
रणानां नाकस्य प्रदर्शनार्थं॥ नविपंचिनं नविरूकमित्यर्थः॥ दमिह विचार्यते॥ यदि नीलादिवर्णचतुष्टयं संदेहाद्वक्तव्यादयानतद्यति
रिक्तत्वं किं॥ यत्र ह काकाद्यादि वर्णनाकास्थाप्रादयापि न वक्तव्याः इति॥ नेतद्व्याख्यानं कार्नैर्विचारितं॥ अतः स्वेच्छा हि तु मायान्रूप
सदृशत्वान्नीलादि संदेहत्वात्पिण्डप्रादयः पृथगुक्ताः॥ तथाहि तद्रूपाणां क्रमशः शुक्लतया संदेहतत्प्रसंगमनेनतुनद्दर्शकं॥ माकस्
चिदेवं संदेहे नास्ति किंचिदस्मिन्विमतिर्वा किमस्यतत्॥ उत प्राकृमात्रमिति॥ तद्विपर्यासः संशयनिवृत्त्यर्थमिमप्रादयः उक्ताः॥ संस्थानामी
रूपादयतनस्वलक्षणाद्य इति॥ दीर्घादीनां प्रदर्शनार्थमिति॥ दीर्घादिविसामान्यप्रदर्शनार्थमित्यर्थः॥ कथं तासां प्रदर्शनमित्याह॥ कायविज्ञप्ति स्वलक्षण
मिति॥ कायविज्ञप्तिर्हि कदाचिद्दीर्घा कदाचिद्ध्रस्वा कदाचिद्यावद्विसामान्येति॥ कीदृशी पुनः सा वक्तव्या॥ तदालम्बनविज्ञानसमुत्थापिकं यत्का
यकर्म॥ तत्कायकर्मस्वलक्षणं तु दीर्घादिविसामान्यं निरन्तरं वा द्रष्टव्यं॥ तत्स्युत्तरत्र पश्चिमेष्विति॥ यच्चिन्तनं दीर्घादि॥ तत्प्रत्ययमनन्तरम
ही कायदर्शनमहि नीलादीनां दीर्घादिप्रतिच्छन्द इति॥ नीलपीतलोहितावदातकार्याणां अकारादीनां दीर्घादिसंस्थानग्रहणं॥ तस्माद्वाम
पिण्डीयायां काद्यामक्षरं लिखित्वा स्वलिप्रायः॥ कथं पुनरनेकं द्रव्यं मन्तव्यमिति प्रमाणं इति॥ कथमेकं द्रव्यं वर्णसंस्थानात्मकं भवति॥ वर्णरू

दिव्यचक्षुः। अन्यच्च समाधिसंमुखीभावमपि सत्वविच्छित्तिविपाकजं चक्षुर्नाविच्छित्तिः प्रसजतीति॥ अत्राचार्यसंघभद्र इदमविच्छित्तिलक्षणं स दू-
षयति॥ सूत्रे आक्षेपणं हानिर्न तस्य प्रसक्तत्वं॥ अपिशब्दाधिकवचनं विरोध्यं अविरोधितं चात्र॥ अनुवर्त्यं हि प्रवाहस्तेन व्याख्यातान्
चाप्य॰ जन्य॰ प्रवाहामातृदतिप्रसंग॰॥ तस्मात्तस्याप्रलक्षणेनास्यावनाधष्टतिस्त्रे॥ प्रवाहस्य चाद्रव्यत्वात्तद्रव्यमविच्छित्तिरिति आक्षेप-
णे॥ समाहितायाश्च नाम्लि विक्षिप्तचित्ताचित्तकस्यानुबन्धष्टतिरावाविच्छित्तिर्न प्रसक्तत इति हानिः॥ अविक्षिप्तचित्तकस्य तदनुबन्धान्न्येयस-
वष्टतिश्च तु॥ ननु तत्तत्रावाविच्छित्तेर्न विच्छित्तिलक्षणप्रसङ्गष्टस्यात्तस्य प्रसक्तत्वं॥ अचित्तकस्यापीति वापिशब्दो वैयर्थ्यं पूर्वेणैव उक्तत्वात्
विक्षिप्तचित्तकस्यापीति अन्तर्न हि सर्वसचित्तकावस्थाग्रहणं॥ का पुनरन्यावस्था॥ या द्वितीयेनापिशब्देन संगृह्यत इति॥ अपिशब्दाधिक
वचने॥ अचित्तके चाधिके सति तावविच्छित्त्यनुबन्धाविरोधवशीयानच व्याख्यानमपि निरोधितमिति विरोध्यमविरोधितमिदं चापरं वि-
रोध्यमविरोधितमप्रतिमे रूपमिति॥ एवमनकदापदष्ट्वा तु न सम्बद्ध्यन तत्र लक्षणमिति॥ अप्रक्रम॰॥ यत्नाव इदं सूत्रं प्रवाहस्याविच्छित्त्य-
पदानादाय॰ अन्यथा नाविच्छित्तिः॰ स्यादिति॥ ष्टिदं तावदसौ प्रष्टव्यः॰ काय प्रवाहो नाम वस्तुष्वक्षणेषु प्रवाहष्टस्याख्या॥ यद्येवं आद्यापि क्षणः॰
प्रवाहः॰ सिध्यति॥ प्रथमक्षणप्रभृति वस्तुष्वक्षणेषु प्रवाहष्टतिकृत्वा॥ तथा ह्वस्मात्तु गङ्गानिर्गच्छतामुदकानामाद्योदकावयवप्रभृति
प्रवाहसंज्ञेति॥ नास्त्यव्याप्तिर्लक्षणस्य॥ यदा चानुवध्नातीति अनुबन्धष्टस्यस्तुस्याद्न नपदनद्रव्यमवनिर्दिश्यत तदा स्तु न तावत्कापि ना-
स्ति॥ अत एव आक्षेपणतादाचापिपद्विहतारवति॥ अथाप्यनुबन्धनमनुबन्धष्टति॥ रथमगांहितीयत तथाप्यदोषात्प्राधिकानां प्रवाह

२०

बर्हिसारूप्रवाहत्वाध्यनप्रदर्शयेत॥ समाहितायामपि विरुद्धफलं न यदहं न रवति॥ सापि हि यद्यपि विरुद्धिक विरुद्धाविरुद्धक संतानेनानुवध्नाती
ति॰ अविरुद्धिककस्य विरुद्धसंतानेन समनुवध्नाम्यव॥ अविरुद्धफिआति सामान्यनत्तु विरुद्धिफा विरुद्धकस्यापि यानुवंधः सा विरुद्धफिनितिउच्यते
यस्यानन्तरमुक्तं॥ अविरुद्धिकविरुद्धकस्य तदनुवन्धान्ने यदा यद्भूतिचादिति॥ यद्यविरुद्धिकविरुद्धस्य केवलस्यानुवन्धः साप्यविरुद्धफिनिति
समाहितायामविरुद्धफस्यागमनरवतीतिब्रवीषि॥ विरुद्धफिनपि कुशलाकुशलानन्येवरवती स्वविरुद्धफिरुप्राप्नोतीति॥ सचाप्यदायः
गुणाणुरूतयस्यवधानधातु॥ विरुद्धफिसव्यापत्रापि संरक्षतीति॥ नविरुद्धफिनविरुद्धफिः प्रसङ्गः॥ अथवाप्रकर्षगमनस्य प्रसंगमन
रविष्यति॥ प्रकर्षाद्वहियानुवन्धः से वा विरुद्धफिः॥ नच विरुद्धफिन विरुद्धफिवत्प्रकर्षधानुवध्नातीति॥ अविरुद्धफिनितार्थपि तन्निना
धदर्शनात॥ यदप्युक्तमपि शब्दाधिकवचनमिति॥ तदप्ययुक्तमुक्तं॥ तथा ह्यकत्वहेतुस्तु पठितापि शब्दात्क्रोधतेन पुष्कल
द्यनतदर्थः संवध्यतमूणितिद्वियनः पठितः॥ तनेकानहेतुप्रपठितनापि शब्देन विरुद्धिकविपरीतमविरुद्धिकमविरुद्धकविप
रीतं च तमेव सविरुद्धकं तृतीयं पुष्कलमविरुद्धफलाय यैकवचनाचार्यः स्वमतं च विरुद्धिफा विरुद्धकपुष्कलदर्यजातिसामान्यनाविरुद्ध
फला यैदर्शयन्नु विरुद्धफि विरुद्धकस्यैतस्य अर्थाकनेरतामविरुद्धफिमाचष्ट॥ ग्रयत्वहिपुष्कलातवकि विरुद्धफि विरुद्धविसलाग
विरुद्धाविरुद्धफिविरुद्धसलागविरुद्धाअविरुद्धकस्य॥ तत्र विरुद्धफि विरुद्धविसलाग विरुद्धा विरुद्धिकविरुद्धस्य हाति पुनः तस्य सावाक्याय विरुद्ध
फिनिरूढालवति॥ अविरुद्धकस्य तु विरुद्धसेनापि निरूढाभूति॥ तत्र विरुद्धफला विरुद्धचेतसिकफलापाचार्थाकस्य रत्तायमविरुद्धफि

तनं स्प्रष्टव्यायतनमिति॥धातुव्यवस्थायां तु दश धातवः चक्षुर्धातू रूपधातुर्यावत्कायधातुः स्प्रष्टव्यधातुरिति॥उक्ता रूपस्कन्धस्यायतनधा
तुव्यवस्थानमिति॥न सकलस्य रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तं॥अविज्ञप्तिरूपस्य वक्तव्यत्वात्॥कथमिदमुच्यते॥उक्तमिति॥बाहुल्यिकानि
र्देशः॥बाहुल्येन रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तमित्यर्थः॥कतिपयमुक्तलिकास्तस्यापि नापनोधि व्यपदेशवत्॥त्रिविधानुभवः वक्ष्यति॥अनुभ
ति चानुभवउपरागः कस्यचित्तस्य पृष्टस्य वा सत्यपि त्रिविधः॥सुखादुःखाऽदुःखासुखश्च वस्तुना ज्ञादपनापगः द्पयविनिर्मुक्तस्वरूपसाक्षात्क
रणस्वभावः॥अनुभवनं वानन विषयस्यानुभवः॥अनुभवतीति वानुभवः॥कायचित्तापचयापचयनदुःखविनिर्मुक्तावस्थापदुरुच्यते सि
कविशेषस्पर्शानुभवरूपान॥अनुभूतक्रियास्पर्शचिकः॥स्पर्शनिमित्तानुभवस्पृष्टार्थः॥सवेदनास्कन्धः॥निमित्तोद्ग्रहणात्मिकाः॥निमित्तं
वस्तुनां अवस्थाविशेषा नीलत्वादि॥तस्योद्ग्रहणं परिच्छेदः॥तदात्मिका तत्स्वभावा॥दुःखादी शब्दादिशब्देन लोहितादीनां ग्रहणं॥सो संज्ञास्कन्धः
॥यदि परिच्छेदात्मिका संज्ञा तत्संप्रयोगे निमित्तमुद्ग्रहणक्रीति पंचापि विज्ञानकायाः विकल्पकाः स्युः॥न स्युः॥नहि पंच विज्ञानसंप्रयोगिनी
संज्ञा पट्वी॥मनोविज्ञानकायसंप्रयोगिनी तु पट्वीति तदेव विकल्पकमुक्तं॥षट्संज्ञाकाया वेदनावदिति॥यथा चक्षुःसंस्पर्शजा वेदनेति विस्त
रेणोक्तं॥तथा चक्षुःसंस्पर्शजा संज्ञेति विस्तरेण वक्तव्यं॥ १४ ॥

संस्कारस्कन्धश्चतुर्थोऽन्ये संस्कारास्त पुनस्त्रयः॥धर्मायतनधात्वाख्याः सहाविज्ञप्त्यसंस्कृतैः॥ १७ ॥

चतुर्भ्योन्य इति चतुर्षु स्कन्धेषु स्कन्धाधिकारात् । रूपस्कन्धादिष्वधिकृतेषु उक्तो विज्ञानस्कन्धः स्वादिष्टवक्ष्यमाणश्चतुर्भ्योन्ये संस्का

राः संस्कारस्कन्धः ॥ सूत्रे षट्चेतनाकाया इत्युक्तामिति संस्कारस्कन्धः ॥ कस्मात् षट्चेतनाकाया इति ॥ अभिसंस्करणे प्रधानत्वात् । एवं चे

वं चस्माभिसंस्करोतीति संस्करणे प्रधाना ॥ कर्महेतुरूपपत्त्युपपत्तिवचनात् ॥ छन्दप्राप्त्यादयस्तु चेतनानुविधायित्वात्तत्तदाकारहेतुत्वा

च्चानुविधानतः संस्कारस्कन्धे एवं वदितव्याः ॥ तदेवं तावत्संस्कारे प्रवृत्तेः धर्म्मताभिः संस्कारशब्दोक्ते रूपं भवति ॥ अपरत्र तु नतो

क्तः ॥ संस्कृतं हि संस्कारस्कन्धे चेतनायाः प्राधान्यमुक्तं ॥ अन्यत्र तु चेतनसंग्रहः ॥ संप्रयुक्तविप्रयुक्तसंस्कृतधर्मसंग्रहहेतुप्राधान्या

दयमेव स्कन्धः संस्कारस्कन्ध उक्तः ॥ संस्कृतमभिसंस्करोतीति कृत्वा संस्कृतमपि संस्कारा नाम ॥ तेन विन्यासं तु यानि नाम स्कन्धपंचकं

संस्कृतमित्युक्तं ॥ अन्यथा हि विसूक्तः ॥ यदि यथासूत्रनिर्देशं चेतनैव केवला संस्कारस्कन्धः स्यात् चेतनान्यत्सर्वाणां छन्दादी

नां चैतसिकानां प्राप्त्यादीनां च चित्तविप्रयुक्तानां स्कन्धासंग्रहात् ॥ रूपादिषु स्कन्धेषु रूपाद्यादिलक्षणाभावनासंग्रहात् ॥ संस्का

रस्कन्धे चैवं सूत्रे यथाभूतग्रहणेनासंग्रहात् ॥ दुःखसमुदयसत्यत्वं न स्यादिति ॥ परिज्ञाप्रहाणे न स्यातां ॥ परिज्ञा दुःखस्य

प्रहाणं समुदयस्य ॥ अनभिज्ञाय लौकिकेन मार्गेणाप्रपरिज्ञाय लोकोत्तरेण ॥ अथवानभिज्ञाय दर्शनमार्गेणापरिज्ञाय

भावनामार्गेण ॥ एवमप्रहायेत्युक्तमिति सूत्रे वाक्यं च नाहमेकधर्ममपि अपरिज्ञायाप्रहाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामीति ॥ दुःख

निरोधं वदामीत्यर्थः ॥ ननु चाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधा लोकोत्तरेण मार्गेणानपरिज्ञायते ॥ अथ च दुःखस्यान्तक्रिया स्यात् ॥ संक्षेप

त्वात्॥ अथवा तथा मनेनाधियितत्वेन तस्मात्सतत्वाः सास्रववत् सास्रवत्वयथाख्यानं तदेवास्य वक्तव्यं॥ आर्याणां प्रतिकूलत्वात्॥ दुःखमिति॥
संस्कारा दुःखं यतस्मादार्याणां तत्प्रतिकूलं समुदयस्मात् दुःखमिति समुदय इति हेतुतया स्कन्धाः समुदयः फलतया स्कन्धा दुःखमि
ति वर्ण्यन्ते॥ लुज्यत इति लोक इति॥ अस्मिन्नेव नाहितावद्व्याममात्रके कलेवरे लोकं प्रज्ञपयामि लोकसमुदयं चेति सूत्रे॥ लुज्यत इति लु
ज्यते तस्माल्लोक इति च रागवनेवोक्तं॥ लुज्यत इति विनश्यतीत्यर्थः॥ लुजि हिंसाहीनानलौकिकः॥ नैरुक्तेन विधानेन तकारस्य कका
रः कृतः तस्माल्लोक इत्युक्तम्॥ दृष्टयोऽस्मिंस्तिष्ठन्तीति॥ यत्किंचिद्धि ऋषयश्चात्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्ति त सर्वमानेव पंचोपादा
नस्कन्धानात्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्ति त सर्वमानेव पंचोपादानस्कन्धानात्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्ति त सर्वमानेव पंचोपादानस्क
न्धानात्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्तीति वचनादुपादानस्कन्धा दृष्टिस्थानं॥ भवतीति भवः इति सास्रवा एव धर्मा भवशब्देनोक्ताः॥ भवः
कतमः पंचोपादानस्कन्धा इति वचनात्॥ उत्तरत्र दुःखादयः शब्दा मार्गसत्यमपि प्रसक्ताः॥ मार्गसत्यमपि हि संस्कारदुःखतया दुः
खं॥ समनन्तरप्रत्ययादितया च तस्मात्सास्रवस्य समुदय इति॥ लुज्यते च दृष्टिस्थानं तदालम्बनात्॥ भवति च तदित्यस्य तत्त्वमप्यर्थः॥ नैष दोषः॥
रूढिशब्दा ह्येते रूढिशब्दप्रवृत्तिश्च यथा धर्माः संस्कारदुःखतया आर्याणां प्रतिकूला दुःखानि नाधिनः तदस्यादकाः प्रसिद्धाः दृष्टिदृष्टिज
नकाः अनादिमति च संसारे विनश्यन्ति सत्वाः॥ तथा चामी दुःखादयः आर्यैः संकेतिता न मार्गसत्ये॥ तस्मात्सास्रवा एव धर्मा दुःखशब्दाय
तिरध्यालयवर्तिनोऽनास्रवाः॥ न हि गच्छतीति गौरिति निरुक्तं सर्वो गच्छन् गौरिति निरुच्यते॥ तस्मात्तत्र दुःखं समुदय इत्येवमादि॥ ८ ॥

रूपंपंचेन्द्रियाण्यर्थाःपंचाविज्ञप्तिरेवच॥तद्विज्ञानाश्रयारूपप्रसादाश्चक्षुरादयः॥ ९॥

रूपमितिरूपस्कन्धः॥पंचेतिमनइन्द्रियव्युदासार्थं॥अर्थाविषयाः॥अन्यकृतायुष्टुरूपर्थाः॥पुनःपंचेतिग्रहणंधर्मायतनविषयानिरासा
र्थं॥तद्विज्ञानाश्रयाइति॥तच्छब्दार्थोनपक्रान्त॥तस्यार्थेषुमर्कानांवाविज्ञानानितद्विज्ञानानि॥तेषामाश्रयास्तद्विज्ञानाश्रयाः॥रूपप्रसादाइति
रूपात्मकानिप्रसादाश्चेत्यतइतिरूपप्रसादाः॥अनेनविशेषणेनमनइन्द्रियंनिरस्तंभवति॥मनोपिहितद्विज्ञानाश्रयःपंचा
नांसहजाश्रयोपिचेतिसिद्धान्तात्॥अनुरूपितास्तन्तुमनोरूपस्वभावमित्यतोनिरस्तं॥रूपग्रहणंत्विहश्रद्धाप्रसादनिरासार्थं॥त
द्विज्ञानाश्रयाइत्यनेनविशेषणेनश्रद्धायाअप्रसंगइतिचेत्॥नबहुव्रीहिकल्पनायांतत्प्रसंगःस्यादेवात्॥रूपग्रहणंतुबहुव्रीहि
कल्पनानिवृत्त्यर्थं॥नहिरूपमयोऽस्तिप्रसादोयस्यतद्विज्ञानान्याश्रयस्तेनकल्प्यते॥प्रसादग्रहणंपुनरिन्द्रियाश्रयभूतव्यतिरिक्त
रूपप्रसादविशेषज्ञापनार्थं वैभाषिकाहिकुर्वते॥एतद्विकारविशेषाश्चेन्द्रियाणीति॥प्रवचनंतुनैवं॥किंतर्हिरूपादिविष
यव्यतिरिक्तान्यरूपीण्यतीन्द्रियाणिस्वविज्ञानानुमेयानिइन्द्रियाणियेषांचक्षुरादीनिअधिष्ठानानीत्यपरे॥तद्विज्ञानाश्र
याइतिचविशेषणमन्यासंलक्षणसांकर्यनिवृत्त्यर्थं॥यदिहिरूपप्रसादाश्चक्षुरादयइत्येतावदवक्ष्यत्॥चक्षुरपिश्रोत्रादि
प्रसंगःस्यात्॥श्रोत्रादिवाचक्षुर्यतस्त्वेवंविशेष्यते॥रूपविज्ञानाश्रयोयोरूपप्रसादस्तच्चक्षुरिति॥अतोलक्षणसांकर्यंनभवति॥
नहिश्रोत्रमन्यद्वाइन्द्रियंरूपविज्ञानस्याश्रयः॥एवंयावत्कायविज्ञानाश्रयोयोरूपप्रसादस्तत्कायेन्द्रियमितिवक्तव्यं॥यत्र

अभिधर्म
कोश

अविज्ञप्तिमिदानीं वक्ष्यामि ॥ न पुनः पश्चात्क्रियायाः अर्थः । पश्चात् विज्ञप्तिवचनस्य विज्ञप्तिनावावतिष्ठते ॥ तस्याल्लक्षणनिर्देशावसर इति वक्ष्या
विक्षिप्ताचित्तकस्येति कश्चिदेवमन्यं पठति ॥ अस्मिंश्च पाठे एवं समासविग्रहः । विक्षिप्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विक्षिप्ताचित्तकः ॥ अथवा विक्षि
प्तं चित्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विक्षिप्ताचित्तकः ॥ एकस्य विक्षिप्तशब्दस्य लोपः ॥ कश्चिदेवं पठति ॥ विक्षिप्तस्याचित्तस्य चेति पदद्वयस्य बहुव्री
हिं कृत्वा । पश्चाद् द्वन्द्वविग्रहः । विक्षिप्तश्चाचित्तकश्च विक्षिप्ताचित्तकं ॥ विक्षिप्तः प्रकुशलः विक्षिप्तचित्त इत्यर्थः ॥ विक्षिप्तचित्तस्येति तदन्यचित्त
स्यापीति अविक्षिप्तचित्तादन्यचित्तस्येत्यर्थः ॥ तद्यथा कुशलाया अविज्ञप्तेः समुत्थापकं चित्तं कुशलं तदन्यचित्तोऽकुशलाव्याकृतचित्तः । समु
त्थविक्षिप्तचित्तोऽपि ॥ अकुशलाया अविज्ञप्तेरकुशलं चित्तं समुत्थापकं ॥ तदन्यचित्तः कुशलाव्याकृतचित्तः ॥ स चापि विक्षिप्तचित्तो वदि
तव्यः तस्य तदन्यचित्तस्यापि ॥ अचित्तकस्यापीति असंज्ञिनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्यापि ॥ अपिशब्देनाविक्षिप्तस्य सचित्तकस्यापीति विज्ञाय १८
त इति ॥ एतत् पदद्वयमिति विक्षिप्ताचित्तकस्येत्यस्यार्थः ॥ योऽनुबन्ध इति प्रवाह इत्यर्थः ॥ या धर्मा निःप्रवाह एक इत्यर्थः ॥ प्रवाहेन प्रवाही
निर्दिष्ट इति प्रवाहोपलक्षणत्वात् ॥ अथवानुबध्नातीति अनुबन्धः प्रवाह इति च व्याख्यापदं कृत्वा बहुव्रीहिकं ॥ प्रवहः प्रकृष्टो वा वाहोऽस्येति
प्रवाहो धर्मः । स एवं निर्दिष्ट इति ॥ न तस्य अप्रः कुशलाकुशल इति ॥ कुशलाकुशलत्वं स्वभावतो ॥ अव्याकृता नास्तीत्यर्थः ॥ तेन व्याकृ
तादयात् स्वदक्षावदितव्या ॥ प्राप्तिप्रवाहस्याप्यस्ति इति ॥ तस्मात् किं तर्हि विक्षिप्ताविक्षिप्ताचित्तस्यापि प्रवाहिनो कुशलाकुशले वर्त
तित इति ... अर्थेमुच्यते ॥ महाभूतान्युपादायेति ॥ महाभूतहेतुक इत्यर्थः ॥ यस्यार्थं नन्नुपादायान्निर्वर्तनीयक ॥ ... कामि

न्ति गम्यते ॥ जननादिहेतुत्वादिति ॥ जननान्निश्रयात्प्रतिष्ठानादुपस्तम्भादुपबृंहणात् ॥ जननहेतुः स्कन्धोत्पत्तेः ॥ निश्रयहेतुर्जातस्य तदानुविधायि
त्वादाचार्यादिनिश्रयवत् ॥ प्रतिष्ठाहेतुराधारत्वात् चित्रकुड्यवत् ॥ उपस्तम्भहेतुरनुच्छेदहेतुत्वात् ॥ उपबृंहणहेतुर्वृद्धिहेतुत्वात् ॥
कत्वमानि महाभूतान्युपादाय ॥ किमर्थमयं महान्ति भूतानीत्ययं महाभूतानि ॥ आश्रयमहाभूतानीत्याह ॥ तन्नामकरणज्ञापनार्थमुक्तमिति ॥ य
स्मात्कायक्रियास्वभावापि सती विज्ञप्तिवत्परं न विज्ञापयति ॥ तस्मादविज्ञप्तिरित्यर्थः ॥ रूपक्रियास्वभावापीत्युक्तलयविशेषणं किमर्थं यद्धि
वस्तु रूपस्वभावं भवति न क्रियास्वभावं तत्परं न गमयति ॥ तद्यथा चक्षुरादयः ॥ यदपि क्रियास्वभावं न तु रूपस्वभावं तदपि परं न गमयति ॥
तद्यथा चेतना ॥ यत्तु रूपस्वभावं तत्परं गमयति ॥ तद्यथा विज्ञप्तिः ॥ विज्ञप्तिर्हि स्वसमुत्थापकं चित्तं कुशलाकुशलाव्याकृतं सोऽसंसूचनम
नुत्यमिति ॥ इयमपि नैव विज्ञपयति ॥ तेन विज्ञप्तिवदिति विपरीतदृष्टान्तप्रयोगः ॥ समासतस्त्विति विस्तरः ॥ शिष्यसुखावबोधार्थं संक्षेपतो व्या
ख्यानं तदविज्ञप्तिरूपं दर्शयत्याचार्यः ॥ विज्ञप्तिसमाधिसम्भूतं कुशलाकुशलं रूपमविज्ञप्तिरिति यथासंख्यमत्र ॥ यावत् कायवाक्
विज्ञप्तिसम्भूतं कुशलं प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च ॥ अकुशलमप्यसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंव
रसंगृहीतं च ॥ समाधिसम्भूतं तु कुशलमेव ॥ तद्द्विविधं सास्रवसमाधिसंभूतं ध्यानसंवरस्वभावं ॥ अनास्रवसमाधिसंभूतं अनास्रवसंव
रस्वभावं उपादायरूपस्वभावं च न चित्तचैतसिकादिस्वभावमित्यवगन्तव्यं ॥ ननु चैवं विज्ञप्तिरप्यविज्ञप्तिः प्राप्नोति ॥ सापि तद्
चासभागहेतुभूतत्वं विज्ञप्तिसंभूता ॥ कुशलाकुशलमेवेत्यवधारणात् विज्ञप्त्या अप्रसंगः ॥ विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि सम्भवति ॥ अत एव

अभिधर्म
कोश

ओं भ्रिंतस्थाकयान्तं कुर्वन्तः॥ कायविज्ञप्तिर्विक्रियत इत्युच्यत उपगम्यमानत्वविज्ञप्तिरसाधनमसतो विज्ञप्तिनिवृत्तौ चाविज्ञप्ति
निवृत्तिः स्यादित्यनेन धर्मिविरोधविपर्ययाप्रसाधः प्रतिज्ञायाश्च बाधकः॥ यदि च कायाधर्मत्व्यतः निवृत्तौ कायानिवृत्तिर्दृष्ट
ति॥ तदस्यातु॥ तत्र कश्चिच्चाविकारादिति तत्सम्प्रयोगतः कामितिद्वयपि॥ विक्रियत इत्याविज्ञप्तिर्विज्ञप्तिविकारः सति॥ मृदुमध्याधिमा
त्रत्वं हि विज्ञप्तेर्मृदुमध्याधिमात्रतात्वस्य विज्ञप्तेरिति॥ तदनन्तरमुक्तं॥ कस्मादस्यास्तिर्नवाविज्ञप्तेर्न वैरत्वविमृदुमध्याधिमात्रावा॥ न
तु विकारः॥ उत्पन्नस्य हि धर्मस्य पुनरन्यथात्वादनेन विकारः॥ तत्त्वरूपत्वमतिप्रसंगे॥ आश्रयरूपत्वादित्यपरेण्युक्ति॥ वृद्धाचार्यैव
सुबन्धुः॥ तत्र ग्रहणमाश्रयरूपप्रदर्शनार्थं॥ अन्यथा हि तन्नः प्रसंजयति॥ एवं तर्हि चक्षुर्विज्ञानादीनामपीति विस्तरः॥ तज्ञानाश्रयरूप
श्यमतिरिति विज्ञानामपि रूपत्वप्रसङ्गः॥ विषमायमुपन्यास इत्युक्ति॥ वृद्धाचार्यवसुबन्धुदर्शनीयः॥ कश्चित्स्वचित्तहननं ति॥ अविज्ञप्तिर्हीति विस्तर
ः॥ काययार्दत्तमुपक्षिप्तस्याश्रितस्य वर्त्तन॥ प्रलापिमर्दितस्येव॥ उत्पत्तिनिमित्तमात्रतानित्यवासिति नापश्चिन्त्यानीति लावः॥ तमितरः प्रत्याह
ः ॥ दत्तावदवैलाषिकमितिविस्तरः॥ नेत्रवैलाषिकमतं वैलाषिकमतं तु कायावर्त्तपनमात्रः स्वरूपतश्चतुष्कमाश्रितस्य वर्त्तनमुक्तं॥ तथाप्र
लावर्त्तपनमात्रः स्वरूपतश्चतुष्कमाश्रितस्य वर्त्तनमधिं॥ द्वयगाड्यत्वादिप्रवमनाश्रयकारणत्वामधिरूपा॥ नमहाभूतानाविज्ञप्तिवत्
उपक्षिप्तस्य कायाप्रतस्थुक्ति अन्यसामान्यहस्तकदाक्षाकिकया॥ सम्प्रपिचतदाश्रितत्वमुक्तिविस्तरः॥ अथापिपार्न्पर्यगनदाश्रितत्वमस्यपग
म्यते॥ कायावस्ताश्रिता॥ तानितु भूतानि वर्त्तमानाश्रितानि प्रलापिस्वलक्षणाश्रितानि चलताभिमधिमाश्रितानि तदनुविधायित्वात्॥ तथा 23

पि सामान्यनिर्देशः स्वव्यविहतत्वाश्रयत्वं महाभूतत्वं तस्मान्निर्माणरूपगमादिति ॥ रूपादूर्ध्वमविहतकामाकाशीतलत्वमिति सिद्धान्तात् ॥
तस्मात्तत्त्वविषयप्रतिहतत्वं इति यदुक्तं ऽऽप्रतिहतकि र्हि कायवदस्वमिति विस्तरतः ॥ अन्यपुनस्तत्रप्रतिहतत्वमाह इत्थमवाचार्य्यस्तत्म
तं समर्थयन्नाह ॥ आश्रयालंबनतस्तु इति द्विविधं तत्सूत्रार्थः ॥ कश्चिदप्यगतचक्षुरादिः सप्रतिघत्वात् ॥ कश्चिन्नरूपप्रत्ययमनाविपर्ययात् ॥ तस्मा
दसमानः प्रसंग इति ॥ चक्षुर्विज्ञानादीनामप्याश्रयत्वतो रूपधातुरूपसप्रसंग इति ॥ रूपधातुरूपमित्याश्रयरूपधातुरित्यर्थः ॥ तत्र चोदय
कि विहतकि संस्थानायाम् विहतः तत् एवं प्रतिकृत तद्रूपं बलवत् ॥ समाधिसंस्थानायास्तु कथं रूपत्वमिति ॥ तज्ज्ञानीयत्वात् तदपि रूपं ॥ किं पु
नस्तज्ज्ञानीयत्वं ॥ महाभूतान्युपादायेति तावत् ॥ तथा मृत्पादाय रूपजननादि हेतुत्वादिति ॥ १३ ॥

इन्द्रियार्थास्त एवेष्टा दशायतनधातवः ॥ वेदनानुभवः संज्ञा निमित्तोद्ग्रहणात्मिका ॥ १४ ॥

इन्द्रियार्थास्त एवेति तत्र वर्णाविनयवर्णादि पञ्चदशना दशायतनधातुदर्शनाः ॥ तास्तु चायस्तस्यस्वभूदर्शिताधर्म्मास्त एवदशायतनधातुष्व
दर्शिताः ॥ न संस्कृताः स्वप्रकवलमितिनिकाः ॥ सर्वधर्माणि धर्म्मः स्वप्रव्याख्याने ॥ कस्मादुक्तमिन्द्रियार्थास्त एवेति विस्तरः ॥ लाघविक
स्यायमाचार्यो वेदनादि स्कन्धलक्षणमनुक्त्वा लाघवेन रूपस्कन्धस्वलक्षणान्धर्म्मान् आयतनधातुषु दर्शयति ॥ इन्द्रियाणि च इन्द्रियार्थास्त
एवेति विरणविलम्नान्द्रियनिरासार्थं ॥ अन्यार्थनिरासार्थं चायतनं व्यवस्थापयेत् यथासंख्यं दशायतनानि चक्षुरायतनं रूपायतनं यावत्स्पर्श

थावा विषयः साक्षात्पारम्पर्येण च ॥ साक्षाद्विषया नाम पारम्पर्येणार्थः ॥ स हि स्वविषयतस्तस्य नाम्नो विषयत्वमिति ॥ अतस्तस्यापि विषया व्यवस्थाप्य
ते ॥ असंस्कृतं कस्मान्न कथावस्तूक्तं ॥ अध्वपतितस्य नाम्नोऽनध्वपतितेन सहार्थयोगमत विषया हेतुरिति वा ॥ अर्थद्वयवाचकवस्तुशब्दपरि
ग्रहणात् ॥ यत्रिकथया विषया हेतुप्रत्ययश्च स्वविति कथावस्तु ॥ असंस्कृते तु न हेतुप्रत्ययः कथयाच्युति ॥ न कथावस्तु अथवा ॥ अतीतादीनां
संस्कृतानामभिव्यक्तरूपत्वेनाख्यानकत्वं कथायाग्यस्यात् ॥ एवं चैवं दीपकनस्कथागतालत् ॥ एवं चैवं दीपकनस्कथागतालत् ॥ एवं चैवं चमे ग्रथस्कथ
गतालविष्यति ॥ एवं चैवं नाजाकच्छिरस्मात्वनीयुतः संस्कृता एव कथावस्तु स्वनाक्लानासंस्कृताः ॥ सर्वस्य संस्कृतस्य निर्वाणमिति निरुपधिशे
षनिर्वाणं ॥ यद्येवं सास्रवस्य तदस्तीति स्वविति सास्रवस्य संनिःसरणत्वयोरगमार्गस्य स्य तु कथं ॥ कोलोपमं धर्मपर्यायमाजानद्भिर्धर्मा अपि प्रहा
तव्याः प्रागेवाधर्मा इति मार्गस्यापि निःसरणं कल्पयतीति ॥ सर्व एव संस्कृताः सनिःसारा भवन्ति ॥ सवस्तुका उच्यन्ते ॥ वसन्त्यस्मिन्नाकार्यो
शिपश्चअरूपतउस्यक्तिनिति ॥ वस्तु हेतुरित्यर्थः ॥ सह तेन वर्तन्त इति सवस्तुकाः ॥ प्रवचने हि वस्तुशब्दः पञ्चस्वर्थेषु दृश्यते ॥ स्वभावालम्बनसंयो
जनीय ॥ हेतोपरिग्रहस्वभावगतावत् ॥ यद्वस्तु प्रतिलम्भसमन्वागतः सगतवस्तु नतिगन स्वभावनति गम्यते ॥ आलम्बनहेत्याधर्माः ॥ कग
सक्ताह ॥ सर्वधर्मा इति ॥ परिग्रहे ॥ क्षेत्रवस्तु गृहवस्तु आपणवस्तु धनवस्तु परिग्रहे प्रहायगतः प्रतिविचनारवनीति ॥ उच्यते हेतोर्वस्तुशब्दा
वदितव्यः ॥ हेतुवचनः ॥ किलेति किलशब्दः परमतं दर्शयति ॥ स्वमतं स्वस्य लक्षयते ॥ सवस्तुकाः सस्वभावाः संस्कृताः ॥ असंस्कृतास्त्वव
स्तुकाः प्रवृत्तिसत्वादिति ॥ तत्त्वयुक्तः संस्कृता उच्यते ॥ यत्रास्रवाऽनास्रवाः पूर्ववत्का उच्यते दर्शयति ॥ १ ॥ ॥

ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते सरणा अपि॥ दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्थानं भवश्च ते॥ ८ ॥

ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्त इति॥ यथासंख्यमभिप्रायोऽत्रार्थः॥ किं सिद्धमिति तदर्थपर्यायनिर्देशान्नयति॥ उपादानस्कन्धादयः सास्रवाः पर्यायाः तनह
तव्याख्यायकः॥ सर्वालि धर्म्माः स्वप्नार्थ इति विस्तरेणोक्तमनन्तरमसंस्कृतत्वादुपादानस्कन्धा इति॥ उपादानसंस्कृताः स्कन्धा उपादानस्कन्धाः
मध्यपदलोपात्॥ यथा तृणसंभूतोऽग्निस्तृणाग्निः॥ तुषसंभूतोऽग्निस्तुषाग्निरिति॥ उपादानानां स्कन्धा उपादानस्कन्धा इति षष्ठीसमा
सेवमध्यपदलोपकमकृत्वा समासयन्ति॥ तदेव च निदर्शयन्ति॥ यथा तृणानामग्निस्तृणाग्निरिति सूक्तः सत्वसंख्यातस्त उपादानस्कन्ध
ः कथमाशिष्यन्दितकर्म्महेतुकमसत्त्वात्॥ बाह्यास्त्वथवा कथमुपादानस्कन्धाः॥ तत्पूर्वापादाननिर्वृत्ताः॥ कर्मजं लोकवैचित्र्यमिति सिद्धान्ता
त्॥ तद्विधेयत्वाद्वा राजपुरुषवदिति॥ यथा राज्ञो विधेयः पुरुषो राजपुरुषः॥ तथा उपादानानां विधेयाः स्कन्धाः॥ तद्धर्मतालम्ब
नतस्तत्सम्प्रवृत्तिः॥ उपादानानि वा तेभ्यः संभवन्तीति॥ अथ कथनमात्रमतत्पदानि सर्वे वक्तव्यानि॥ उपादानानां संभवाद्धेतवो वा स्क
न्धा उपादानस्कन्धाः पुष्पफलवृक्षवत्॥ यथा पुष्पाणां फलानां वा संभवाद्धेतुर्वा वृक्षः॥ पुष्पवृक्षः फलवृक्ष इति वा॥ तद्वदेह स्कन्धाः
पिपासालोकाविकापादानविधेयाविक्रियापादनात्॥ तस्मादपि पानसाकानि कानि संभवन्तीति॥ अविरुद्धमुपादानस्कन्धत्वं न ह्या
हि स्कन्धः॥ सापसमन्वयाबाधनादिति॥ यदात्मानेपनोपद्रव्याबाधनं तेन दुःखानीत्यर्थः॥ तस्यैव चेष्टा इति नाम उच्यन्ते॥ तदनुशयि
तत्वादिति॥ तेन नुशयिता उपस्थिता इत्यर्थः॥ अथवानुशयितः स्युः॥ तेन नुशयिताः स्कन्धास्तदनुशयितत्वात्॥ तस्मात्तदनुशयित

अभिधर्म
कोश

रचकानत्वात् वर्णोत्पादस्य सत्त्वमित्यर्थः॥ तद्दर्शयति परमाणुविवक्षया॥ संचितानि पुनः स्थूलस्य न त्वणूनि॥ तस्मात् रूपत्वसद्भावादि इति प्रायः आत्म
ग्रानुमानं॥ तद्गुरुत्वं रूपावचनेव स्त्यादि स्याधानाक्षयलवात्॥ कृष्णवदत्र वदिति॥ अनु अहकं किंवास्तीति॥ किं लगध्यावरणविकमनथानना
र्थं॥ स्वमनकुसमाधिनवाग्रानुग्रहकृत्॥ किमत्रभोगनयविकल्पनत्वमिति॥ यदा तत्स्वकानव्यवच्छेदयतीति॥ यदा नीलादिप्रकाननिमित्तालो
तः॥ तदेवं आलोकादि विज्ञानमिति॥ यत्रैव वक्षविषयत्वं ऽकुशलं॥ तत्र कदाचिद् एकेन द्रव्येण आलोकादि विज्ञानमुत्पद्यते॥ यदा तत्स्वकानव्यवच्छेद
भवति॥ कदाचिद्बहुभिर्द्रव्यैर्यदान व्यवच्छेदः॥ तद्यथा सैन्यवनादिसमूहमनेकाकारगगनमेघादि भवद्रूपं गृह्णाति॥ एवं घ्राणजिह्वाकायविज्ञानमपि
स्वविषयवाच्यं॥ कायविज्ञानं तु पञ्चभिः त्रिचतुर्भिरिति॥ कथं॥ कदाचिदेकेन द्रव्येण स्पर्शं यदा तत्प्रकानव्यवच्छेदो भवति॥ कदाचिद्बहुभिर्याव
त्संवर्तितं यदानव्यवच्छेदः॥ तथा च पश्चत्वादिनवति॥ किमत्र कारणं॥ कर्कशत्वादीनामप्रधानत्वात् चक्षुस्थाभ्यन्तरत्वात्॥ ननु चैवमिति विस्तरः॥ य १८
था चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानालम्बनान्यपि समस्यमनाविज्ञानं गृह्णातीति॥ कृत्स्नसामान्यलक्षणविषयं तद्वक्ष्यते॥ तथा नील
पीतलोहितावदातालम्बनानां चतुर्णां चक्षुर्विज्ञानानां तानि च तानि विषयगतानि आलम्बनानि समस्य चक्षुर्विज्ञानमेकं गृह्णातीति सामान्य
लक्षणविषयं तस्याप्नोति॥ रूपायतनसामान्यलक्षणमस्यालम्बनमिति कृत्वा॥ तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानान्यपि स्वविषयं सर्वाण्या
नि॥ आयतनस्वलक्षणं प्रतीति॥ स्वलक्षणं स्वलक्षणमायतनानां स्वलक्षणं आयतनस्वलक्षणं॥ चक्षुर्विज्ञानविज्ञेयत्वादि॥ रूपायतनत्वादि
वा॥ तस्मात्पञ्चविज्ञानकायाः॥ स्वलक्षणविषया इत्युक्तं प्रवचने॥ न द्रव्यस्वलक्षणविषया इत्युक्तं इति प्रकृतं॥ द्रव्यांशं नीलादीनां स्वलक्ष

ढं नीलाद्याकारं चक्षुर्विज्ञानादि विज्ञप्यत्वं नीलादिका वा॥ न तस्मात् पंचविज्ञानकायाः॥ स्वलक्षणविषया इत्युक्तं सदा यः आयुगपद्विषय
सम्प्राप्ताविति काय जिह्वेन्द्रिययोर्युगपद्विषयसम्प्राप्तिः सम्भवति॥ तयोश्च विज्ञानयोर्युगपत्प्रवृत्तिर्न सम्भवति॥ अतः पृच्छति कतरद्वि
ज्ञानं पूर्वमुत्पद्यत इति॥ यस्य विषयः पटीयान्॥ यदि कायेन्द्रियस्य विषयः पटुतरः कायविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते॥ अथ जिह्वेन्द्रियस्य विष
यः पटीयान्॥ जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते॥ समप्राप्तेषु विषयेषु तुल्य इत्यर्थः॥ जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते॥ तस्याहारकामतावर्जितत्वा
त्सत्त्वानां भोजनकामप्रधानत्वात् सत्त्वानामित्यर्थः॥ पूर्वं जिह्वाविज्ञानमुत्पद्यते॥ इति वचनात्॥ पश्चात् कायविज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थादुक्तं भ
वति॥ तन्नात्र विचार्यते॥ किं यासौ जिह्वाविषयस्तेन सह प्राप्तः कायविषयस्तस्मात्सीकृग्रतः कायविज्ञानमुत्पद्यते॥ आहोस्विदन्यस्मिन्का
विज्ञानविषय इति॥ अन्यस्मिन्नित्याह॥ कथमालम्बननियमानतिघते॥ नैष दोषः॥ यस्माद्विषयालम्बनं विज्ञानं तदप्रतिसंख्यानिरो
धनिरुद्धं॥ अन्यस्तु तत्सहभूतं कायविज्ञानमुत्पद्यत इति॥ अतः पश्चादुत्पद्यत इत्युच्यते॥ जातिसामान्यमेकत्वोपचारात्॥ अनेक कथं प्र
पंचव्यवहितत्वात् न इत्युक्तं वा विज्ञप्तेरुद्धाधिकारत इति॥ अतः शब्दमुपन्यस्यति॥ उक्ताः पञ्चेन्द्रियार्थाः यथा च तेषां ग्रहणमिति॥ कदा
चिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इत्येवमादिना॥ तथा च ग्रहणमितिकर्मविषयः॥ १० ॥

विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः शुभाशुभः॥ महाभूतान्युपादाय स ह्यविज्ञप्तिरुच्यते॥ ११ ॥

अभिधर्म
कोश

नापवयवास्यक्रिः॥ प्रसर्पणं अभीनादीनां प्रवर्त्तनं दशाकं नास्यक्रिः॥ उक्तं नतिस्वलावालिधनेपिलावप्रस्यः॥ उक्तं तु उक्तं नति॥ दशाकं नासा
दनानुप्रदीपनलवदिति॥ कठिनकाठिन्यं नास्तिदशाकं नगमनं यप्रेवासाक्रि स्कन्धेविनाशः॥ ततेनेवमूल्यादशाकं शासादनस्वलावयल्लतप्रानसप्तूर्ण
नत्वात्कठिनकत्वात्प्रदीपवत्॥ कठिनकाठिन्यरस्यानिरूपत्वात्प्रदीपवत्॥ प्रदीपश्च कठिनकः प्रसिद्धः स्फुटदाहनत्वं॥ कर्मधातुस्वलावालिवकव्यञ्जति
गुणतः कर्मधातुपूर्वं विशिष्यते॥ यदीरणात्मकं लघुत्वं स वायुधातुरिति॥ लघुसमुदीरणत्वाच्च वायुधातुः॥ लघ्वेव तु यत्तदिह वायुरूपं॥१२॥

पृथिवीवर्णसंस्थानं उच्यते लोकसंज्ञया॥ आपस्तेजश्च वायुस्तु धातुरेव तथापि च॥ १३ ॥

प्रवचने पृथिवी आस्वादयः पृथिव्यादयश्च अकाः धातवः पृच्छति॥ कः पुनर्बोधिरत्नं अस्तीति॥ लोकसंज्ञयेति लोकसंव्यवहारेण वास्तीति॥ वा
तानां समूहा वाप्यापाश्चादिप्रापयन्तीति समूहार्थे प्रत्ययः॥ स्त्रीत्वाच्च प्रत्ययः॥ तथा सर्वथवर्गीयसूक्तमिति॥ सर्वथवर्गीयाश्चिसूत्रादिपाडिरूढ
कपद्यके॥ तदूर्ध्वं तस्य च कामयानस्यभिविकन्तः॥ तस्यद्दहितकामयानस्य कन्दर्जा तस्यपदिकामा विषयानस्य स्पृश्यकिन संपद्यके तत्पाविश्व
रुच्यासोऽरूपात॥ वाधनशब्दस्यार्थः॥ वाधनार्थपरिक्लिन्नतानानरूपात विच्छिन्नरूपात रूपात वदतिविक्षत्त्वरूपद्रव्य॥ रूपणं शब्दावाधनार्थं तु वप
रिक्लिष्टत॥ अल्पविद्धकामयानश्चईः इत्ववदधिरूपत्वाद्वाध्यत इति सूक्तं॥ रूपं तु कथं वाध्यते॥ तत आह॥ विपरिणामसादनमिति॥ विक्रिया
सादनस्यार्थः॥ तथा च तदर्थं स्मिता अल्पविद्धरूपं वरूपतरूपं प्राप्यपियादिविक्रियते तस्यार्थात घटं तस्तनामार्था दृष्कता॥ प्रतिघात इतिस्वद २२

॰तावत्तस्याः सत्त्वं प्रतिबन्धः ॥ पत्तमाद्यरूपं न हीति ॥ द्रव्यपत्तमाद्यरूपं न रूपं प्राप्नोति ॥ कस्मादरूपत्वात् ॥ निरवयवत्वसमितिरूपत्वादित्युहि

प्राप्यः ॥ पञ्चद्रव्यव्यतिरेकाप्यनुपपत्तेः ॥ बाधनरूपत्वप्रतिघातरूपत्वञ्च द्रव्यपत्तमाद्यं निरवयवत्वान्न शक्यते रूपयितुमिति ॥ न वै पत्तमा

द्यरूपमनेकं पृथग्रूपतमस्तीति ॥ एकमिति ग्रहणं द्रव्यपत्तमाद्यसंदर्शनार्थं पृथग्रूपतमसंघातस्थमित्यर्थः ॥ तदीदृश्यान्ति ॥ संघातस्थं निरू

पवति ॥ कामसङ्ख्याद्रव्यकाऽन्तरत्वात् स्यादिति वचनात् संघातस्थं तद्रूपत एकं भवति ॥ अर्थादतदीदृशं भवति ॥ तद्द्रव्यपत्तमाद्यरूपं संघातस्थं रू

पमपि बाध्यते प्रतिहन्यते च ॥ अतीतानागतं न हीति विस्तरः ॥ अतीतानागतमदृश्यत्वान्न रूपणं न बाध्यते नापि प्रतिहन्यते ॥ तदपीति

विस्तरः ॥ तदपि रूपितमित्युक्तं बाधनप्रतिघातनार्थेन ॥ रूपणयिष्यमाणमित्यस्य सत्त्वधर्मकमनागतं ॥ अनेनैवार्थद्वयेन ॥ तज्जातीयं च

रूपस्य सत्त्वधर्मकजातीयमनुस्यूतिधर्मकमनागतं ॥ रूपं भवतु ॥ यदपीदं यदपि ॥ विषयमाद्य तज्जातीयं च तदपीन्धने ॥ तज्जातीयं

पुनरिन्धनं यदिन्धनार्थं कल्पितं प्राप्येवाग्निसंप्रतानं स्यादिति ॥ अविज्ञप्तिः कस्मान्न हि न रूपं प्राप्नोति ॥ कस्मादप्रतिघत्वात् ॥ अप्रति

घत्वं न हि सा न बाध्यते नापि प्रतिहन्यते ॥ सापि विज्ञप्तिरूपत्वादिति विस्तरः ॥ विज्ञप्तिरविज्ञप्तिसमुत्थापिका तस्याः स

प्रतिघायाः रूपत्वात् तद्विज्ञप्तिरपि रूपणं ॥ यथा च्छायासमुत्थापकस्य वृक्षस्य प्रचलनाच्छाया प्रचलतीति ॥ तद्वन्नाविकारा

दिति ॥ अनेन प्रतिज्ञादोषं उद्भावयति ॥ पञ्चपक्षं वा प्रतिज्ञातं ॥ स्वसमुत्थापकविकारानुविधायिनी अविज्ञप्तिः समुत्थापकत्वात्

स्वच्छायावदिति ॥ सर्वं पर्वा स्वरूपगमनिनाधिनी प्रतिज्ञा ॥ अरूपगता हि विज्ञप्तिर्विकारापि अविज्ञप्ति न विकारः ॥ तथा च

अभिधर्म
कोश

स्कन्धेष्वसंस्कृतं नोक्तमर्थायोगात्क्रमः पुनः॥ यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुतः॥ २२ ॥

अर्थायोगादिति रूपाद्यर्थस्यायोगादसंस्कृतस्य रूपस्कन्धवद्यावद्विज्ञानस्कन्धवदिति वाक्यशेषः। अथ वा पंचस्कन्धस्कन्धेषु भगवता तावा-
त्॥ न चापि षष्ठः स्कन्धो वक्तव्यः॥ कुतोऽर्थायोगात्॥ अतीताद्यर्थायोगादित्यर्थः॥ नन्वेव वक्तव्यादसंस्कृतानामसंस्कृतस्कन्धोऽन्या-
यार्थः किमतीताद्यर्थेनैक्यं न च स्कन्धमसंस्कृतानां सन्निकर्षो तावनाति संक्षेपायायोगात्॥ संक्लेशवस्तुत्यापनार्थमिति विस्तरः॥ न संक्ले-
शवस्तु नाश्रयत्वात्॥ न व्यवदानवस्तु संस्कृतत्वात्॥ व्यवदानहेतुर्हि व्यवदानवस्त्विष्टमित्यभिप्रायः॥ अथवा रूपस्कन्धवत् यावद्विज्ञान-
स्कन्धवत्स्कन्धः॥ संक्लेशवस्तुव्यवदानवस्तु च रूपस्कन्धो यावद्विज्ञानस्कन्धः इति विज्ञायते॥ न त्वसंस्कृतस्कन्धः संस्कृतस्कन्धवत्स्कन्धः
संक्लेशव्यवदानवस्त्विति विज्ञायत इति न संलयति असंस्कृतं स्कन्धत इति॥ तर्ह्याध्यात्मायतनेष्वप्यप्रसंग इति॥ तथा मनोवादिनां यथा घ- ३३
टापनयमानघटः॥ एवं धातुरपनयमानधातुः॥ आयतनापनयमानायतनमिति धर्मधात्वायतनयोरप्यसंस्कृतत्वं व्यवस्थापितं स्यात्॥ स-
र्वधर्मसंग्रहश्च धात्वायतनयोरिष्यत इत्यदोष एवेत्युक्तमेतत्॥ उक्तः स्कन्धानामन्यः प्रकारः॥ क्रमः पुनर्निष्पन्नप्रकारवचनाय उक्तः पुनः
पुनः शब्दोपन्यास इति दर्शयति॥ सर्वौदारिकमिति॥ सर्वेभ्यो वेदनादिभ्य औदारिकं रूपं॥ सनिदर्शनसप्रतिघत्वादित्यागमात्॥ अरू-
पिष्वपि वेदनादीनां निर्देशस्य हेतुः॥ वेदनाऽऔदारिकी॥ प्रचारौदारिकतया समुदाचारौदारिकतयेत्यर्थः॥ तत्त्वसंस्कारविज्ञाना

स्तो ऽौदारिकी संज्ञा ॥ निमित्तरूपनिर्धारणेन स्थूलतरत्वात् ॥ विज्ञानात्संस्कारा औदारिकाः ॥ सुखी स्यां न दुःखी स्यामिति ॥ अभिसंस्कारलक्षण
त्वात् विज्ञानं तु सर्वसूक्ष्ममुपलब्धिमात्रलक्षणत्वात् ॥ यथौदारिकं च विनेयानामर्थप्रतिपादनं न्याय्यमिति ॥ एवं स्कन्धानुक्रमः ॥ यच्च वेदनास्वादग
ृद्धा ता ॥ यत स्त्रीपुरुषा वेदनास्वादसक्तमनस्का अन्योन्यमुपालिङ्गितामात्मवन्ति ॥ तत्कर्मदृष्टीति वेदनागृद्धः संज्ञाविपर्यासादिति निष्पादिकास्त्रिमिश्राक्रूदधात् ॥
हृ स्वापि हि वेदनासंस्कारविपर्यासमनस्कः स्वपत्यादःखा ॥ भाजनभोजनमिति विस्तरः ॥ रूपं भाजनवत् वेदनाश्रयत्वात् ॥ वेदना भोजनवदा
स्वाद्यत्वात् ॥ संज्ञा व्यंजनवत् ॥ वेदनां निमित्तग्रहणेन व्यंजयतीति कृत्वा ॥ संज्ञावशेन वा वेदनामाचरतीति कृत्वा व्यंजनवत् संज्ञा ॥ वेदना
वेदनाकर्तृत्वात् विपाकवेदनामभिसंस्कृत्य उपनयनात् ॥ विज्ञानं भोक्तृवत् तदनुग्रहादिति ॥ भाजनाद्यर्थेनैवानुक्रमः ॥ धातुतश्चेति विस्तरः
कामगुणा एव रूपाणि तैः प्रभावितः प्रकर्षितः कामधातुः ॥ वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि ॥ सौमनस्यसुखेन्द्रियप्रभावितं प्रथमं ध्यानं ॥ सौम
नस्येन्द्रियप्रभावितं द्वितीयं ॥ सुखेन्द्रियप्रभावितं तृतीयं ॥ उपेक्षेन्द्रियपरिशुद्धिप्रभावितं चतुर्थं ध्यानं ॥ संज्ञाप्रभाविताश्चत्वार आरूप्याः ॥ आ
काशसंज्ञाप्रभावितमाकाशानन्त्यायतनं ॥ विज्ञानसंज्ञाप्रभावितं विज्ञानानन्त्यायतनं ॥ आकिंचन्यसंज्ञाप्रभावितमाकिंचन्यायतनं ॥ संस्कार
मात्रप्रभावितं भवाग्रं ॥ तत्र हि चेतना नाम्न्यशीतिकल्पसहस्राण्यायुराक्षिपति ॥ विज्ञानं कस्मात्सर्वेषां पश्चादुक्तमित्यत आह ॥ एषा विज्ञानस्थिति
यदुक्तमिति विस्तरः ॥ चतस्रो विज्ञानस्थितयः ॥ रूपोपगा विज्ञानस्थितिः कामधातुः ॥ वेदनोपगाश्चत्वारि ध्यानानि ॥ संज्ञोपगास्त्रय आरूप्याः
संस्कारोपगं भवाग्रं ॥ तासु चतसृषु विज्ञानस्थितिषु प्रतिष्ठितं विज्ञानं तदाश्रितत्वात् ॥ सर्वेषां पश्चादुक्तं क्षेत्रवत् क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थं स्कन्ध

अभिधर्म
कोश

परेभ्यश्च संकाशयति॥ तथा तथा स तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवतीति पूर्ववदिदं द्वितीयं विमुक्त्यायतनं॥ यत्र स्थितस्येति पूर्ववत्॥ पुनरपरं न हैव भि-
क्षोः शास्तेति पूर्ववत्॥ नापि स्वाध्यायं नापि परेभ्यश्च संप्रकाशयति नापि चिन्तयति॥ अपि त्वनेनान्यतमं समाधिनिमित्तं साधु च सुष्ठु च सुद्गृ-
हीतं भवति सुमनसिकृतं सूपधारितं सुसंस्थितं सुप्रतिविद्धं॥ तद्यथा विनीलकं वा विपूयकं वा व्याध्मातकं वा विपड्मकं वा विलोहितकं वा विखादि-
तकं वा विक्षिप्तकं वा अस्थिसंकलिकां वा॥ यथा यथास्य तल्लक्षणं अन्यतमान्यतमं समाधिनिमित्तं पूर्ववत् यावत् सुप्रतिविद्धं॥ तथा तथा स तेषु
धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवतीति पूर्ववत्॥ इदं पञ्चमं विमुक्त्यायतनं यत्र स्थितस्येति पूर्ववत्॥ विमुक्त्यायतनानि प्रज्ञा विरागाय॥ प्रज्ञा च धर्मायतनेन
संगृहीता॥ सप्त निर्वाणाधिगमे मनआयतनेन॥ देशनास्वाध्यायपरसंप्रकाशनचिन्तनसमाधिनिमित्तग्रहणात्मकं कायायतनमनआयतनधर्मायतनं तु प्रज्ञा-
पनिर्वाणत्वात् सर्वं प्रस्थानेति त्रिषु संग्रहः चक्षुरायतनयोरिति॥ उक्तं॥ रूपिणः सन्ति सत्त्वा नानात्वकायाः नानात्वसंज्ञिनः॥ तद्यथा
देवाश्च संज्ञिसत्त्वाः॥ इदं प्रथममायतनं॥ अरूपिणः सन्ति सत्त्वाः सर्वश आकिञ्चन्यायतनं समतिक्रम्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमुपसं-
पद्य विहरन्ति॥ तद्यथा देवा नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाः॥ इदं द्वितीयमायतनमिति सूत्रान्तः॥ द्वयोरायतनयोः असंज्ञिसत्त्वा दशभिरायतनैः
संगृहीताः॥ तदन्ये च सायतनयोर्वर्तमाना भवति हि चित्तस्य प्रतिसन्धिकालयोरस्यां मनआयतनमिति॥ नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगम-
नाधर्मायतनाभ्यां संगृहीताः॥ इदमधिकृतं॥ तेषामरूपित्वात्॥ वक्ष्यत्युक्तपिण्डवस्तीर्णो नवधोगतिरत्र उक्तं॥ आयुष्मानानन्दो भगवन्तमेत-
दवोचत्॥ कियता भदन्त पण्डितो धातुकुशलो भवति॥ भगवानाह॥ पण्डितमानन्द अष्टादश धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं॥ चक्षुर्धातुं रूप- ३६

धातुं चक्षुर्विज्ञानधातुं । एवं यावन्मनोधातुं धर्मधातुं मनोविज्ञानधातुमिति ॥ अष्टादशेमानानन्दाष्टादशधातून् जानाति पश्यति यथाभूतं ॥ ष
डपि धातुं जानाति पश्यति यथाभूतं पृथिवीधातुमब्धातुं तेजोधातुं वायुधातुमाकाशधातुं विज्ञानधातुमिति ॥ अपरानपि षड्धातून् जानाति पश्य
ति यथाभूतं ॥ कामधातुं व्यापादधातुं विहिंसाधातुं । नैष्क्रम्यधातुमव्यापादधातुमविहिंसाधातुमिति ॥ अपरानपि षड्धातून् जानाति पश्यति यथा
भूतं ॥ सुखधातुं दुःखधातुं सौमनस्यधातुं दौर्मनस्यधातुं उपेक्षाधातुं अविद्याधातुमिति ॥ चतुरोपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं ॥
वेदनाधातुं संज्ञाधातुं संस्कारधातुं विज्ञानधातुमिति ॥ त्रीनपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं ॥ कामधातुं रूपधातुं आरूप्यधातुमिति ॥ अप
रानपि त्रीन्धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं ॥ रूपधातुं आरूप्यधातुं निरोधधातुमिति ॥ अपरानपि त्रीन्धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं ॥ अ
तीतधातुं अनागतधातुं प्रत्युत्पन्नधातुं ॥ अपरानपि त्रीन्धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं हीनधातुं मध्यमधातुं प्रणीतधातुमिति ॥ अप
रानपि त्रीन्धातून् जानाति पश्यति यथाभूतं कुशलधातुं अकुशलधातुं अव्याकृतधातुमिति ॥ अपरानपि त्रीन्धातून् जानाति पश्यति यथा
भूतं ॥ शैक्षधातुं अशैक्षधातुं नैवशैक्षनाशैक्षधातुमिति ॥ द्वावपि धातू जानाति पश्यति यथाभूतं ॥ सास्रवधातुं अनास्रवधातुमिति
अपरावपि द्वौ धातू जानाति पश्यति यथाभूतं संस्कृतधातुं असंस्कृतधातुमिति ॥ इमौ द्वौ धातू जानाति पश्यति यथाभूतं ॥ इयतानन्द पं
डितो धातुकुशलाख्यलीति ॥ इति मान्याग्राहितवाक्यानि प्रत्येकं मत्स्यपि पठितव्यानि ॥ विस्तरं त्वस्याग्रयानलिखितानीति बोधव्यं ॥ २७ ॥

छिद्रमाकाशधात्वाख्यं आलोकतमसी किल ॥ विज्ञानधातुर्विज्ञानं सास्रवं जन्मनिश्रयः ॥ २८ ॥

न्याविधर्म
का॰ग

लौकिकमतं स्वावकाशं दृष्ट्वा विनिश्चयमानमलं ॥ एवं तर्हीति विकल्पनं ॥ वैशेषिकेनार्थमन्तरस्त्विति ह्यागं ॥ नस्कोरूपभागो गन्धसमो निष्प्रयोजनत्वात् ॥
स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयवदिति ॥ तं पक्षमाचार्यो दूषयति ॥ इत्युत्तरं पक्षः ॥ धर्म्मिविरोधविपर्ययात्पक्षासत्वात् ॥ रूपभागो गन्धसत्वोपि विषयः घ्राणेति
दृष्टमप्यनुमानयन्ति ॥ अनेन धर्म्मिविरोधविपर्ययात्पक्ष गतनस्कोरूपभागो घ्राणजिह्वेन्द्रियनिष्प्रयोजनपिपक्षत्वात् पुरुषेन्द्रियवदिति ॥ वैशेषिकदर्
शीयः कश्चित्प्रतिविधत्ते ॥ अस्ति प्रयोजनमिति विकल्पनं ॥ नासां घ्राणजिह्वेन्द्रियाणां विनाभनावरणाद्यवनस्यात् त्वाग्विहर्षिफिश्चाननेनेदृश्वाबाधयात्र
त्वंगं निश्चयपरं यत्स्वनुमानं प्रत्यक्षं बाधमिति न दिदृक्षन्यता ॥ स्कोरूपभागो घ्राणजिह्वेन्द्रियसप्रयोजनत्वात् चक्षुरिन्द्रियवदिति ॥ अत्राचार्य आह ॥ यदि
न स्वप्रयोजनमिति विकल्पनं ॥ अधिष्ठानतया प्रयत्नालावचनेचलत्विति न इन्द्रियत्वमिति सप्रयोजनत्वस्य हेतोरसिद्धत्वं दर्शयति ॥ वैशेषिकदूषणीय ४०
आह ॥ नानिन्द्रियमधिष्ठानमिति विकल्पनं ॥ नरूपभागो सम्भवत्यनिन्द्रियं घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानमिन्द्रियाधिष्ठानत्वात् ॥ पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानवदि
ति ॥ उगतन सप्रयोजनत्वस्य सिद्धिं तां स्कोपयति ॥ आचार्य आह ॥ पृथुकत्वं इत्यसत्वंद्वमिति विकल्पनं ॥ पृथुकत्वे पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानस्यासत्वंगा
निष्प्रयोजनत्वात् ॥ घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानं त्वाश्रयरणत्वाहित्याहान प्रयोजनत्वात् सप्रयोजनं त्वङ्गास्य विनापीन्द्रियं पृथुकत्वमस
त्त्वं ॥ साधनं त्वप्राप्यता ॥ सत्वमिति नरूपभागो नानिन्द्रियं घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानं सप्रयोजनत्वात् ॥ चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानवदिति
अननगामत्व सप्रयोजनत्वस्यासिद्धतां व्यवस्थापयति ॥ एवमत्र सप्रयोजनत्ववादिनि वैशेषिकदर्शनीयकस्मिंश्चित्त्रिविधद्वयमदनदा
दादुक्तं ॥ एवं तर्हि घ्राणजिह्वेन्द्रियं यानम्य तावत्प्रसंगः ॥ निष्प्रयोजनत्वादिति ॥ तद्दूषयन् ॥ तावता दर्शयन्तो वैशेषिकान्नाह ॥

निष्प्रयोजनत्वमिति चिन्त्यः ॥ यथा गन्धे नियतत्वस्य न निष्प्रयोजनत्वमिति निर्दिष्टं न हि गन्धोपदर्शनादि दर्शयति ॥ एवं रूपघातो घ्राणजेन्द्रियाति
निर्दिष्टं निष्प्रयोजनादिरविषयमिति ॥ तत्र नन्वेको रूपघातो घ्राणजेन्द्रियनिष्प्रयोजनत्वात् ॥ पूर्वपक्षेन्द्रियवदिति निष्प्रयोजनत्वमनेकान्ति
कं प्रदर्श्यते ॥ आचार्य आह ॥ सामान्यमनिष्प्रयोजनमिति चिन्त्यः ॥ एवं निष्प्रयोजनमिन्द्रियादिति निर्दिष्टं ॥ नन्वनिर्हेतुकासंस्कृतानां सहेतुकत्वा
त् ॥ यथा विषयादिहेतुकः सनियतमिन्द्रियादयोऽपीति ॥ अनेन हेतुलावः प्रदर्श्यते ॥ ततश्चैवं साधनमुच्यते ॥ नेत्राद्रूपघातो घ्राणजेन्द्रियानि
र्हेतुकत्वात् निर्हेतुकाकाशवत् पूर्वपक्षेन्द्रियवद्वा ॥ पूर्वपक्षेन्द्रियमपि वा किन्न निर्वर्त्यते ॥ आचार्येण विकल्प्य वाहयति ॥ कातिप्राप्तः ॥ यदि
निष्प्रयोजना हेतुमन्तस्तथापि वा घ्राणजेन्द्रियवाक्यसिद्धिः पूर्वपक्षेन्द्रियमपि वा किन्न निवर्त्यते ॥ वैनाशिकामीमांसकयोः घ्राणजे
न्द्रियाद्रूपघातो ह सत्वसत्कारः रूपिप्राप्तिसाधनं ॥ कामावचरसत्वसत्कारवदिति ॥ आचार्यस्य पूर्वपक्षेन्द्रियमपि किन्न निवर्त्यते ॥ नगत्वप
कः स्वधर्मिविरोधाविपर्ययं दर्शयति ॥ अविद्यमानपूर्वपक्षेन्द्रियाद्रूपघातो सत्वसत्कारावमीति स्वविपर्ययविद्यमानपूर्वपक्षेन्द्रियत्वमिति वैला
षिकाय निहत्य ... लोकनत्वादिति ॥ कथमिति ॥ न रूपघातो पूर्वपक्षेन्द्रियमस्ति ... लोकनत्वात् ॥ कातकृत्स्न ... त्ववत् ॥ तदनुमानबाधि
तान्वविपर्ययः तत्स्वलाकमथा प्रसिद्धा यदि दृष्टं नबाधनत्वमिति ॥ नैयायिकस्तिद्धानादिति प्राप्तः ॥ आचार्य आह ॥ काकागतवस्तिहेतुकानां
किं नरकागतः ॥ वकौतुकं वस्तिहेतुकं वस्तियेन तस्य पूर्वपक्षेन्द्रियं वहितेतुकं पूर्वपक्षेन्द्रियं ॥ कारकायत्र नगवस्तिहेतुकं तिष्ठतिकाकागतं वस्तिहे
तुकं ॥ यथा नत्वसकाकागतवस्तिहेतुकः ॥ गवां किं नरकागतः रकागतत्वस्यार्थः ॥ अननारकालोकनत्वमसिद्धं दर्शयति ॥ नच प्रयोजनव

अभिधर्म कोश

नार्थमेव॥ पृथिवीधात्वादयश्चत्वारो नाम मूलसत्त्वं॥ पंचानां चक्षुरादीनां स्पर्शायतनानां तदुत्पत्तेः॥ मनोधातुरपि मूलसत्त्वं मनःस्पर्शायतनस्य तदुत्पत्तेः॥
अथवा चतुर्धा पृथिवीधात्वादीनामुपादायरूपाश्रयत्वात्॥ विज्ञानधातोश्चैतसिकानामाश्रयत्वेन मूलसत्त्वं॥ कथं गम्यते॥ पुनः षट्स्पर्शायतनवचनात्
तत्रैव सूत्रे पश्चादुक्तं षट्स्पर्शायतनानीति॥ चक्षुःस्पर्शायतनं यावन्मनःस्पर्शायतनमिति॥ अतो विज्ञायते मूलसत्त्वद्रव्यसंदर्शनार्थत्वात्॥ षड्धातुरयं भिक्षो
पुरुष इति वचनं॥ न तु लक्षणमात्रत्वादिति॥ ननु च यथा विज्ञानधातोर्व्यतिरिक्तमपि मनःस्पर्शायतनं पुनरुच्यते॥ एवं चक्षुरादीन्यपि धातुभ्यो व्यतिरि-
क्तानि पुनरुच्यन्त इति॥ अतो न पुनः षट्स्पर्शायतनवचनं न तद्व्यतिरिक्तलौकिकत्वसिद्धिः॥ नैतदेवं॥ यदि हि पृथिवीधात्वादय एव स्पर्शायतनानि स्यु-
र्विषयरूपाण्यपि स्पर्शायतनानीत्युच्येत॥ नत्वेवं॥ किं तर्हि चक्षुःस्पर्शायतनं यावन्मनःस्पर्शायतनमित्युक्तावगम्यते॥ पृथिवीधात्वादिव्यतिरिक्तानि
चक्षुरादीनीति विज्ञानधातुस्तु चक्षुरादिस्पर्शायतनवचनात् संगृहीतः पुनरुच्यते॥ स्पर्शायतनमिति कोऽर्थः॥ स्पर्शस्य चैतसिकस्याश्रय इत्यर्थः॥ चेत- ४४
नाप्रसंगश्चेति॥ यदि षड्धातुरयं पुरुष इति॥ यथानुमेवद्रव्याणि रूपधान्यानि तदाश्रितानि द्रव्याणि॥ तन्निरासार्थं॥ विज्ञानधातुमात्रग्रह-
णात्॥ न च चैतसिकानां तदाश्रितानामग्रहणप्रसंगः॥ पुरुषत्वादेषां षड्धातुत्वात्॥ न सापक्षालत्वादस्य पक्षस्य॥ सापक्षा नासंप्रयुक्तपक्षः॥ विज्ञानविरहा-
द्वि चैतसिकाः स्युरिति॥ स्वसिद्धान्तविरोधात्॥ तेनाह न चेदमुक्तं चित्तमेव चैतसा इति स्पष्टः स्यात्॥ कस्मात् संज्ञा च वेदना च चैतसिका एषधर्माः॥ चि-
त्तनिश्रिता इति सूत्रवचनात्॥ साधनं चात्रापतिष्ठते॥ चित्तादर्थान्तरत्वे संज्ञावेदनयोः स्कन्धद्वयानां पृथग्व्यवस्थापितत्वात्॥ रूपस्कन्धवदिति॥
अथवा स्वाश्रयादर्थान्तरत्वे संज्ञावेदने तदाश्रितत्वात्॥ यत्स्वाश्रयाश्रितं तत्स्वाश्रयादर्थान्तरं तद्यथा कुड्याश्रितं चित्रं॥ सत्तागमदिवि

त्त्ववचनाच्चेति सजातीयविरुद्धं सजातीयविरुद्धमिति ॥ यथा सत्त्वं प्रज्ञानादि ॥ विगतजातीयविरुद्धं विगतजातीयविरुद्धमिति यथा सत्त्वं प्रज्ञानादि ॥ समुच्चयविरुद्धं सं
बंधविरुद्धमिति यथा सत्त्वं प्रज्ञानानीति विशेषणं ॥ अप्रसाधनं ॥ सजातीयविरुद्धमिति विरुद्धजातीयापेक्षया सजातीयार्थकत्वे सहयोगनिर्देशः तात्पर्य ॥ स प्रयो
ग्रहणेति सहयोगनिर्देशश्चेत्पूर्ववदिति ॥ संविन्नादरणीति पञ्चमाथसंच यस्य लावादरणेवं सूत्रार्थः ॥ अस्य तु आनयाऽस्मादवधानधान्येन संविग्नस्येति
सिद्धं ॥ ३५ ॥ क्षिणकिंचित्क्रियावत्त्वं चैव वायवधातुचतुष्टयं ॥ दष्टागतुल्ययसूत्रं विवादादग्धं तुल्यस्याथ ॥ ३६ ॥

तुल्ययतीति कस्यधातोर्न तद्रूपं ॥ तथा हि तुलउन्मान इत्यस्य धातोः स्कालयतीति रूपं भवति ॥ नेवदाक्षेषु लोकयातितुलयतीति प्रयोगाभावादि
कधातोर्न तद्रूपमिष्यते ॥ कर्मणि च तुल्यत इति रूपं भवति ॥ वायुधातुचतुष्टयमिति रूपादिकं शब्दवर्षं ॥ पञ्चत्वं दार्वादि संहृतकमिति ॥ पञ्च
त्वमादि संहृतकं किंचित् ॥ दार्वादि संहृतकं कियत्संभवं चास्येव स्यात् ॥ कदाचित्पञ्चत्वमादि संहृतकं कियत् ॥ दार्वादि संहृतकमपि किंचित्किंचित् ॥ सम्ब
न्धास्यादित इति विशेषणं ॥ सम्बन्धेनाविभागेनास्य कुंभीलमस्यतिसम्बन्धस्यादि संघातरूपत्वं ॥ रूपादि संघातसंतान इत्यर्थः ॥ तस्य
विभक्तास्यादने विभक्तत्वे नयतस्य क्षणदः ॥ क्षणिकानां हि भावानां विनापि पञ्चत्वमादिनाशं दाभवत्येव ॥ सत्का न निर्णयस्य पञ्चत्वमादिनेति
पञ्चत्वमादिकं किंचित्कशीलस्यात् ॥ कारणसामग्री विरुद्धवत्त्वं च द्विकार्यविरुद्धयासहि भवति ॥ तत्रधातु चतुष्टयमवकिंचित्किंचित्क्रियावत्
चन्द्रवधार्यताः ॥ तथा वधानधाच्चान्यधातवानाभवत्येति सिद्धं ॥ अतएव चाहा नकारान्द्रियादीनि क्रियावत्त्वं इति विशेषणं ॥ अप्रसाधनमिति

अभिधर्म्म
कोश

ति॥ इन्द्रियाद्यपीति विस्तरः॥ त्रिविधः पुद्गलः तीक्ष्णमध्यमृद्विन्द्रियत्वात्॥ अथवा त्रिविधः पुद्गलः उद्घटितज्ञो विपंचितज्ञः पद-
परम इति॥ तत्र तीक्ष्णेन्द्रियाणां स्कन्धदेशना॥ ते हि तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् स्कन्धलक्षणेनैवमायतनतया उद्देशं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति॥ यस्यथकं
यद्विज्ञानत्वं सर्वधर्मप्रहाणाय स्मृत्युपस्थानं तद्भावयन्तीति॥ आह॥ यथा कथमस्यानेका संक्षिप्तेनाक स्वार्थं माजानासि॥ रूपं तद्वेदनाहं
समधर्म्मः प्रहाणाय स्मृत्युपस्थानं विस्तरः॥ मध्येन्द्रियाणामायतनदेशना॥ ते हि मध्येन्द्रियत्वात् मध्येनैव नातिविस्तीर्णेनायतनप्रदे-
शेनधातुप्रदेशं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति॥ न तु संक्षिप्तेन स्कन्धप्रदेशेन॥ मृद्विन्द्रियाणां धातुदेशना॥ ते हि मृद्विन्द्रियत्वात्॥ नातिविस्तरं स्ववु-
द्धिसामर्थ्येन प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति॥ रुचिरपि त्रिविधेति॥ पूर्वोक्तस्याभिरुचेः स्कन्धेषु विस्तरः॥ अथवा मतश्च त्रिविधा संक्षिप्ता रुचिः॥ मध्य-
मविपंचनाच त्रिता नाममध्या रुचिः॥ विपंचनाच त्रितानां विस्तीर्णेषु रुचिरिति॥ किं पुनः कारणमिति विस्तरः॥ ननु च कारणमुक्तं
विद्यास्वग्रहस्थानस्थैकसंस्कृतानां स्कन्धदेशनेति॥ सत्यमुक्तं॥ चैतसिकानां वितर्काणां इति॥ वेदनासंज्ञे तु संस्कारस्कन्धात् पृथ-
क् स्कन्धीकृते न पुनरन्य इति किमत्र कारणं॥ २० ॥

विवादमूलसंसारकारणात्क्रमकारणात्॥ चैत्तेभ्यो वेदनासंज्ञे पृथक् स्कन्धौ व्यवस्थितौ॥ २१ ॥

कामाध्यवसानमिति विस्तरः॥ कामस्य च दृष्टेश्च चाभिष्वंगः॥ तयोर्विवादमूलयोरध्यवसानयोर्वेदनासंज्ञे यथाक्रमं प्रधानहेतुरिति ३२

प्रधानग्रहणादविद्यायाः प्रधानहेतुत्वज्ञप्त्यर्थं न तु कृत्स्नत्वमिति॥ वेदनास्वादवशाद्धि कामानभिष्वजन्ते गृहिणः विपरीतसंज्ञावशाच्च दृष्टीः कि
मभिष्वजन्त कष्टुत्प्रविकल्पं॥ अथ धर्मस्याधर्मसंज्ञिनाऽनात्मादिषु चात्मसंज्ञिनस्तास्ता दृष्टीः शीलव्रतपरामर्शादीनभिष्वजन्ते॥ कतरायं प
प्रव्रजिताः॥ वेदनागृद्धा हि गृहिणः॥ वेदनासुखस्य चतुर्भिर्विपर्यासैर्विपर्यस्ताः संसारे जन्ममरणे पर्यटन्तीति॥ क्रमकारणमौदारि
क्यादिकान्याह स्कन्धानुक्रमं वक्ष्यमाणं॥ यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुत इति॥ रूपं हि सप्रतिघत्वात्॥ सर्वौदारिकं॥ अरू
पिणां वेदना प्रचारतौदारिकतया॥ तथा हि व्यपदिशन्ति हस्ते मे वेदना पादे मे वेदनेति॥ ताभ्यां सौदारिकतरा संज्ञा विज्ञानात्संस्कारा
ज्ञप्ता॥ यथौदारिकं तत्पूर्वमुक्तमिति॥ प्रथमं कारणं॥ अथवाऽनादिमति संसारे स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं रूपाभिरामाः॥ तच्च वेदना
स्वादगृद्धेः सा च संज्ञाविपर्यासात्॥ तद्विपर्यासः क्लेशेभ्यः ते च चित्तं संक्लिष्टमिति॥ यथासंक्लेशं क्रम इति द्वितीयं भाजनाद्यर्थ
नवा॥ भाजनभोजनव्यञ्जनकर्तृभोक्तृरूपा हि रूपादयः स्कन्धा इति तृतीयं॥ धातुतो नाम कामगुणरूपप्रभावितो हि कामधातुः॥
वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि॥ संज्ञाप्रभावितास्त्रय आरूप्याः संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रं॥ एता विज्ञानस्थितयः स्कन्धास्तत्प्रतिष्ठि
तं विज्ञानमिति॥ क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रम इति॥ चतुर्थं कारणं॥ अत एव च क्रमकारणाद्वेदनासंज्ञे पृथक्कृत्स्क
न्धीकृते॥ यत उत औदारिकतरः॥ संक्लेशानुक्रमहेतुः भाजनव्यञ्जनरूपगतस्प्रभावितं च धातुरूपमिति॥ तावदस्य वाक्तनंतु
ओक्ष्यता॥ २१ ॥

आत्मदृष्टेः॥ तेषां प्रतिविभक्तधातुगतत्वान्युक्तानीति॥ २६ ॥

तथान्येऽपि यथायोगं स्कन्धायतनधातवः॥ प्रतिपाद्या यथोक्तेषु संप्रधार्य स्वलक्षणम्॥ २७ ॥

येऽप्यन्ये स्कन्धायतनधातवश्शृति विसृताः॥ यथापि स्कन्धायतनधातवश्चान्येषु स्कन्धायतनधातुषु प्रतिपाद्याः॥ प्रवेशयितव्याः॥ स्वं स्वं स्वलक्षणं संप्र
धार्य यत्रापि तमस्मिन्नुक्तस्कन्धे विमृश्य स्कन्धादयः स्कन्धेषु प्रतिपादयितव्या आयतनान्यायतनेषु धातवो धातुषु॥ शीलस्कन्धादयः पञ्च स्कन्धाः संगृहीता इति
कायवाग्विज्ञप्तिरूपस्वभावत्वात् शीलस्कन्धस्य॥ समाधेः संस्कारस्कन्धे॥ समाध्यादीनां चैतसिकत्वात्॥ विमुक्तिर्विहाधिमोक्षः॥ प्रज्ञा विमुक्तिज्ञानद
र्शनं च प्रज्ञाविशेषत्वेनेति॥ कृत्स्नायतनस्वभावत्वात् धर्मायतनेनेति कतमान्यष्टौ पृथिव्यप्तेजोवायुनीलपीतलोहितावदातकृत्स्नायतनानि तानि
च कृत्स्नास्वभावानि श्रावकदर्शनेन॥ अलोभस्वभावेति॥ अलोभश्च धर्मायतनसंगृहीतानि॥ अत्र तत्र संग्रहः सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वान्म ३१
नोधर्मायतनाभ्यां किं संगृहीतानि॥ तस्मात् सपरिवाराणां परिनिवर्त्यं रूपं रूपस्कन्धः वेदना संज्ञा वेदनासंज्ञास्कन्धौ चेतनादयः संप्रयुक्ता अ
प्राप्त्यादयश्च विप्रयुक्ताः संस्कारस्कन्धः॥ विज्ञानं चात्र कलापे विज्ञानस्कन्ध इति पञ्चस्कन्धस्वभावानि तानि भवन्ति॥ नवम दशमस्त्वाकाशानन्त्या
यतन विज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने पञ्चसु द्वध्वेदितौ॥ तथा तेषु स्वायतनानीति तान्यलोभस्वभावत्वात्॥ धर्मायतनेन सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्व
भावत्वान्मनोधर्मायतनेन पूर्ववद्व्याख्यातव्यानि॥ आकाशविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने च सपरिवाराकाशानन्त्यायतनादीनि॥ आकाशविज्ञानाभ्यां

च न्यनेव संज्ञा नाम संज्ञायतनानि चतुष्कन्धस्वालम्बनात्मनाधर्मायतनान्तर्गृहीतानि॥ न हि तत्र रूपस्कन्धोऽस्ति॥ पंच विमुक्त्यायतनानीति विस्तरः
स्तर ३ उक्तं पञ्चेमानि विमुक्त्यायतनानि॥ कतमानि पंच॥ इह भिक्षोः शास्ता धर्मं देशयति॥ अन्यतमान्यतमो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः॥ सब्रह्मचारी
यथा यथास्य भिक्षोः शास्ता अन्यतमान्यतमो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी धर्मं देशयति॥ तथा तथा स तत्र धर्मे अर्थप्रतिसंवेदी भवति धर्मप्रतिसंवे
दी च॥ तस्यार्थप्रतिसंवेदिनो धर्मप्रतिसंवेदिनश्चोत्पद्यते प्रामोद्यं॥ प्रमुदितस्य प्रीतिर्जायते॥ प्रीतिमनसः कायः प्रश्रभ्यते प्रश्रब्धकायः सुखं वे
दयते सुखितस्य चित्तं समाधीयते॥ समाहितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति यथाभूतं पश्यति यथाभूतं प्रजानन् यथाभूतं पश्यन् निर्विद्यते निर्विण्णो
विरज्यते विरक्तो विमुच्यते॥ इदं प्रथमं विमुक्त्यायतनं॥ यत्र स्थितस्य भिक्षोर्वा भिक्षुण्या वा॥ अनुपस्थिता स्मृतिरुपतिष्ठते॥ असमाहितं
चित्तं समाधीयते॥ अपरिक्षीणाश्चास्रवाः परिक्षयं गच्छन्ति॥ अननुप्राप्तं चानुत्तरं योगक्षेमं निर्वाणमनुप्राप्नोति॥ पुनरपरं न हैव भिक्षोः शास्ता
धर्मं देशयत्यन्यतमान्यतमो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी॥ अपि तु यथाश्रुतान्धर्मान्यथापरिदृष्टान्यथापर्याप्तान्विस्तरेण स्वयं स्वाध
स्वाध्यायं करोति॥ यथा यथा यथाश्रुतान्धर्मान्यथापरिदृष्टान्यथापर्याप्तान्विस्तरेण स्वयं स्वाध्यायं करोति॥ तथा तथा स तत्र धर्मे अर्थप्रति
संवेदी भवति॥ पूर्ववदिदं द्वितीयं विमुक्त्यायतनं॥ यत्र स्थितस्येति पूर्ववत्॥ पुनरपरं न हैव भिक्षोः शास्ता धर्मं देशयति अन्यतमान्यतमो
वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी नापि यथाश्रुतान्धर्मान्यथापरिदृष्टान्यथापर्याप्तान्विस्तरेण स्वाध्यायं करोति॥ अपि तु यथाश्रु
तान्धर्मान्यथापरिदृष्टान्यथापर्याप्तान्विस्तरेण परेभ्यः संप्रकाशयति॥ यथा यथा यथाश्रुतान्धर्मान्यथापरिदृष्टान्यथापर्याप्तान्विस्तरेण प

विरुद्धेष्टाः॥ यदि हि विषयप्रतिघातेनालम्बनप्रतिघातेन च सप्रतिघाः॥ परस्परेन्द्रियाणि नालम्बनप्रतिघातेन सप्रतिघानालम्बनत्वात्॥
युग्मास्ति सार्मनस्ष्टगिविसृन॥ यत्राश्रयस्यालम्बनेन च उभयस्तु कामस्य मनस॥ प्रतिघातानुसन्धि॥ तथाच तस्येकतुं अस्कनावनस्नेन॥ग
द्वयस्य प्रतिघं॥ गतनाक्तनावनस्येलक्षणेन प्रतिघन सप्रतिघत्वात्॥ स्वदर्शनेपनस्तास्तत्त्विप्रतिवन्धलक्षणेन प्रतिघातेन सप्रतिघत्वादिष्ट
पश॥ किं पुनः कस्य चन्द्रियपञ्चविषयधातुस्वलावं विपर्ययात्॥ अप्रतिघमिष्टं॥ यत्रास्ति सार्मनस्य प्रतिघातानभ्यागपन्ने कर्तुं यथाम
नाधारार्थमेधागाच्छमनाविज्ञानास्यलोकस्कन्धायनधंनभ्यागपन्ने कर्तुं॥ अतस्तफचिरूधातुधर्मधातुस्वलावमप्रतिघमितिसिद्धं॥ अ
व्याकृताः अष्टौ विनिश्चयाकृताउवाहत्यविप्रवधानधं॥ कुशलाकुशलतावनाव्याकरणधात्॥ अव्याकृताय कुशलाकुशलत्वेनानिर्देशात्त्वाया
कृताः अष्टौहाविप्रमा॥ नतु कुशला अकुशला व्याकृता अव्याकरणधात्॥ नाप्यकुशला कुशला व्याकृता अव्याकरणधात्॥ कुशलाकुशलानां कु
शलाकुशलत्वावन अव्याकृतात्॥ संकलनरूपप्रकाहिशब्दप्रवृत्ति॥ २९ ॥ ॥ ३९

त्रिधाऽन्यकामधात्वाप्ताः सर्वे रूपे चतुर्दश॥ विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः॥ ३० ॥

त्रिधान्ये ष्टगिधातव ... धिकृतं॥ ते खेवान्यनेकधा नविरवेतिरुव धानधं॥ अलोभादि संप्रयुक्ताः कुशलाः ष्टगिविसृनः॥ लोभाद्यामा
हष्वप्रपासंप्रयुक्ताः सप्तचित्तधातव कुशलाः॥ लोभद्वेषमोहाख्यो अन्यपवाप्य संप्रयुक्ता अकुशलाः॥ कुस्तिताः कुशलितागतास्यपकाक

ष्टेति कुशलाः॥ प्रज्ञा वा कुशलेष्वेवेति कुशलः॥ तेनान्ये तदनन्तरेति कुशलाः॥ तद्विपरीता अकुशलाः॥ अन्ये तु लोभादिलो-
लाय संप्रयुक्ता अव्याकृताः॥ धर्मधातुरिति विस्तरः॥ अलोभादिस्वभावा यथा समुत्थः॥ अलोभादिसंप्रयुक्ता वेदनादि॥ अलोभादिस-
मुत्था विप्रयुक्तः॥ प्राप्तिजात्यादि॥ अविज्ञप्तिश्च प्रतिसंख्यानिरोधश्च परमार्थेति चतुर्विधः कुशलो धर्मधातुः॥ लोभादिस्वभावसं-
प्रयुक्तसमुत्थः अकुशलः॥ अन्याव्याकृतः॥ यो नालोभादिस्वभावसंप्रयुक्तसमुत्थः॥ नापि लोभादिस्वभावसंप्रयुक्तसमुत्थः॥ अप्र-
काशमप्रतिसंख्यानिरोधः॥ तेषां च यथासंभवं प्राप्तिजात्यादयः॥ अव्याकृतो धर्मधातुः॥ तदन्यो वाव्याकृतो विति॥ तासां कुशला-
कुशलचित्तसमुत्था लोभानुपञ्चकधातुलो योऽनुपञ्चकधातु अव्याकृतचित्तसमुत्थो कायवाग्विज्ञप्तिसंगृहीतो विज्ञप्तिसं-
गृहीतो वाव्याकृतो॥ कामधातावाप्ताः सर्वे इति॥ कामधातावाप्ताः सर्वे चत्वारो धातवः॥ रूपशब्दगन्धधातुत्वमात्रसंग्रहात्॥ अनुप्र-
युक्तं साकल्येन॥ ततश्चाह॥ रूपे चतुर्दश इति॥ तथा कवडीकाराहारत्वाद्रूपकवडीकाराहारवर्जितादिति॥ तस्याः गन्धरसयोः
गन्धा अपि हि कवडीकाराहारः॥ तत्र रूपप्रसङ्ग इति॥ तत्र रूपधातौ स्पृष्टव्यधातोनलागप्रसंगः॥ कवडीकाराहारत्वा-
त् कवडीकाराहारः कायस्य यतनात्मक इति हि सत्काये॥ गन्धरसयोरन्यथा प्रसङ्ग इति॥ योनाहारस्वभावो गन्धरसावामि-
त्यर्थः॥ अस्ति तु घ्राणजिह्वाविज्ञाने किं पि निरालाग इति घ्राणजिह्वायतनवत्॥ अन्यथा न प्राप्तमिति॥ अन्यथा न साकल्येनेति तदकथी-
लातः॥ प्रसङ्गेन सह गतानीति॥ प्रसङ्गे सहसन्नतकायकर्मण्यतासहगतानन्यत्र्यर्थः॥ अत्र आचार्यस्तदकथी लातमत मनाह स्पर्शवे-

अभिधर्म
कोश

सप्त सालम्बनाश्चित्तधातव इत्यवधारणं॥ सप्तैव सालम्बनाः सालम्बना एव च सप्त इति॥ अर्द्धं च धर्मतः सालम्बनमिति॥ उक्तं भवति नकारश्चेदमप्यस्य॥ साग्रा
ह्यत्यावधारणं॥ धर्मार्द्धमेव सालम्बनं सालम्बनमेव च धर्मार्द्धमिति॥ यस्मात् सप्तैव सालम्बना धर्मार्द्धं चैव सालम्बनमिति॥ अवधारणमस्ति॥ तस्मा
च्छेषा दश रूपिणो धातवो धर्मधातुप्रदेशश्चासंप्रयुक्तो ऽनालम्बना इति सिद्धमित्युक्तं॥ तथा ह्यनवधारणे ऽपि यमर्थो न सिध्येत्॥ ग्रहणान्नवानुपात्ता इ
ति नवानुपात्ता अष्टाववधारणं॥ ते चाष्टौ विनिर्मुक्ताः सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्च यस्मादर्द्धं सालम्बनमुक्तं॥ अर्द्धं तस्मादर्द्धं न सार्द्धमिति॥ तद् इति यावत्
ग्राह्यग्रहणं सकलधर्मधातुग्रहणार्थं॥ धर्मधात्वर्द्धग्रहणं विज्ञानवीति॥ ये चाष्टौ शब्दश्चाप्यनुपात्त इति॥ नवानुपात्ता इति उक्ताः॥ अन्ये पुनर्व्याचक्षते
चक्षुरादयः पञ्च शब्दवर्ज्याश्च रूपादयश्चत्वार इति नव विधेयैव उपात्ता इत्यर्थः॥ न तु पात्ताद्यवस्थार्थं वा न पुनर्व्याख्येति पुनः सूत्रे
अन्योन्यानुग्रहोपघातात् अन्योन्यानुविधानादिति॥ चक्षुरादीनामनुग्रहोपघातात् अञ्जनादिना असिघातादिलक्षणात् चित्तचैत्तानामनुग्रहोप ४३
घातो एवं तः॥ चित्तचैत्तानां चानुग्रहोपघातात् सौमनस्यदौर्मनस्यलक्षणात् चक्षुरादीनामनुग्रहोपघातो एवं तः॥ अतश्चित्तचैत्तैरधि
ष्ठानभावेनोपगृहीता उच्यन्ते त इत्यर्थः॥ यच्चोक्तं सचेतनमिति सजीवमित्यर्थः॥ ३४ ॥

स्प्रष्टव्यं द्विविधं शेषा रूपिणो नव लौकिकाः॥ धर्मधात्वेकदेशश्च संचिता दश रूपिणः॥ ३५ ॥

स्प्रष्टव्यं द्विविधमित्यवधारणं॥ स्प्रष्टव्यमेव द्विविधमेव नेति॥ शेषा रूपिणो नव लौकिका एवापि॥ इत्यवधारणं॥ धर्मधात्वेकदेशं

ष्यलौकिकत्वं प्रत्यक्षमवधारणीयं ॥ यस्माद्धेतुतस्तयावधारितास्तस्मात्स्थूलाः सर्वं ब्रह्मतयावभासते आत्मविरहितं किं वक्तव्यं नात्यवस्थितिसिद्धं ॥ ल
तानां च तुष्टुरवश्यत्वादित्यत्रावधारणादिति चतुष्टयावधारणात्पृथिव्यप्तेजोवायूनामत्र ॥ स्पष्टत्वात्सत्वानि भूतानि भूतत्वादयस्तत्र चक्षु
रादयश्च न भूतानि ॥ खंडत्वादित्यत्रावधारणाच्च पृथिव्यप्तेजोवायूनां तु भूतत्वं धर्मात्वं भूतादयोऽनाकलीवं गतत्वं ॥ कथं चत्वारि महाभूतानि पृथि
वीधातुरब्धातुस्तेजोधातुर्वायुधातुः ॥ पृथिवीधातुः कतमः खक्खटत्वमिति विस्तरः ॥ तेषां च स्पृष्टव्यत्वादिति ॥ तत्सो च खक्खटत्वादीनां स्पष्टव्यत्वात्पृथ
क्त्वानि स्पृष्टव्यानि ॥ वर्णसंस्थानत्वात् यथा रूपत्वात्पर्यायेणायत्वाद्रसनीयत्वादयित्वात् ॥ कथं गम्यते स्पृष्टव्यानि तानीति ॥ अत्राह ॥ नहि काठिन्यादीनि च
क्षुरादिभिर्ग्रहणं ॥ किं तर्हि कायेन्द्रियेणैव स्पर्शावगम्यते स्पृष्टव्यानि तानीति ॥ सत्यमेतदपि वर्णसंस्थानस्पृष्टव्यात्मकत्वादाह ॥ नापि वर्णसंस्थान
कायेन्द्रियं ॥ किं तु चक्षुः प्रत्यक्षमिति ॥ उक्तं च सत्र प्रत्यक्षमिति विस्तरः ॥ स्पर्शसहितमिन्द्रियं स्पृष्टव्यमादर्शितं ॥ कथमिति विस्तरः यावदिदमुक्तं स्यु
स्पृष्टव्यानि तत्र च वायुमायतनं चत्वारि महाभूतानि च तानि महाभूतान्युपादायरूपनिदर्शनं स्यादप्रतिघमिति ॥ शेषं च चक्षुरायतनं न भूतानीति
स्पृष्टमादर्शितं ॥ यस्माद्धि सूत्र उक्तमिति विस्तरः ॥ यच्चक्षुषि मांसपिण्डे खक्खटं खरगतं खरप्रकारमिति यावत् ॥ चक्षुरिन्द्रियं खक्खटत्वं खल
त्वमिति मत्वा वादयन्ति ॥ तेनाविनिर्भागवर्तिना मांसपिण्डस्यैव पदमादर्शितं ॥ न चक्षुरिन्द्रियस्य ॥ विनिर्भागवर्तिना अधिष्ठानस्य तत्र उच्यते एव
मिति हि चक्षुरधिष्ठानमपि चक्षुरुपचारात् ॥ अतएव मांसपिण्डमिति ग्रहणं ॥ तत्र तथा च चक्षुर्वीर्यं वा चक्षुरादीन्द्रियमनवध्यात ॥ षड्धातुरयं पुरुष इति प्र
रूपणमिति विस्तरः ॥ गर्भावक्रान्तिसूत्रे ॥ कललावस्थायामन्तरेण मातापित्रोरत्र लौकिकमस्तीति वायमात्संज्ञा हा ॥ मूलत्वमर्थतः द्रव्यसन्दर्श

अभिधर्म
कोश

मुदायद्रव्यप्रज्ञप्तिमात्रत्वः चक्षुर्विज्ञानकारणत्वात्॥ चक्षुरायतनरूपायतनसमुदायद्रव्यप्रज्ञप्तिवत्॥ यथा चक्षुरायतनसमुदायद्रव्य
प्रज्ञप्तिमात्रत्वः॥ एवं यावत्कायायतनसमुदायद्रव्यप्रज्ञप्तिमात्रवाचकः॥ विलक्षणौ तु स्यातां गच्छति॥ अनेनापि प्रकृतिसङ्कः स्कन्धा गच्छति व्याचष्टे
त्ययं तु विशेषाद्व्यसङ्कापि गतप्राप्यचार्थप्रदर्शयन्नाह गच्छति॥ विशेषार्थस्तु गत्वदः॥ स्कन्धप्रकृतिमपकृतं गच्छति स्कन्धं गच्छति प्रकृति
मपकृतं॥ नाभिनिविति प्रकृतिमपकृतं गच्छत्यर्थः॥ प्रज्ञप्त्यनेकस्यधातानिति॥ दशानां चक्षुरादीनां रूपिणां धातूनामन्यतमस्य प्रद
र्शः॥ एवमायतनानामधामधान्यतमस्य रूपस्कन्धस्य च प्रदर्शः॥ कस्मान्न हि प्रकृत्यनपकृता यां प्रदर्शितमिवरूः गत्वदः प्रदर्शयन्नव
स्थाप्यन्तरस्थानपकृतं किं स्कन्धप्रकृतिमिष्टधिकृतं॥ सन्नाह॥ प्रज्ञप्त्यनेकाधातुनिति विस्तरः॥ स एकैकस्यायतनधातूनां धान्य
तमस्योक्ता रूपस्कन्धस्याप्रवृत्ति॥ हि प्रदर्शनापि प्रदर्शितवत्प्रचारहिति॥ प्रदर्शनापि प्रज्ञप्तिमात्रमन्यतमरूपायतनधातुवद्रूपस्कन्धवज्ञाप
चारः॥ तत्र तस्यैतिवतिः॥ यथा पटैकदेशं दग्धं पटः दग्ध गच्छति॥ यथा पटैकदेशः समुदायप्रवृत्तः प्रदर्शनाप्युपचर्यते पटैकदेशे
तस्तु स्कन्धशब्दो रीत्यादिरूपसमुदायवृत्तः॥ प्रदर्शनापि प्रज्ञप्त्युपचर्यत गच्छति स्कन्धा एव प्रकृतिसङ्कायतनजनधातव गच्छति॥
रूपादीनां स्कन्धा गच्छति कृत्वा॥ यदा तु रूपारम्भवस्कन्धा गच्छति समासः॥ तदा द्रव्यसङ्कः स्कन्धा गच्छति प्राप्यः ऊर्ध्वमिह विचार्यत॥ किमत्र
कारणं यदिन्द्रियप्रज्ञप्त्यानां विषयप्रज्ञप्त्यानां च विज्ञानास्कन्धतुल्यप्रत्यासन्नतापकृष्टनद्यानामधोकवतिन्द्रियप्रज्ञप्तिवद
कायतनत्वं व्यवस्थाप्यत॥ यस्माच्चक्षुरिन्द्रियादिप्रज्ञप्तिवः सर्वस्वविज्ञानास्यसङ्कोसाधनप्राधानिकानधानिरवत्किं॥ ननु तथा विष ३१

यपञ्चमाद्यवक्तव्यं हि चक्षुरिन्द्रियपञ्चमाद्यं वा नीलविषयविज्ञानासत्त्ववपिकारनं लवक्ति॥ पीतादिष्वपि॥ नीलविषयपञ्चमाद्यव
स्तुस्वविज्ञानासञ्ज्ञाववकारनं लवक्ति॥ न पीतादिविज्ञानान्यज्ञाविष्णुतश्चक्षुरिन्द्रियपञ्चमाद्यं तिरूद्विषयपञ्चमाद्यं नाम तुल्यवर्ज्जितान्
पृथक्स्कन्धानावस्किनत्वात्॥ न चक्षूरूपपञ्चमाद्यं नाम कायतनत्वव्यवस्थानत्वे यथा॥ एवं यावत्कायेन्द्रियस्य स्पर्शपञ्चमाद्यन्तां॥ तथा
यतनत्व व्यवस्थानं न युक्तं तच्छ्रुति वक्तव्यं॥ माहेन्द्रियत्वं चित्रैश्चादिति संमाह प्रज्ञप्तिमात्र प्रेत्यादि सूत्रे॥ अयं प्रकारान्तरेधमिति॥ त्रि
स्वेव त्रेधमिति॥ स्वार्थेऽस्त्यप्रत्ययच्छूत्त्वक॥ त्रिधा लाव स्कन्धमिति लावरेथप्रत्ययच्छ्रुपञ्चमाहेन्द्रियत्वं चीनो त्रेधं॥ तस्मादिति॥ पिंडास्
ग्रहणतच्छूति॥ कश्चिच्चेतनापिंडतया गृहीत्वा तानेवात्मतया गृह्णाति॥ पिंडग्रहः सत्यात्मग्रहः प्रवर्त्तते॥ तथा स्कन्धवेदनानां॥ तस्यां हि वेद
नासंज्ञासंस्कारत्वदनत्रिधा चेतनादर्शितात्॥ नायमकः पिंडरुच्योरूपविरतथा च्छूहस्यात्मग्रहः॥ प्रतिपद्यते लवति॥ कथं वा पिंडग्रहं
यायमात्मरूपः॥ सर्वात्मा वेदयिता संज्ञाता चेतयितेति कश्चित्संस्कारस्कन्धवेदनानां नायमात्मरूपः पिंडरुच्योऽसंज्ञाच्छूमवेदनाहं
ज्ञासंस्काराः॥ प्रवर्त्तकं छूहस्यात्मग्रहः॥ प्रतिपद्यते लवति॥ कश्चिद्रूपं वेदनेति पिंडात्मग्रहणतः समूहाच्छूत्त्वविकल्पं॥ तथा मायतन
दनाना॥ तस्यां॥ हि रूपे चक्षुरादित्वदन वक्रधा विरक्तं॥ चेतनास्वैकत्वधर्मीयतनत्वन चित्ते च मनआयतनत्वनति॥ कश्चिद्ध
चित्त्याश्चितिसंस्मृत्या॥ पिंडात्मग्रहणतच्छूत्त्वविकल्पमवगांधातुवेदना॥ तस्यां हि रूपे चक्षुरादि त्वदन वक्रधा विरक्तं चि॥ तथाहि रूपविज्ञप्ति पिंडग्रहं साहं प्रतिपद्यते एव
त्रे चक्षुर्विज्ञानादिधातुवेदन॥ ननु चैकधर्म्मधातुत्वमेवदर्शितत्वादिति॥

हस्तादिसंस्पर्शेन बाधनाल्लक्षणमस्य रूपणम्॥ इदमिहामुत्र देशनिदर्शनं रूपणं च॥ इदमेवं रूपमिति लोकप्रतीतत्वाच्च॥ विरोधवस्त्वर्थमेकैकं धर्मा
यतनमुक्तमिति॥ कथं विरोधवस्त्वर्थं यथा गम्यत इत्यत एकमेवाहादेशनामायतनत्वं विषयविषयित्वेन व्यवस्थानात्॥ न समस्तानामिति॥ चक्षुरादिति
ष्वविरोधयितर्येन्न चक्षुरादिसंज्ञकं धर्म्मेष्वपि तद्धर्म्मायतनं ज्ञास्यतत्वं स्यात्। तस्य नामान्तरेणाख्यानम्॥ वेदनादीनामित्यादि वेदनासंज्ञासंस्कारवि
ज्ञप्त्यसंस्कृतानां ग्रहणं॥ विंशतिप्रकारत्वानिति॥ रूपं द्विधा विंशतिधेति वचनात्॥ चक्षुःस्पर्शजवेदनात्वाच्च॥ मानसवेदनास्मृतादीनां॥ दिव्यं चक्षुर्द
वानां॥ मांसचक्षुः प्रज्ञाचक्षुरार्याणाममनास्रवं ज्ञानं समुच्चतुष्टयात्मकमनगात्मरूपमेव चक्षुःस्पर्शजवेदनेन चक्षुरादयस्तस्मादेवं रूपायतनमुक्तं नान्या
नि येषां वाक्स्वभावं बुद्धवचनमिति॥ येषां सौत्रान्तिकानां वाग्विज्ञप्तिस्वभावं तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि॥ शब्दायतनस्य रूपस्कन्धसंगृही
तत्वात्॥ येषां नामस्वभावमिति॥ येषां निकायान्तरीयाणां चित्तविप्रयुक्तनामादि॥ तेषां संस्कारस्कन्धेन संगृहीतानि॥ संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वा 34
न्नाम्नः॥ आभिधार्मिकाणां तु उभयस्वभावं बुद्धवचनमिष्टं॥ तथाहि ज्ञानप्रस्थान उक्तं॥ कतमद्बुद्धवचनं तथागतस्य या वाग्वचनं व्याहारो गीर्नि
रुक्तिर्वाक्पथो वाग्घोषो वाक्कर्म वाग्विज्ञप्तिः॥ बुद्धवचनेन कुशलं वक्तव्यं॥ प्रव्याहरितं वक्तव्यं॥ स्यात्कुशलं॥ स्यादव्याकृतं॥ कतमत्कुशलं कुशल
चित्तसमुत्थस्य तथागतस्य वाचं लाक्षमाधस्य या वाग्वचनं वाग्विज्ञप्तिः॥ कतमदव्याकृतं अव्याकृतचित्तस्य तथागतस्येति पूर्ववत्॥ पूर्वसत्त्वावतारेणोक्तं बुद्ध
वचनं नाम कतमद्धर्मः॥ नामकायपदकायव्यञ्जनकायानां यानुपूर्वेण चना अनुपूर्वस्थापना अनुपूर्वसमायोगश्चेति॥ २४ ॥

धर्म्मस्कन्धसहस्राण्यशीतिर्यान्यवदन्मुनिः॥ तानि वाग्नाम वा तेषां रूपसंस्कारसंग्रहः॥ २५ ॥

गवामानि धार्मिकानां रूपस्कन्धेन संस्कारस्कन्धेन वा तान्यशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि संगृहीतानि तस्मादिमानि कानिचिदशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि जगव

नीत्किकाः संग्रहवस्तूहीतानीति तस्य प्रवचने ॥ चतुरशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणीति निकायान्तरसंस्कृतपाठः ॥ २५ ॥

शास्त्रप्रमाण इत्येके स्कन्धादीनां कथैकशः ॥ चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः ॥ २६ ॥

शास्त्रप्रमाण इत्येक इति ॥ शास्त्रं तत्प्रमाणं शास्त्रप्रमाणं ॥ शास्त्रप्रमाणं प्रमाणमस्येत्ययं धर्मस्कन्धः ॥ शास्त्रप्रमाणं प्रमाणमस्येत्ययं धर्मस्कन्धः ॥
शास्त्रप्रमाण इत्येके आचार्याः ॥ तच्च षट्सहस्राणीति ॥ तच्च शास्त्रं धर्मस्कन्धसंज्ञकं ग्रन्थप्रमाणेन षट्सहस्राणीति ॥ तानि चाशीतिर्धर्मस्कन्धस
हस्राणि धर्मस्कन्धसंगृहीतानि ॥ एकैकं तन्नामधेयं शास्त्रमिति कथयन्ति ॥ स्कन्धादीनां कथैकशः ॥ अपरे त्वाहुरिति वाक्यशेषः ॥ स्कन्धादीनामेकैका क
था धर्मस्कन्धः ॥ तच्च धर्मस्कन्धाशीतिसहस्रसंख्यापनम् ॥ प्रतीत्यसमुत्पादादीनि चेत्यव्याख्यायकः ॥ प्रतिविशिष्टानां तन्त्रादीनामिन्द्रियादिग्रहणं
न संग्रहवस्तुकर्मपथाशुभानापानस्मृत्युपस्थानादीनि गृह्यन्ते ॥ चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णित इति ॥ तु शब्दः पर्यायपक्षनिराकरणार्थोऽवग
न्तव्यार्थो वा ॥ रागद्वेषमोहमानादिचरितानां ॥ आदिशब्देन दृष्टिविचिकित्सादीनां ग्रहणं ॥ कश्चित्सत्त्वो रागचरितः ॥ कश्चिद्द्वेषचरितः ॥
कश्चिन्मोहचरितः ॥ कश्चिन्मानचरितः ॥ कश्चिद्दृष्टिचरितः ॥ कश्चिद्विचिकित्साचरितः ॥ कश्चिद्रागद्वेषचरितः ॥ कश्चिद्रागद्वेषमोह
चरितः ॥ कश्चिद्रागाभ्यासद्वेषप्रयोगः ॥ कश्चिद्द्वेषाभ्यासरागप्रयोगः ॥ कश्चित्क्लिष्टमनाभ्यासानिगृहीतक्लेशः ॥ कश्चित्क्लिष्टमद्वयानिगृह

प्रतिघर्म
काण

सनिदर्शन एकाऽत्र रूपं सप्रतिघा दश॥ रूपिणोऽव्याकृता अष्टौ ते रूपशब्दवर्जिताः॥ २९॥

सनिदर्शन एकात्र रूपमिति॥ किमिदं निदर्शनं नाम यन्न विशेषश्च मागमः तत्र तत्र निदर्शयितुं शक्यते स विशेषो निदर्शनमित्युच्यते॥ द्वयन
न पश्यत्॥ चक्षुर्विज्ञानेन निर्भेनं गतेन सह वर्तते स निदर्शनका रूपधातुः॥ अत्रारूपदर्शनस्य चतुर्षु रूपधातु नवकः॥ सनिदर्शन स्वधानधस्य
कं भवति॥ अनिदर्शना अष्टौ धातवः इति॥ केन ते चास्य सनिदर्शनस्य तत्प्राधान्यमस्तु किमिति॥ न पुनः रूपदायप्रसङ्गः सूत्रसिद्धः॥ एतावत् सनिदर्श
नस्यादयः प्रत्ययाः प्रायः सहप्राकाशवत्प्रदर्शकं॥ तथा हि सूत्र उक्तं चक्षुर्लिङ्गाध्यात्मिकमायतनं॥ चत्वारि महाभूतान्युपादाय रूप
प्रसादः॥ रूपानिदर्शनं॥ सप्रतिघं॥ यावत्कायादिलिङ्गाध्यात्मिकमायतनं पूर्ववत्॥ मनादिलिङ्गाध्यात्मिकमायतनं॥ अरूप्यनिदर्शनमप्र
तिघं॥ रूपादिलिङ्गा बाह्यमायतनं॥ चत्वारि महाभूतान्युपादाय रूपि सनिदर्शनं सप्रतिघं॥ शब्दादिलिङ्गा बाह्यमायतनं॥ चत्वारि महाभूता
न्युपादाय रूप्यनिदर्शनं सप्रतिघं॥ यावत् स्प्रष्टव्यानि लिङ्गा बाह्यमायतनं॥ चत्वारि महाभूतानि च महाभूतान्युपादाय रूप्यनिदर्शनं
सप्रतिघं॥ धर्मादिलिङ्गा बाह्यमायतनं॥ एकादशभिरायतनैरसंगृहीतं रूप्यनिदर्शनमप्रतिघमिति॥ एतच्च प्रसादाख्यलक्षणं प्रथमकोश
स्थानप्रतिसमाप्तेः कथ्यते॥ रूपविज्ञानविलक्षणत्वात्॥ सप्रतिघा दश रूपिण इत्युक्तं रूपिग्रहणं रूपिनिरासार्थं॥ रूपं संरूपणं सामर्थ्यात्॥ रूपिणः
दशेति चक्षुर्विज्ञानादयः पञ्च प्रतिघातः यतः प्रतिघमेव नानिर्दिष्टः कथं रूपत्वं॥ स चापि हि रूपी प्रतिघात्मकं॥ तत्राविज्ञप्ति रूपमहा ३८

णं॥ नृ विक्ष उपग्रवधानभ्यागृ॥ गतिनास्तः स्थानं भवति॥ यदि ह्यागतवानृ पिस्थलया उत गृहीतव्या॥ धर्मेषा उ स्थूलस्यानृ पिस्थलाव इति॥ स्वदेशे परस्यो
त्पत्तिप्रतिबन्ध इति विस्तरः॥ यथैकं स्थानं प्रतिघं स्थूलत्वप्रहितीयस्यास्योत्पत्तिर्न भवति॥ यथा हस्तो हस्ते प्रतिहन्यते॥ प्रतिहन्यते उपलो वा हस्ते हस्तो वा उपले उ
पलस्योपलेनास्य घातः॥ उपलापि तयोर्हस्तोपलयोः स्थानं उपलापि नास्य घातः॥ उक्तं प्रतिहन्यत इत्युक्तं स्वविषयप्रवृत्तौ तत्प्रत्यर्थः॥ प्रायः प्रनृथा
भामिति प्रायो ग्रहणं केवलस्यादि निरस्यार्थं॥ आलम्बनात्यप्रतिघातो नियतस्पृष्टानां॥ उत्पन्ना कायादि इति॥ उत्पन्नस्य कायानि निरूप्यार्थः॥ तितीलावहत्यः
मार्जारादीनामित्यादि यहरस्य चानमनुष्यादीनां व्याघ्रादीनां च ग्रहणं॥ यस्मिं यस्य कामि निग्रस्तस्य विषय इति॥ कामि निग्रप्रभवकानः॥ चक्षुरादीना
दीनां नृपमक्षादिषु स्त्रीला चन्तथवधादिकानि ग्रं॥ तच्च स्वचित्तचैतसा स्वप्राप्य यत्तावत्कि विरतबलऋशं वदितव्यं॥ यच्चित्तचैतसेषु ग्रहणं दृष्टावस्त
न्यत्र चारागानतदालम्बनं नृपादि॥ तदेवं सति चित्तचैतसानामवालम्बनं॥ विषयपुनश्चक्षुरादीनामपि तत्केवलं चित्तचैतसानां॥ तस्मा स्वतन्त्र
प्रवृत्त इति॥ याहि स्रोतक्ष्यतः पत्न धनप्रवर्त्तते॥ स तत्र प्रतिहन्यते काष्ठकुड्यवा॥ तथा चक्षुरादि विषयोस्य नश्यका चित्रंकन्नति॥ विषयेषु
प्रवृत्तकं चात्तिस्मात्कृपप्रतिहन्यत इत्यूप्यन्ते निपातो वा प्रतिघात इति विस्तरः॥ अत्र विषयनिपतनं निपातः॥ यात्र विषयप्रवृत्तिर्भाका
प्रतिरूपमित्यूर्थः॥ तदिहावरणप्रतिघातेनेति विस्तरः॥ स प्रतिघादरणस्यावरणप्रतिघातेन तदन्यथा तत्॥ स प्रतिघात्प्रतिप्रतिघाता उविष
याल्लम्बनप्रतिघातास्तां चित्तचैतसानामपि सप्रतिघत्वप्रसंगात्॥ चतुष्कोटिकः प्रश्नः प्रश्नचतुष्कात्मश्चतुःप्रकार इत्यर्थः॥ पश्चात्पादक इति
यदि प्रश्नस्य पश्चाद्भागं गृहीत्वा विसर्जना या क्रियते स पश्चात्पादकः॥ यदि पूर्वं भागं गृहीत्वा स पूर्वपादकः॥ विषयप्रतिघातेनापि त इति

अभिधर्म्म
कोश

विचाराः वितर्कविचारसंप्रयोगात् ॥ अत एव ध्यानान्तरे अवितर्का वितर्काभावात् विचारमात्रा विचारसंप्रयोगात् ॥ अत एव द्वितीयाद्ध्यानप्रभृति यावद्भ
वाद् अवितर्का अविचाराः ॥ सर्वे च असंप्रयुक्ता धर्मा अपि चेति ॥ यथा संलपन्ते प्रथमोक्तं स्वचित्तविप्रयुक्ताः असंलपनात् ध्यानान्तरे च विचारः ॥ अवितर्का
वितर्कालाभात् ॥ अविचाराद् द्वितीयविचारालाभात् ॥ विचार एव प्रवृद्धः कामेष्वभूतार्थप्रवर्तीति ॥ कामधातुप्रथमध्यानभूमिका विचाराः प्रथमलाभप्र
कायेनाकल्पवति ॥ सवितर्कः सविचार इत्युच्यते ॥ सहित सवितर्कः संलपति नत्युक्त विचारो विचारसंप्रयोगात् द्वितीयोऽपि नाम लपति ॥ अवितर्का विचा
रमात्र इत्युच्यते ॥ वितर्कसंप्रयोगात् ॥ द्वितीयविचारालाभाच्च ॥ तृतीयोऽपि नाम लपति ॥ अवितर्कः अविचार इत्युच्यते ॥ सहितोऽपि अविचारो द्वितीयविचा
रालाभात् ॥ ननु वितर्का वितर्कसंप्रयोगात् ॥ स कथं न कथ्यते अवितर्को विचारमात्र इत्याह ॥ अविचारा वितर्कमात्र इत्युच्यते ॥ द्वितीयविचारालाभात् ॥ अवितर्कसंप्रयोगा
त् वितर्कमात्रः ॥ अत एव तिर्यक्यात् सवितर्कः सविचारादयः संलपमो विचार एव चतुर्थस्थानालपति ॥ अविचारा वितर्कमात्र इत्युक्तिः ॥ एतेन यद्वदल्पवर्जि ४२
ता इत्युक्ति ॥ एतयादन्यदपि ध्यानान्तरिकाः ॥ अवितर्का विचारमात्रा वा ॥ अवितर्का अविचाराश्च संस्कृतिः कायामवध्यतेऽल्पवर्जिता एव रणयाश्च
वितर्का अविचाराश्चेत्ययमर्थः ॥ ३२ ॥ निरूपणानुस्मरणविकल्पादविकल्पकाः ॥ तैर्व्यग्रमानसी प्रज्ञा सर्वैव मानसी स्मृतिः ॥ ३३ ॥

कथमविकल्पका इत्युच्यन्ते ॥ चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी नीलं विजानाति नो तु नीलमिति वचनात् ॥ त्रिविधः किल विकल्प इत्युक्तः ॥ किलशब्दः प
रमतद्योतनार्थः ॥ स्वाभिप्रायमनुवर्तमानाचार्यो विशेषयत्येव वितर्क इति स्वभावविकल्पान्यावर्मासीति ॥ तथा ह्यनेन पंचस्कन्धके उक्तं वितर्कः

कतमः पर्येषकामनोजल्पः चेतनाप्रज्ञाविशेषः या चित्तस्यौदारिकता ॥ विचारः कतमः प्रत्यवेक्षकामनोजल्पः स एव वा चित्तस्य सूक्ष्मता तावनू
हावस्थायां चेतनानूहावस्थायां प्रज्ञेत्यवस्थाप्यते ॥ तदेवं स्वभावविकल्पः कोऽयं ॥ तदिति यावत्तापन्यासनिमानस्कस्मादर्थं वा स्वभावेनैव
विकल्पस्य औदारिकलक्षणत्वात् ॥ स्वभावविकल्पो वितर्कः ॥ स तेषां पञ्चानां विज्ञानकायानां संप्रयोगतो नास्ति तस्मात्ते विकल्पा उक्ताः ॥ न तथा वलि
निरूपणानुस्मरणविकल्पाभावात्तु ॥ तस्मादविकल्पका उच्यन्ते ॥ यथा एकपादकोऽश्वः अपादक इत्युच्यते ॥ पादद्वयच्छिन्ने एकस्मिन्नपि पाद
सत्यपादक इत्युच्यते ॥ तद्वदेकविकल्पाद्यविकल्पका उक्ता इति ॥ साध्विति निरूपणाविकल्पः कतम इति सा मानस्यसमाहिता प्रज्ञा श्रुतचिन्तामयु
प्रवर्तिप्रतिलक्षिका या सा हि मनसि स्थिता मानसी ॥ व्यग्रा विविधाग्रा व्यग्रा विविधालम्बनत्वार्थः ॥ विगतप्राधान्या वा मूढसंस्कृतानाम्बनाकं नाध्यप
स्मृ ॥ अथ कस्मादिति निरूपणाविकल्पः कथ्यते ॥ तत्र ग्राआलम्बननानाप्रकारा इति प्रवर्तते ॥ रूपं वेदनाऽनित्यं दुःखमित्याद्यपीति निरूप
णात्यै ॥ समाहिता तु लक्षणनामपीनामानपेक्षालम्बनं प्रवर्तते इति ॥ नेत्याति निरूपणाविकल्पः कथ्यते ॥ मानसी सर्वैव स्मृतिरिति ॥
समाहितानां वा समाहितानां वा स्मृतिः किल नामानपेक्षा अनन्तरूलार्थमात्रालम्बना प्रवर्तते ॥ स्मृतिः कतमा ॥ चेतसोऽभिलाप इति लक्षणाधारणात् पञ्चवि
ज्ञानकायसंप्रयुक्ता तु नानुस्मृत्यर्थाभिलापवर्जितेति नानुस्मरणविकल्पका इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

सप्त सालम्बनाश्चित्तधातवोऽर्द्धं च धर्मतः ॥ नवाऽनुपात्तास्ते चाष्टौ शब्दश्चान्ये नवद्विधा ॥ ३४ ॥

अभिधर्म
कोश

नृश्रोत्रादिकसंस्कृतं सर्ववदितिदीप्तादिकं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थं॥ स्कन्धं मानसमिति विज्ञप्तिचेतनानामायतनसत्स्वहितं न स्वस्यायतनानि॥ सर्वं प्रतीत्य विज्ञानसमु
त्पत्तिरिति॥ सर्वसामान्यतनसमुत्पत्तिः॥ एकस्मिन्नर्थे यस्कन्धवति॥ अर्थयसमुदायलक्षणस्कन्धनीनस्कन्धवाचित्रादीनां प्रवाहलक्षण
स्कन्धार्थः॥ किमाकारान्तश्रुतिप्रकृतौ॥ सत्यागहेतुत्वात्॥ पूर्वस्मिन्नेव च॥ पश्चिमस्य सत्यागहेतुनिष्पाकरोधातुर्यथा हि सव धर्मस्कन्धस्कन्धवा
माकरा॥ अर्थस्कन्धं न धातु॥ स्यात्॥ नसंस्कृतमसंस्कृतस्यान्यस्य वा सत्यागहेतु॥ विज्ञप्तिचेतनानां तर्हीति किमाकारान्तश्रुतिप्रकृतौ॥ कर्मप्रती
त्यविज्ञानसमुत्पत्तिरिति॥ सर्वधातवो विज्ञानस्य सर्वप्रत्ययस्य प्रत्ययावस्थामालम्बनमधिपतिस्थ्यकारा॥ नाशिपुद्गलवदिति॥ प्रकृत्तिः स्क
न्धा॥ नाशिवद्वा स्यात्॥ धान्यराशिवत्॥ पुद्गलवद्वा॥ सहि प्रकृत्तिः सन् पुद्गल॥ रूपादिप्रकृत्तिकानधनितमस्कन्धस्कन्धमात्रस्वल
क्षणात्॥ धान्यराशिवत्॥ कार्यतानाग्रहनार्थं श्रुतिकार्यमेवतान॥ कार्यतान॥ तद्ग्रहणं न नीतग्रहणे॥ कार्यतानसाग्रहणेकार्यतानाग्रह ३०
णे भवेत् प्रदत्त॥ सत्ताकस्कन्धश्रुतिस्त्वयम॥ अन्यत्र नापि कार्यतानग्रहणानामरूपप्रास्ययंस्कन्धमेत नमिष्टादिवचनात्॥ तस्मात्स्कन्धश्रुतिस्क
न्धश्रुतेरेपचारिकशब्द॥ प्रकृत्यर्थवाक्यवध्यर्थावस्थार्थ॥ रूपप्रकृत्यायावद्विज्ञानप्रकृत्यर्थश्रुति॥ तदन्त इत्युक्तमिति॥ तदन्त इत्ययकार्य
तानाग्रहनार्थप्रकृत्यर्थश्च॥ उक्तार्कस्य याइत्युक्तं॥ स्कन्धेहीति विस्तरेण धातुप्रतिपादयति॥ प्रत्येकमिति विस्तर॥ कथमित्याह॥ सर्वमत
दनीलादिरूपसकल॥ एकैकरूपस्कन्धश्रुति॥ समुदायनसमुदायिद्रव्यमुक्तं॥ तथाहि नीलादीनां रूपाणां संस्कारादिनिष्पत्तिप्रायः॥ सत्यप्यवम
वार्थ॥ पृथिवीधातुः कतमः कर्कशत्वमाधीतीति विस्तर॥ एकैकं कर्कशादि द्रव्यं पृथिवीधातुरिति विज्ञायते॥ अन्ये च परिहारं कार्य

८

ताना॥ ग्रहणार्थप्रज्ञप्त्या ऽदिशब्दस्य न वक्तुं॥ न शब्दमेवमिति विस्तरः॥ ऐकध्यमभिसंक्षिप्येति वचनादित्यभिप्रायः॥ एकैकं रूपस्कन्ध इत्युच्येत न
क्षणमविक्रान्तं॥ यदि सर्वमेवमर्थोऽभविष्यत्॥ तत्सर्वं रूपस्कन्ध इत्युच्येत॥ नार्थमैकध्यमभिसंक्षिप्येति वचनेन॥ तस्माद्राशिवदेव स्कन्धः
प्रज्ञप्तिसन्त इति स्थापनास्थापनापक्षस्याचार्यस्य॥ द्रव्यसत्प्रज्ञप्तिपक्षे स्कन्धनिर्देशात्॥ तत्समुदायित्वादित्यवगन्तव्यं॥ रूपीण्यपीति विस्तरः
रूपिग्रहणमरूपिविरहार्थं॥ अरूपि हि मनआयतनं रूपसंहतमपि कारणत्वं विरहितं॥ रूपिण्यपीति चक्षुरादीनि आयतनानि समुदि-
तान्यवच्छिन्नवैशेष्यायतनान्यागच्छन्ति नासमुदितानीति॥ समुदायलक्षणत्वात् स्कन्धवत् प्रज्ञप्तिसन्ति स्युः॥ संचितालम्बना हि पञ्चविज्ञान-
कायाः इति॥ नैकशः समर्था आलम्बनभावादिति॥ नैतदेवं॥ कस्मादेकशः प्रत्येकं समग्राः समुदितानां कारणत्वात्॥ यस्माच्चक्षुरादीनामयं
चक्षुरादिपरमाणूनां परमाणूनामपश्च साधनानामेकैकशः कारणभावानत्वसंहतानां॥ तद्यथा दार्वार्णव्ये चक्षुरादीनामात्र पृथक् प्रत्येकमसामर्थ्यं
समुदितानां तु परमाणूनामपश्च साधनानां सामर्थ्यं॥ यथा वा कर्णाः पृथक् पृथगवस्थिता न समर्थाः शिबिकावहने चक्षुर्विज्ञानकारणत्वे समुदिताः
त्वसंस्पृष्टानामपि सद्भावे चक्षुरादीन्द्रियपरमाणवो रूपादिविषयपरमाणवश्च चक्षुरादिविज्ञानोत्पादने प्रत्येकमसमर्थाः समु-
दिताः समर्थाः॥ किं हि तावता न तद्रव्यवगन्तव्या॥ विषयसहकारित्वादिति॥ यदि चक्षुरायतनं तावदुच्यते समुदायायतनत्वं व्याप्य
ड्यायतनत्वं॥ इन्द्रियविषयपरमाणूनां समुदितानामायतनत्वमुच्यते॥ तत्समुदायायतनत्वं स्यात्॥ न पृथगायतनत्वं स्यादित्यत आह
पृथगायतनत्वे चायतनानीति स्युर्वा तत्॥ साधनं चात्रोपतिष्ठते॥ यः सहकारिसन्निधाने सह समुदायस्य कार्ये तच्चक्षुरायतनस्य

अभिधर्म
कोश

नुक्रमउक्तारवमि॥ अतएवचमनुस्कृतमनात्मीयांसानलयांसमूहि यत्थोदानिकादिति॥ कारलेर्नात्मीयांसानलयमित्युक्तमर्थः॥ २२ ॥
पंचाऽग्राबवर्त्तमानाऽर्थाग्राह्यलौकिकाऽर्थाश्चतुष्टयम्॥ इन्द्राऽऽत्मन नवरूपाऽस्मसुखवास्याऽऽत्र्यंक्रमः॥ २३ ॥

पंचाग्रवर्त्तमानविषयत्वात्पूर्वमुक्तानीति यानि वर्त्तमानविषयाणि तानि पंचेन्द्रियविषयाणि॥ पंचेन्द्रियविषयाणि च संगमानीति॥ पूर्वमुक्तानी॥ व
र्त्तमानविषयाणि च पूर्ववर्त्तीनि तत्वत्त्वं च पूर्वमुक्तानि॥ मनस्त्वनियतविषयमित्याकुलविषयत्वात्॥ अतः संगमं पश्चादुक्तिं न प्राप्यः॥ कथमित्याह
किञ्चिद्वर्त्तमानविषये किं विज्ञानवस्तुधनस्य विषयमिति॥ यावद्धर्द्दनं किंचिदतीतविषये किञ्चिदनागतविषये किञ्चित्सर्वविषये सर्वधर्मा
अनात्मानश्चेति यथा॥ किञ्चिद्दनस्य विषयं असंस्कृतविषयमित्यर्थः॥ एवमनियतविषयं मनः॥ तथा च न तत्संगममिति॥ पश्चादुक्तं॥ संगमी हि ३३
लोकपूर्वमुपदिश्यमानं दृश्यते॥ लौकिकार्थाश्चतुष्टयमिति॥ चक्षुरादिचतुष्टयं रूपाद्युपादायरूपविषयं॥ तस्मादुक्तायास्पूर्वमुक्तं॥ कायस्तु
अनियतो विषयः॥ कदाचिद्भूतानि कदाचिद्भौतिकं यदिद्यवस्तु न ग्रहणं॥ कदाचिद्रूपं यद्यव्यवस्थं ग्रहणं॥ एतावं पुनरितस्माद्यथायोगं
नाशुनन्तरस्थापूर्वमुक्तमिति॥ एतायं चक्षुरादि॥ तदितस्मात्संलवतोद्भूताऽशुनन्तरस्थाद्भूतरूपाद्भूतनन्तरस्था शाशुनन्तरस्थितिविलक्षं दयंदयात्
उक्तं चेकस्मात्स्त्वनेकं चेकस्मादिति॥ याशनिःस्पर्थः॥ कथमित्याह॥ चक्षुःश्रोत्रे हि दूरविषये तस्पूर्वमुक्तं॥ द्वयात्प्राणजिह्वाः॥ तयानपि चक्षुः
श्रोत्रयोः॥ चक्षुषो दूरतरवृत्तिः॥ पश्यतो पिदूनान्तरदी- कुर्व्वाथवक्षात्॥ अतस्तत्पूर्वमुक्तमिति वर्त्तते॥ तच्चक्षुःश्रोत्रात्पूर्वमुक्तं॥ तयाना

गुणत्वरूपित्वादिति॥ तथा घ्राणजिह्वयोर्घ्राणं पूर्वमुक्तं जिह्वायाः॥ कथमित्याह॥ अप्राप्तस्येव जिह्वेन्द्रियस्य गन्धग्रहणादिति॥ इदमिह विचार्यते॥
घ्राणजिह्वाप्राप्तविषय इति कथं लाभस्य गन्धः गन्धप्राणेन गृह्यते॥ न तत्र लाभस्य गन्धो गृह्यते॥ वायुना गन्धाकर्षणं भवति लाभस्यावयवेन वा॥
आह सलागतां गन्धं गृह्णाति नि गन्धस्य गन्धग्रहणम्॥ न हीदं वक्तव्यं॥ अप्राप्तस्येव जिह्वेन्द्रियस्य गन्धग्रहणादिति॥ यस्तु लिङ्गं रूपं ल
क्षणं तद्धि प्राप्तमिति संधायवचनादत्र वा॥ एवं घ्राणजित्त्ववृत्ति घ्राणं सहावयवसलागतमपि गन्धं जिघ्रति॥ जिह्वा तु लाभस्यावयव
सलागतं गन्धं नास्वादयति॥ किं तु लाभस्य सलागतमवयवं स्वं रसमास्वादयतीति॥ तस्मात् घ्राणजिह्वयोर्निर्वचनं कथ्यं॥ २३ ॥

विशेषणार्थं प्राधान्याद् बहुधर्म्माग्रसंग्रहात्॥ रूपायतनमेवैकं एकं च धर्म्मसंज्ञकम्॥ २४ ॥

कथं विशेषणार्थमित्येतत्प्रतिपादयन्नाह॥ यथा गम्यते प्रत्यक्षमिति विस्तरः॥ यथा विहायतनत्वे एकत्वे सत्यपि दशानां आयतनत्वे चक्षुरादीनां पञ्चानां वि
षयविषयिणां रूपादीनां च पञ्चानां विषयत्वेन व्यवस्थानात् रूपमस्कानामायतनत्वं रूपायतनमित्युक्तं भवति॥ तथा च पुनरस्य नाम विशेषणं तस्मात्
यदि विशेषणार्थं नामान्तरमस्य च आयतनानां चक्षुरायतनस्य यावत्कायायतनस्य शब्दायतनस्य यावत्स्पृष्टव्यायतनस्य च॥ रूपायतनस्य
पि तस्मान्नामान्तरं नोच्यते॥ अत आह॥ चक्षुरादिरित्थं विशेषविशेष्येषु चक्षुरादिसंज्ञके रूपं च तद्रूपायतनं हि स्यात् एवं तस्य नामान्तरेणा
च्यते॥ तत्र यत्सर्वायतनस्य एवं किं तारूपाद्योतनात्॥ किं तस्मात् अन्तकं नमवाच्यन्त एवमित्यस्य प्राधान्यादिति॥ रूपितत्वादितरे रूपायतनस्य प्राधान्यं॥ प

अभिधर्म
कोश

यथायोगं संग्रहा वेदितव्या इति ॥ रूपस्कन्धेनायतनेन धातुना च संगृहीता ज्वालादशधातुषु पृथिवीधात्वादयः षड्यामायानां

चक्षुर्धातुश्च धर्मधातोः संग्रहः ॥ आकाशधातोरूपधातोर्वा लोकसमस्त्वालोकस्यापि विज्ञानधातोः सप्तसु चित्तधातुषु संग्रहः ॥ कामधात्वादीनां तु षण्णां

कामधातुः कामरागाच्छेदालिङ्गना ॥ स्वचेतसिका व्यापादधात्वादयो मिथ्याभिरतिका इति ॥ तथा धर्मधातुसंग्रहः ॥ रूपधात्वादीनामपि षण्णां नि-

नैव संग्रहः ॥ वेदनाधात्वादीनां चतुर्णां त्रयाणां धर्मधातोः विज्ञानधातोः सप्तसु विज्ञानधातुषु ॥ कामधात्वादीनां त्रयाणां कामधातौ ॥ अष्टादश-

सु धातुषु रूपधातौ चतुर्दशसु विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः ॥ आरूप्यधातौ मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु ॥ रूपधात्वादीनां तु

त्रयाणां द्वयोः संग्रहः ॥ निरोधधातोर्धर्मधातौ ॥ अतीतधात्वादीनां त्रयाणां प्रत्येकमष्टादशसु धातुषु संग्रहः ॥ हीनादयस्त्रयो धातवः का-

मधात्वादय इति तथा संग्रहः ॥ कुशलादीनां त्रयाणां कुशलाकुशलधात्वोरनुपदर्शनं धर्मधातुषु ॥ अव्याकृतधातोरष्टादशसु धातुषु सू १ ३१

शैक्षाशैक्षधात्वादीनां त्रयाणां द्वयोर्मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु ॥ तृतीयस्याष्टादशसु धातुषु ॥ सास्रवानास्रवधातोः आद्यस्याष्टादशसु धा-

तुषु ॥ द्वितीयस्य मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु ॥ संस्कृतासंस्कृतधात्वोराद्यस्याष्टादशसु धातुषु ॥ द्वितीयस्य धर्मधातोः संग्रहः ॥ तत्र गन्धावष्टिर्ध-

तवः ॥ यच्चस्तन्नतिवक्ष्यधातुक ॥ अतः षोढा व्याख्यानमनुक्तमिति ॥ पृथिवीधात्वादीनामुक्तं लक्षणं भूमीरूपसाद्यकर्मसंसिद्धाः ॥ ख्यवनस्थलहाच्छ-

गनच्छामत्युक्ति ॥ ननु च विज्ञानधातुरपृष्टलक्षणः ॥ विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिरिति वचनात् ॥ तस्मादुक्तं सर्वेषां विज्ञानानां लक्षणं ॥ विज्ञानधातुस्तु

किमिहाकिंचिदेव विज्ञानमिष्यते इत्यत आह सर्वमिति न विवक्षितमसंस्कृतं चाकाशमुक्तलक्षणं ॥ न त्वाकाशधातुर्न वर्ण्य यमन्यदाकाश

रूपमाहि षड्धातुनयेतिका प्रत्यवस्थितिरूवाकल्मरूकमिन्धनयावृक्ष्या तिहिंतं छयालेखमनन्तकमिति ॥ अत एव माह ॥ न किमाकाशमवाकाशधा
तुवदित्यत्र ॥ सर्वं च विज्ञानं विज्ञानधातुरिति ॥ मुखनासिकादिच्छिद्रादिशब्देन श्रोत्रादीनां ग्रहणं ॥ आलोकतमसी किलेति ॥ किलशब्दः परमत
द्योतनार्थः ॥ स्वमते तु सप्रतिघद्रव्यालोकमात्रमाकाशमिति ॥ तत्रातिङ्कायालक्षणं ॥ नाग्निं दिवसालोकं स्पृशति नाग्निवर्णिं नक्तमस्य लोकस्य नामपल्लवस
चालोकस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ वा कृत्स्नाकाशायतनिर्देशः ॥ अघं किल च्छिद्रसंज्ञं रूपमिति ॥ छिद्रसंज्ञं संघातसंज्ञं ॥ अस्य प्रत्यर्थं हि किं हन्यमानवतीत्यघं ॥ नेत्युक्तं वि
धिना ॥ अस्यार्थेन वदस्यमकानादशः कृतार्थः कथ्यधावदेशः ॥ तस्य तत्सामन्तकमिति ॥ तस्याघस्यकुड्यादिकस्य सामन्तकं समीपस्थं तदपच्छव्यव
स्थापितमित्यर्थः ॥ अत्रापि व्याख्यानं किलशब्दाद्वैभाषिकव्याख्यानप्रदर्शनार्थः ॥ स्वमतं तु यत्तस्य अघस्य यत् ॥ तदाह ॥ अपरे चतद्रूपस्य रूप
स्यान्तराप्रतिघातादप्रतिहन्यमानरूपमत्रास्मिन्निति कृत्वा सामन्तकं चान्यस्य रूपस्येति ॥ विनस्तकस्य अस्मिन्न कर्मधारयः समासः ॥ अघं च
तत्सामन्तकं चेत्यादि ॥ अघसामान्तकं विज्ञानं सास्रवमिति ॥ जन्मनाह ना विज्ञानस्यातिप्रसक्तत्वात् ॥ कस्तर्हि चत्वा ॥ अत आह ॥ यस्मादि
मे षड्धातवः षड्जन्मनिश्रयाः ॥ षड्धातुनयेतिका प्रत्यवस्थिति ॥ षट्खलु धातवः स्पर्शी समाप्तः कर्मोगतस्यावक्रान्तिरिति वचनात् ॥ त
र्हि जन्मनः स्थितिरिति विकल्पः ॥ तर्हि जन्मना जनकपायकमवर्द्धकत्वादाश्रयत्वात् ॥ जनकास्तु पूर्वविज्ञानधातुः प्रतिसन्धिबीजत्वात् ॥ पा
लकाधिरूपाणि तत्सन्निश्रयत्वात् ॥ संवर्द्धकमाकाशधातुरवकाशदानात् ॥ अत एव षड्धातुवचनं ॥ प्रतिसंधिं दधतः स्थितिधातवः ॥
कृताश्रवास्रवधर्मानेवमिति ॥ न जन्मनिश्रयाः जन्मनिरोधित्वात् ॥ २८ ॥ ॥

गुरिमधर्म
काण्ड

गाऽत्र स्फुटितिविकल्पनः ॥ वेलाधिकेन ओत्काकरणादिभिरुपहितः यथावस्थाऽत्यन्तविह्वलो भवति ॥ प्रयोजनवशात् सार्थं पुरुषेन्द्रियमितिगास्त्वपको
नृ मानपतिगाधर्मस्वरूपं विपर्ययापकात्वागुणकथमित्युक्तमत ॥ न प्रयोजनवशात् सार्थं पुरुषेन्द्रियं ॥ स्वकान्तरधास्याद्यत्वात्कामरू ४० त्वमतु ॥ वे
लाधिकात्कारू ॥ सत्रं नहिं विरूपगात्रघृतिविकल्पनः ॥ यथेमविद्यमान प्राणादि कृन्द्रियारूपधानुसत्वमनकानरूत्तिपकः ॥ सत्तापकालः ॥ प्राकपक्ष
विनाधन्ता ॥ नन्वाहिस्तगवतानुपावचनातत्स्वाभ्यविकल्पाश्च हीनन्द्रियाण्युगितकाः ॥ कायरू ८० त्वात्तावत्वात् ॥ आहिनन्द्रियाण्युक्तनादिति नहीं
नत्वात् ॥ आचार्येणाह ॥ यानि गत्र गितिविकल्पनः ॥ यानि गत्र रूपधानो प्राणेन्द्रियादिन हितानि चक्षुरादीनि मेनहिनन्द्रियाण्युनिसाद्यर्थवनिग्रहाद
विनाधः ॥ उपक्कुवर्धपक्षिवेलाधिकाः ॥ स्कृ ज्वनितिविकल्पनः ॥ रवतज्वनग्रनपधानो घ्राणजिह्वन्द्रियनतुगन्धरसो ॥ अत्मतावमस्वनहितत्का
नमस्वनवक्तायतनचक्षुरादिकरूकामसूद्रवानः आधिनां प्रवर्तते ॥ तदतिष्ठ्यन्तिं चकर्मणि सहतुकरूपधानो घ्राणजिह्वन्द्रिय ॥ ततश्च सहेतु ४१
कत्वात् ॥ स्कृज्वनरूपधानो सहेतुकांक्षुरादिवदिस्पनन चनस्कारूपधानो घ्राणजिह्वन्द्रियनिर्हेतुकत्वादितियत्साधनमुक्तं तदसिद्धमिति ॥ प्र
तिपादयति ॥ पुरुषेन्द्रियन्तु मैथुनस्पर्शसुखनर्किंरूकामसूद्रवानः स्पृशिप्रवर्तते ॥ मैथुनस्पर्शविगतागम्भरूपाववनात्मत्वात् ॥ तस्मात् रूपन
रूपस्त्रपूर्वकं कर्म लवति ॥ तस्मात् सहेतुकत्वात् ॥ तत्रपुरुषेन्द्रियं नास्तिनिर्हेतुकांक्षुरादिवदितिसिद्धं ॥ रूपधानो च तुर्दशी वधागवस्ति ॥ ३० ॥

श्रायूष्याकामनाधर्म्ममनाविहानधागवः ॥ सात्रवांनाश्रवाऽनगंत्रयः ॥ रणयास्तु सासुवाः ॥ ३१ ॥

स्त्वारूप्याः कथ्यन्ते विस्तरतः॥ मनोधर्ममनोविज्ञानधातवस्त्रयो रूप्याः कामधातुरूपधातुवर्ज्जनश्चान्यधातवो न सन्ति॥ ऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ१।
कं भवति॥ यस्माद्रूपवीतरागाः संतरूपानपश्यन्ति तस्मादयं रूपस्वभावो धातवश्चक्षुरादयः॥ पंचरूपादयश्चापि पंच न सन्ति तदाश्रयालम्ब
नाभ्यां पंचविज्ञानधातवो न सन्तीति॥ तच्चक्षुरादयो रूपादयश्च यथाक्रमं तेषामाश्रयालम्बनानि च येषां तेऽत्र तदाश्रयालम्बनाः॥ आश्र
याश्चालम्बनानि च चक्षुरादीनामालम्बनानि च रूपादीनां॥ रूपावचरेऽपि चक्षुर्विज्ञानादिधातवस्त्रयो न सन्ति॥ सास्रवानास्रवा एते त्रय इति एते त्रयः
सास्रवानास्रवा इत्युक्तं सर्वधातवः॥ शेषास्तु सास्रवा इति॥ किमर्थमिदमुच्यते॥ न सन्ति एते त्रयः सास्रवानास्रवा इत्युक्तं सर्वधातवः शेषाः ते
षाः सास्रवा इति सिद्धं॥ न सिद्धं कथं शेषाः सास्रवा एव नानास्रवा एवं वा स्युरिति निश्चितं कार्यं तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते॥ शेषाः सास्र
वा एव भवन्ति॥ ३१ ॥ सवितर्कविचारा हि पंच विज्ञानधातवः॥ अन्त्यास्त्रयः त्रिप्रकाराः शेषा उभयवर्जिताः॥ ३२ ॥
सवितर्कविचारा हि पंच विज्ञानधातव इति॥ सवितर्काः सविचाराश्च भवन्ति हि शब्दोऽवधारणे॥ अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकारा इति॥ अन्त्या
स्त्रिप्रकारा इत्युक्तं भवति॥ अन्त्या त्रयः विचाराख्यामिति॥ वितर्कविचाराः संप्रयुक्तकधर्मधातुस्वभावो मनोधातुर्ग्रहणादयो गृह्यन्ते त्रिप
वत्रिप्रकारा इत्युक्तं भवति॥ अन्यत्र वितर्कविचाराभ्यामिति॥ वितर्कविचारा द्वितीयप्रकारो न गृह्यते भविष्यतीति॥ विचारोऽपि अनावरणीयप्रकारे गृह्यते भवति॥ तदन्यत् त्रिष्वपि प्रकारेषु
विवक्षितं॥ वितर्को हि द्वितीयप्रकारेऽन्तर्भवतीति॥ विचारोऽपि च अनात्मकप्रकारेऽन्तर्भवतीति॥ तदन्यस्तु त्रिष्वपि प्रकारेष्व
नान्तर्भवतीति वक्तव्यमिति॥ तत्र मनोधातवो यः संप्रयुक्तधर्मधातुः पर्यन्ते कामधातोः प्रथमध्याने च समन्तकं मौलं च सवितर्कः सवि

मन्वागतः॥ अक्रमेणारूप्यप्रतिसन्धौ नाशात्तौ असमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते॥ ताभ्यां समन्वागतत्वात्॥ यश्चक्षुर्धातुना समन्वागतश्चक्षुर्विज्ञानधा
तुनापि सहेति पृथग्लाभः॥ सहापि चसमनेवसह प्रपदमपि चक्षुरादिकं वक्ष्यति लाभहि प्रतिलम्भः॥ प्राप्तिमात्रमपि वक्ष्याकदाचित्सहवर्ति॥
प्रथमं चक्षुः कायिकं प्रतिलम्भाधिकृत्य द्वितीयं प्राप्तिमात्रं॥ प्रथमा कारिका इति विस्तरः॥ द्वितीयादिध्यानोपपन्नो ऽवश्यं चक्षुर्धातुना समन्वाग
तश्चक्षुरिन्द्रियेनाविकलत्वाच्चक्षुर्विज्ञानधातुनासमन्वागतः तदभावात्॥ प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षुर्विज्ञानस्यासंमुखीक्रियमाणत्वात्॥ का
मधातावलब्धविहीनचक्षुरिति॥ अलब्धं विहीनं वा चक्षुर्यस्यासावलब्धविहीनचक्षुः॥ अलब्धचक्षुः कललाद्यवस्थः॥ विहीनचक्षुर्विनष्टचक्षुः॥
स कामधातौ चक्षुर्विज्ञानधातुनाकुशलप्रतिसन्धौ प्रतिलब्धेन कुशलक्लिष्टेन समन्वागतः॥ न चक्षुर्धातुना तस्याभावात्॥ लब्धाविहीनच
क्षुरिति॥ लब्धं अविहीनं चक्षुर्यस्य लब्धाविहीनचक्षुः॥ स कामधातौ चक्षुर्धातुना चक्षुर्विज्ञानधातुना च यथापूर्वं प्रतिलब्धेनेदानीं तत्त्वनन्याव्याह
तेन समन्वागतः॥ प्रथमाध्यानोपपन्नश्चागतेनातीतेन समन्वागतः॥ स्वभूमिकस्य तस्यावश्यमतिक्रान्तत्वात् उपपन्नभूमिकस्य चक्षुषः सम्भवात्॥ द्वितीया
दिध्यानोपपन्नश्चाप्रवर्तन्त्॥ प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं संमुखीकुर्वाणः पूर्वः॥ स चाप्यवश्यं अनतीतेनानागतेन समन्वागतः॥ चतुर्थ्ये नानाका
नान्तसंक्रापयिष्यति॥ आरूप्योपपन्नः॥ यथाप्यागमस्तु हि तथा इति॥ यश्चक्षुर्धातुना असमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते रूपधातुनापि सः॥
यावान्रूपधातुना चक्षुर्धातुनापि सः॥ चक्षुर्धातुरूपधातोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि च॥ पृथक्तावत्॥ स्याच्चक्षुर्धातुना असमन्वागतः॥ न रूपधा
तुना कामधातौ क्रमश चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः॥ स्याद्रूपधातुना न चक्षुर्धातुना इतिश्चक्ष्यं कादिना किं सहापि स्यात्॥ उभयेनासमन्वागतः॥ ४८

समन्वागमं प्रतिलभते॥ आरूप्यधातोश्च्युतो रूपधातौ कामधातौ चोपपद्यमानो नात्यन्तं तु नानाकानानुस्मृत्यापयित्वा॥ यश्चक्षुर्धातुना समन्वागतः॥
रूपधातुनापि स चतुष्कोटि पूर्वपादकः॥ यस्तावच्चक्षुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः स्याद्रूपधातुना न चक्षुर्धातुना कललाद्यवस्थास्वलब्धचक्षु
र्लब्धविहीनचक्षुश्च॥ यश्चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते रूपधातुनापि सः॥ यावा रूपधातुना समन्वागतः समन्वागमं
प्रतिलभते॥ चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः॥ नेत्येव नावा स्यात् स्थ स्यात्॥ सहापि च॥ पृथक्कावत्स्याच्चक्षुर्विज्ञानधातुना न रूपधातुना॥ द्वितीयादिध्या
नापपन्नश्चक्षुर्विज्ञानं संमुखीकुर्वाणः॥ स्याद्रूपधातुना न चक्षुर्विज्ञानधातुना आरूप्यधातोश्च्युतो द्वितीयादिध्यानं उपपद्यमानः॥ सहापि स्याद्
यनासमन्वागतः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥ आरूप्यधातोश्च्युतः कामधातौ ब्रह्मलोके चोपपद्यमानः॥ नात्यन्तं तु कानाकानानुस्मृत्यापयित्वा यश्चक्षु
र्विज्ञानधातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः॥ यावा रूपधातुना चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः॥ पूर्वपादकः॥ यस्तावच्चक्षुर्विज्ञानधातुना स
मन्वागतो रूपधातुनापि सः॥ स्याद्रूपधातुना न चक्षुर्विज्ञानधातुनापि॥ द्वितीयादिध्यानापपन्नश्चक्षुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः॥ यथा च
यं चक्षुर्विज्ञानं रूपधातुर्नोप्रतिलम्भः समन्वागमः चिकाः तथारथ्या विज्ञानधात्वादीनामपि प्रतिलम्भः समन्वागमः चिकार्त्तव्याः॥ श्रो
त्रविज्ञानधाता॥ स्यात् स्थ स्यात्॥ सहापि च स्यादि॥ ३८ ॥

द्वादशाऽध्यात्मिका रूपादि वर्ज्याः धर्मसंज्ञकः॥ सभागः॥ तत्सभागाश्च शेषाः यो न स्वकर्म्मकृत्॥ ३९॥

अभिधर्म
कोश

क्लिष्टत्वा॥ तत्र तत्प्राप्तिसहभावात्। इह दुःखधर्मज्ञानक्षान्त्यवस्थायां सम्प्रयुक्तः पृथग्जनः स्यात्॥ न चासौ तस्यामवस्थायां पृथग्जनत्वम्। तत्त्वव
स्थापयितुमधिमधिगतार्यमार्गत्वात्॥ तथा हि पृथग्जनत्वं करणमनार्यधर्मासमन्वागमः पृथग्जनत्वलक्षणं॥ तच्चार्यधर्माणां लाभेनाला
भ्यावर्त्तते॥ तस्माद् दार्श्यं तु वा साविति॥ दुःखं तावद्वकायोपलक्षितः प्रष्टव्यास्तु पृथग्जनत्वं किं तावन्नामार्गप्रतिलम्भाद् वप्रहीयते॥ न लभ्य
ते तस्य पृथग्जनत्वेन वलोमिकं कामावचरं यावद्भवाग्रिकं॥ तच्चाक्लिष्टं तत्र इति संमिनवमक्षणसंप्रकारत्वप्रहाणअवस्थायां प्रहीयते॥ सर्वं च
क्लिष्टं तत्सर्वं नवमत्वविमुक्तिमार्गप्रहीयते॥ यद्येवमवीततागावस्थायामार्यः पृथग्जनः स्यात्॥ न पृथग्जनत्वस्य विहीनत्वात्॥ इह स्व
धर्म्मज्ञानक्षान्तः प्रत्यति हित्वा द्विहीनस्य च वन कुप्रहीणं॥ कः पुनर्विहीनप्रहाणयोर्विशेषः उच्यते॥ विहीनं प्राप्तिच्छेदः अवस्थापितं॥ प्रहा
णं तु प्रतिपक्षलाभत्ववस्थापितं॥ तस्मात्प्राप्तिच्छेदात्तन्न पृथग्जनत्वेनासमन्वागमात्तस्यामवस्थायामार्यं तु व लवग॥ न पृथग्जनत्वं ५२
न्दादोषं तु व्यः॥ ४० ॥

चक्षुश्च धर्म्मधातोश्च प्रदेशोष्ट दृष्टिरष्टधा॥ पंचविज्ञानसहजा धीर्न्न दृष्टिरतीरणात्॥ ४१ ॥

चक्षुश्च धर्म्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिरिति॥ चक्षुरेव धर्म्मधातुप्रदेशस्तु वदृष्टिर्निरूपणार्थम्॥ सत्कायदृष्ट्यादिकं तत्कायदृष्टिरन्
अन्तग्राहदृष्टिर्मिथ्यादृष्टिर्दृष्टिपरामर्शः शीलव्रतपरामर्श इत्यष्टौ॥ लौकिकस्यानास्रवेति प्रहत्सु विकुर्ण॥ शैक्षीऽशैक्ष्या लौकिकी॥ अशैक्ष

स्याना सुखाप्रज्ञाऽनास्रवलौकिकी॥ क्षयानुत्पादज्ञानवर्ज्यं शिवकसंयं॥ वर्ज्यत इति हि क्षयानुत्पादधीर्न दृगिति॥ समयासमयमिति विसर्जनं यावत् क्लिष्टाक्लि-
ष्टा लौकिकी अनास्रवलौकिकी हि दृष्टिरिति धर्मदर्शनमिति॥ लोकत्वा लौकिकी॥ क्लिष्टा वाऽक्लिष्टा च क्लिष्टाक्लिष्टा॥ क्लिष्टाक्लिष्टा चासौ लौकिकी
चा॥ क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी॥ क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी च अनास्रवा च अनास्रवा च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिक्यनास्रवानास्रवाः॥ तासिर्धर्मदर्शनं कीदृशमित्याह॥
समयासमयरात्रीदिवसरूपदर्शनवदिति॥ यथा समयायां रात्रौ रूपदर्शनं॥ एवं क्लिष्टया लौकिक्या सत्कायदृष्ट्यादिकया दृष्ट्या धर्मदर्शनं॥ अत्य-
करात्रमित्यर्थः॥ यथा तस्यामेव रात्रौ असमयायां रूपदर्शनं॥ एवं क्लिष्टया लौकिक्या सत्कायदृष्ट्यादिकया दृष्ट्या धर्मदर्शनं॥ अव्यक्तरात्रमित्यर्थः॥ अय
थातस्यामेव रात्रौ असमयायां रूपदर्शनं॥ एवमक्लिष्टया लौकिक्या दृष्ट्या धर्मदर्शनं॥ अव्यक्तमित्यर्थः॥ यथा समयदिवसरूपदर्शनं॥ एवं
अनास्रवया दृष्ट्या धर्मदर्शनं व्यक्तं न स्वच्छमित्यर्थं॥ यथा पुनरसमयदिवसरूपदर्शनं॥ एवमनास्रवया दृष्ट्या धर्मदर्शनमत्यर्थं व्यक्तमित्यर्थः॥ सन्तीर
णादिति॥ संतीरणधर्मत्वात्॥ संतीरणं पुनर्विषयोपनिध्यानपूर्वकं निश्चयाकर्षणं॥ अत एव चात्सा पीति विस्तरेण॥ अत एवास्तीरणादस्यापि
मानसी क्लिष्टा या अपि संप्रयुक्ता॥ अक्लिष्टा चक्षुरादिविज्ञानसंप्रयुक्ता प्रज्ञा न दृष्टिः॥ रूपालोचनार्थेन नेति॥ चक्षुर्न संतीरक
त्वेन दृष्टिः॥ किं तर्हि रूपालोचनार्थेन॥ प्रज्ञा तु संतीरकत्वेन तदीया न भवति॥ अन्यविज्ञानसमंगिन इति॥ अन्यविज्ञानसंमुखीभावि
त्वेन दृष्टिः॥ किं तर्हि रूपालोचनार्थेन॥ प्रज्ञा तु संतीरकत्वेन दृष्टिर्भवति॥ अन्यविज्ञानसमंगिन इति॥ अन्यविज्ञानसंमुखीभावि
न पूर्वस्य तस्यान्यविज्ञानव्यासक्तस्येत्यर्थः॥ परस्य चक्षुरिन्द्रियं विषयादिसान्निध्यात्॥ यस्तु चक्षुर्विज्ञानं पश्यतीति पक्षः॥ तस्य तद्विज्ञा
नासम्प्रवादस्य॥ नैव चक्षुराश्रितं विज्ञानं पश्यतीत्युक्तमिति॥ दर्शनस्य गतार्थलाभात् दलोपचारात्॥ दृश्यते रूपं न किंचित्कारि तेन

क्वचिद्धर्म
कोणं

घ्राणादीनां हि प्राप्यकारिविषयानुसर्पे च सहैव गन्धाद्युपलम्भात् ॥ घ्राणादिसहैव हि गन्धवत्सम्प्रदृष्टव्यानि घ्राणादीनि नेत्रश्रोत्रे ॥ न
कि हीन्द्रियाण्यमीदृशीति ॥ मनस्त्वनुपीत्वादिति प्राप्यकत्वं मूर्त्तानामव्यवस्थाप्यते नामूर्त्तानामिति ॥ मनो प्राप्यविषयमिति न विचार
क्रियता ॥ अयमन्यथेति प्राप्यविषयमवत्रयमिति दृष्टावधानस्यार्थमानमत्र ॥ अन्यथा हि प्राप्यकाप्राप्यकविषयमित्युपिसंलापगतानि
नासिकास्यगन्धाग्रहणादिति यच्छ्रुत्वासनसाक्षित्वं लगत चतुष्कं घ्राणमागतं तस्य गन्धं घ्राणेन घ्रायते ॥ वायोर्गन्धानकत्वमूत्य
त्वमित्युपचर्यमितिश्रीतवयुवचकदर्शीतवयुः ॥ अत्र एकदर्शनं किंस्पर्शनयुक्तिरिति वर्त्तते ॥ कथं शब्दादीनि निष्पाद्येति यदि न स्पर्श
कि ॥ न नहि घ्राणं शब्दादीनि निष्पाद्येन प्राप्तानीत्युपदिशाय ॥ अत्र तु वैगिकात्मीना ॥ यदि हि स्पर्शनयः ॥ हस्ता हस्तं स्पाहतः
तस्मात् तज्जतुनीवजत्वकत्वे ॥ कथंचित् प्रत्याहतं न विशीर्यत इति ॥ अन्यान्यमस्पर्शनानां पत्रमाधानां संहतत्वं प्रत्याहतः पाषा ७६
दि ॥ कथं न विशीर्यते ॥ तदवेषांनितत्कत्वं यन्मत्स्यनास्ति किंचिदिष्यालोकादिमत्स्यनास्ती ॥ तिनितत्कत्वमेषांव्यवस्था
प्यते ॥ तदवच प्राप्यकत्वं नान्यथेति ॥ अपि च वत्सेति ॥ अपि चत्पूर्थः ॥ संघाताः ॥ सावयवत्वात् स्पर्शनकीत्युपदार्थः ॥ यासोदायउ
क्ता यदि सर्वात्मना स्पर्शन तु मित्रीतवयुद्रव्यादिति अत्र एकदर्शनं सावयवाः प्रसक्तं नन्विति ॥ कानर्थं प्रतीतिर्यस्याद्दृशं कार
र्थं तस्यात्कानर्थं स्पृष्टमपृष्टस्वाप्रत्याहत ॥ कदाचिदिति विस्तृतः ॥ स्पृष्टहेतुकमिति ॥ स्पृष्टमन्यान्यं हेतुन स्पृष्टहेतुकं
तवमस्पृष्टहेतुकं ॥ यदा विशीर्यत इति ॥ तद्यथा शुष्कामृद्गुड्डली क्रियमाणः ॥ यथा च यंत्रच्छेति ॥ तद्यथा हि मंतद्विपूर्वं

स्तत्वं पञ्चम महद्भवति॥ चपर्वतो च यद्युक्तितद्यथा मृत्पिण्डस्य सन्निपाते॥ उक्तं च कथमवस्थानं स्यादिति॥ उत्पत्त्यवस्थायाम
न॥ निरन्तरमनुत्पद्य संहन्ति तदकालदकमतं चेष्टव्यमिति॥ वैनाशिकमतं कस्मान्नेष्टव्यं॥ ननु वैनाशिकेनाप्येवमुक्तं॥ तद्वैषां
निरन्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किंचिदिति॥ अस्यैवं सावकाशं तु तद्द्वयं नं यन्मध्ये नास्ति किंचिदिति कथं वैनाशिकामध्ये आला
कादित्तरक्ति॥ अन्यपरमाणुप्रवेशानवकाशं कुतः कृतवं॥ अन्यथा हि लोकनाशं परमाणूनां भूत्यवक्तव्यगति॥ कतप्रति
वध्यगगतिमतश्चेति वाक्यरोधय॥ अयं चापवादाय॥ न च परमाणोः स्वास्य संघाता यथा वैनाशिका कल्पयन्ति॥ तदेवा संघाता परं
माणवः स्पर्शवन्तः यथा रूपकं संघाता उव नेकरूपदृश्य॥ यदि च परमाणोरसंनिरितिविस्तृत॥ परमाणोरपत्तिनिर्व्यापृत्तिवक्तुकाम॥ अवाथ्यों
माणवः स्पर्शवन्तः यथा रूपकं संघाता एवं नेकरूपस्पर्श॥ यदि च परमाणोरसंनिरितिविस्तृत॥ परमाणोरपरिनिष्पन्नत्वकुकाम॥ आवार्यो
विवादयति॥ यदि च परमाणोरनेकस्य पूर्वादि दिग्भागभेद॥ कल्प्यतस्पृष्टस्याव्यात्मस्पृष्टस्यावयवत्वप्रसक्तः॥ न चेत्किं॥ दिग
लागभेद उक्तिवक्तृत॥ स्पृष्टस्याप्यप्रसंग॥ कस्मात्सावयवत्वस्य॥ अप्रमाणवं ननिरवयवे परमाणोर्दिग्भागभेदवत्त्वान्माष
त्वाभिवदिति॥ तदनद्दिग्भागभेदवत्त्वेन उक्ति वैनाशिका॥ दिग्भागभेदाहि संघातस्यापि समवकल्प्यते॥ एवं चवद्दूषयन्ति॥
धर्मस्तवयं यत्सप्रतिघानांतिन्नदश्वत्वं॥ तथा नैतत्कर्यमवस्थानात्तत्त्वलिन्नदं अत्वं मात्रदिति साकनाश्रमपि सप्रतिघत्वेनग
तिप्रतिवध्यतश्चेति॥ न तु वृक्षाच पर्वतादिनामत्वात चक्रादिवदिति॥ आत्मपरिमाणतुल्यत्वे वार्थस्य ग्रहणं श्रूयमाणकथं
पर्वतादीनां महतां सकृदिवग्रहणं लक्ष्यते॥ न क्रमशः स्पर्शनक्षयकिं तथा ग्रहणं कथयति॥ आणुत्वाच्चक्षुरादि॥ यथा अलात

अभिधर्म
कोश

स्थानघटलसंख्याताविपाकजाश्चष्ट्यन्ये ॥ द्रव्यवान् क्षणिकः पश्चिमस्तु धद्रव्यवानिति ॥ अवधानेऽधस्वत्वाद्द्रव्यमिति ॥ अविनाभावात् ॥ ऋद्धिमकमनैष्यन्दि
कालक्षणिकोऽपि क्धमकस्तलागहतुनिर्याणिता ॥ पूर्वं जन्मनाप्रवालावात् क्षणिकानन्तरक्षणनकर्तृविनाभिनश्चेष्यमस्थोरिप्रगतः ॥ अन्यथाहिप
श्चिमानवधानवः क्षणिकाश्चेति ॥ अवधानेऽधृतदिगन्येषां धातूनामक्षणिकत्वप्रसंगः ॥ कथं पुनरेकः स्वधर्मज्ञानक्षणिकलापमनोधातुर्मनोवि
ज्ञानधातुश्च युगपद्भवतः ॥ नहि विज्ञानद्वयस्य अवधानमिष्यते ॥ नाप्यग युगपदुत्पत्तिर्भवत्येति ॥ किं तर्हि क्षणप्रविज्ञानं धातुद्वयस्थ्वनव्यवस्था
प्यते ॥ नामद्वयनकथ्यमनश्चेत्यर्थः ॥ गनव्यावस्थ इदं स्वधर्मज्ञानक्षणिकस्य पूर्वं चित्तं मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्चेति ॥ एषामस्कन्धस्तहेतुव
धर्मधातुरिति ॥ तत्र क्षणिककलापाविज्ञप्तादन्यधर्माः एषां स्कन्धसहेतुवस्तुयाज्ञानात्सहेतुवः ॥ तद्यथाऽनास्रवसंवरास्तूपं वेदनासंज्ञाचेतनाद
यः संप्रयुक्ताः ॥ तथा च प्राप्तिजात्यादयो धर्मधातुरिति ॥ समन्वागमं प्रतिलभतेऽचिप्राप्तिमत्वं पूर्वालभ्यत इत्यर्थः ॥ चक्षुर्विज्ञानधातु ४१
नापि तथेति किं ॥ समन्वागमं प्रतिलभते ऽधिकृतं ॥ पृथग्लाभः स्यात् सहापि च ॥ प्रथमद्वितीयकोटी दर्शितौ ॥ सहापि वक्ष्यति तृतीयाकोटि
दर्शिता ॥ चतुर्थी तु उक्तानिर्मुक्ता इति तत्सम्यगन्वदर्शिता ॥ चशब्देनवाप्यक्ता ॥ अपृथग्सह च नेति कामधातौ क्रमशः चक्षुरिन्द्रियं प्रतिल
भमानश्चेति ॥ कामधातौ स्थितः पूर्वोक्तः क्रमशः कललादिक्रमशः पुनः क्रमशः ॥ चक्षुरिन्द्रियं किं प्रतिसंयुक्तं किं कामधातवेवा ॥ नै
ष्टव्यम् ॥ अविशेषः ॥ कामप्रतिसंयुक्तं वा रूपप्रतिसंयुक्तं वा प्रतिलभमानः चक्षुर्विज्ञानधातुस्थ्य स्थानाया ॥ तथा क्रमशः मनसः प्राप्ता चक्षुष्म
न्मनसः स्याच्चानन्तर्हस्य चानन्तरास्ता ॥ चक्षुर्धातुनास्समन्वागतः ॥ कललाद्यवस्थायां तथा मनस्थावस्थायां वानदरागाद् नं दावीत समन्वा

गमं प्रतिलभते॥ न तु चक्षुर्विज्ञानधातुना। स समन्वागतः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥ यस्मादसौ कुशलक्लिष्टनतनागीतानागतेन समन्वागत उप
पूर्वमकृताः सत्वप्रतिसंधिकाले॥ विप्रकृतावस्थाप्यषाधिक्रियते न प्रतिलब्धं च प्रतिलभ्यमानावस्थायां चक्षुर्विज्ञानधातुरतीतो विष्टः॥ द्वितीया
दिध्यानोपपन्नस्य प्रतस्य चक्षुर्विज्ञानधातोरलाभात्॥ तेन पूर्वं समन्वागतः इदानीं चक्षुर्विज्ञानं प्रथमध्यानात् मिकं न निरुद्धं व्याकृतस्यैवं संमु
खीकुर्वाणः॥ तेन चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वागमं प्रतिलभते॥ न तु चक्षुर्धातुना। स समन्वागतः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥ प्रतिलब्धं वा समन्वाग
तत्वात्॥ तत्स्वच्युतश्च अधस्मात् उपपद्यमानश्च॥ द्वितीयादिध्यानप्रच्युतोऽधस्मात् प्रथमध्याने कामधातौ वापपद्यमानश्चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वाग
तः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥ अकृतात्सत्वप्रतिसंध्यानं कुशलक्लिष्टनत्वगीतानागतेन॥ न तु चक्षुर्धातुना। स समन्वागतः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥
प्रतिलब्धं वा तत्समन्वागतत्वात्॥ स्यादुभयं यत्नेतिविस्तरः॥ आरूप्यधातुच्युतः उभयोर्चक्षुर्धातुचक्षुर्विज्ञानधात्वोः॥ पूर्वमसमन्वागतः॥ अकृता
त्सत्वप्रतिसंध्यवस्थायां च चक्षुर्धातुनाऽसाम्प्रतमुखेन चक्षुर्विज्ञानधातुना कुशलक्लिष्टनागीतानागतेनुसमन्वागमं प्रतिलभते॥ अविकलें
न्द्रिया हि अकृतात्विकाः॥ नात्यन्तमनागतानां स्थापयित्वा तिकादीत्रयाकृतान्धर्मप्रकारानुपस्कृत्यर्थः॥ आरूप्यधातुच्युतस्तत्रैवास्यमाना
तात्यासमन्वागतः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥ अ समन्वागतत्वं तत्रास्मिन्नतु समन्वागमप्रतिलम्भः॥ द्वितीयादिध्यानोपपन्ने चक्षुर्विज्ञानमसं
मुखीकुर्वाणस्तत्प्रमसमन्वागतः॥ समन्वागमं प्रतिलभते॥ कथं चक्षुर्धातुना यद्यपि समन्वागमं प्रतिलभते न तु चक्षुर्धातुनासावसमन्वा
गतः॥ चक्षुर्विज्ञानधातुना यद्यप्यसौ ऽसमन्वागतो न तु समन्वागमं प्रतिलभते। तमसं मुखीकुर्वाणत्वात्॥ चक्षुष्मान्कामधातुल्कः सक

अभिधर्म्म
कोश

रधिवचनात्॥ अन्यत्र यावत्स्य पंचदशधानत्वं वक्तव्यं इति। भावनाहेयान्तं वत्सवधार्यते॥ त्रिप्रकारा इति॥ दर्शनहेया भावनाहेया अहेया
श्चेत्यर्थः॥ तदेवं त्रिधा अष्टानवतिरनुशयास्तत्सहभुवश्चेति धातुप्रकाराकारगतिना॥ सत्कायदृष्ट्यादयोऽनुशयास्तत्सहभुवो विज्ञानवेदनादयः॥
संप्रयुक्ताः॥ असंप्रयुक्तानि च तल्लक्षणान्यनुलक्षणानि॥ तत्प्राप्तयश्च सानुचरा इति॥ तच्छब्देनानुशयादयः संबध्यन्ते॥ तेषामनुशयानां तत्सह
भुवां च प्राप्तय इत्यनुशयसहभुवां लक्षणानि॥ काश्चित्प्राप्तयोऽनुशयादिसहभुवां लक्षिताः॥ सहजाः॥ काश्चित्पूर्वं पश्चाच्च तल्लक्षणाः॥
पृथग्जनप्राप्तिग्रहणं सानुचरा इति ग्रहणेनानुप्राप्तयः सलक्षणा निवर्त्यं संगृह्यन्ते॥ शेषाः सास्रवा भावनाहेया इति॥ उक्तव्यतिरिक्ता
नत्वा यस्मात् अप्राप्त्या दर्शनहेयत्वान्यताः सास्रवाः भावनाहेयाः॥ के पुनस्ते? अन्येऽनुशयास्तत्सहभुवस्तत्प्राप्तयश्च सानुचराः॥ कुशलसास्रवाः॥ अनि
वृताव्याकृताश्च संस्कृताः॥ अविज्ञप्तिरूपं च ताः सानुचराः॥ अनास्रवा अहेया इति मार्गसत्यमसंस्कृतं च त्रिविधम्॥ ननु चान्यत्र पठितं विशिनष्टि॥ ७१
पृथग्जनत्वमनिवृताव्याकृतं संस्कारस्कन्धाद्भावनाहेयं मध्यगतमपायसंवर्तनीयं च कायवाक्कर्म रूपस्कन्धस्वभावं भावनाहेयमुक्तमित्य
तश्चादयं इति वात्सीपुत्रीयाः॥ आर्यमार्गे विनाशितत्वात् पृथग्जनत्वमार्यमार्गेसाद्यनलवत्॥ नियतं चापायिकं कर्म क्षिपति आर्यमार्गे
नास्य यतः॥ आर्यमार्गेसादं च सत्त्वापायिकं कर्म नास्य यतः॥ तस्मात्सत्कायदृष्ट्यादिवत्सद्दर्शनहेयमिति वर्णयन्ति॥ तत्प्रतिषेधार्थं
मुक्तमेव नदत्तीति अपक्षस्य वप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यते॥ न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजं॥ दृष्टिर्दर्शनं॥ अक्लिष्टमनिवृताव्याकृ
तं कुशलं वा न दर्शनहेयं॥ रूपं तु क्लिष्टमपि न दर्शनहेयं॥ अषष्ठजं पंचेन्द्रियजं पंचविज्ञानं तद्रूपं क्लिष्टमपि तन्न दर्शनहेयं॥ अ

तान्यपि दर्शनहेयं संभवति ॥ यस्त्वाह अक्लिष्टाव्याकृतं च पृथग्जनत्वं समुच्छिन्नकुशलमूलवीतरागाभ्यामपि तत्समन्वागमादिति ॥ समुच्छि
न्नकुशलमूलाः ॥ कुशलैर्धर्मैर्न समन्वागता इत्युक्ताः ॥ पृथग्जनत्वेन तु समन्वागताः ॥ यस्मात्पृथग्जना उच्यन्ते तस्मात्तत्कुशलं पृथग्जन
त्वं ॥ क्लिष्टमपि तत्र भवति ॥ वीतरागास्तस्मादपि न समन्वागमात् क्लिष्टस्य हि वस्तुनः स्वभावप्रहाणमिष्यते प्राप्तिच्छेदप्रहाणमित्यर्थः ॥ तद्यदि
पृथग्जनत्वं क्लिष्टं स्यात् लौकिकवीतरागाणामस्य प्राप्तिच्छेदप्रहाणेन तेन समन्वागमः स्यात् ॥ उच्यते च तथा तैः समन्वागमः ॥ तथा हि ते
लौकिकवीतरागाः पृथग्जना उच्यन्ते ॥ अक्लिष्टाव्याकृतत्वं तदा यः ॥ छन्दरागप्रहाणं ह्यक्लिष्टस्येष्यते ॥ तदालम्बनक्लेशप्राप्तिच्छेद इत्यु
क्तोऽर्थः ॥ न तु तदात्मीयप्राप्तिच्छेद इष्यते ॥ तथा ह्युक्तं भगवता यावत्कायानुपश्यी छन्दरागः प्रहीयते एवं वस्तुकः संप्रहीनो भवतीति विस्तरः ॥
तस्मादक्लिष्टाव्याकृतं पृथग्जनत्वं तदालम्बनप्रहाणेऽपि च कुशलादिवत्समुदाचरति ॥ अतस्तेन समन्वागमो भवति ॥ किं पुनः कारणं अक्लिष्टाव्याकृ
तत्वात्पृथग्जनत्वं न दर्शनप्रहातव्यं ॥ रूपत्वाच्च कायवाक्कर्मवदित्याह ॥ सत्येष्वविप्रतिपन्नत्वात् ॥ अक्लिष्टत्वात्पृथग्जनत्वं नः स्वादिषु
सत्येषु विप्रतिपद्यते ॥ न विपरीतं रूपेण प्रवर्त्तत इत्यर्थः ॥ अनालम्बकत्वाच्च कायवाक्कर्मापि अनालम्बकत्वादेव न विप्रतिपद्यते ॥ त
स्मात्कुशलं न दर्शनहेयं ॥ अयं च सत्येष्वविप्रतिपन्नमिति हेतुः ॥ अप्रवर्त्त्ययितव्यः ॥ दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्रसङ्गाच्चे
ति ॥ अस्यमुपपत्त्यन्तरम् ॥ पृथग्जनत्वस्यैव दर्शनहेयत्वे निवृत्तं न भवेत् कायवाक्कर्मवदनासम्बन्धात् ॥ दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्व
प्राप्तिच्छेदः स्यात् ॥ तस्मात् पृथग्जनत्वप्राप्तिवत् निरुद्धमानोऽमार्गः प्रहाणि ॥ तदाक्लिष्टमिति वचनात् ॥ दुःखे धर्मज्ञाने तु तत्प्राप्ति

अभिधर्म
कोश

न्नातिसतत्॥ अर्थालावात्संहत्य विनाशो नित्यकल्प्यं यदि स्मृर्थः॥ अनित्यत्वप्रसंगात्मकमध्यमिश्रकार्थः॥ ४२ ॥

उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां दर्शनं व्यक्तदर्शनात्॥ अप्राप्तार्थान्यक्षिमनःश्रोत्राणि त्रयमन्यथा॥ ४३ ॥

उभाभ्यामपीत्यपि शब्दादेकेनापि नात्र नियमः॥ यथार्थविषयतया चक्षुर्भ्यां दर्शनमिष्टं तद्भवति॥ न केवलमन्यथा लावादिति॥ उन्मीलितार्द्ध-
निमीलितयोर्जलात्॥ एकत्रान्यस्यान्यथा लावाद्यथा एकत्र चान्यथा भवति॥ यदि चार्द्धोन्मीलितं तदर्द्धनिमीलितं तदर्द्धनिमीलितं क्रियते सर्वनि-
मीलितं वा॥ यच्चार्द्धनिमीलितं यदि तत्सर्वनिमीलितं क्रियते सर्वोन्मीलितं वा॥ तदाक्षिचन्द्रदर्शनं न तद्भवति॥ अत एवावगम्यते यथा न पि चक्षुषा
न तु विज्ञानात्सूक्ष्मोऽव्यापारवती॥ ति॥ देशाप्रतिष्ठितत्वात् रूपवदिति विपरीतदृष्टान्तः॥ यथा रूपस्य देशप्रतिष्ठितत्वात् आश्रयविच्छेदाद्वि-
च्छेदो भवति॥ नैवं विज्ञानस्य॥ न हि विज्ञानं देशप्रतिष्ठितं॥ किं तर्हि देशाप्रतिष्ठितं॥ अस्य तु देशाप्रतिष्ठितत्वाच्च नाश्रयविच्छेदाद्वि- ७७
च्छेदो भवति॥ तथा हि दूरात्कृष्णं पश्यति॥ न यत्र रूपं दृश्यते न तत्र ग्राहकं चक्षुरिन्द्रियमस्ति॥ तत्र प्रमाणमनुपलभ्यमानत्वात्॥ तत्राविद्य-
मानदेशवदन्यादिव यथा चक्षुरन्तरं अप्राप्तमपि वक्तव्यं॥ अत एवाह॥ स्वविषयदेशप्राप्ति चक्षुःश्रोत्रमिन्द्रियत्वात् घ्राणादीन्द्रियादिव-
त्॥ अनेनानुमानेन तत्र प्रमाणानुपलभ्यमानत्वं हेतुमसिद्धं दर्शयति॥ आचार्य आह॥ सति च प्राप्तविषयत्वे ... इति विस्तरः॥ यदि प्राप्त-
विषयं चक्षुःश्रोत्रं कल्प्यते दिव्यं चक्षुःश्रोत्रमिह मनुष्यबुद्ध्यायितं नापद्यत॥ यदि हि चक्षुःश्रोत्रमपि विप्रकृष्टदेशस्थं ...

हितं चक्षुरादिभिर्व्यभिचारात् नु यं शब्दं गृह्णीयात्॥ एवमस्य दिव्यत्वं संभवत्॥ तच्चाप्राकविषयत्वेन घ्राणादिवत्॥ यथा घ्राणेन्द्रियकायाप्राकवि
षयत्वात् दिव्यानामपि नोपजायते॥ तदनेन स्वविषयदेशप्राप्तित्वपक्षस्य धर्मिविशेषविपर्ययसाधकत्वं दर्शयति॥ संभवद्दिव्यत्वहि
चक्षुःश्रोत्रं धर्मी॥ असंभवद्दिव्यत्वलाभाविशेषः॥ सप्राप्तीति देशः॥ अनेनादायधानानुमानम्॥ तत्समाधानपक्षसमानं सिद्धं व्य
वस्थापयति॥ तस्मादप्राकविषयं चक्षुःश्रोत्रं॥ यद्यप्राकविषयं चक्षुरिति विरुद्धः॥ आसन्नेनातिदूरस्थेन तिरस्कृतेनावा तुल्यात्तदप्रा
प्तिरिति॥ तत्र दर्शनं प्रसंजयति॥ किमिदं पक्षस्य साधनमुत दूषणमिति॥ यदि तावदेव साधनमतिदूरं तिरस्कृतं चक्षुःश्रोत्रं गृह्य
त अप्राकत्वात् आसन्नविषयवदिति॥ तदसाधनं हेतोः स्वयमनिश्चितत्वात्॥ पूर्वोपगमविनाशश्चायं दूषणं सर्वाप्राकग्रहकत्वं
चक्षुःश्रोत्रलक्षणस्य धर्मिणः प्रसक्तेः॥ तद्दूषणमनुमानबाधनात् कथमित्याह॥ कथं तावदयस्कान्तं सर्वमप्राकमयः कर्षतीति
प्रत्यक्षमुखेनायस्कान्तनिदर्शनमुपन्यस्य सर्वाप्राकग्रहकत्वं चक्षुःश्रोत्रस्य साधयति॥ न सर्वाप्राकग्रहकं चक्षुःश्रोत्रं॥ सर्वाप्राकग्र
हणशक्तिहीनत्वात्॥ अयस्कान्तवदयस्कान्तो ह्यप्राकमयो गृह्णाति कर्षतीत्यर्थः॥ न च सर्वमप्राकं गृह्णाति॥ तद्वच्चक्षुःश्रोत्रं॥ प्रा
कविषयत्वेऽपि चैतत्समानमिति॥ नातिदूरं तिरस्कृतं विषयं चक्षुःश्रोत्रं गृह्णाति॥ ग्रहणशक्त्यभावात्॥ संप्राप्तौ जननशक्त्याव
त्॥ अथवा न सर्वस्य ग्रहणं हि चक्षुःश्रोत्रमिन्द्रियत्वाद् व्याप्त्या॥ घ्राणेन्द्रियादिवत्॥ ४३ ॥

घ्राणादिभिरिन्द्रियैः स्वल्पविषयग्रहणमतम्॥ चक्षुषस्त्वाश्रयातीतः पंचानां सह ग्रहणे॥ ४४ ॥

दुर्विपाक इत्युक्तं भवति। तदुत्पादकत्वात्। यथा फलहेतुरूपत्वात् इति विस्तरः। यथा क्षेत्रमानिस्सरणं यतनानि चक्षुरादीनि यावत् कर्म पुनरायत
जन्मनि तत्पुनराक्षमनवबोधो नाद्यं कर्म। तानि सर्वाण्यायतनानि। न्यपि नाधकर्मस्वभावानि पि नाद्यं कर्म श्रत्यक्तं। तद्धानत्वात्। एवमिह विपर्ययो
पचारोऽद्रष्टव्यः। आहारसंस्कारस्वप्नसमाधिविशेषैरुपचिता औपचयिका इति विस्तरः। शब्दः प्रत्युक्त इति संवक्ष्यते। तत्राहारस्वप्नौ लोकप्र
तीतौ। संस्कारोऽभ्यंगस्नानावासनादिस्वभावः। समाधिश्चित्तैकाग्रतालक्षणः। समीपचयः उपचयः। उपचये भवा औपचयिकाः। सैनिकवद्
प्रत्ययात् एवं चौपचयिकाः। वैनयिकवत् स्वार्थे तद्धितविधानात्। ब्रह्मचर्यमप्युपचयकमिति। ब्रह्मचारिणामप्यन्येन्द्रियाणां शरीरोपचयदर्शना
त्। उपघातमात्रं तु तस्मादिति। अब्रह्मचर्यं तु शरीरापचयः। ब्रह्मचर्यात्तु शरीरोपचयो भवति। तस्मादाह। अनुपघातमात्रं तु तन्न
ब्रह्मचर्यं तस्मान्नोपचयः। उपचयस्त्वाहारादिभ्य एव। तस्माद्धि प्रवृत्तिमतां कस्यांचित् शरीरापचयो भवति। कामपातिदाहादियोगात् दसा ४६
एवेत्। प्रतिप्राकारत्ववानस्ति। उपचयसन्तानो विपाकसन्तानस्य परिवार्य्यावस्थानो नान्तःक्षो। शब्द औपचयिक इत्युपचितकायस्य
स्वरसौष्ठवादर्शनात्। नैष्यन्दिकः प्रत्युत्पन्नजिति शब्दो नास्तीति। निष्यन्दशब्दः प्रवर्तते। निष्यन्दवान प्रवर्तते। विपाकजस्तु धर्मो निष्यन्दादिप्र
वर्तते। तस्मान्न विपाकजः शब्दः। साधनं चात्र अप्यवि विनिपाकजः शब्द इत्युक्तं हेतुः। यानि खल मनसिकारचेतसिकवत्। यत्तु विपाक
जं न तस्य छन्दतः प्रवृत्तिः। तद्यथा चक्षुरिन्द्रियस्येति। यत्कर्हि इति विस्तरः। अननस्वभावः कायविज्ञप्तिः यावद्भवति। तृतीयासोपनेप
सत्कारकमिति विस्तरः। तत्रानिपानृष्यविनतः कर्मपथस्य विपाकस्वभावानि निवर्तते। तस्य शब्दः द्वितीयपि कर्मणो विपाकजः

निरुतानि तान्यौपचयिकानि। आहारस्वप्नसमाध्युपचयतो वा स्नानकर्मादिभिः। नैष्यन्दिकानि पूर्ववत्। क्षणिकानि निरुता

नि गतः। अशब्द इति। शब्दो न विपाकजः। अशब्द इति। यत्नेन प्रवर्त्तितत्वात्, निवर्त्तनं च्छन्दसंधायमानत्वाच्च विपाकस्य न तानि निवर्त्तनं च्छन्दकं। अतो न स्वा

भाविकः शब्दः। तस्य प्रतिहारकः परिक्रियते। यदि तर्हि व्याकृतविपाकस्यापि सर्व्वाकारं प्रवर्त्तेत। विपाकव्याकृतितोऽनवि

पाकजः। न यदि तत्काले नैष्यन्दिकोऽपि वदना। उच्छ्वासप्रवर्त्तमानविपाकजास्ता। न सर्वकाले सा प्रवर्त्तेत। किं तर्हि अनिच्छयापि सा प्रवर्त्तेत

चक्षुरादिवत्। तस्माद्विपाकजो नियत इति। प्रतिघातकः। कीदृशी पुनः सा यासु स्वरः स्वप्रयोगेन संहन्यमानत्वादपि प्रवर्त्तते। नैष्यन्दिकाः स

भागसर्वत्रगहेतुजनिता इति। सभागसर्वत्रगहेतुभ्यां जनितत्वान् विपाकहेतुना। अवधारणं विपाकजा विपाकहेतुजनिता इति। विपा

कहेतुनाऽजनिता एव न तु विपाकहेतुनैव जनिता इत्यवधारणं। सभागहेतुनापि जनिता विपाकजा भवन्ति। तथा चान्यत्र व्याख्याता नैष्यन्दिका

विपाकजा एवं पूर्वावधारणं। न हि ता औपचयिकाः संचया भावात्। अपरं समाधिसंचयस्वभावत्वादित्यर्थः॥ ३७ ॥

त्रिधान्यद्द्रव्यवानेकः क्षणिकाः पश्चिमास्त्रयः। चक्षुर्विज्ञानधात्वोः स्यात् पृथग्लाभः सहापि च॥ ३८ ॥

त्रिधान्य इति। त्रिविधो वान्यः शेष एवम् अवधार्यतां। तत्र विपाकजा इन्द्रियाविनिर्भागिन एव विपाकात्मका धर्माः सत्त्वाख्या इति वचनात्। नैष्य

न्दिका औपचयिकाश्च इन्द्रियाविनिर्भागिनोऽपि। कथं पुनर्गम्यते। इन्द्रियाविनिर्भागिनोऽपि नैष्यन्दिकाः सन्तीति मृतस्यापि तदन्तः शल्यदर्शना

अभिधर्म
कोश

भागत इति ॥ स्वकर्मकृद्देव न तत्सभागस्तत्सभाग एव वा स्वकर्मकृदिति स्वकर्मानदेशस्थं पश्यतः स्वकर्मकृत्तत्सभाग इति ॥ तत्र पादपक्षयोदि
ति ॥ अद्राक्षीदिति वक्तव्यं ॥ एवं घ्राणनासिकं घ्राणनासिकं च पश्यति गृहीतं भवति ॥ अन्यथा हि व्यापिलक्षणं स्यात् ॥ अनेकचक्षुर्भवपाठ उपाह
न्धमात्रं कृतं स्यात् ॥ घ्राणनासिकमपि वक्तव्यं ॥ एवं यावन्मनः स्वविषयकानि ग्रहणे वक्तव्यमिति ॥ स्वविषयपञ्चकानि वक्तव्यं
कथमिति ॥ यतः परस्पराग्रहणभावात् ॥ कृत्स्न इति अप्राप्तिवादस्य तत्सभागं प्राप्तमिति सर्वं विज्ञानं समायुक्तं च विज्ञानं समसमक्रमस
म्बद्धं चार्थः ॥ यदा कस्य चक्षुः तत्सभागं तत्सर्वेषां किं तत्सभागं भवतीति वक्तव्यं ॥ एवं तत्सभागमपीति ॥ यदा कस्य चक्षुस्तत्सभागं तत्सर्वेषां तत्सभाग
मित्यर्थः ॥ प्रापकग्रहणादिति गन्धादयो यावद् घ्राणादीन्द्रियप्राप्ता गृह्यन्ते न तथा रूपादयो न गृह्यन्ते ॥ तु घ्राणादिकमविष्टत्वादित्यत आह
न घ्राता दर्शनं चक्षुरादिवदिति ॥ अन्यान्यथा ॥ य एकस्य गन्धः स तत्सभागः स सर्वेषामेवं तत्सभाग एवेति वक्तव्यं ॥ न तु वक्तव्यं यथा रूपमेवं
गन्धादय इति ॥ किं कारणं ॥ तथा हि य एव गन्धादय एकस्य घ्राणादिविज्ञानमुत्पादयन्त एव नान्येषामपीति यदि तद्देवदत्तघ्राणादीन्द्रि
यप्राप्ता एव देवदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुः ॥ अथ यज्ञदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता यज्ञदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुरित्यर्थः ॥ न तु ७०
थान्येषामपीति ॥ तत्र केचिदाहुः क्रिमिप्रभृतीनामपि विज्ञानमुत्पादयेयुः ॥ न तस्यैव देवदत्तस्य घ्राणादीन्द्रियप्राप्ताः गन्धा
दय इति ॥ इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यग्रहणमिति ॥ आश्रयविषयाश्रयिता एव नान्योन्यातिमुख्येन ॥ अत्र ॥ तथा हीन्द्रिय
धारणा विज्ञानधारणाश्रयताकथनं यथायोगं द्रष्टव्यं ॥ स्वकृत्यमित्यर्थः ॥ विषयधातुं च विषयितावर्तना ॥ तथा विषयधातवः स्वेन्द्रि

यथा स्वं विषयभावेन भजन्ते विज्ञानधातुः स्वविषयभावेन ज्ञानभावेन वा भजन्ते ॥ कथं विज्ञानधातवः स्वेन्द्रियधातूनामाश्रयिभावेन भजन्ते
विषयधातूंश्च विषयिभावेनालम्बकभावेन वा भजन्त इति ॥ अन्योन्यं भजन्ते सभागाः ॥ भावयन्ति ॥ कारित्रं भजन्ते वा सभागाः ॥ कारित्रं चक्षुरादीनां द
र्शनादि विज्ञानधातूनां विज्ञातृत्वं ॥ विषयधातूनां तद्विषयालम्बनभावः ॥ तस्य कारित्रस्य भजनं कारित्रभजनं ॥ तेषामस्ति स्वार्थप्रदर्शनमात्र
भजनं ॥ विग्रहः स्वं स्वं कर्म यस्य सहभागेन वर्त्तन्ते सभागा भवन्ति ॥ समाना वा भागा एषामिति सभागाः ॥ समानार्थस्य सहशब्दस्य सभावकादिष्वास्य
र्द्धसमानकार्यत्वाद्वा ॥ किं सभाग इति प्रकृतमत्र कर्मेति पञ्च ॥ तस्य तदिति सभागः ॥ विग्रहस्तु पूर्ववत् ॥ स्पर्शः स्वेतरेषु कः ॥ तेषामिन्द्रियविष
यविज्ञानानां समानं कार्यं चक्षुः प्रसीदस्वरूपाधिश्च उत्पद्यते ॥ चक्षुर्विज्ञानं त्रयाणां सन्निपातः स्पर्श इत्यागमादिवचनात् ॥ यत्पुनर्न सभाग इति विस्तरः
यत्पुनः स्वचक्षुरादयः स्वकर्म न सभागः ॥ तेषां सभागानामनुकूलत्वात् धातूनां सभागः ॥ सदृशः स्वकर्मतत्सभागः ॥ तेषां ये वा सभागास्तत्सभागः ॥ उ
क्तार्थः अज्ञ प्रसभागभन्ता गृह्यते ॥ दर्शनहेया इति दर्शनं प्रथमतः सत्यदर्शनमनास्रवं पंचदशचित्तक्षणसंगृहीतं ॥ भावना तद्वत् पुनः पु
नर्दर्शनं ॥ लौकिकं वा समाहितं ज्ञानं भावना ॥ ३९ ॥

दश भावनया हेयाः पंच चान्त्यास्त्रयस्त्रिधा ॥ न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजम् ॥ ४० ॥

दश भावनया हेयाः ॥ पंचेति ॥ रूपिण आधातवो दश पंच च तद्विज्ञानधातव इति ॥ कथं पुनर्न तेन भूयः ॥ तत्त्वत इति ॥ अन्त्यास्त्रयस्त्रि

अभिधर्म कोशे

दर्शनाय समर्थः॥ न च तत्सभागं दर्शनं रूपाणां दर्शनायेति॥ आश्रयभावाच्चक्षुरतात्मेन तत्सभागं तदुष्टत्युपचारः॥ यदि दर्शनं कस्मात्॥ दृश्यतेऽनेने
ति दर्शनमिति करणसाधनं वा तु दृश्यतीति दर्शनमिति॥ दर्शनायेति च भावसाधने॥ दृष्टिर्दर्शनं तस्मै दर्शनायेति॥ कथमेतद्युक्तम्॥
यस्माच्चक्षुः पश्यतीति किं दर्शनं नास्ति॥ आलोचनमिति यद्विज्ञानाख्यमिति विकल्पात्॥ विज्ञानमेव चालोचनं॥ नातोऽन्यत्समर्थमः॥
यदि तु चक्षुर्द्वारेण विवक्षितं रूपाणां दर्शनाय विज्ञानायेत्यर्थोऽत्र सधर्मता युक्ता॥ तत्कथमुक्तं चक्षुः पश्यतीति पश्यतीत्युच्यते। स्वमुख्य
तद्दृष्टि॥ दृष्टिशब्दो आलोचनार्थः॥ अनेनाप्याशयेन दर्शनविज्ञानयोरनर्थान्तरत्वं दर्शयति॥ कामं न तर्हि एवं चक्षुषा न यादर्श
नान्तिकाः॥ तदन्यातथाऽयोधीतेति॥ तस्यैवं जानतस्त्वेवं पश्यतस्तु इति प्रवचनात्॥ किञ्चिदिति वचनात्सर्वं विज्ञानं पश्यतीत्यु
क्तं भवति॥ चक्षुर्विज्ञानं हि पश्यतीत्युच्यते॥ न तु श्रोत्रादिविज्ञानमिति॥ कस्माद्दृशिक्रियेति॥ यस्मादुपलम्भकत्वं तस्य दर्शनं यु
क्तं तदुपलब्धिरूपाय॥ तदेतदाचार्यमतेति विकल्पः॥ यदि विज्ञानं विजानाति॥ कर्तृत्वं तस्य विज्ञानस्य का चान्या विज्ञानक्रियेति वक्तव्य ७४
मिति तुल्यं चोद्यमापद्यते॥ न च तत्र कर्तृक्रिययोर्भेदः॥ न कर्तुर्विज्ञानस्य क्रियायाश्च विज्ञानलक्षणायाः भेदोऽन्यत्वमस्ति॥ एवमिव
कर्तृक्रियासम्बन्धव्यपदेशः॥ विज्ञानं विजानातीति॥ तदिदमपि तद्वत्॥ ४१ ॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि सभागं न तदाश्रितं॥ विज्ञानं दृश्यते रूपं न किलान्तरितं यतः॥ ४२ ॥

चक्षुः पश्यतीति कस्यायं सङ्गतः ॥ चक्षुर्विज्ञानं दर्शनमिति पक्षे तस्याश्रयत्वाच्चक्षुः पश्यतीत्युच्यते ॥ यथा नादस्याश्रयत्वाद्घंटं
नदतीत्युच्यते ॥ विज्ञानं तर्हि कस्याश्रयत्वात् रूपं विजानातीत्याह ॥ विज्ञानस्याश्रयत्वादिति ॥ चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयत्वादित्यर्थः ॥
तद्विज्ञानं दर्शनमिति निरूढं लोके पश्यति दर्शनमिति ॥ लोके निरूढं न तु विज्ञानमिति निरूढं ॥ कथं गम्यत इत्याह ॥ तथा हि कस्मिंश्चित्सन्निरू
पं दृष्टमित्युच्यते न विज्ञातमिति ॥ विषयाणामप्युच्यते श्रुतमिति तु वार्थोऽभिधीयते दृष्टमिति प्राय चक्षुः संप्राप्ते चक्षुर्नालोकयते ॥ विज्ञा
नं तु सान्निध्यमात्रेण धत्ते ॥ नाश्रयत्वेनाङ्गनं दर्शयति ॥ यथा सूर्यो दिवसं करोतीति यथा सान्निध्यमात्रेणैतत्सूर्यो दिवसं करोती
त्युच्यते ॥ तथा विज्ञानं जानातीत्युच्यते ॥ कस्माल्लोके तथा सिद्धत्वात् ॥ निर्व्यापारं हीदं पश्यति विस्तरः ॥ निर्व्यापारमिति निरीहमनं न हि
कर्तुं तथा नतलाबां क्रियां प्रतिषेधति ॥ धर्ममात्रमिति ॥ स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रतिषेधं करोति ॥ हेतुफलमात्रं चेति ॥ तस्मापि कर्तृ
त्वे हेतुफलतया कार्यकारणसमर्थत्वं दर्शयति ॥ तत्र छन्दत उपचारः क्रियते यदिव सर्वव्यवहारार्थं ते नेह व्यवहारार्थं संप्रतिपत्त्यर्थम
दिपि सरूपपश्यति कल्प्रकर्षक्रियादिव्यवस्थानं क्रियते ॥ चक्षुः पश्यति विज्ञानं विजानातीत्येवमादि ॥ नाभिनिवेष्टव्यं ॥ लोकाएवि
त्रपन्क्रान्त पश्यत्यादि ॥ जनपदनिरुक्तं नाभिनिवेष्टव्यमिति ॥ जनपदस्य तन्नियता निष्ठिता वाक् किं जनपदनिरुक्तिस्तन्नाभिनिविशेत ॥ कस्मा
द्यत्र यं निरुक्तिरिति ॥ न वा सर्वो सर्वार्थवतीं निरुक्तिं कल्पयेत ॥ संज्ञां च लोकस्य नातिधावेदिति ॥ लोकाः ॥ पश्यत्येवमादिकां संज्ञां लोक
दत्र यं निरुक्तिरिति ॥ अथवा संज्ञां च लोकस्य नातिधाव
स्य नाध्याचारयेत् ॥ तस्मान्नापक्षस्यास्य तत्त्वादिव्यतिरिक्तं पश्यति नातीव गच्छेदित्यर्थः ॥

अभिधर्म को त

न्द्रियादीनीति वक्तव्ये कस्मात्कायेन्द्रियादीनीति वचनं॥ यस्मात्कायेन्द्रियमपि तत्कृ दाह्यक दाह्यति यदि तद्वदित्युत४॥ कायेन्द्रियं पुनः सर्वावधीन्द्रि
याश्रितं कर्म॥ निनवर्णाया रूढं दर्शनं वा कृत्स्नरूढं दर्शनं दर्शधीकरणात् सर्वाकायेन्द्रियादीनां सच्छेधीकरणात्॥ कथं पुनर्गम्यते तदधिष्ठान
स्वमिति॥ अत एव तन्नाशान्नहीन्द्रियाश्रिताश्रितत्वं किंच्छिन्नस्यांगस्य कायादपगतस्य निर्विन्द्रियत्वात्॥ एवमपि कथं गम्यते॥ निनिन्द्रियं तदंग
यत्किंचिन्न कायादपगतमिति॥ यस्मात् छिन्नेऽपि तस्य स्पर्शादिकं च कायादिविच्छिन्नानुपपत्तेः४॥ कथं तर्हि छिन्ने पुनर्लग्ने न नास्ति कारणं कायेन
विच्छिन्नास्तित्वं४॥ नास्ति कायमूलसम्बन्धेन पुनः४ कायेन्द्रियास्त्वसंगदाय४ कथमिह गृहस्थविकारादीनां पूर्वान्निश्छिन्नानि स्पन्दनं यदि तत्र का
येन्द्रियं नास्ति॥ वायुधातोः सर्वविकाराणां तत्कायेन्द्रियस्य कर्मप्रत्ययतः क्रयं॥ न चापि छिन्नानिकं मधिप्रतापवदंकुरात् यथामधिप्रतानच्छि
न्नच्छिन्नकलाप॥ तदादिन्द्रीयाश्रि॥ दग्धं तत्तुल्यमप्युक्तमितिप्रवर्तनं तदवधार्यं॥ धातुचतुष्टयं तथा स्वनप्रदर्शनं॥ काष्ठादीनामप्यग्निकृता
दाहविकारः४॥ सचेन्द्रियाश्रयान् तत्त्वमपि मधिप्रतापवदंकुरात्॥ नहि तानि काष्ठादिवच्चर्मादिवद्वा विक्रियन्ते॥ किं तर्हि तत्स्वभावस्यान्यप्रवाहस्य ४३
दाहत्वमिति॥ उत्पादित तंचन्तदवधातु चतुष्टयं तुल्यमिति नन्द्रियाश्रितत्वेवांकुरात्॥ अत एव तीनांधातूनां अतस्तेस्वादवकदाभ्रसंतत्वश्रुति॥ त
थाऽङ्कुरादि न चिन्मूर्तत्॥ नन्वत्र उक्तं दितादिति॥ किं छिन्नच्छिन्नछिद्यते दग्धं तत्तुल्यमितिवा प्रवाहत्वात्॥ विकारादादग्धतुल्यत्वात्तिस्फुरणत्रा
पीदमनुवर्तितं न नाशादुत्पादितादिति॥ तदेवधातुचतुष्टयं दाहकं तुल्यं भवति॥ अग्निकार्यादिदाहकं॥ समस्तस्यात्र धातुचतुष्टयस्य त
स्मादिपि कारणहेतुत्वात्॥ तव दग्धादि तुल्यं॥ तत्रापि समस्तस्य तुल्यावनतिहेतुत्वादिस्फुटत्वमतिप्राप्त४॥ तत्काष्ठादुत्पदग्धातुत्वमवचतु

त्वमिति॥ तत्राध्यात्मवाग्निज्वालादिगत उत्पन्नदृष्टेति॥ पृथिवीधात्वादीनां उत्पन्नस्य दृष्टत्वपि स्वहस्तकत्वदर्शनात्॥ तत्रैव मणिपादापन्न
पन्नकृतदृष्टित्वस्तत ज्वालपादिवृत्तलघुद्रव्यभूतपादीनामुत्पन्नदृष्टित्वपि तुल्यत्वदर्शनात्॥ ३६ ॥

विपाकजौपचयिकाः पंचाध्यात्मं विपाकजः॥ न शब्दोऽप्रतिघा अष्टौ नैष्यन्दिकविपाकजाः॥ ३७ ॥

पंचाध्यात्ममिति। पंचकग्रहणं मनोनिरासार्थं॥ अध्यात्मग्रहणं रूपादिनिरासार्थं॥ विपाकजौपचयिका एव पंचाध्यात्मिका न नैष्यन्दिका इत्यवधान
दं॥ कस्मान्नैःष्यन्दिका निष्यन्दाभावात्॥ विपाकजौपचयिकाव्यतिरेकेणापि नैष्यन्दिका एव किं॥ निष्यन्दो हि हेतुसदृश इत्युक्तं॥ तत्तु विपाकजौप
चयिकत्वेनैव संगृहीतत्वात्॥ न नैष्यन्दिका इत्यभिप्रायः॥ यत्तु स्वहेतुसदृशं न च विपाकजं न चौपचयिकं स एव नैष्यन्दिक इति प्रज्ञाः
न चैवं विधाध्यात्मं जात्यादयः सन्ति॥ किं तर्हि विपाकजा वा औपचयिका वा एवं चक्षुरादयः॥ तस्मान्नैःष्यन्दिका निष्यन्दाभाववादिति॥ कथं पुनः शब्दोऽय
न नैष्यन्दिकास्तु न सन्तीति॥ सन्तानस्यानुवर्तनः॥ नहि रूपादिवत् सन्तानस्य चक्षुरादयानुवर्तन्ते॥ विपाकहेतोर्जाता इति॥ विपाकस्य फलस्य
हेतुर्विपाकहेतुः॥ विपाकहेतोर्जाता विपाकजाः॥ मध्यपदलोपात् हेतुशब्दलोपात् यथा अश्वयुक्तो रथोऽश्वरथः तथा तिर्यक्तानः तथा रथ इत्युक्तमिति॥ ह
त्वकालस्य प्राक् याकर्मेति॥ विपाकफलानां सन्तानकत्वादस्य स्वफलमिति प्रयोगार्थः विपच्यमानत्वं इति॥ विपाकः कर्मकलेनि पक्वः॥ विपाकजाता विपाक
जाः॥ फलं तु विपक्वमित्येव विपाकं इति॥ तावद्य्युक्तः॥ एवं तु च हेतोः फलोपचारात् इति विस्तरः॥ अविपाकस्य तावत्पिकमेतत्प्रथमं

अभिधर्म
को ४

षडाध्यात्मिका इति ॥ उत्पादावस्थानस्थानवस्थानस्थादेव वाह्यरूपादयो वाह्या इति सिद्धं ॥ आत्मनि भव अध्यात्मं ॥ अधिकृत्यात्मानमिति वा अध्या-
त्मं अध्यात्ममेव वा आध्यात्मिकाः ॥ अध्यात्मं भवा वा ॥ आध्यात्मिकाः ॥ अहंकारसंनिश्रयत्वाच्चित्तमात्मेत्युपचर्यत इति ॥ अहंकारसंनिश्रयत्वादात्म-
आत्मवादिनः संकल्पयन्ति ॥ चित्तं चाहंकारसंनिश्रय इत्यात्मेत्युपचर्यते ॥ कथमित्याह ॥ आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पंडित इत्युक्तं
गाथायां ॥ कथं पुनर्गम्यते ॥ चित्तमात्मशब्देनाभ्यस्तमिति ॥ तत आह ॥ चित्तस्यात्मशब्देनाभ्यस्तत्वमिति ॥ तत आह ॥ चित्तस्य वान्यत्र दमनमुक्तं भगव-
ता गाथान्तरे गाथायामुक्तं ॥ चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहमिति ॥ तेनायमर्थः ॥ आत्मनि चित्ते कार्यमात्मानं वा चित्तमधिकृत्य यद्धर्मा
ः प्रत्यासन्नत्वात् आत्माश्रयत्वेन वर्तन्ते ते आध्यात्मिकाः ॥ तद्विषयत्वेन वर्तन्ते ते वाह्या इति ॥ कः पुनः प्रत्यासन्नत्वः ॥ यतो विज्ञान-
नाधिकारान्मनो विवक्षितं ॥ चक्षुरादिष्वप्रतिविज्ञानं लभ्यते न रूपादिष्विति ॥ तथा हि चित्तमिन्द्रियसमन्वयाद्वा नीलादाश्चपतिक्रियते नवि-
षयदर्शनादिति ॥ एवं तर्हि षड्विज्ञानधातवः विस्मृताः ॥ षट्सु पंचानां विज्ञानधातवो वर्तमाना एव गृह्यन्ते ॥ षष्ठेन्द्रियविषयसमानत्वा-
त्मत्वात् ॥ वर्तमानविषया हि पंचविज्ञानकायाः ॥ मनोविज्ञानधातुरपि वर्तमान एवाह्यवस्थाप्यते ॥ यस्मान्मनोधातुरतस्याश्रयोऽ-
नन्तरातीतास्यव्यवस्थाप्यते ॥ अथ तदा द्वयं हि मनोधातुस्तस्याश्रयोऽनन्तरातीतास्यव्यवस्थाप्यते ॥ अथ तदा द्वयं हि मनोधातुर्मनोविज्ञा-
नधातवः पृथग्व्यवस्थानं ॥ तस्मादाध्यात्मिका न प्राप्नुवन्ति ॥ न ह्यतमनोधातुत्वं प्राप्ता अतीतत्वम्प्राप्ता चित्तस्याश्रयीभवन्ति ॥ यदा
तदा तु एव तत्र एवं कीमिति लक्षणं नाति वर्तन्त इति ॥ किमनेन वाक्येन साधितं ॥ यदमनेन साधितं वर्तमानानामप्यनागताश्रयत्वात् विषयी

४८

ति ॥ तद्विषयदर्शनात् प्रयोजनाध्यात्मिकत्वं रूपवतीति ॥ यदि वानागतप्रत्युत्पन्नस्य धर्मि विकल्पनः ॥ अपीत्यनित्यमनोधातुलक्षणं तदनागतप्रत्युत्पन्नस

न्नस्यानध्वमानस्य वस्तु हि प्रायः ॥ न हि लक्षणस्याध्वत्रयं ... कि न हि स्वभावपरित्यागः ... अर्थः ॥ धर्मसंग्रहः सभाग इति ॥ धर्म

संग्रहः सभाग एव सर्वदा ... इति ॥ यावद्धि विज्ञानस्य विज्ञानस्य नियमः ... इति ॥ तद्यथा चक्षुर्विज्ञानस्य रूपं नियतो विषयः यावन्मनोविज्ञानस्य

धर्माः ॥ यदि तत्र चक्षुर्विज्ञानमुत्पन्नमुत्पत्तिधर्मि वा ॥ यावद्यदि तत्र मनोविज्ञानमुत्पन्नमुत्पत्तिधर्मि वा स विषयः सभाग इति ॥ तस्य च

स्वभावसहस्र निर्मुक्ता इति ॥ स्वभावेन सहस्र निर्मुक्ता इति ॥ स्वभावेन सहस्र निर्मुक्ताः ॥ स्वभावसहस्र निर्मुक्ताः ॥ सर्वधर्मा आलम्ब

विज्ञानस्यालम्बनं न स्वभावः ॥ स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् ॥ न हि तदेवाङ्गुल्यग्रं तेनैवाङ्गुल्यग्रेण स्पृश्यते ॥ सहभुवामित्यनयेवाभिवास्याद्धि

याः ॥ न सहभुवः ॥ संप्रयुक्ता विप्रयुक्ता वा ॥ अपि तन्निरुक्तमालम्बनं ... ग्रहणं ॥ सम्प्रयुक्तानां चान्यस्य चित्तस्य

आलम्बनमिति ॥ यत्र ... स्वभावसहभुवां धर्माणामालम्बिता ... आलम्बिता इति ... सर्वधर्मा आलम्बनं ... ॥

तस्माद्धर्मधातुर्निर्दिष्टः सभागः ॥ धर्मधातुर्हि नियतो मनस एव ॥ तत्सभागश्च ... सभागस्त्विति ॥ ... एव सभागा तत्सभागश्च

स्वधर्म्मता ॥ ननु च धर्मधातुरेव सभाग एव स्वभावतः ... सभाग इति सभागास्तत्सभागश्च सत्स्वपि न सत्स्वपि ॥ यद्यपि नस

भागश्च धर्मधातुः ॥ तत्सभाग एव नित्यं सर्वदा ॥ नान्वितः स्वार्थे ... ॥ सभागास्तत्सभागा एव ... ॥ न तु सभागा एव नापि

तत्सभागा एवेति ॥ यो न स्वकर्मकृत् स तत्सभाग इति सम्बन्धनीयं तत्सभाग ... इति ॥ अनन्तो नौकाल्पकं लभत इति ॥ यः स्वकर्मकृत् स

अभिधर्म
कोश

यत्पश्यतीति किल तत्पश्येत्॥ यदि मनोगतस्याप्रतिघत्वादिति विज्ञानं कुड्यादीन्यतिक्रम्यापि पश्येत्॥ विज्ञानवाद्याह॥ नैवावृते चक्षुर्विज्ञानमुत्
पद्यते यत्पुनरालोकसंगतत्वात् विषयस्य प्रतिघातः॥ किं खलु नास्योत्पद्यते प्रतिघत्वात् कुड्यादीनि व्यतीत्य यत्कुड्याद्यव्यवहिते च विषये वि
ज्ञानमुत्पत्स्यते नोत्पद्यते वा॥ यस्मात्त्विति॥ यस्मात् समये वैभाषिकस्य पक्षः चक्षुः पश्यतीति॥ वाद्यमकर्नीतमार्गाव सत्रवैभाषिकः॥ तस्मात् चक्षु
षः सप्रतिघत्वात् व्यवहितं कुड्यादिभिर्न दृश्यत एव॥ तस्य चक्षुषः आलोचनं दृश्यत एव॥ विज्ञानं तर्हि वैभाषिकस्य व्यवहितेऽपि प्रसज्यतीति॥ वाद्य
मकर्नीतमार्गाव सत्र वैभाषिकः॥ पुनराह॥ विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिरिति॥ यस्यैव चक्षुषोऽव्यवहितं दृश्यते वा रूपं तद्विज्ञानस्याप्यनुत्प
त्तिर्विज्ञानं दृश्यते वा एकविषयप्रवृत्तत्वात् पूर्वं तु॥ यदि व्यवहितं चक्षुषोऽव्यवहितोऽर्थो विषयः स्यात् तदेव विज्ञानस्यापि पुरा विज्ञानस्याप्यनु
त्पत्तिरेव विज्ञानवादिनोऽप्रतिघत्वाद्विज्ञानस्याव्यवहितविज्ञानमुत्पद्यतमस्मात्॥ तस्माच्चक्षुः पश्यति न विज्ञानमिति सिद्धं॥ ७३
एवं विज्ञानवादिनि प्रतिसिद्धे सत्यक्ष्मा चाचार्यो गृहीत्वाह॥ किं नु वै चक्षुः प्राप्तविषयमिति विकल्पः॥ यथा कायेन्द्रियं प्राप्तविषयं कु
ड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णाति कुड्यादिप्रतिघातात् तत्सप्रतिघत्वादिति समानत्वात्॥ किमवं चक्षुः प्राप्तविषयं कुड्यादिप्रतिघा
तेन प्रतिहतं तत्र न तत्पश्यति तत्कुड्यमन्तरा नान्तरं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णातीति॥ नेत्युच्यते॥ तस्मात् सप्रतिघत्वात् व्यवहितं चक्षुर्न प
श्यतीति न वक्तव्यं॥ काचाभ्रपटलस्फटिकाम्बुभिरन्तरितं कथं दृश्यते॥ काचेनाभ्रपटलेन स्फटिकेनाम्बुना चान्तरितं व्यवहितं रूपं कथं
दृश्यते॥ सप्रतिघत्वात् विकुड्यादिव्यवहितवत् काचादिव्यवहितं चक्षुर्न पश्येदिति अभिप्रायः॥ यत्रालोकस्याप्रतिबन्धस्तत्रोत्पद्यते॥ आलोक

दृष्टमिति विषयस्यालोचनतामुपगतमित्यर्थः॥ विज्ञानात्सन्निकृष्टत्वात्॥ एवं हि विज्ञानकारणत्वं पश्यति॥ चक्षुरिन्द्रियमनुपहतं भवति विषयस्यालोचनतां
भवति॥ तज्जश्च मनस्कारः प्रत्युपस्थितो भवति॥ स्वगतत्वाद्वेदनं रूपकाचादिति स्फुटार्थः यतः एवं चक्षुर्विज्ञानं॥ यत्पुनः प्रतिबन्धमनस्कारादिस
त्वं कृत्यादिरिति स्फुटमस्ति हि तत्रायमनास्यार्थः॥ किं चक्षुर्विज्ञानमिति॥ अन्तरसन्निकर्षात्तं नक्षत्रमिति॥ यत्त्वयोक्तं किं खलु नाम पश्यतीति
नुपलक्षितः कारणं प्रत्यक्षं दृष्टं कारणमिति कस्माद्॥ यदि हि सप्रतिघं मिति विज्ञानं॥ चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा न निमित्तग्राही भवति नानुव्यञ्ज
न ग्राहीति विज्ञानं॥ यस्माच्चक्षुः पश्यति तस्मात्तच्चक्षुषा पश्यतीति कृत्वाभिप्रायः॥ आचार्यस्त्वाह॥ तदाश्रयत्वादाश्रयप्रधानत्वात् सन्निधिश्चक्षु
षा आश्रयभूतविज्ञानेन दृष्टमित्यर्थः॥ कथं ज्ञायते इत्याह॥ यथा मनसा धर्मान्विज्ञायति॥ मनसाश्रयभूतविज्ञानेन विज्ञायति भवति॥
न च मनः कदाचित्तं मनसा धर्मान्विजानाति॥ वर्तमानावस्थायां हि विज्ञानं कारित्रं करोति॥ आश्रितकर्म वा आश्रयस्योपचर्यत इत्याश्रि
तस्य विज्ञानस्य कर्म दर्शनं आश्रयस्य चक्षुष उपचर्यते विज्ञानं पश्यति सति चक्षुः पश्यतीत्युपचारः॥ यथा मञ्चाः क्रोशन्तीति॥ यथा
मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तो मञ्चाः क्रोशन्तीत्युपचारः॥ तद्वत्॥ यथा च सन्त्रस्तमिति विज्ञानं॥ वैलक्षण्यात्मकं पर्यायत्वं॥ न च
क्षुर्विजानाति किं तर्हि विज्ञानं विजानातीति॥ अथ वा किं चक्षुर्विज्ञानं यानि रूपादिकानि कानीति॥ तत्राश्रितकर्म आश्रयस्योपचर्यत इत्याश्र
यस्य प्रतिपत्तव्यं॥ यावद्यद्रूपाणां दर्शनादि विज्ञानमिव पाणेः हेतुत्वाद्रूपं पश्यतीत्यभिप्रायः॥ मनसा मननं मनसाश्रयत्वेनेत्यर्थः
उक्तमेव समर्थयति॥ न च चक्षुषा आश्रयभूतविज्ञानं पश्यतीति॥ दर्शनं तद्विज्ञानमित्युक्तम् चक्षुर्विज्ञानं दर्शनं यावद्दव रूपाणां

जातिधर्म
का०

वं प्रथमध्यानोपपन्नो यावद्भवाग्रमस्यान्यो यथायोगं वक्तव्यः ॥ समाप्त आनुषंगिकः प्रसंग इति ॥ चक्षुरादयो धर्मा अतीतप्रत्युत्पन्नादि
त्रिभूतदाधिकारिकं ॥ अथ यत्प्रकाशयति तत्त्वरूपानुपादिपश्यतीत्येवमादिनयमानुषंगिकः प्रसंगः ॥ दर्शनसम्बन्धादागतत्वात् ॥

॥ ४७ ॥ पंच बाह्या द्विविज्ञेयाः नित्या धर्मा असंस्कृताः ॥ धर्मार्द्धं इन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः ॥ ४८ ॥

पंच बाह्या द्विविज्ञेया इति ॥ पंचग्रहणं धर्मधातुनिराकरणार्थं बाह्यग्रहणं चक्षुरादिनिरासार्थं ॥ बाह्या एव पंच द्विविज्ञेया इति ॥ अ
वधारणादन्यत्र यावदेकधातव एकविज्ञानविज्ञेया इति सिद्धं ॥ पंचविज्ञानकायानाम् विषयत्वात् ॥ नित्या धर्मा असंस्कृता इति ॥ अ
संस्कृता एव नित्या इत्येवमवधारणं ॥ अध्वसंचाराभावात् नित्याः ॥ धर्मार्द्धमिन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृता इति ॥ धातव इत्य ६०
धिकारः ॥ द्वाविंशतीन्द्रियाण्युक्तानि सूत्र इति ॥ अथ जानुश्रोणिर्ब्राह्मणो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः ॥ उपसंक्रम्य भगवता
सार्द्धं संमुखं संमोदनीं संरंजनीं विविधां कथां व्यतिसार्यैकान्तेन्यषीदत् ॥ एकान्तनिषण्णो जानुश्रोणिर्ब्राह्मणो भग
वन्तमिदमवोचत् ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियाणीति भो गौतम उच्यन्ते ॥ कति भो गौतम इन्द्रियाणि कियता चेन्द्रियाणां संग्रहो भवति ॥ द्वा
विंशतिः ॥ द्वाविंशतिरिमानि ब्राह्मणेन्द्रियाणि ॥ कतमानि द्वाविंशतिः ॥ चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं जिह्वेन्द्रियं का
येन्द्रियं मन इन्द्रियं ॥ स्त्रीन्द्रियं पुरुषेन्द्रियं ॥ सुखेन्द्रियं दुःखेन्द्रियं सौमनस्येन्द्रियं दौर्मनस्येन्द्रियं ॥ उपेक्षेन्द्रियं श्रद्धेन्द्रियं वी

र्येन्द्रियं स्मृतीन्द्रियं समाधीन्द्रियं प्रज्ञेन्द्रियं॥ अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियं आज्ञेन्द्रियं॥ आज्ञातावीन्द्रियमितीमानि द्वाविंश
तिरिन्द्रियाणि॥ कस्मात् पुनरिन्द्रियाण्येवमिन्द्रियसंग्रहो भवति॥ अथ जातिर्(?) ... भगवता ... मतिन्यायानुसारेण भगवता
ऽक्तिकास्त्वात्म पुनरिति॥ धर्मार्द्ध पुनरिति धर्मधातुरेकदेश पुनरर्थः॥ धर्मार्द्धमिति॥ नपुंसकनिर्देशेन कश्चित्संशयितः पाठः॥ अर्द्ध
धर्मे पुनरिति॥ समन्वितानि प्राज्ञाति॥ अर्द्धं नपुंसकमिति लक्षणमतः॥ अर्द्धं पिप्पलीति यथा॥ अथ नपुंसकलिङ्गेन प्रयुक्तो भवेदेकदे
शार्थे वर्त्तते। तदेवं समासः क्रियते॥ धर्मस्यार्द्धं धर्मार्द्धं॥ धर्मवार्द्धं धर्मार्द्धमिति॥ आत्मिकास्तु षडायतनव्यवस्थामनादृ
त्य पुनरिति॥ चक्षुरायतनं यावत्कायायतनं मन आयतनमिति षडायतनमिति। षडायतनव्यवस्थां पुनरनपेक्ष्य मनादेः पुनः जीवितेन्द्रियानन्त
रं मनः पुनरिन्द्रियं पठ्यते॥ सालम्बनत्वात्॥ वेदनेन्द्रियादीनि हि सालम्बनानि मनसश्च पठ्यते॥ जीवितेन्द्रियादीन्येकादश पुनरिति॥ जी
वितेन्द्रियं वेदनेन्द्रियाणि पंच श्रद्धादीनि च॥ त्रयाणां च लाभ पुनरिति॥ आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां नवद्रव्यात्मकानां॥ मनः पुनरिन्द्रियं
मूर्त्तान्यायतनत्वाद्रूप्यादिधर्मधातुरेकदेशः॥ चक्षुरादयः पंचस्वनामाख्या पुनरिति॥ पंच चक्षुरादयो धातवः पंचेन्द्रियाणि चक्षुरि
न्द्रियं यावत्कायेन्द्रियं॥ स्त्रीपुरुषेन्द्रियं च कायेन्द्रियैकदेशत्वात्॥ पंच चक्षुरादिधातवः॥ सप्तेन्द्रियाणि भवन्ति॥ सप्त चित्त
धातवो मनः पुनरिन्द्रियं॥ पुनरुक्तं द्वादशाध्यात्मिका धातवः षडेवेन्द्रियाणि भवन्तीति॥ द्वादशाध्यात्मिका धातवः धर्मार्द्धं च
[illegible] ॥ आचार्यधर्मन्निरुक्त
चन्द्रियमिति [illegible]

अभिधर्म
कोशं

न स्कविमुक्तिर्विमुक्तस्यापि परिनिर्वाणमिति॥ कथं ज्ञातावीन्द्रियं कस्य ज्ञानादर्शनाधिपत्यमिन्द्रियं॥ तदेव च विमुक्तं स्कविमुक्ता तस्मान्न विमुक्ता च तत्
पाकस्य निरुपधिशेषनिर्वाणं स्यादिति॥ तस्मादाज्ञातावीन्द्रियस्य निरुपधिशेषनिर्वाणाधिपत्यं व्यवस्थाप्यते॥ दृष्टधर्मसुखविहारं प्रीतिविस्तरः॥
॥ दृष्टधर्मा दृष्टधर्मः॥ दृष्ट उन्मत्तप्रथः॥ सुखो विहारः सुखविहारः॥ दृष्ट धर्मसुखविहारः॥ दृष्ट धर्मसुखविहारः॥ तं प्रत्याज्ञा
तावीन्द्रियस्याधिपत्यं विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनादिति॥ विमुक्तेः प्रकृतं॥ प्रीतिः सौमनस्यं॥ सुखं प्रश्रब्धिसुखं॥ विमुक्ता प्रीतिसु ६४
खस्य प्रतिसंवेदनं विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनं॥ तस्मादिति॥ तदुक्तं लक्षितं॥ विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनमेव दृष्टधर्मसुखविहारः॥ ६५
ति॥ यो यथा क्लिष्टादयोपक्लेशानामपि चेन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्यमिति सांख्याः पश्यन्ति। निन्द्रियादि व्यतिरिक्तानि वागीन्द्रियादीनि कल्पयन्ति॥ वागि
न्द्रियं यत्र वचनक्रियायां॥ पाणीन्द्रियं यत्र क्रिया दुष्प्रादीयते॥ पादेन्द्रियं यत्र विहरणक्रियायां कमध्यमित्यर्थः॥ पायिन्द्रियं यत्र पुरीषोत्सर्गः ६६
क्रियायां॥ उपस्थेन्द्रियं कायेन्द्रियं कदाचिदिति निर्दिष्टं आनन्दः सुखविशेषः प्राप्यते॥ न खलु संख्यातव्यमविद्यादीनामिन्द्रियत्वं॥ यतार्थ
न लक्षणमविविक्तानि चेन्द्रियाण्युक्तानि॥ तत्राविद्यादीनामप्यागमे कारणावशेषं प्राह॥ ४ ॥

चित्ताश्रयः तद्विकल्पः स्थितिः संक्लेशव्यवदानं यावदेव तावदिन्द्रियम्॥ ५ ॥

चित्ताश्रयस्तद्विकल्प इति विस्तरः॥ चित्तस्याश्रयस्तदाश्रयस्य विकल्पः स्थितिः॥ संक्लेशव्यवदानं संक्लेशव्यवदानं चेति॥ तत्र चाश्रयः

सद्यादिषयात्मकंदाभिनत्वात्॥ तथाहि सा क्रिन्द्रियाधिनत्त्वसंलग्नमिन्द्रियाधिष्ठानं॥ यद्वा विषयाविज्ञानकार्यात् अनदागदीपस
नंमोलसात्वस्यमिति॥ गदित नयाकदाचिन्नत्वात्॥ तथाहि सा क्रिन्द्रियाधिनत्त्वसंलग्नमिन्द्रियाधिष्ठानं॥ यद्वा नत्त्वधर्मप उरतिनिति श्रुद्धादितियवदानंप्रतिनिति॥
त्वदत्वमित्यननुमाल॥ नष्टधिष्ठानाधाधिनत्त्वसंलग्नंसकायतनमिति॥ यवदानसंलग्नधर्मप उरतिनिति श्रुद्धादितियवदानंप्रतिनिति॥
अनाह्यानमाह्यस्यामीन्द्रियादितिष्ठ॥ अपनष्ठकल्पष्ठ॥ ग ॥ चतुर्दशानस्यास्यानिनिर्दृष्टाविन्द्रियानिच॥ ६ ॥

प्रकृष्टं नाश्रयास्यक्रि, स्थिमूपलागनाऽध्यवा॥ चतुर्दशानस्यास्यानि निदृष्टाविन्द्रियानिच॥ ६ ॥
प्रकृष्टं नाश्रयास्यक्रि, निति विकल्पष्ठ॥ प्रकृष्टि पर्क निकृष्टि पर्कं चाभिरुत्वाख्यात॥ प्रकृष्ट संसानस्याश्रयउत्सक्रिष्ठ स्थितिष्ठ॥ उपलागस्य॥
निकृष्टं नपि निर्वाधस्याश्रय उत्सक्रिष्ठ स्थितिन्नपलागस्य॥ नताव नाथप्रनूत्वार्थपनिसमाप्ति, निति॥ निवर्धिकात्वदस्यन्द्रियप्रकृष्टिष्ठ॥ लव
नामपिप्रनूत्वार्थवनिसमाप्तिष्ठपक्षात॥ तस्यण्ला धुपलब्धि नादिरुद्धप्रनूत्वाकनापलब्धिवनकष्टति॥ तप्रसवायवनंसलसतनुत्वाल
गंस्त्सनतीतिप्रकृष्टं नाश्रयष्ठ॥ उत्सक्रि स्थिपूत्वन्द्रियषणि उत्सयगस्याप्रकृष्टत्सक्रिष्ठ॥ कस्मादित्याह॥ तत उत्सकृष्ठकस्यसकायतनस्य
मनष्ठकायन्द्रियधाष्ठसाकाशत्वामूत्सकृष्टचक्षुरादीनां चतुर्दशकमदास्यकृष्ठ स्थितिजीवितन्द्रियधवकायतनावस्थानात्॥ उपलागेऽपव
दनातिष्ठसुरवादितिष्ठअक्षादवाहि निकृष्टं नाश्रयकृष्टति॥ अक्षादीनांपतिष्ठारुसत्वात्॥ ज्याह्यस्यामीन्द्रियंप्रलवकृष्टादितनष्ठ॥ प्रथमसनानाश्र
वास्यकृष्ठ स्थितिनाईन्द्रियंप्रावर्धिकत्वात्॥ उपलागव्याह्यानीन्द्रियरधति॥ गनविमुक्ति जीतिसुरवपतिसवदनात्॥ अत जनावस्थवन्द्रिया

अलिकर्ण काण्ड

[illegible] तवदाम्।। अ[illegible]वत्र्य तु।। ३कं चैस तृष्ण[illegible]।। अथ तत्र तत्र चिं तान मनुष्य मंत्र दत्वतु।। अवि गता मवगम्यो मागम्यो गावनाम।। इद

रंतां।। यवद्यवश्यौ।। [illegible] तकं विद्यास्तौ।। [illegible] निपुण पां[illegible]गा[illegible] वर्षं यद्गतं वान्य पर्यभाभाव दव्यय।। तवपर [illegible] विज्ञाता।। पूर्ण।। सेमम

स्या दिशा तौ।। स्याः [illegible] स्याद्धु[illegible] स्वं देवौ।। यन्वदृ सं काको अत [illegible] मंत्र स्वावितानैता यागमनु पूर्वं।। विदेवं।। अथव

म [illegible] मनाय मम्रम [illegible] लोकं [illegible] तत्त्वतु।। नैध गिवनायं लोकौ पुनस्याभिवनायं लोकौ।। यच्छ्रदानीं कदाचित् [illegible] विरुध्यनागा

[illegible] मस्यवक्तं वृक्षा लोकं उत्सर्गकं।। तद्यथा उदकं चतुष्कं।। तस्य चातनावना [illegible] क विना [illegible] विदे कामता नेवमेव धाता

[illegible] अथ यद्यं।। अथ ब्रह्मा समापन्तौ तद्यथा वल्लवान्पुरुष सम्मितो [illegible] ब्रह्मानयतु।। प्रमाण [illegible] यतु।। एवमेवद्

[illegible] वर्तितौ।। ब्रह्म[illegible] लोकः [illegible] ब्रह्मानुपश्यतु।। अथ ब्रह्मानस्याब्ला [illegible] अथ समतावतु।। [illegible] वमन [illegible] 10

[illegible] समत्वानुवर्त्य [illegible] वदस्व [illegible] विन [illegible] निनदतु।। अथ [illegible] लावा सिमयम [illegible]

[illegible]।। [illegible] मस्त्रविगता [illegible] विधाता [illegible]।। तद्[illegible] तेध्यनाय वमस्म [illegible]।। [illegible] नमगि

[illegible]।। [illegible] तु।। ब्रह्मा वाचतु।। [illegible] लोकज्ञाता लोक [illegible] न्द्रियाणि [illegible] न्द्रिया

[illegible] न्द्रिया [illegible] विमुक्तौ।। [illegible] न्द्रियाणि [illegible] दानि यमस्त [illegible] सम्पाद [illegible] मनि

[illegible] न्द्रियाणि [illegible] मान [illegible] वा [illegible] [illegible]।। [illegible] आकादि विमुक्तौ।। [illegible] वका लोकात्

[illegible]

[illegible] ॥ तत्र कर्म ... सविपाकं दशविधम्॥ १०॥

[illegible]

अभिधर्म
कोश

ति॥ सत्त्वसुकृमतत्॥ किं तु॥ आत्मात्मीय॥ अधरभूमिकमित्यर्थात्॥ न समानीति॥ द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानचक्षुषा स्वभूमिकात्मीयं प्रथम
ध्यानभूमिकमेवाधरं चक्षुर्विज्ञानं भवति॥ न तु कामावचरं पञ्चमनिहितं नत्वागू॥ संभवतस्त्वेवमस्य कमधरभूमिकमप्यनूह्यमिति॥ अस्त्व
नन्तरोक्तस्य चक्षुर्विज्ञानस्याति चक्षुर्विज्ञानजातम्॥ रूपं सर्वत्र विषयः॥ संभवतस्तु यथा॥ कामावचरस्य चक्षुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमेव रूपं
प्रथमध्यानभूमिकस्य तु चक्षुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमधरभूमिकं ऊर्ध्वभूमिकं च रूपं विषयः॥ चतुर्थध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य तु चतुर्थध्या
नभूमिकं रूपं तत्त्वाधरभूमिकं सर्वं विषयः॥ एवं यावद् द्वितीयध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य द्वितीयध्यानभूमिकं तत्त्वाधरभूमिकं रूपं वि
षयः॥ एवं चक्षुर्विज्ञानमाश्रयरूपमधः स्वभूमौ च रूपं विषयो भवति॥ कायस्य चाश्रयरूपविज्ञानं सर्वत्राधः ऊर्ध्वं ग॥ कामावचरस्य कायस्य त
दीनस्य स्वभूमिकाद्धोभूमिकं रूपविज्ञानं भवति॥ प्रथमध्यानभूमिकस्य कायस्य प्रथमध्यानभूमिकमेव विज्ञानं रूपं तु स्वाधोधरभूमिकं॥ य ५९
था आश्रयं चक्षुः॥ द्वितीयादिध्यानभूमिकस्य कायस्य विज्ञानमधरभूमिकमेव प्रथमध्यानभूमिकमेव रूपार्थः॥ रूपं तु द्वितीयतृतीयध्यान
भूमिकस्य कायस्य स्वाधोधरभूमिकं यथा स्वाश्रयं चक्षुः॥ चतुर्थध्यानभूमिकस्य कायस्य रूपं स्वाधरभूमिकं॥ तत ऊर्ध्वं रूपाभावात्॥ ४७॥

तथा द्वयं त्रयस्याधस्तु सर्व्वमेव स्वभूमिकं॥ कायविज्ञानमधरं स्वं चाप्यनियतं मनः॥ ४७ ॥

तथा द्वयमिति॥ यथा चक्षुरूक्तं॥ तथा श्रोत्रं व्याख्यातव्यं॥ कथमित्यत्र यत्र कायस्थितः श्रोत्रेण शब्दान् शृणोति किं तानि कायः श्रोत्रं च

विज्ञानान्येकभूमिकान्येव भवन्ति॥ आहोस्विदन्यभूमिकान्यपि॥ आह॥ सर्वेषां भेदः॥ कामधातूपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतश्चत्वारः स
र्वं स्वभूमिकं भवति॥ इति विस्तरेणाधस्तनयादिना॥ [illegible]॥ यावदयं तु नियमः॥ न कायस्याधरं चक्षुः ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः विज्ञानं चास्य रूपं
स्तु कायस्योभे च सर्वत इति॥ विस्तरेणाधस्तात्॥ कथमिति न कायस्याधरं चक्षुः॥ पंचभूमिका हि कायचक्षूरूपाः॥ कामावचरा यावच्चतुर्थध्यान
भूमिकाः॥ द्विभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च॥ तत्र यद्भूमिकः कायस्तद्भूमिकमूर्ध्वभूमिकं वा चक्षुर्भवति॥ न त्वधरभूमि
कं॥ भूमिकं चक्षुर्यद्भूमिकाऽधरभूमिका वास्य रूपा विषया भवति॥ ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः॥ न हि कदाचिदूर्ध्वभूमिकं रूपमधरभू
मिकेन चक्षुषा [illegible]॥ विज्ञानं च ऊर्ध्वं न चक्षुषः रूपं तु॥ अस्य रूपं च कायस्योभे च सर्वतः॥ अस्येति अनन्तरोक्तस्य चक्षुषो वि
ज्ञानस्य रूपस्य॥ सर्वतो विषय ऊर्ध्वमधः स्वभूमौ च॥ कायस्य चास्य रूपस्य च विज्ञानं सर्वतो भवतीति॥ अनियतं मनस्तु भवतीति यथा चक्षुः चक्षु
वा नियमितं न कायस्याधरं चक्षुः चक्षुःस्वभूमादिना॥ नैवं नियमितं मनः॥ अत आह॥ पंचभूमिकं पि कायसर्वभूमिकानि मनआदीनि
भवन्तीति मनो धर्मो मनोविज्ञानानि सर्वभूमिकानि कामावचरादि यावद्भवाग्रिकाणि॥ तद्यथा कामधातूपपन्नो यदि कामावचरान्मनसोऽनन्त
रं कामावचरमेव कामावचरं धर्मालम्बनं मनोविज्ञानमुत्पादयति॥ सर्वाण्यपि कामावचराणि॥ यदि प्रथमध्यानभूमिकाद्यावद्भवाग्र
भूमिकादुपपत्तिकात् समापत्तिकाद्वा मनसोऽनन्तरं कामावचरं तथैव मनोविज्ञानमुत्पादयति॥ मनस्कृतः स्युः [illegible] कामावचरा
णि स्युस्तथैव तद्विज्ञानमुत्पादयति॥ धर्मास्त्वालम्बनं प्रथमध्यानभूमिका यावद्भवाग्रभूमिकाः॥ धर्मास्तत्र स्युः [illegible] पूर्ववत्॥ ७

ऋतिवर्म
का ३

त्योपनिश्रकुशलाः॥ गेहमुपनिषदस्या इति। ये क्लिष्टाः। गेहोपनिषदः इति। गेहं तृष्णेत्यर्थः॥ इह गेहसौमनस्यादि कस्यचिद्धर्मे न लभ्यते वा अशक्यं ज्ञायते प्रव्रज्यां वा
तिलपनिश्रितानि नैष्क्रम्याश्रितानि॥ सौमनस्यादय इति। गेहाश्रितानि नैष्क्रम्याश्रितानि सौमनस्यानि गेहाश्रितानि नैष्क्रम्याश्रितानि दौर्मनस्यानि गेहाश्रितानि नैष्क्रम्याश्रिता उप
क्षाः॥ नैष्क्रम्यं सास्रवानास्रवमार्गः॥ ध्यानं संसारान्नैष्क्रम्यं तेनान्यमित्युपपन्नम्॥ यत्र कः कस्य च चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्य उत्पद्यते सौ
मनस्यं नैष्क्रम्याश्रितं नैष्क्रम्यालम्बनमित्यर्थः॥ नैष्क्रम्यानुकूलमिति वा॥ एवं यावन्मनः प्रतीत्य धर्मानुत्पद्यते॥ सौमनस्यं नैष्क्रम्याश्रित
मिति॥ तथा चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्य उत्पद्यते दौर्मनस्यं नैष्क्रम्याश्रितं एवं यावन्मनः॥ तथा चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्य उत्पद्यते उप
क्षा नैष्क्रम्याश्रिता॥ एवं यावन्मनः नैष्क्रम्यं प्राप्स्यामीति कस्यचित् सौमनस्यं॥ न नैष्क्रम्यं प्राप्यमयायत्तं किं यतनं इति कस्यचिद्दौर्मनस्यं॥ क
स्यचिन्नेत्युपेक्षा। यापेक्षा तस्य रूपादिषु भवति॥ अयं अपरः पुनर्नाक्रान्तिरिति सांक्लेशिकाः॥ विज्ञानं विषयं प्रति विज्ञप्तिरित्यादिति॥ विज्ञानं विषयं प्र
तिविज्ञानं किं तत् चक्षुः रूपं प्रत्युपलब्धिप्रायः॥ नापि विज्ञानादन्यद्रूपदर्शनं शब्दश्रवणं वास्तीति॥ ननु रूपदर्शनं शब्दश्रवणं ग्रहणम
मिति चेत् विचार्यमाणं लक्षणग्रहणं च विज्ञानमेव ततो नान्यद्भवति॥ तस्माच्चक्षुः रूपं च प्रतीत्य विज्ञानं यत् तत् संप्रयोगवान् स्पर्शोपलब्ध्याधिपत्यम
कं तद्वत्तद्भवति॥ नान्यत्राधिपत्यमस्मादिति प्राप्तम्॥ मनसः पुनः सर्वार्थोपलब्धाविति॥ स्वार्थोपलब्ध्याधिपत्यादित्यत्र भवति मनसः स
र्वार्थोपलब्धाविति वचनं धर्मधातावसर्वार्थधर्मस्य लायत्वात्॥ व्याख्यातं चेतस्य न स्मात्॥ ननु चार्थे नामध्याधिपत्यमिति॥ इत्येवं प्रतीत्य वि
ज्ञानस्यास्यास्तीति वचनात्॥ अधिकं हि प्रभुत्वमाधिपत्यमिति॥ अधिकः प्रभुः नाधिपतिस्तस्य भावः आधिपत्यमिति॥ सर्वरूपोपलब्धौ सामा

६३

त्मकारणत्वादिति॥ नीलपीतादि सर्वरूपोपलब्ध्यो॥ एकरूपस्य चक्षुषः कारणत्वात्॥ ननु रूपस्यैकरूपस्य नीलपीतादिसर्वरूपोपलब्ध्योः का
रणत्वं॥ नहि नीलरूपपीतरूपोपलब्ध्योः कारणं भवति॥ तस्य पटुमन्दताद्यनुविधानाच्चोपलब्धेरिति॥ यस्माद् उपलब्धिश्चक्षुरादिपटुमन्दताम
नुविधत्ते॥ तद्यथा पटुनि चक्षुषि पट्वी तदुपलब्धिः॥ मन्दे मन्देति॥ आदिशब्देन॥ कुशलाकुशलसुखवेदनावेदनाद्यनुविधानं॥ अ
कुशलमनसि अकुशलोपलब्धिः॥ कुशलस्य कुशला॥ सवेदनस्य सवेदना॥ अवेदनं चावेदनेति॥ न रूपस्य पटुमन्दताद्यनुविधत्ते उ
पलब्धिः स्फुटता॥ तद्विपर्ययादिति॥ तस्माच्चक्षुरादीनामाधिपत्यमर्थवत्त्वं न रूपादीनां॥ कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रियपोषणप्रसाधनं॥ कायेन्द्रियस्य
लावं स्त्रीपुरुषेन्द्रियस्पृष्टव्यविज्ञानजनकत्वात्॥ अतः स्त्रीपुरुषेन्द्रियस्य स्वलावकायेन्द्रियवत् बोधमेघ चक्षुरिन्द्रियवत् स्मृतेरिति स्वत
त्यादिप्रासादेषु॥ स्मृतिप्रायः पुरुषाणि प्रायो विपर्ययं॥ तदेवं मतिसत्त्वविकल्पं जनयत् स्त्रीपुरुषेन्द्रियस्याधिपत्यं॥ निकायसभागस्थि
तौ॥ जीवितेन्द्रियस्याधिपत्यं॥ नतु वैलक्षिकत्वात्॥ निकायसभागसम्बन्धे॥ तथा मनस उपाधिपत्यं॥ संक्लेशव्यवदानानामिति॥ अत एवं लाभिके
४सांक्लेशिकम्॥ तथा हि तेनेति विकल्पः॥ तथा हि रागादिः श्रद्धादिः श्रद्धाध्यविक्षेपणं लौकिकमार्गगतेषु गोत्रभूवाद्यतो निर्वेधभागीयादिगतेषु
तदेवं व्यवदानेऽपि तथा श्रद्धादीनां प्रत्येकमाधिपत्यमुक्तं भवति॥ ॥
निर्वाणाद्युत्तरोत्तरप्राप्तिन्मोऽधिपतयस्तथा॥ अनाज्ञातमाज्ञास्याम्याऽऽज्ञाऽऽज्ञातावीन्द्रियाणि च॥ ४ ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] नवद [illegible] ॥ न [illegible] वक [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

ऽथ॥ एकाकानां सूत्राणां सूत्रांतर्दा नस्य द्वाक्यं विभज्य [illegible]॥ [illegible] नवकानां नानासूत्राणां [illegible] एकाकानां सूत्र[illegible]ण्याम्॥ द्वि
यादि [illegible] एकानां सूत्राणां [illegible] ॥ एकानां [illegible] विनष्ट [illegible] ॥ नवेदं॥ [illegible] नवछि द्व
[illegible]॥ [illegible] नविदं [illegible] वाच्यं [illegible]॥ [illegible] नानासूत्राणां [illegible] कथयति कि [illegible] यच्चागम
मानयति॥ [illegible] मानीति विस्मृत [illegible] सर्वे [illegible] नसर्को [illegible] मानुपदन॥ सर्वो [illegible] नसर्को [illegible]॥
[illegible] नवदानी [illegible] नानां [illegible]॥ [illegible] मानि [illegible] ति॥ नदंष्ट्रा [illegible]॥ [illegible] मनानासूत्र [illegible]
[illegible] यप्रकृत्य [illegible] कृत्वा यस्य मानी [illegible] ति॥ कथं [illegible] मानिति [illegible] क्रियाहि॥ कतमानि [illegible] क्रियं
[illegible] क्रियं॥ [illegible] नामिन्द्रिया [illegible] कृत्वा [illegible] कृत्वा [illegible]॥ ततस्कनूतवम् [illegible] नानाम [illegible]॥ ततस्कनूतनेम [illegible]
[illegible]॥ ततस्कनूतने [illegible] मानूसार्त॥ ततस्कनूतने [illegible] मानूसार्त॥
[illegible] नन्द्रियम [illegible] नमिमां प्रगी [illegible] मितां [illegible]॥ यस्यमा
[illegible] क्रियाहि [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] यप्रकृत्य [illegible] कृत्वा यस्यमा
नीस्यात [illegible] नित्ता [illegible] विवर्जति॥ [illegible] कोद्वसंग
[illegible] मिति [illegible]॥ [illegible] तथाहि [illegible]

अभिधर्म
कोश

यथा ऽपटुचक्षुर्न बलवच्चक्षुर्विज्ञानमनुविधत्ते॥ तद्रूपावस्थां॥ तथा हि चक्षुषि अनुगृहीते उपचयापन्ने॥ तद्वीतरागमध्यं मत्स्यानां च चक्षुर्विज्ञा
नमविकारमुपलभ्यते॥ न तु सर्वथा रूपमुपलभ्यते॥ रूपवर्णनानुगृहीतमवलिप्तकं चक्षुषि चोपहतं कामलव्याधिना तिमिरोपघातेन पीतदर्शनं आ
कं॥ करकामलादिदर्शनमपि प्रवर्त्तते॥ तथा पटुनि रूपे नयनमन्दे चक्षुषि मन्दं चक्षुर्विज्ञानमुपलभ्यते॥ एवं मन्दरूपे चक्षुर्यद्यपि पटुतरमप
टु चक्षुर्विज्ञानमुपलभ्यते॥ तथा हि जातिस्वभावेन पटुनि गृध्रचक्षुषि मन्दमपि वर्णरूपमनेकयोजनविप्रकृष्टमपि चक्षुर्विज्ञानमुपलभ्यते॥ एवं मन्द
रूपे चक्षुर्यद्यपि पटुतरं चक्षुः चक्षुर्विज्ञानमुपलभ्यते॥ तथा हि जातिस्वभावेन पटुनि गृध्रचक्षुषि मन्दमपि वर्णरूपमनेकयोजनविप्रकृष्टमपि चक्षु
र्विज्ञानमुपलभ्यते॥ एवं पूर्ववत् श्रोत्रादीन्यपि योज्यानि॥ असाधारणत्वाच्चेति॥ अनन्यार्थप्रयोजनत्वात्॥ असाधारणत्वाच्च॥ अन्यार्थप्रयोजनत्वाभावात् तद्वृ
त्तिना तेन व्यपदिश्यते॥ असाधारणत्वमेव तु व्याचष्टे आह॥ कथमसाधारणत्वमित्यादि॥ अन्यचक्षुर्विज्ञानस्याश्रय इति॥ अन्यसन्तानविज्ञानस्याश्रयः॥
तेन च निर्दिश्यते तद्वृत्तिचक्षुरादिभिः चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानं॥ न रूपादिभिः रूपविज्ञानं यावद्धर्मविज्ञानं॥ यथा तज्जीवं शब्दायमानं तद्वृ
त्तिः साधारणत्वात्॥ तानि तज्जीयवान्तं यथा निर्देशः॥ आलोकं तज्जीवं शब्दायमानं तद्वृत्तिं तदुपदृष्टं शब्दं आग्रामं तद्वृत्तिं वा॥ दृष्टं हि परहस्तादिना य
स्यापि कारणीभवति॥ एवं चक्षुरादिभिः चक्षुरादिसंज्ञकं तस्यापीति साधारणत्वात्॥ न तानि निर्देशक्रियायां॥ असाधारणानि तु तज्जीयवाचकानि निर्देशार्थं॥
तद्यदि तापि दृष्टं त्वं॥ अपि खलु चक्षुरिव विज्ञानं सत्त्वाख्यं सत्त्वसंख्यातत्वात्॥ रूपं त्वसत्त्वसंख्यातमपि॥ चक्षुषो विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं
तत्स्वकारणत्वात्॥ चक्षुषि विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं सर्वदा स्वविषयेन तासां प्रयुक्तस्य विज्ञानस्य चक्षुरनन्तरभावाद् यथाप्रवृत्तत्वात्॥ चक्षुषा

विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं सत्त्वसंख्यातस्यैव स्वाभिलाषात्॥ चक्षुर्विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानं॥ तत्संप्रयोगित्वात्। सत्त्वायाश्च सत्त्वाख्या वेदनाद्य॥ च
क्षुर्वा परिच्छिद्यमानत्वात्॥ एवं श्रोत्रादिषु योज्यं। तद्वत् चक्षुरादिति न विज्ञानं निर्देशः स्यात् अनन्यत्वादिति॥ एवं तृतीय चतुर्थ
ध्यानभूमिकं न चक्षुर्वा परस्परतायाश्च॥ ४७ ॥

न कायस्याधरं चक्षुः ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः। विज्ञानं चास्य रूपं तु कायस्यास्य च सर्वशः॥ ४८ ॥

न कायस्याधरं चक्षुरिति॥ अधरभूमिकमित्यर्थः॥ स्वभूमिकमूर्ध्वभूमिकं वाल्पं तु न भवति॥ पंचभूमिकानि हि कायचक्षूरूपाणि॥ कायश्च
शरीरं॥ एतानि कायादीनि पंचभूमिकानि कामावचराणि प्रथमध्यानभूमिकानि यावच्चतुर्थध्यानभूमिकानि आरूप्यधातावभावात्॥ द्वितीयभूमि
कं चक्षुर्विज्ञानमिति॥ कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च॥ तयोर्वितर्कविचारसहभावाच्चक्षुर्विज्ञानस्य द्वितीयादिष्ववितर्कविचारत्वात्॥ ऊर्ध्व
रूपं न चक्षुषः ऊर्ध्वभूमिकं रूपं चक्षुषो विषयो भवति॥ ऊर्ध्वभूमिकस्य सूक्ष्मत्वात्॥ स्वभूमिकं त्वधरभूमिकं चाल्पं तु न भवति
रूपं न चक्षुषः ऊर्ध्वमिति॥ अधरभूमिकं रूपं चक्षुषो विषयो भवति॥ ऊर्ध्वभूमिकस्य प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं न भवति॥ स्वभूमिकम
विज्ञानं च॥ किमूर्ध्वं न चक्षुषः पुनरपि प्रकृतं॥ कामावचरस्य चक्षुषः अधरभूमिकस्य प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं भवति॥ प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षु
षः स्वभूमिकं चाल्पं तु ज्ञानं भवति॥ कामावचरस्य चक्षुषः स्वभूमिकं कामावचरमपि चक्षुर्विज्ञानं भवति॥ प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षु
षः अधरभूमिकं चाल्पं तु ज्ञानं भवति॥ कामावचरस्य चक्षुषः स्वभूमिकं कामावचरमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति॥ कामावचरं तु चक्षुर्विज्ञानमस्य न भवति॥ ननु चाक्षुमधरभूमिकमल्पं तु ज्ञानमि
षः प्रथमध्यानभूमिकमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति॥ कामावचरं तु चक्षुर्विज्ञानमस्य न भवति॥ ननु चाक्षुमधरभूमिकमल्पं तु ज्ञानमि
षः प्रथमध्यानभूमिकमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति॥ कामावचरं तु चक्षुर्विज्ञानमस्य न भवति॥

स्मृतिधर्म का० ६

ध्रियका ४ षण्ढपण्डका ४ ॥ तथा स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभावात् ॥ षण्ढपण्डकानां पुन ४ क ४ प्रतिविरोधश्च ४ ॥ षण्ढका ४ स्वभावतानि ४ स्त्रीपुरुषेन्द्रिया ४
पण्डका उपक्रमस्य अपहतेन्द्रिया ४ ॥ विनयकं तु पण्डका ७ वपंचपञ्चकं ॥ प्रकृतिपण्डक ४ ॥ ईर्ष्यापण्डक ४ पक्षपण्डक ३ ॥ आसेकपण्डक ४ ॥ लू
नपण्डकश्चेति ॥ तत्र प्रकृतिपण्डक ४ षण्ढ एवोक्ताः प्रागुक्त ४ ॥ यस्य हि प्रकृत्या व्यंजनं नास्ति ॥ स प्रकृतिपण्डक ४ ॥ तथा ईर्ष्यापण्डका ईर्ष्यकं ॥
लूनपण्डका हि तावदिन्द्रियच्छेदात् ॥ इन्द्रियविकलत्वेऽपि स्फुट ७ ष ४ ॥ पक्षपण्डकादयस्त्विन्द्रियाकर्मण्यत्वेन तद्विकला ७ वा ॥ इन्द्रिय
कर्मण्यत्वकालेऽपि तद्विकला इति व्यवस्थाप्यन्ते ७ वा ॥ तदिन्द्रियकर्मण्यत्वस्य पुरुषस्य स्वविरोधाजनकत्वाच्च ॥ इन्द्रियसद्भावानां
कानि स्वरूपं समवसेयं षण्ढपण्डका इति पृथक्का ३ ४ ॥ अन्यथा हि विनयवदिहाप्यालिधर्मपण्डका इत्युक्तं पंचपञ्चकं नन्तु ॥ उत्पन्नव्यञ्जनास्तद्वि
कला ४ ॥ स्थानभ्रंशो वैकल्यादल्पस्वरूपतुल्यवैकल्याच्च ॥ अपगतव्यञ्जनास्तद्विपर्ययका ४ ॥ षण्ढस्तद्विकला ४ पण्डका ४ ॥ उपक्रमवैक ६२
ल्यादुत्पन्नव्यञ्जनाश्च तद्विकला ४ स्थानभ्रंशो वैकल्यात् ॥ अल्पस्वरूपतुल्यवैकल्याच्चेति ॥ तथा समन्वयादीनि न भवन्ति ॥ तेषामसंव
राहित्वात् षण्ढपण्डद्विधाकृतीनां ॥ षण्ढ अदीनां तु नष्टमन्मानकर्म ॥ अल्पापकानां लिङ्गित्वात् ॥ किन्तर्हि स्त्रीपुमान् दृष्टिश्चेति वचनात्
वचनात् स्त्रीपुरुषयोरेव तु तानि भवन्ति ॥ तत ४ संस्काराधिपस्त्रीपुरुषेन्द्रियया ४ ॥ समन्वयफलप्राप्तिवैनाश्यानि चेति ॥ समन्वयलि
विध ४ प्रातिमोक्षसमन्वयाश्च न समन्वयाः ॥ अन्यसमन्वयसमन्वयश्च तयोरपि समन्वयान भवति ॥ किमङ्ग सर्वे ४ ॥ सम्यक्त्वाच्च कर्मेति वचनात्
७ वच स्थानात् तत्पश्चादि फलप्राप्तिकामादि वैनाश्ये अन्तरायो न संभवति ॥ स्त्रीपुरुषयोरेव तु भवतीति ॥ अतात्य वदान्यपि स्त्रीपुरुषद्वि

ग्रहणाधिपत्यमिति॥ २ ॥ निकायस्थितिसंक्लेशव्यवदानाऽऽधिपत्यतः॥ जीवितं वित्तिश्रद्धादिपञ्चकेन्द्रियता मताः॥ ३ ॥
निकायसभागसम्बन्धसन्धारणतयेति॥ जीवितेन्द्रियस्य निकायसभागस्य स्थितौ निकायसभागसम्बन्धस्याधिपत्यं व्यवस्थाप्यते॥ निकायस
भागसन्धारणे चाधिपत्यं जीवितेन्द्रियवशेन तदृद्धिमवस्थानात् मनइन्द्रियस्य पुनर्भवसम्बन्धे इति॥ कथं मनः पुनर्भवसम्बध्नाति॥ जीवितेन्द्रि
यावदस्याविच्छेदः॥ जीवितेन्द्रियस्य स्वकर्मना तद्वद्व सम्बन्धं॥ मनइन्द्रियस्य तूपपत्तितर्वपि॥ समानकालत्वं जीवितेन्द्रियेण निकायसभाग
नं सम्बन्धनेकत्वानामिति॥ मनइन्द्रियं तु भिन्नकालमपि पुनर्भवसम्बन्धनेकत्वानामिति वशित्वानुवर्तनमिति॥ चित्तस्य वशित्वमनुव
र्तत॥ लोकश्च धर्मावायत्तश्च एकं चित्तेनायं लोको नीयत इति विस्तरः॥ गाथायामप्युक्तं॥ चित्तेन नीयते लोकश्चित्तेन परिकृष्यते॥ एक
धर्मस्य चित्तस्य सर्वे धर्मा वशमनुगच्छन्तीति॥ आगमदीनोऽतदनुशयीत्यादिति॥ तत्र सुखादिषु अनुशयितुं शीलमस्या आलम्बनतः॥ सम्प्र
वणता वा तच्छ्रमतदनुशयीनानागमदयः। तेषां वशतदनुशायित्वं तस्मादिति॥ यस्मात् एकं सुखायां वेदनायां रागमनुशेत इति॥ दुःखा
यां द्वेषः। अदुःखासुखायां मोह इत्युक्तमिति॥ तर्हि व्यवदायत इति तेन विशुध्यतीत्यर्थः॥ तदेवं संक्लेशविशुद्धावर्थश्रद्धादीनामाधिपत्यमुक्त
मिति॥ व्यवदानेऽपि सुखादीनामाधिपत्यमित्युपपन्नमिति न केवलं संक्लेशे सुखादीनामाधिपत्यं किं तर्हि व्यवदानेऽपीत्यपि शब्दस्यार्थः॥ आ
ह धार्मिकाः कश्चिदेवमाह॥ व्यवदानेऽपि तेषामाधिपत्यमस्तीति आगमं मानयति॥ यस्मात् सुखितस्य चित्तं समाधीयत इत्युक्तं सूत्रे॥ इ

सुखितवर्म
काला

वाकायनवाज्ञात्वंय धसाहचनेति निकायिकी ॥ या उपघातिका पंचन्द्रियाश्रया वेदना तद् दुःखेन्द्रियमित्युक्तं ॥ सुखं तमानतिति ॥ अत
न्द्रियमित्युक्तं वर्त्तत ॥ कायिकीति च ॥ सातेति गृहस्थसातावानित्यर्थः ॥ तदस्तदुःखं तवति ॥ तस्य दुःखेन्द्रियं या या सनु ग्राहिकापंचन्द्रियाश्रया
वेदनेति ॥ ध्यानस्तीयतृतीये तसौमनस्येन्द्रियमिति ॥ तृतीयध्याने सेनानुग्राहिका वेदना सुखेन्द्रियमिति व्यवस्थाप्यते ॥ कस्मात्तृतीयध्य
ानाद्यत्तत्तस्मैतरकायिकी ॥ १ ॥

अन्यत्र सा सौमनस्यं मनसा सा चैतसी पुनः ॥ दौर्मनस्यं उपेक्षा तु मध्या उभयविकल्पनात् ॥ ८ ॥

अन्यत्र आह ॥ नहि तत्र कायिकी वेदनास्ति ॥ पंचविज्ञानकायाभावादिति ॥ तृतीये ध्याने कस्मान्नात सौमनस्येन्द्रियं ॥ अत आह ॥ तृतीयध्
याने प्रीतिवीतरागत्वात् ॥ सुखेन्द्रियं भवति ॥ न सौमनस्येन्द्रियं ॥ सातत्वाविशेषे च युक्तं ॥ न प्रीति नसे पहत बाकाव स्वात् ॥ तथाहि सूत्र
उक्तं प्रीतिविरागाच्च उपेक्षको विहरतीति ॥ विहरतस्य यावत्स्मृतिमान् सुखविहारी ॥ तृतीये ध्याने प्रपकोपेक्षा विहरतीति ॥ सौमनस्यं स्याच्च प्री
तिरिति चेत् ॥ अत आह ॥ प्रीतिर्हि सौमनस्यमिति ॥ अन्यत्र सातावैतसी पुनर्दौर्मनस्यमिति ॥ उपघातिका चैतसिकी वेदना दौर्मनस्यं ॥ उपेक्षा तु
मध्येति ॥ उपेक्षेन्द्रियं तु या नसा वेदना ॥ नैव सातानासातेत्यर्थः ॥ उभयमिति ॥ उभयी या च स्याच्च सा ॥ उभयी कायिकी चैतसिकी चेत्यर्थः ॥ अ
विकल्पनादिति ॥ अविकल्पिकत्वादविकल्पनाभावादित्यर्थः ॥ प्रायेण हि ग्रहणस्तामाचिन्ता विपाकजप्रीतिरित्येवमादिवर्ज्य नार्थाने तु कायकमिति ६८

न्तु कायिकं स्पर्शनद्रव्येन्द्रियं विकल्पनाद्रव्यं ॥ किं कारणमिति चेत् ॥ विषयपदार्थ [illegible] नाम स्पर्शन [illegible] इति ॥ प्रकीर्णकं [illegible] विकल्पनाम त्वक्

मा विषयपदार्थ नव कायिक [illegible] द्रव्य [illegible] ॥ [illegible] वाचिकेन्द्रियस्वत्वन [illegible] ॥ तथा कायिक चैतसिक [illegible] स्पर्शनद्रव्य [illegible]

न्द्रियत्वन [illegible] पृथक् त्वम [illegible] द्रव्येन्द्रियं मानसं [illegible] ॥ द्रव्येन्द्रियं दामनस्येन्द्रियमिति ॥ उपकारकत्वं नमन वान [illegible] विक

त्वयग [illegible] नाति [illegible] कायिक [illegible] चैतसिक [illegible] ज्ञानस्यान्तिके [illegible] ॥ तस्मात् कर्मेन्द्रियं क्रिया [illegible] द्रव्यत्वं नाम [illegible]

[illegible] इन्द्रियमिति ॥ [illegible] कायिकं [illegible] ॥ [illegible] कायिकं [illegible] ॥ [illegible] चैतसिकं ॥

वेदि कायिकं [illegible] चैतसिक ॥ [illegible] द्रव्य [illegible] कायिकं [illegible] ॥ [illegible] चैतसिकमिति ॥ उपका

[illegible] विकल्प [illegible] ॥ [illegible] विकल्पानामि ॥ [illegible] उपकार [illegible] उपकारा [illegible] ॥ विकल्पनानु [illegible]

[illegible] ॥

ह् [illegible] वना [illegible] मनस्तत्रयम् ॥ [illegible] विनद्रव्य [illegible] वाचिन [illegible] ॥ ९ ॥

ह् [illegible] वना [illegible] ॥ [illegible] वना [illegible] ॥ [illegible] वना [illegible] ॥ [illegible] सत्वमा

[illegible] ॥ [illegible] स्पर्शानीन्द्रियं ॥ [illegible] वनामा [illegible] इन्द्रिय

मनस्य प्रकार [illegible] ॥ [illegible] ॥

अभिधर्म
कोश

गच्छकादि ग्रहणं क्रमशश्च वर्ण्यमानं समुद्रदिवलक्ष्यनगरथापर्वतनदीनद्यादिग्रहणं। अणुवृक्षाद्वनीति॥ अहास्विदतुल्यातुल्यस्येति॥ डा
कादुल्लादिदर्शनं पश्चतुल्यस्य॥ वालाग्रपर्वतादिदर्शनेऽतुल्यस्य प्रतिपाय॥ उन्मिषितमात्रे धावति नक्रमदर्शनस्यासन॥ एवं पश्यन्धावति
विस्फुरन्॥ कदाचिद्दल्पीयांसः यदा महाकायं दृष्ट्वा भ्रमति॥ कदाचित्समाः यदा प्रथमपनमाद्य समप्रमाणं कस्यचित्कायं दृष्ट्वा भ्रमति॥ कदाचि
द्भूयांसः यदा स्वघनकायं दृष्ट्वा भ्रमतीति॥ क्षणादौ पुष्पवदवस्थिताः॥ कालक्षणोनक पुष्पवदवस्थिताः॥ एकतालावस्थिता भूयस्त्वं॥ लक्षणोत्पन्ना
वस्थिता भूमिकः पश्चोत्पन्न यद्वृद्धपत्रपश्चात्कालं गच्छतमिवेति॥ लक्षणकदुत्पन्नवस्थिताः॥ रथप्रत्ययनमादय॥ घ्राणादुत्पन्नघ्राणाना सा
पूर्वं॥ मालावदवस्थितानीति॥ मध्युल्लननसमयं क्रमावस्थितानीति॥ वालाग्रमात्रं किलेति॥ आगमसूचनार्थः किलशब्दः॥ असद्धर्मपक्षम
किलेति कर्म्मसामर्थ्याद्वा विसदृशस्यादिति॥ किलशब्देनारूचिं सूचयति॥ संचिताश्रयालम्बनत्वादिति संचिताश्रयत्वात् संचितालम्बन ऊ१
त्वाच्चाचत्वारस्याश्रयातीतत्वमिति॥ अतीतं वस्तु वर्त्तमानं॥ अनागतं वाच्यतभूमिः यस्मात्पञ्चविज्ञानकाया भूमिन्द्रियाश्रयाः॥ चक्षुरादीन्द्रि
याश्रया मनोभूमिन्द्रियाश्रयाश्च॥ तस्माच्चतुष्कोटिकं सूत्रितं॥ प्रथमा कोटिश्चक्षुरिति॥ चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुराश्रय एव न समनन्तरप्र
त्ययतायेव॥ नहि चक्षुश्चित्तचेतसिकं॥ चित्तचेतसिकं चनमा उत्पन्नाः समनन्तरभूमिचसमनन्तरप्रत्ययत्वमेव॥ द्वितीया कोटिः सम
नन्तरातीता श्चेतसिकाधर्मिणा॥ तत्समनन्तरतायेवनाश्रयतायेव॥ य एव षष्ठाश्रयाविज्ञानस्य षष्ठचक्षुरादयो मनः पर्यन्ताचात्मानु
नीयासमनन्तरातीतं मनः॥ उत्तलक्षणप्रमुक्तत्वाच्चतुर्थी उक्तनिर्मुक्ता धर्माः॥ कोटिद्वयमुक्ता विप्रमुक्ताः समस्तादयः॥ एवं यावत्काय

विज्ञानस्य स्वमीन्द्रियं वक्तव्यमिति ॥ यत्पुनरत्र विज्ञानस्याश्रयत्वेन समनन्तरप्रत्ययत्वेनापि मनस्तच्चतुष्कोटिकं ॥ प्रथमा कोटिः ॥ अत्र
द्वितीया समनन्तरातीताश्चैतसिका धर्मधातुः ॥ तृतीया समनन्तरातीतं मनः ॥ चतुर्थी कोटिरुक्तनिर्मुक्ता धर्मा अनागतं च मनस्तदपि वक्तव्यं ॥ मनो
विज्ञानस्य पूर्वोत्पादकत्वादिति ॥ यन्मनो विज्ञानस्याश्रयत्वेन समनन्तरप्रत्ययत्वेनापि मनस्तत्पूर्वोत्पादकं ॥ यत्तावदाश्रयत्वेन समनन्तरप्रत्य
यत्वेनापि मनस्तदुक्तमिति ॥ मनस्तावदवश्यं समनन्तरप्रत्ययः ॥ स्यात्समनन्तरप्रत्ययत्वेन नाश्रयत्वेन समनन्तरातीताश्चैतसिका धर्मधातुः
रूपचक्षुरादीनामाश्रयभावः स्पष्टत्वात् ॥ ४४ ॥

तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुरादयः ॥ अतोऽसाधारणत्वाच्च विज्ञानं तैर्निरुच्यते ॥ ४५ ॥

तद्विकारविकारित्वादिति विस्तरः ॥ तेषां चक्षुरादीनां विकारस्तद्विकारः तद्विकारेण विकारः ॥ तद्विकारविकारः ॥ स एषामस्तीति तद्विकारवि
कारीणि विज्ञानानि तद्भावः ॥ तद्विकारविकारित्वं ॥ तस्माच्चक्षुरादय एवैषामाश्रया भवन्त्यर्थः ॥ अनुग्रहोपघातपटुमन्दतानुविधानादिति च
क्षुरादीनामनुग्रहादिभिरनुग्रहं यान्तीति उपघाते चक्षुरादिविज्ञानान्यनुविदधति ॥ समस्त्वास्वादात्सदः स्वासादाच्च ॥ यथाक्रमं पटुमन्दतां
चैतेषामनुविदधति पटुमन्दतास्वादादतावगम्यते चक्षुरादिविकारेण विज्ञानविकारो भवतीति ॥ ननु च पटुनिरूपपटुचक्षुर्विज्ञानमु
त्पद्यमानं दृश्यते ॥ मन्दं मन्दमिति ॥ तेषां चक्षुरादीनां ॥ यद्यपि रूपस्य पटुमन्दता चक्षुर्विज्ञानमनुविदधीत ॥ विधुतावस्थायां चक्षुर्

अभिधर्म
कोश

...नाम स्फुटार्थायामभिधर्मकोशव्याख्यायां धातुनिर्देशो नाम प्रथमं कोशस्थानं ॥ ० ॥ [illegible] ॥

चतुर्ष्वर्थेषु पञ्चानामाधिपत्यं द्वयोः किल । चतुर्णां पञ्चकाष्टानां संक्लेशव्यवदानयोः ॥ १ ॥

उक्तानीन्द्रियाणीति प्रथमस्य द्वितीयस्य च कोशस्थानस्य सम्बन्धप्रतिपादनार्थं दर्शयन्नाह । उक्तानीन्द्रियाणीति प्रथमकोशस्थाना-
नुसारेण । यस्माच्चक्षुरादिकमिन्द्रियमित्युक्तं तस्मादिदमायातमिति सम्बन्धः ॥ कोऽयमिन्द्रियार्थ इति ॥ वैयाकरणपक्षेण तावदिन्द्रियश-
ब्दार्थं व्युत्पादयन्नाह ॥ अत एव प्रश्नयति ॥ कः पुनरिन्द्रियार्थ इति ॥ इदि परमैश्वर्ये इति पठ्यते ॥ तस्य धातोरिन्दन्तीतीन्द्रियाणी-
ति रूपं द्रष्टव्यं ॥ कथं कृत्वा इन्दन्तीति इन्द्राणि न प्रत्ययको धातुरिदिः ॥ इन्द्रा एवेन्द्रियाणीति स्वार्थे घप्रत्ययः ॥ अथवा इन्दन्ती-
तीन्द्रियं । बहुत्वादुपक्रमवचनेन तु क्रान्तानिर्देशः ॥ इन्दन्तीतीन्द्रियाणीति ॥ तस्मादिन्दन्तीत्यस्य शब्दस्य इन्द्रियमित्यादेशः ॥ कथ-
मवगम्यस्य तावत् ॥ तिशब्दस्य पादेशः ॥ तेन नैरुक्तेन विधानेन इन्द्रियमिति भवति ॥ तद्यथा कुत्रचन इति वैयाकरणैर्हि कृतं तस्या-
त्रीति कुत्रचन इति मत्वर्थीयेन कुत्रचन शब्दान्व्युत्पादयन्ति ॥ नैरुक्तेनाप्येवमाह [illegible] कुत्रचानित्यादिति नैरुक्तेन न्यायेन साध्यन्ते ॥ तद्धि-
हापि द्रष्टव्यं ॥ यदि हि वैयाकरणेन लक्षणेनेन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति व्युत्पाद्यते ॥ आधिपत्यार्थ इन्द्रियार्थ इत्याधिपत्यार्थेन व्याख्यात ॥ त-
स्मादिदमिन्द्रियशब्दस्य व्युत्पत्तिर्न द्रष्टव्येति ॥ [illegible] विषमपतिवर्णनादिति ॥ [illegible] ॥ तथा ६१

दिव्याघ्रादिजन्तुविषमवनविवर्जनात्॥ ससंप्रयोगयोनिनिमित्तचेतनिकयाः॥ रूपदर्शनशब्दश्रवणयोरध्यात्मिकं चक्षुः पञ्चधातिरथ अग्रंशूरध्मगी
न्यादिवेलाधिकानां सिद्धाः॥ मनालोचनविरुद्धपलक्षणयादर्शनश्रवणयानमाधनपकानधस्वचक्षुरथ अग्रयानाधिपत्यं॥ ज्ञालस
वरुमलायां पूर्ववदिति॥ प्राणादीनां सत्वानां स्वकाकजपत्वात्॥ स्वकाकात्मलावत्वादिप्रयर्थः॥ गेकवडीकानाहानपविलोगादिति॥ गे प्रो
दसादिति स्कस्पनिलोगादिति॥ गे प्राणादिति स्कस्पनिलोगादिति॥ कथ्यं गन्धस्य कवडीकाराहानत्वं॥ नासिकया गन्धग्रसव्यवच्छेदनकवडीक
नधात्॥ कथं स्पृष्टव्यस्य कवडीकाराहानत्वं॥ कायेनस्वानात्पं आदिकस्पृष्टव्यस्य नामकपमूरव ग्रसव्यवच्छेदनकवडीकनधात्॥ द्वयोः कि
सति॥ किन्तु शब्दः पन्मनमाधानस्वमनमस्यपश्यद्वत्॥ द्वयोनिनिप्रस्पृक मनिसम्बन्धः॥ सत्वलदः स्त्रीपुरुषयोरिति॥ स्त्रीपुरुकानिका
यसलागः॥ पुरुषयोरुपपन्नः॥ नयार्दः॥ सत्वविकल्पश्रुतिस्कनादः संस्थानस्वस्थनस्याचानस्यचान्यथात्वं विरुधपयोरुपर्थः॥ संक्षणप्र
वदानयानिसूपपन्नेश्रुतिर्वाचार्यः॥ १ ॥

स्वसवार्थोपलब्ध्याधिपत्यात् दन्द्रियाणि षट्॥ स्त्रीत्वपुंस्त्वे चाऽधिपत्यात्कायात् द्विपुरुषेन्द्रिये॥ २ ॥

नसत्वसंदविकल्पयानेकनना पिपुरुषेन्द्रियं रूपावचनाध्यां विकल्पसिद्धः॥ विकल्पस्तद्गतश्च सत्वसंदश्रुत्युपलिप्रायः॥ तद्विपक्षयविकल्प
नामिति॥ विपक्षात्र विकल्पाश्च विपक्ष विकल्पाः॥ तत्र स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां विपक्षविकल्पाः॥ कंरुणाद्युपद्युकारस्यव्यंजनाः॥ त

कलित्वसंका
ता

धीतिनाविद्यादीनामिन्द्रियत्वमिष्टमित्यर्थः॥ अत एव तेषामयथानुक्रमः कृतः॥ चक्षुरादीन्द्रियं यावद्बाह्यानीन्द्रियमिति प्रकृतिनिय
त्त्यानाथ्यादिसाधनात्॥ वाचकस्येन्द्रियत्वे तन्नतिकार्यविरोधापत्तेः॥ आगमादौ तु बालकादिनिवर्णिकया चक्षुषा न पाणिपदेषु ति॥ न
त्वचेव चलनकर्तृत्वाति॥ तस्मादिन्द्रियवर्गातिरिक्तत्वात्॥ नवातीन्द्रियं तद्विमृशन्ति॥ जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानस्यैव वचनकर्मवचनमिति॥ पाणिपादस्या
दानविहरणधर्मवत्त्वादिति॥ पाणिरेव हस्तपादान्यत्र वा सन्निकादानमुच्यते॥ पादश्चैव वायन्यत्र वा स्यन्दादिविहरणधर्मिति॥ कर्मान्तरानु
त्पत्तेन्नित्यत्वकल्पितिर्नात्रोक्ता॥ न पाणिपादस्येन्द्रियत्वं॥ उपरागप्रवृत्तौ नामितिसर्पादीनां पाणिपादेनाऽभि॥ अथ च मसामादानविहरणं तद्वदीनपाणि
पादस्येन्द्रियत्वं॥ तेषामप्यस्ति सत्त्वमिति चेन्न॥ साध्यत्वात्॥ यावानपि नेन्द्रियत्वं सर्गतः कृतिरूढ्यनुसरणेन रूपद्रव्यस्य यस्य कस्यचिदाक
र्षणं किं दृष्टं वृद्धाप्रयुक्तानादस्य ग्राहित्वनातं॥ तद्द्रव्यस्य तत्त्वादवस्तुयमपरेणेनेन्द्रियकृतं॥ वायुनान्वागतस्य नयादिति॥ वायुनागतस्य तना
नुविद्रवस्य प्रनेयः॥ वायोरेव गतकर्मस्यान्नपाय्विन्द्रियापत्तेरनुपलम्भात्॥ उपस्थस्यापि नेन्द्रियत्वमानन्दकृतिः॥ कार्येन्द्रियकदर्थीकृ ६१
प्रतुष्येन्द्रियव्यतिरिक्तकल्पितस्य उपस्थस्य नेन्द्रियत्वमानन्दे॥ कार्येन्द्रियकदर्थातस्त्रीप्रत्युषन्द्रियकल्पनाहितम्॥ क्लिष्टं सौख्यमिति वा
क्यार्थः॥ कुत्सनादमाक्षिवर्त्मोत्कृष्टिर्पर्वधामपीति विस्तरः॥ यदिदमर्थाकांक्षानशात् गावत्स्वन्द्रियाणीति नश्यति॥ कदाचित्स्यात्स्ववदन
रधदनकस्य च वरदा॥ कृतिवर्णेन उन्मुक्तनिमम्॥ पर्वधर्माङ्गस्य सन्निसंकल्पविकारात्क्रियायामिन्द्रियत्वं प्रसक्तम्॥ सर्वस्यवाकान्नदरर
तस्येति विस्तरः॥ सर्वस्य वाकान्नदरत तस्य बीजादेः स्वस्वक्रियायां स्वकार्यक्रियायां कृत्वादिलक्षणायामिन्द्रियत्वं प्रसक्तमिति॥ अधिकृतं॥ प

दियस्य यथा प्रत्यक्षकाशास्ति तस्य तत्रेन्द्रियत्वमिष्यते ॥ स च नियमहेतुः पूर्वोक्ता एव स्यात् ॥ तस्मादयुक्तं चक्षुरादीनामिन्द्रियत्वं ॥ ननु चक्षुरादीनामिति विरुद्धत्वादालयमिवाभ्युपन्यास ॥ कृता निर्देशाश्चेति ॥ न हि ज्ञानान्यथा यानुपपत्तिप्रसादाश्चक्षुरादयश्च कायात्क्षीपन्न इन्द्रियं ॥ विज्ञानं प्रति विहिक्रि॰चिति ॥ ॐ विनेन्द्रियस्थिति ॥ न्याय उक्तौ विनमाश्च न कुर्या विज्ञानयोर्हि यश्चक्षुरप्रा ॥ चक्षुरादीना चेत्कुर्यादिति ॥ अप्रमादश्च प्रश्रब्धिश्च निरुपद्रवदर्शं ननु च वेदनायाज्ञ विरुद्धा निर्देशश्चेत्कुर्यात् सुखविषयं वेदनानुभवतीति ॥ वेदना च न नासंहृतिवचनात् ॥ सम्प्रसामान्यं रूपं वेदनाया उक्तं ॥ चक्षुस्तत्त्वविरोधाद्विलागन्नेपत्विहविवक्षितं इति ॥ सुखादीनां कर्तव्या निर्देशो भवति ॥ आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां तर्हि न कर्तव्या यस्मा कालमसौ लक्षणमुक्तं ॥ चक्षुरादीनां चेत्पूर्वकनियमात् ॥ सुखसौमनस्योपेक्षा इह क्रियते ॥ तेषामपि कर्तव्य एव यस्मान्न वक्तव्यसता वत्वं तेषां दर्शयितव्यं ॥ तस्यां चावस्थायां मनानि नयत्याधि ॥ अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियाख्यं लभते ॥ तस्यामवस्थायामाज्ञेन्द्रियाख्या मनस्यामाज्ञातावीन्द्रियाख्यां लभत इति ॥ ६ ॥

दुःखेन्द्रियं त्वसाता या कायिकी वेदना सुखम् ॥ साता ध्याने तृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम् ॥ ७ ॥

स्तेषामवस्थाविरोधाद्दर्शयितव्यमत एवोक्तं सुखादि भवति ॥ सुखादीनामाज्ञास्यामीन्द्रियादीनां च कर्तव्यमिति ॥ असातायां कायिकीवदनेति ॥ असातामिति सातानिरुक्त्यर्थं ॥ कायिकीमिति मानसीति निरुक्त्यर्थं ॥ तत्र कायाश्चक्षुरादयः पञ्च पनमाधारं चयात्मकत्वात् ॥ तत्र कायस्य

[illegible] ॥ यथा जलस्योपलब्धि ७॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible]

कि [illegible] ॥ संग्रह कर्म [illegible] गानक्लित्वं गम्यम् [illegible] काष्ठादि [illegible] यदि [illegible] कर्म [illegible]

[illegible] पृथिवी [illegible] नक्लित्वं गम्यम् ॥ [illegible] कर्म [illegible] नक्लित्वं गम्यम् ॥ यदि [illegible] काष्ठादि [illegible] ॥ [illegible] कर्म

[illegible] नक्लित्वं गम्यम् ॥ [illegible] ॥ [illegible] विकल [illegible]

[illegible] कठिनादीनां [illegible] ॥ यथा [illegible] कठिन [illegible]

[illegible] ॥ यथा [illegible] पृथिवी [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] क्लित्वं गम्यम् [illegible] ॥ एवं [illegible] गम्यम् [illegible]

[illegible] ॥ यस्माद् [illegible] ॥ [illegible]

[illegible] गम्यम् ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ यथा [illegible] ॥

[illegible] ॥ [illegible] ॥ यथा [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ नानल [illegible] क्लित्वं गम्यम् ॥ [illegible]

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥

अभिधर्म
कोश

द्रव्यक उत्पद्यते नातो न्यूनद्रव्यकः ॥ अपरेन्द्रियक इति ॥ अपरमिन्द्रियमस्मिन्निति अपरेन्द्रियः ॥ चक्षुरादिना निरूप्यते ॥ यत्र हि चक्षुः श्रोत्रादि
ना द्रव्यकायेन्द्रियस्य एव विनर्भः ॥ तच्चाग्निवद्वर्तितात्र चक्षुरादीनां ॥ सशब्दाः पुनरपरे ॥ नवद्रव्यकादयः ॥ संघाताः पुनरमी ॥ एकैक
का उत्पद्यमाना यथाक्रमं नवदशैकादश द्रव्यका उत्पद्यन्ते ॥ कायेन्द्रियकः सनवद्रव्यकः ॥ अपरेन्द्रियकः सदशद्रव्यकः ॥ यावत् द्रव्यकः सन्
कादश द्रव्यकः इति ॥ अस्ति हीन्द्रियाविनिर्भागी शब्दः ॥ कायेन्द्रियाद्विनिर्भक्तुं यानयोग्य तत्तदिन्द्रियाविनिर्भागी शब्दः ॥ अपरेन्द्रियाद्यव
र्ण्याः सूर्यते अत्र विनिर्भागी विकृतिः वर्णिकः ॥ कथमविनिर्भागो रूपाणां क्वचिद्दृष्टसंघातः ॥ कठिनत्वं प्राप्ति ॥ कठिनः पृथिवीधातुः ॥ द्रवोऽ
ब्धातुः उष्णस्तेजोधातुः ॥ समुदीरणो वायुधातुः ॥ उत्पत्तिलक्षणसंज्ञा तुल्य नु पेशलत्तं लागलेविरूपमित्याशयः ॥ यद्यप्येतन्नमिति
विलक्षणः ॥ यद्द्रव्यं पृथिव्यादि लक्षणं ॥ यत्र संघाते महाभूतसंघातं प्रलावगत्वं तनु द्रव्यगः ॥ उद्गतमुत्पन्नं ॥ तस्य तत्रोपलब्धिः ॥ तस्य द्र
व्यस्य संघातेऽपलब्धिग्रहणं ॥ सूचीतूलीकलापस्पर्शवत् ॥ तत्र प्रव्यत्तमस्य प्रगोलालाकृत् तत्स्पर्शो न अदि पृथ्यत्व लदभाव ॥
यथा हि कापलिप्रारूप गजनयोगात् ॥ तासां सूचीनां तूलीनां च कलाप ॥ तस्य स्पर्शः ॥ सूचीतूलीकलापस्पर्श ॥ तस्य स्पर्शोपलब्धिः ॥ तस्य पद्गतम
स्य प्रलावगत्व तनुत्वस्पर्शस्य गतस्य वपि ॥ अनेन लक्षणेन नव विधाः ॥ तत्र पदेवं लक्षणं ॥ यथा सुव्यपि सूचीनां तूलीनां कलापस्य स्पर्शवती
क्रियात्व सूचीनामवयवस्पर्शो व्यक्तमुपलभ्यते ॥ न तूलीनामतीक्ष्णत्वात् ॥ तत्र क्वचिद्दवसंघातकाष्ठादिक कठिनत्व लक्षणं ॥ क्वचिद्द्रववत्वामीन
यकात्कचिदुष्णत्वात् स्पर्शो ॥ क्वचित् समुदीरणावायो ॥ न च गत्रगत संघातसमानविमलानामनिनासंनिक ॥ अकुलत्वादसूत्वं च समवच्च ॥ तत्कुत्र स्तेनं ८४

विप्रलब्धं॥ आर्य्यस्याधर्वे समन्वागतस्याग्रानाहितस्यास्य॥ मिसंप्रानसम्प्रासुखसुखादिष्टागतः॥ दौर्मनस्येन काम वीतरागस्य भूमि॥ वक्ष्यह
स्का भावस्य न स्कावा पृथग्जनावाऽर्यानां समन्वागतः॥ पृथग्जनः कुशलस्का भूमि॥ कुशलस्का॥ अनागाम्यनास्रवेण तिसमन्वागत विहि
नत्वात्॥ तन्नानाह्वानमाह्वास्यामीन्द्रियस्य समन्वागतः॥ आहुः इन्द्रियस्य दर्शनमार्गस्का स्रोतआपत्त्यां समन्वागतः॥ अर्हत्त्वमार्गस्का
ष्टकुशलाप्तो विहीनत्वात्समन्वागताः॥ अप्रतिलब्धास्य वस्कासत्याप्तांक समन्वागताधिगताक्षभूमि॥ यावत् प्रतिलब्धा नास्य स्का
चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः समन्वागतं भूमि॥ नास्य स्कात्सत्त्वदीन्द्रियसूक्ष्मं॥ ते सकृत् समन्वागतावधिगताक्षसत्त्वं॥ न यथा॥ न
सभागावप्रतिलब्धविहीनावस्कां हित्वा चक्षुरादिभिर्भिर्मानैः समन्वागतः कायेन्द्रियस्य कामरूपधातूपपन्नः समन्वागतस्य
ष्टादि॥ ११ ॥
चतुर्भिः सुखकायाप्तो पंचभिश्चक्षुरादिमान्॥ सौमनस्यी च दुःखी तु सप्तभिः स्त्रीन्द्रियादिमान्॥१८
चतुर्भिः सुखकायाप्तोऽभिहिताः सुखदुःखानिर्वृत्तः॥ अयमभिहितः अवसंख्यानुकम्पविवक्षायां तृतीयध्यानस्कानेति भूमानकत्वं सुखादिगृ
हवा॥ सुखेन्द्रियस्य समन्वागत भूमि॥ चतुर्थध्यानारूप्यधातूपपन्नस्य पृथग्जनस्य सर्वसुखेन्द्रियस्य समन्वागतः॥ तस्यान्ये नीव
त्वं समन्वागतः॥ चक्षुरादिभिर्भिरिन्द्रियाकेनानुप्रपन्नो॥ कामधातौ च अप्रतिलब्धविहीनावस्कायासमन्वागतः॥ कायेन्द्रिय
स्य च॥ आरूप्यधातौ पुनरिन्द्रियालोरूपारूप्यधातौ च कामधातौ च अप्रतिलब्धविहीनायस्कायां॥ इत्थं चक्षुरिन्द्रियस्य रूपारूप्यधातौः

श्रुतिधर्म
कोशं

त्यर्थं ॥ तस्मादत्रानपत्रिहिसंग ॥ ननु च फलप्राप्तिर्नेष्यते कारु ॥ दर्शनहेयानाम वस्तु फलादिप्रागदर्पिका न प्राप्ता न मलि ॥ गतस्य फ दिहना
नाक निरुपगमपिनक यं ॥ कपिरपलपन तु वं कृ याप्ता ॥ मालम दर्शनहेयसंस्कृत वे नागमनिहारिध ॥ लाबनाहपक्तमनाग्रवेनास्य पवि
हार्धितं कस्मादस्या पविति ॥ कस्मन तखगु ॥ पंचाव नलगीमप्रहाणमङ्क्रिन नागमित्र लंलब गि ॥ तग्रवस लायदष्ट्रि ॥ लीलवगन नाम
र्णो विविक्ति त्साच दर्शनहेया ॥ कामं संकल्पाप्यापादश्च लाब नाहयो ॥ तत्याश्च तस्वीत नागपूर्विनाद ॥ ति सम याकृ ॥ विचिकित्सा ॥ धग्रहा
णत्स लोक्तिकनमा ॥ गैर्धग्राकस्यतत्सा मध्ये न न न ना सुवापिर्विवा ॥ तनासुवरभ ग्रा ॥ न लश्वला ॥ न ना सुवंहितमविमुक्ति सागैसल
वं संस्कृतमनाग्नमिकलम सस्कृ गैं व कामकृत्स्नादिप्रहाणं ॥ तस्यानवस्का यं लस्य ॥ ॥ तस्मादिदमवक्कानधम कृत्सनार्थं ध ॥ ॥ तदेगनागुस
द्विमार्गेप्राप्तश्चादि ॥ कामकृत्स्नादिप्रहाणस्य द्विमार्गेप्राप्तश्चादि सूर्थ ॥ उपकाजी विगमनाग्रक ॥ मेषं ग्रयानिम ॥ उपकृयाजी वि
गनमन लाबायुक्त ॥ विमा ॥ च कंष ग्रय समन्वागत ॥ ॥ गनेबापकाजी विगमनसलावन ॥ न लाम न्यान्यन विनासमन्वागमन ॥ यदक्
स्य समन्वागमस्कृत्दन व चानपि तसमन्वागम ॥ ॥ गनेवालसमन्वागमस्यव स्कानं क्रियत ॥ ॥ चकृ नादिनां तु न क्रियत ॥ ॥ तस्मात्तानां चक्कु ॥ प्र
प्र घाष ॥ ज्ञि कृ द्वियेत्रि पि विलन ॥ वक्कु ॥ प्र प्राय ॥ कृत क्रियना कृ प्ष्ध ॥ पपनाल समन्वागम ॥ कायक्रियाग्रहश्च ॥ ॥ कामधातौ
चे य ना प्र तिलब्ध विहितानां ग्रस्य पर्यार्थस्य चक्कुरादेश्चन संतान कायक्रियस्य ॥ किं तु विहित विक्रियं तानुत्पापप न्नानसमन्वागमश्च
मूत्वा स्यात् ॥ अत प्रविहित श्च निकलत्साधवस्कयां विहितानि लब्ध विनाश ॥ न्ता पय स्कायां कम मन ॥ वा ॥ पृथग्जनानसमन्वागता ॥ श्री

८०

म चन्द्रियाएवाणि॥ उक्तम अज्ञानं च॥ तत्र तत्र नाऽस्त्यादि गुणिकतन्द्रियारस्यार्थं चिन्त्य॥ वात यागि गदानादिन्द्रियं मनि तार्थं
मायवादं ज्ञेयं सर्वं कामश्च याधव बाहिगम्य॥ गदयवादमाह॥ १५ ॥

क्रम मृत्योरुच्चत्वाभिर्गुणस्त ब्रूपचन्द्रा न्यायापि न नृपस्थलं वा॥ समर्थापत्र नयतिर्द्वया॥ १६ ॥

क्रम मृत्योरुच्चत्वा भीति॥ न धर्मयो पृथग्विशेष स्वाणि॥ न च त्वं काम यथा लाभ स्वार्थं विनष्ट्यति न रस्को मृत्यु धावन॥ एतत्सर्वं ब्रूपं चतं
णि॥ सर्वं स पूर्वाङ्ग स्य मनश्च विरोधं निनाय यस्य तन्न मज्ञानस्य श्रीविज्ञेय मनस्यापि गुणमादयवादः॥ प्रविविधं हि मनस विरुद्धं स नवाणि॥
कृतं सत्यासङ्गं कुशलं च॥ न त्र क्रिया या कृतविकृत्या सङ्गत्याग्यनन्तर विधिनि कृत्वा कृताम्नु चिकीर्षु मनरथश्चाद पश्यं
चाधिकारप्रकाशस्यान्॥ उक्तानि त्र्यादीनां कृतानं चमसि स्वच्छमलाय॥ मनयगुरी॥ स्तुत्यानि गगार्थे यत्र धीन गुणयादन॥
यत्र न च गुणचतुर्दशी॥ यत्र पुन नष्टोगुणयादन॥ यत्र च तानि तत्र नवाणि विरूपनष्ट गयनीयं॥ नृपानुपवाणानां किं क्रमम न
दृश्यमन्द्रियप्रकाशनात् सर्वेन्द्रियधर्मा विचारयन्त श्रेणि॥ तदिन्द्रियं पैक नरस्य सदृशि यमात्स्य॥ सर्वेन्द्रियस्य मो त्रिन्द्रिया
नस्कावि रोधात् कानिप्रविरोधा वा विचार्य सहज गुरु व्यावहारा॥ तत्र प्रगुण्या व्यवहारा॥ श्रोत्रिन्द्रियप्रकरणं सर्वेन्द्रियस्य स्वक
सर्वेन्द्रियधर्मा स्वच्छ विरोधात् कानिप्रविरोधा याबाधि विचार्यमेक॥ तनतत्पिताविचार्यमेकं॥ तस्मात् सत्तात्मस्वभावस्य

श्रुतिधर्म
काण्ड

निव्यनमतालक्षणं ॥ किंपुनस्तदन्वयव्यतिरेकेणानात्मरूपमात्रकारकत्वमिति [illegible] नात्मन्यव्यतिरेकेणात्मसिद्धेः ॥ विधिशेषत्वाद्वा पदार्थकार्यानिर्देशः ॥ कथम

नयाः समाप्यागमदृष्टिवादनातिप्रसङ्गः ॥ रूपप्रधानत्वाद्रूपमात्रमिति रूपवत्त्वात्तु निर्दिश्यते ॥ रूपप्रधानत्वादिति ॥ रूपमात्रस्य चक्षुषा ग्रहणात्

नत्वादित्यर्थः ॥ अथवानकामगुणप्रधानात्रूपवत्त्वात्तु ॥ किं तर्हि रूपमात्रप्रधानत्वान्नाम्यात्रूपवत्त्वात्तु नत्वस्य रूपप्रधानत्वमिति ॥ तत्र प्रत्युक्तमिति

तत्प्रत्ययं दृष्टं ॥ नमत्रूपरूपं सर्वेणाधिगितिमर्थोऽयमिति ॥ यदि पिण्डमकाविमोक्षाप्रतिक्रमस्यरूपाद्यात्रूपात्सम्पत्तिमुपाकारवाचनात्मनात्मिकावि

पविधमनधर्मोऽस्मदृष्टिविरूपणः ॥ अथवारूपेण रूपमात्रकेविधित्वात्मकल्पिके समापत्तिरूपत्वप्रत्ययात्वादिति ॥ यस्मात्तु सर्वरूपसमापत्तिः ॥ प

श्चाद्रूपसमापत्तिः ॥ तस्माद्रूपमात्रत्वकरणात्रूपवत्त्वात्तु ॥ उपपत्तिरूपप्रधानगतत्वादिति ॥ यस्माद्वा रूपपत्तिगतं प्रधानगतत्वात् ॥ रूप

मात्रात्रूपवत्त्वैकरूपत्वकल्पनमहत्त्वादिति ॥ तत्राभिव्यक्ताविपाकारत्वमिति ॥ कथमपि सामरूपानरूपपत्तिरूपत्वगतमात्रात्रूपवत्त्वात्तु नरूपान

दृष्टिवचनात् ॥ १४ ॥ निरोधस्यानुपपन्नमानात्रूपप्रतीतिरूपमनसः ॥ उपपत्तिं चैव रूपसंस्कारका[illegible]वा ॥ १५ ॥

निरोधस्यानुपपन्नमन्निति ॥ निरोधमात्रात्रूपधाताविवात्मवशीली [illegible]प्राणनिरोधवतिसमापत्तेः देवदेहिनां ॥ तत्र सर्वत्रापि चैवमिव

वचनात् ॥ रूपसंस्कारविति ॥ रूपधातोरूपत्वावयवात्मव ॥ सहरूपकार्येऽपि कृत्स्नादिति निरोधव्यवहारात् ॥ तत्र समापत्तिविषयमनसदेवदानां ॥ सर्वत्र

समापत्तौ समापत्तिरूपपत्तिरूपपत्तिर्व्यवहारः ॥ कामदेवानबाह्यमिति ॥ उत्पत्त्यव्यापत्तिरूपत्वाद्यात्मनिरोधमयमिति ॥ यदि समग्र १३

IASWR

MICROFILM PROJECT MBB 117

MBB-1974-36
1. File strip number

5
2. Source

SPHUTĀRTHĀ
3. Title

ABHIDHARMAKOŚAVYĀKHYĀ

4. Additional title, shortened forms of title etc.

N. S. - 800 = A. D.
5. Year in which MS was copied (Nepali Samvat and Christian Era)

6. Name of scribe

NEWARI PAPER
7. Material (Palm leaf, etc.)

NEWARI
8. Script

30 cm. x 14 cm
9. Size

12
10. Lines to a page

318
11. Number of leaves in complete work

12. [illegible] Missing leaves

YAŚOMITRA
13. Author and Date of composition (if given)

5
14. Number of Chapters

15. Remarks
This is commentary of ABHIDHARMAKOŚA by Vasubandhu. [illegible] The text has two hand writings complete with the MS. [illegible] chapter has no title.

Jun 15, 1974
Date Photographed

द्रव्यकत्वव्याप्यादि॥ संस्कारान्तरत्वलपूर्वत्वस्यकृत्वकर्कणालणौकिकप्रत्यक्षापिपासानां संस्कारा द्रव्याकत्वाभावक विक्रवि सहावाहा॥ तथा
चसतियाष्टद्रव्यकत्वसनवद्रव्यकायामचतुर्दशद्रव्यकत्वप्रष्टद्रव्यकनियमासिद्धा॥ एवंनवद्रव्यकादिव्यावृत्त्यर्थं॥ उयंत्रपक्षनावपिवद्र
सफाष्टद्रव्यनियमरादावेक्यस्य॥ चतुर्द्रव्यकादिव्यकत्वमूर्त्ति॥ यस्मात्हरान्यपिष्टस्पिर्शादीनित्सष्टत्वायगतं॥ स्पष्टत्वंप्रतिविधमिति
वचनात्॥ तस्मात्कामचतुर्द्रव्यकारणदृश्य॥ रूपंगन्धानसस्पष्टत्वमिति॥ सामान्दस्त्वपंचद्रव्यकमूर्त्तिवक्तव्यं॥ यदाश्रयत्वगमिति
स्पर्शादीनिचत्वारि॥ यदाश्रयित्वगमिति॥ रूपंगन्धानसस्पष्टत्वकदर्शनं॥ तदेवंसंस्कारानन्तरपकर्षवाह॥ उत्त्रत्वादीनां
चस्पष्टत्वमूर्त्ति॥ नान्त्यमिदमुच्यते॥ नापितवक्तव्याश्रयत्वगतानांस्पष्टत्वायगतनान्यस्त्वकस्यचतुर्दानिर्देशात्॥ एवमपित्वस्यानी
तिविकल्पनया॥ यदृशचतुर्ष्कमाश्रयत्वकस्यापादायत्वपस्पर्शीत्वस्पर्शीतस्यता॥ नतदेवान्यस्यापादायत्वपस्य गन्धस्य नसस्यवाश्रयश्च
किंतर्हि अन्यद्रवत्वगतचतुर्ष्कंतस्माश्रयमूर्त्तिवलाभिकत्विधानं॥ तत्रप्रत्यक्षंतिद्रव्यमिति॥ तत्रचतुष्कआगिनप्रष्टकेत॥ यात्कस्य
तत्रचतुर्ष्कस्यजातितामन्यानितरांचतुष्कानीनातिकामति॥ एवंविकल्पनवक्तमिति॥ किंचिदप्रदव्यमयद्रव्यंप्रष्टतायदाश्रयत्वगु
किञ्चिदप्रायगतद्रव्येष्टत्व गमदाश्रयत्वगतं॥ यत्रेतदाश्रयत्वगतत्त्वास्यात्पष्टतमूर्त्ति॥ कन्दलीकिरणावलीप्रभृतिषु॥ अर्थस्तुपरीक्ष
मूर्त्ति॥ कन्दलमूर्त्ताक संकल्पविकल्पनविधानानुविधायिन्यावश्यप्रवर्तनं॥ अर्थस्तत्तत्पदार्थीयरूपकमयंनियमसत्त्वसाहाणिनानि
लवन्ति॥ नतत्वनीति॥ यागमयानविकल्पसंख्यातावस्थानरत्नानां तेषिकानां चविषयत्वमर्थयन्ति॥ कथमित्यपेक्षायां तत्संसमुदायत्वकल्पेति

गंधिक्त्वं हिनानाविधास्ति यथा वायोरितरनिमित्तविशेषग्रहस्य स्पर्शः अनुष्णाशीतस्पर्शः अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वमादयोः भगवतः कियत्त्वं ॥ कस्मादित्य
त ॥ तन्न त्वस्मिंदानुस्कंधे विविधा भागवच्छ्रुतिश्च वचनात् ॥ अनुभवकं वायोरिति तथैवं त्वगात्मकं आनहि यथा गिवक्तुलां स्ववधे अनुष्णादीनां स्वरूपतः ॥ तथा
वकात् भक्तीति ॥ कथं वायोवर्ण्यः सस्नानवच्छ्रुति ॥ वैशेषिकान्प्रवं वादयन्ति ॥ कामस्य द्रव्यकच्छ्रुतिनियम कथं वायोवर्ण्यः भक्तीति निर्द्धार्यताम् ॥ नन्वित्थं
विरुद्धवर्णः उपलक्ष्यताम् ॥ अज्ञानी[illegible] अनुमानीयच्छ्रुति वैशेषिकाः पवनमापेनयमुक्त[illegible]च्छ्रुति गिवक्षुतः आना[illegible] अनुमानसाध्यच्छ्रुतिवा
यथा संसर्गात् गन्धग्रहणं अदृष्टक्तिवानुमानमितिदर्शयति ॥ गन्धवताद्रव्यस्य वायोः संपर्कात् गन्धउपलभ्यते ॥ नच गन्धवत्त्वं नव्यातिरेकेणात ॥ य
थहि गन्धस्कन्धवर्ण्यः न तु विगन्धमिति ॥ अत्र च साधनं पवनेन यश्च वान्वायुर्गन्धवत्वात् [illegible] गिपुष्पवादिति ॥ न त्वेवमात्र गन्धवत्सयानतावउक्तच्छ्रुति
विनागन्धवत्सयानतावउक्तच्छ्रुति ॥ विना गन्धवत्सघ्राण[illegible] विकानआत्युरितिविगिवक्तुनात् ॥ गेननग्रस्य पवनमात्रः [illegible] काष्ठादव्यकाच्छ्रुति ८७
तग्रग्रास्कयत्तवास्क ग्रस्यात्पवनस्य संघाणपवनमात्रवाधिकता ॥ यच्छ्रुतास्य द्रव्यकउक्तानिनिन्द्रियात् अदृष्टसत्वग्रवद्रव्यकः ॥ यानदद्रव्यकः का
यन्निश्रीसत्तक द्रव्यकः ॥ यादृशद्रव्य[illegible] पवनन्द्रिपयः सांख्य द्रव्यकः तत्त्वद्रव्यकः ॥ पवनगस्य काष्ठ तवद्रव्यकाच्छ्रुतवगकथं ॥ उक्तं पत्र
न्त्वप नन्वनकच्छ्रुति ॥ उक्तकल्पनान्नपुनः स्वनाच्छ्रुत्यर्थः ॥ किंपुनर्नग्रद्रव्यमवद्रव्यमितिविस्तरः ॥ ग्रस्यवरुष्या यद्द्रव्यं यस्य स्वत्वकथम
त्कितद्रव्यग्रस्य ॥ न्यायास्विदापगतं द्रव्यमित्युक्तिः ॥ सांख्यमनमापि हि द्रव्यमिति अभ्यगवकुसामान्यविशेषलक्षणसमवायाः ॥ किंवा अ
कस्मात्तादात्म्यः च्छ्रुत्यर्थः ॥ यदि द्रव्यमवजात्यग्रहणं ॥ यदि [illegible] पवनः गन्धवत्त्वं अपि अव्यादि पवनमात्रद्रव्यं ग्रहणं ॥ कस्मात्पमिदमनुपपत्तः ॥ तत्र

कत्वागानमूनीयथ्यानत मिकन॥तस्यालाति त्वादिगिमत्वाचादमगि॥कागमनलस्वन्द्रियद्वासमन्वागगाथकन्ताह॥क्रिष्टन
मूगीयथ्यानत मिकनागि॥सर्वप्र वनतस्मूपमन्वाङसत्वाउपनित मिकनाप्रकि।सेनक्रिष्टनममन्वागगाथूगितिश्रानकु॥
तोश्चन्द्रियथ्यारित्वानठपूर्ववदकथ्य॥२ठत्वीतुसफतिनिगि॥कामधातुपपन्नोप्पगतस्यादयलभंकायन्द्रियद्वाचतुर्भिश्च
वदनन्द्रियैर्नियि॥दौर्मनस्यवर्ज्यगकोगनागभ्यत्कायांदौर्मनस्यंश्रातिवनगिमनाजीवितन्द्रियपवस्तुवष्टुनूयर्भसफति
विन्द्रियेठसमन्वागगठा॥शेयेन्द्रियथ्यारित्वानस्तुपूर्ववदाम्य॥ १८ ॥

जस्त्रवक्रिष्टकादनति नास्मृत्सृगातविसन्वयष्ठ॥ जाङ्घ्याणमीन्द्रियामगठग्रयादशस्मिन्वितठ॥ १९॥

स्त्रीन्द्रियादिनानस्थादिति नियि॥स्त्रीपुनूयवदौर्मनस्यथ्रमावीर्यस्थगितसमाधिप्रज्ञेन्द्रियवानिसृपर्थ॥जीवितमनठस्तवङ्उत्वस
मनस्यापकन्द्रियाश्चमूल्वताग्राम्नाज्ञागावीन्द्रियादीनांवग्रयाठनवकमागत्वाग्रा।उयानमवाष्टानामिन्द्रियात्संग्रहसंतर्गिग॥
यस्त्रीन्द्रियपयसमन्वागतपूर्वगि॥सकामधातुपपन्नउवस्त्रीन्द्रियवत्वादगथासावण्यमव्हागिनिन्द्रियैठसमन्वागतठा॥कतमेनि
ग्राह्णागेश्वसफालिठस्त्रीन्द्रियवर्वागि॥ १९ ॥

कायविज्ञीवितमनठसर्वासौमिठगुतास्यति॥ध्यानूपपूगथ्यावालाठपकाऽश्रूमनठगुलि॥ २० ॥

सौमनस्येन्द्रियेण पृथग्जनस्तृतीयध्यानोपपन्नः॥ दौर्मनस्येन्द्रियेण कामवीतरागावस्थायां श्रद्धादिभिः पंचभिः समुच्छिन्नः
कुशलमूलावस्थायां॥ आज्ञास्यामीन्द्रियेण पृथग्जनः फलस्थावस्थायां॥ आज्ञेन्द्रियेण पृथग्जनः दर्शनमार्गस्थाऽशैक्षावस्था
यां॥ आज्ञातावीन्द्रियेण पृथग्जनः शैक्षावस्थायां॥ असमन्वागतश्रुतिः॥ यः कामेन्द्रियेण साचित्तउत्पत्तिनिति कामधातूपपन्नः॥ आका
येन्द्रियेण समन्वागतस्य सनाम्नेन वर्ण्यं समन्वागमश्चक्षुरादिभिः कामधातावलब्धविहीनावस्थायाः समन्वागमः॥ स्त्रीपुरुषेन्द्रिया
भ्यामगस्याधनावस्थायां रूपधातौ वा समन्वागमः॥ सुखेन च वा समन्वय॥ सुखेन च पृथग्जनस्य चतुर्थध्यानोपपन्नावसमन्वागमः॥
सौमनस्येन पृथग्जनस्तृतीयचतुर्थध्यानोपपन्नोऽसमन्वागतः॥ दौर्मनस्येन श्रद्धादिभिश्चान्यैः पूर्ववदसमन्वागमो वक्तव्यः॥
पंचभिः श्रद्धादिभानिति॥ चक्षुः श्रोत्रघ्राणजिह्वाभिर्निर्दिष्टः॥ न च तेन चक्षुषा च चक्षुर्विसभागवर्ण्यं कायेन्द्रियेन तु श्रोत्रादी
नि कामधातावलब्धविहीनत्वसमन्वागमात्स्त्रीपुरुषेन्द्रियादीनां पूर्ववद्व्यवस्थानं वक्तव्यं॥ एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैर्निर्दिष्टं॥ यः
श्रोत्रेन्द्रियेण सावर्ण्यं पंचभिरूपकाशे विगमनः कायेन च सर्वं सर्वेन यं॥ सौमनस्येन॥ किं पंचभिरेन वर्ण्यं समन्वागतः सूत्र
विहृतं॥ चक्षुरादिष्वेव सौमनस्यं कस्मान्न प्रत्यक्षिपत॥ अन्यस्थानपानरूपस्थानादिश्चन्द्रनप्रत्यागतस्य त्याग॥ द्वितीयध्या
ने जस्तृतीयावलाकीकरामनस्येन्द्रियेण समन्वागतः सूत्रि॥ सुखेन्द्रियं कामधातौ पंचविज्ञानकायिकं प्रथमे च ध्याने त्रिविज्ञा
नकायिकमस्ति॥ तृतीये तु ध्याने मानसमता द्वितीयध्यानजोनाधवशस्य सुखेन्द्रियेण समन्वागमः॥ तस्य तत्र मनसं नानध्यस्य

२ हुआ अप्रकारं मध्ये चहावि॥ उपलौकिकनाक्रान्नवार्मार्गपादि क्वा प्रनिर्दिश॥ तन समकृदाम्मिदृत्तमानुपूर्वं कथं वा उत्तानत्र यावीत
ना १ गेहया॥ मग्रानुपूर्वी कायवृ ८ त्र्या गत्ना पडि दृत्तं प्राप्य क्रमात् सम्हदाम्मिदृत्तं पाप्राति॥ कथ्था सौ पढ सफलवन्धन उक्रवकारा प्रपति
त्विना वा यदि नवस्तु प्रकारा पालिंखितानि यामम वेकामति॥ वाउतेमे विस्ना हे समे आगत्ना पन्ना वगि॥ सरावना हे पत्स्क स्सयावनु
वस्तु स्सेव वा प्रकार नस्य प्रहारभा प ० ।मथ चनितत्त्वा अलौकिकमपिमार्गमस्पाद पाति॥ सयवस्तु प्रकार प्रगा हे समकृदाम्मिदृत्तं प्राप्नाति
गम्सदृत्तम्ममकतिनिन्द्रियेषु प्राप्ति कथ्यारा दि दिष्टपरूद्विमनन्द्रिय पदउवक्रन्दियदन्चतफमनरागम्मनिरुथ्यसत्ता॥ मथली
का रुय भमारे ते भ॥ तस्माद्धादितिनिन्द्रिये दृप्राप्ति कै नवा इन्द्रियपत चाद्य मन॥ मानव हि थ्यादी निसपन्द्रिया निरा हे न्द्रिया स्यां तत्र
गौ॥ अनास्रवत्ता गु॥ अथ सत्यावीतना गमपूर्ण गि॥ या लौकिकनमारे सपृथग्क्ना वस्का याव प्रकारापालिखिता उत्तनु समत्यावीतनाग
दृद्रू स्यग॥ त यमा प्रकारन सवीत नाग दृष्टि वास यदि समकृदाम्मिदृत्तं पाप्राति॥ कथं च प्राप्नाति दृ प्रारितमपक्रम ए पूर्वा कन
मारे गेन्वयह्मानक्रान्स्य वस्का या प्राप्नाति॥ मम्मनवरितं थेवत्या गापडिदृत्तस॥ थ्याादितिना ह्मागावीन्द्रिमवर्ष्ट आमनन उपथ्य द्वि
या सा चनिपूर्वं वनु मास्यान॥ ननं दृ त्या गत्ना पडि दृत्तं प्राप्यैव वाउ नेकृ हे समकृदाम्मी रवगि॥ अनाम्मिदृत्तं यथा
नुपूर्वकद पाम्राशीति॥ तृतानुपूर्वं कायवृ ८ त्या गत्ना पडि दृत्तं समकृदाम्मिदृत्तं पाम्राति॥ या वा तत्त्यावीत नागेम दृ त्या त्या गत्ना
पडि दृत्तमन्न ध्येव समकृदाम्मिदृत्तमव चन्ना थ्या ना म्मिदृत्तं पाप्राति॥ स चयदि लौकिकनमारे सप्राप्नाति॥ तायसप

अभिधर्म
कोश

ग्रन्थितत्रायस्थानवाप्तिर्नस्रूफलस्य प्राप्तिः॥ नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिर्नवभिः॥ कथमनागम्यफलप्राप्तौ॥ अनागम्यफलं अनागामिफलं॥ प
र्याप्तकतनवतनम्रत्याप्राप्तक्रिफलं॥ अर्हत्फलं च॥ यथा द्वे सकृदागामिफलं तथा॥ एवं एकादशभिरिन्द्रियैः प्राप्यते अर्हत्त्वफलं॥ अथ अनागामि
फलं अर्हत्फलं वा कथं लभ्यते॥ सकृदागामिफलं अनागामिफलं च मध्यमेन तथा अनन्तरं फलं नवभिरिन्द्रियैः प्राप्यते॥ आर्
यमार्गेनैव तिनि प्राप्नुवन्ति॥ अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियं धर्मेण उपलक्षितं॥ नवभिरिन्द्रियैः॥ कथं नवमानि समयान्तरेषु दुःखे धर्मज्ञानक्षा
न्तिः दुःखे धर्मज्ञानं॥ दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः॥ दुःखेऽन्वयज्ञानं॥ समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिः॥ समुदये धर्मज्ञानं॥ समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्ति
समुदयेऽन्वयज्ञानं॥ निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिः॥ निरोधे धर्मज्ञानं॥ निरोधेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः॥ निरोधेऽन्वयज्ञानं॥ मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिः
मार्गे धर्मज्ञानं॥ मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः॥ मार्गेऽन्वयज्ञानमिति॥ षोडशक्षणाः सत्याभिसमये भवन्ति॥ तत्र दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिर्यावत्
मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिरिति पञ्चदशक्षणा दर्शनमार्गः॥ षोडशः क्षणो भावनामार्गः॥ तत्र आज्ञास्यामीन्द्रियमि
त्युच्यते॥ मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्यावत् सत्यदर्शनमार्गः॥ तत्र पूर्वं सत्यानामदृष्टानां दर्शनात्॥ सर्वानास्त्रवा मार्गाः लौकिकमार्गः॥ तत्र आज्ञ
इन्द्रियमित्युच्यते॥ अन्वयज्ञानात् परं सर्वानास्त्रवो मार्गो भावनामार्गः॥ तत्र आज्ञातमाज्ञेन्द्रियमित्युच्यते॥ तत्र प्रथमं फलं सकृदागामिफलं मार्गेऽ
न्वयज्ञानक्षान्त्यनन्तरं प्राप्यते॥ अनागामिनो वा प्रत्यवेक्षितं॥ तथा क्रमेण अर्हत्त्वं॥ आज्ञातावीन्द्रिय
सर्वलाभालाभो मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्वेदनाना॥ समनन्तरेन्द्रियं प्राप्तं च प्रकृत्यवस्थायां॥ उपपत्तीन्द्रियं वा सर्वसमागमाय प्रतीत्य सामान्य

ति॥ अत एतदुक्तं भवति प्रायेण तीव्रमनस्कारात्॥ कथं तर्हि सूत्रे दौर्मनस्यं न विपाक इष्यत इति॥ दौर्मनस्यं हि विकल्पविशेषादेव विकल्पनादिके ४१
॥ विकल्पविशेषोत्पत्त्यायत्तत्वात्॥ यच्च शुभपथ्यापथ्यगतं॥ सौमनस्यमप्येवमिति चेत्॥ प्रविकल्पविशेषोत्पत्तेर्विकल्पनादिति
त्वात्॥ विकल्पश्च प्रयत्नजत्वादीनां प्रणिधानादीनां दौर्मनस्यं व्याप्य कृतं॥ न हि विकल्पनादिका विपाकस्तथा
विपाकस्त्वयत्नलभ्यादीनां व्यापकं॥ दौर्मनस्यं तु व्यापकत्वेऽपि वचनात्॥ दौर्मनस्यं न कामवीतरागस्य समन्वागतं भवतीति॥ स
प्रयुक्तं॥ अवीतरागस्य द्विविधस्यापि वेदनाया॥ कायिकं दुःखं प्रतिसंवेदयतीति चैतसिकं च दौर्मनस्यमिति वचनात्॥ वीतरागस्य
च एकस्यैव कायिकस्य दुःखस्य प्रतिसंवेदनादिति॥ सौमनस्यमप्येवमिति चेत् न वीतरागस्य समन्वागतं विपाकत्वेऽपि सौ
मनस्यं कीदृशं स्यात्॥ समापत्तिसंगृहीतं तस्य सौमनस्यं सम्भवति॥ न त्वकुशलस्याकुशलविपाकत्वं॥ अस्यायं कथं॥ कीदृशं तर्हि दौ
मनस्यं विपाकत्वेनेति॥ यदिदं जातिरागस्य वा मनस्वीति॥ अपि च चिकित्स्यमानमपि तदस्य वर्तितव्यमिति॥ तस्मात् किं विपाकाख्यं कायिकमेव दौ
र्मनस्यं तस्य॥ सर्वथा यस्य सम्प्रदानानां तत्समापन्नस्यैव सत्कायासमर्थोऽप्युत्पन्नविपाकत्वमिति किं॥ मनश्चेन्द्रियमुत्पद्यमानमुत्पत्स्यत इति तथा
सुगतिदुर्गतिषु॥ उत्पत्तिरुक्ता कुशलाकुशलस्य विपाकः॥ अतः प्रतिबन्धकानां पञ्चकस्य दर्शनात्॥ विपाकजेन्द्रियाणि मानिता गतौ कुशलस्य सुगता
कस्येति॥ तत्र कथं तत्र प्रत्येकं सत्त्वं पुंस्त्वं कुशलस्य विपाकः इत्याह॥ स्त्रीत्वं तत्र प्रत्येकं त्वकुशलस्य नपुंसकत्वं॥ स्त्रीत्वं प्रतिल
म्भकमिति॥ स्त्रीत्वं नपुंसकत्वं द्वयमप्यकुशलस्य नपुंसकत्वं विपाकस्य विपाकः॥ उत्पत्तिं पुंस्त्वं शुभं कुशलस्यैव विपाकः स्वत इति प्रायेण॥

मनस्यप्यकुशलचित्तसत्वात्॥ तत्र कामावचरमैर्यापथिकं मनउपेक्षेन्द्रियं॥ तत्संप्रयुक्तं वसौमनस्यापरइन्द्रियस्य विपाकः॥ न च यथा तावैर्यापथि-
कं मनउपेक्षेन्द्रियं विपाकः। वेदनान्द्रियं च तत्संप्रयुक्तं यथा शैल्पस्थानिकं नैर्माणिकं च तन्मनिकं॥ तत्र चापरकेन्द्रियमवविपाकः॥ तथैर्यापथिकशै-
ल्पस्थानिकनैर्माणिकानि निश्रयपञ्चेन्द्रियाणि संप्रयुक्तानीति वेदनानकथमा॥ कायाद्यविपाकः॥ कुशलक्लिष्टैर्यापथिकशैल्प-
स्थानिकनैर्माणिकस्वलाघवस्यामनउपेक्षेन्द्रियादिष्वान्यानि मनउपेक्षेन्द्रियाणी। निविपाकानि विपाकः॥ कायाद्यविपाकजत्वमिति सिद्धमिति॥ जी-
वितेन्द्रियं षाडशायतनादीनि हि वागस्वभावं धर्मवरणाया अविपाकजत्वमिति सिद्धं॥ कामानि पुनरकानि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाकः॥ कुशल-
कुशलत्वात्॥ तथाहि वचनात्॥ तत्वं कस्य विपाकमिति॥ अथायष्टकं कुशलमिष्टविपाकविपाका अकुशलत्वं मैष॥ सत्वान्यइति विपाकत्व-
कुशलत्वात्॥ यदि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाकः उपपत्तगमविषयसंवर्णयति॥ संप्रयोगवेदनीयत्वमविहलस्थापि॥ वेदनीयं वेदना॥ दौर्मन-
स्यं वेदनीयं मनस्कन्नित्ति दौर्मनस्यवेदनीयं कर्म॥ सौमनस्यापरकायवेदनीयमपि॥ तत्संप्रयोगमाद्र वचनाद्धि मनस्य वनसौमनस्याप-
रकस्यापि न विपाकः॥ प्राप्नुवन्ति पवस्य इति॥ आयस संप्रयोगविनदायां विपाकयोगिति सौमनस्य वेदनीयं कर्म॥ सौमनस्यवेदनीयं
कर्म॥ तथा सौमनस्यं विपाकत्वं न वेदनीयमस्यावेदनीयं कथमिति॥ स्वरसप्रवाहतदर्वगम्यमिति॥ यदि दौर्मनस्येव कुशलाप विक्लिष्टं न त-
विपाकजमिति॥ ततश्च मनोमालस्यायतनसंप्रयोगवेदनीयतासमधिकप्राकृतमिति॥ मनसाकायपूर्वं न तु प्रयुक्ति दौर्मनस्यं न विपाकजमिति॥ अ-
भवान्त्रमस्याप्य सदवंगम्यता॥ कदाचित्संप्रयोगवेदनीयता॥ कविद्विपाकवेदनीयतामिति॥ अन्यास्तं सर्व प्रवर्तन्ते संप्रयोगवेदनीयता

येव च प्राप्त्याप्राप्ति मान्महास्यघागनपूर्वं पश्चात्कालजमप्यवगन्तव्यं ॥ नास्ति विषयवत्तितउत्पत्ति विषयस्य कार्यत्वं ॥ महाभूमिका उच्यन्ते ॥ म

हत्वं सर्वचित्तसंप्रयोगात् ॥ उच्यन्ते ॥ किं तद्वदः ॥ पञ्चमहाभूमिकाः ॥ २३ ॥

वेदना चेतना संज्ञा छन्दः स्पर्शो मतिः स्मृतिः ॥ मनस्कारोऽधिमुक्तिश्च समाधिः सर्वचेतसि ॥ २४ ॥

त्वमेतन्नु कृत्स्नादयः ॥ सर्वचेतसीति वचनात् ॥ तत्र वेदना वार्षिकाः पञ्चस्कन्धके लिखितं ॥ छन्दः कर्तृकामता ॥ अभिप्रेतवस्तुनि अभिला
षः ॥ अधिमोक्षः कर्म ॥ निश्चितवस्तुनि तथैवावधारणम् ॥ मिथ्यादीनां गतानां विशालिसंस्कार उच्यते ॥ निरूपणस्पर्शः ॥ परस्परं प्र
र्थः ॥ विषयनिमित्तग्रहणम् उच्यते ॥ आलम्बनविषयविशेषरूपग्रहणम् उच्यते ॥ स्पर्शः इन्द्रियविषयविज्ञानसन्निपातजा स्पृष्टिरिति ॥
इन्द्रियविषयविज्ञानानां संनिपाताज्जाता स्पृष्टिः ॥ स्पृष्टिरिव स्पृष्टिः यथा आदिन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यं स्पर्शनमिति तस्य स्पर्शः ॥ म
तिः प्रविचय उच्यते ॥ प्रविचिनोतीति प्रविचयः ॥ प्रविचीयते वा अनेन धर्मा उच्यते ॥ प्रविचीयते वा अनेन धर्मा इति प्रविचयः ॥
यत्र संकीर्णा इव धर्माः पुष्पाणीव प्रविचीयन्ते उच्चीयन्ते उच्यते ॥ उक्तमेतत् ॥ उक्तमनुपिशः ॥ उक्तमनुपिशः उच्यते ॥
धर्माः प्रविचय ॥ धर्मप्रविचयः ॥ प्रज्ञैव तावत् ॥ मतिरिति कस्य ... मतिरिति विकल्पात्मकं ॥ स्मृतिरालम्बना
संप्रमोष उच्यते ॥ यया आलम्बनं मनसा विस्मरति ॥ मनस्कारः चेतस आभोग उच्यते ॥ आलम्बने चेतस

अतिमसंकाशा कस्तु यथा शुक्लत्वं सिद्धम् । अस्मिन्दिद्लौकिकः सन्वाक्यम् । अस्मिन्दिद्लौकिकः सन्वाक्यम् । अस्मिन्यावत्सर्वलौकिकः सन्वादः उत्कृष्टमत्सिद्धम् आगम
नावस्थायामिति ॥ उपादानमप्युपादानमप्युपयोगित्वेनास्य समवायः उपलब्धं तत्रस्थं लौकिकविधिनाऽयं ॥ अस्मिन् समवायः उपादानमपि कः ॥ तथा
यथा शब्दगन्धादिः स्वभावः उपादानमपि कथं ॥ तथा यथा समवायः ॥ तस्य तु पयसः स्वस्वरूपविरोधोऽस्य प्रलाविगतात् स्वस्वरूपविरोधः ॥ यथा पुनः नवनीतं घृतं च दि
तम्यं ॥ च उत्तु पादानमपि कं तथा उडुपिण्डः ॥ पचनादानमपि कः ॥ तथा सत्त्वं तत्तद्धर्मेष्वपि समादिष्वपि वक्तव्यं ॥ २२ ॥

चित्तं चेतसः सह वा सर्वसंस्कारलक्षणो ऽयं ॥ प्राप्यावाप्य च धार्यं चेतसा महालक्ष्यादिलक्षणः ॥ २३ ॥

अथ नाभ्यासेन कस्य च एकस्मिन् चित्तं चेतनानां विषयकानां च चित्तं चेतसः सत्त्वलक्षणमिति ॥ न चित्तं चेतसं विना उत्तमम् ॥ नापि चेतसं विना चित्तं न न स्व वक्तव्यं ता न
तु सर्वं चित्तं सर्वं चित्तं नियतसहभावात् ॥ नापि सर्वं चेतसः सर्वं चित्तं नियतसहभावादित्युक्तम् ॥ सर्वसंस्कारलक्षणो ऽयमिति ॥ संस्कारलक्षणो ऽयं च
कं तत्सर्वयोः संस्कारलक्षणो ऽयं प्राप्यादिरितिवक्तव्यं सहभावनियमः ॥ किं पुनः स्यादित्याह ॥ यत्किंचित् तस्य धर्मः तत्र चित्तं चेतसि काश्चित् विषयं
कारणमिति ॥ पूर्वं मया च संस्कारं बहिः स्फुरितं ॥ न तत्र संस्कारं नैवास्य धर्मत्वमुक्तमिति वचनात् ॥ विकल्पस्यार्थं वा शब्द उक्तमिति ॥ किं चित्प्राप्यसत्त्वस्य
धर्म ॥ अत्र सत्त्वसंख्यानं ॥ किं चित्तत्र यदसत्त्वसंख्यातमिति विकल्पस्य प्रतिसंख्यानिरोधः सर्वत्र प्राप्तिः न किंचिदभावे च धर्मः ॥ अत्र
इति न यथार्थग्रहणं ॥ सहभावदर्शनं नियमाभ्यां समाचक्ष्व उक्तमिति ॥ अत्र सत्त्वसंख्यातस्य प्राप्तिर्नास्ति ॥ किं तत्र प्राप्तानां ॥ तर्हि सत्त्वं तावन्न धर्मान्तरस्य ॥ ८६

वचनादिति॥ तस्मादवश्यं कायेन्द्रियमस्यास्ति॥ चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वादौर्मनस्यवर्ज्यैः अनास्रवैश्च नास्य समन्वागतः स्याद्वा न वा॥ तथा वक्ष्यमिति व
ग॥ यस्याप्युक्तानि त्रीणीन्द्रियाणि नवकस्य समन्वागतः पूर्ववदागमात् तु यथोक्तानि च नवानि॥ यो येन नियमतः॥ सत्त्वादिद्वयपि दर्शनमार्ग
संस्थानगतौ पृथग्जन इन्द्रिय यो यैः कस्य कथं दर्शनमार्गोऽस्ति॥ पृथग्जन इन्द्रिय विप्रयुक्त विकलानां हि समन्वागतः प्राप्ति वेदनाभिः समन्वागतो
कं चिकित्सावत्कृत॥ अशिक्षस्य समन्वागतः फलप्राप्ति रवति॥ द्वितीय अनागम्याद्धि प्राप्ति भावः समन्वागता एव ति॥ नियमात् एकस्याः॥ कम समनन्तर
त्री पृथग्जन इन्द्रिय नियतः अप्यस्य निर्वेध भागीयस्य दर्शनमार्गेऽस्ति स्पृति॥ अन्यत्र पृथग्जनात् कथं॥ पृथग्जन सामान्य मिश्रता भिन्द्रियाण॥ नैकत्र
चक्षुरिन्द्रियेणावश्यं कस्य समन्वागम स्यादिति वा न वा स्यात्॥ कथं पृथग्जनो वितरागः श्रद्धादीनि ब्रह्माश्चित पूर्वाति॥ यावदेव कायस्य समन्वागतः पृथग्जन
कामधातु उपपन्नो वा माघ वा। अप्पपन्नो वा सर्वासां वेदनानां अप्पदेश समन्वागतः॥ चक्षुरादिष्वपि वा न संवरे गतौ न सर्वत्र॥ कश्चिदवीत
रागिरिति त्रीन्द्रियेण समन्वागतः॥ समनन्तरमभारूपपन्नो वा विना सन्नायक कश्चिद्वयमाद्यादितिनि समन्वागताय समनुत्पन्ने ब्रह्माणौ लभते
तद्वत्‍ एवमानुपूर्वमाद्यपपन्नः॥ तत्र चित्प्राप्तिस्याः यानानामुत्पन्नः श्रीन्द्रियापगतः सर्वासामविरहितः॥ आकारूप्यादपलादि त्रिन्द्रियेण वश्यं समन्वाग
तः॥ अपि वा न च संवरगतः कस्य चित् चक्षुरादीन्यवाप्नोति कस्यचि चक्षुरिन्द्रियस्य समन्वागमः स्यादेव॥ कस्यचिच्चक्षुरिन्द्रियस्य स्यादविनाशः॥
एवं घ्राणादितिः॥ यावत् कस्य चित्स्त्रीन्द्रियस्य यथा पृथग्जनः॥ कस्यचित्सुखेन्द्रियस्य यावत्॥ कस्यचिद्दौर्मनस्यस्य यावद्वीतरागः पूर्ववदमसा
वगाह्य॥ सर्वाल्पैर्निर्गुणः कुशलमूलसमुच्छिन्नः कायसंप्रयुक्तः॥ सर्वाल्पैरेव समन्वागतः तद्धि मतिरिति ततोऽत्र समन्वागतः प्रत्युत्पन्नः॥ निरुक्त

अभिधर्म
कोशे

कायप्रज्ञी विगिमनारिश्चतुर्हि श्चवदनाद्वियेविति॥ सफाएि स्त्रीन्द्रियं च चाष्टमनस्कायेन नियमः॥ यथोक्तं चक्षुरादीनां येन तेलवा
दिस्त्रादिरिः कानरभेः॥ स्त्रीन्द्रियवलतु धन्द्रियवानपि वक्तव्यः॥ दौर्मनस्यवानपि कामावचरकामावीतरागश्चतिगरन्धवर्गः सकलेन्द्रि
मेनस्यनवा॥ श्रद्धावानपि प्रेयानुकः तास्यश्चगिगेः पंचरिः श्रद्धादिभिर्विनानाविति त्रपकाजीविगमनारिश्च समन्वागतः॥ रोधेन
नियमः पूर्ववत्॥ यथा श्रद्धावानेवं यावत्प्रज्ञावान्॥ आज्ञास्यामीन्द्रियमाज्ञातमिन्द्रियमिति॥ आज्ञातावीन्द्रियेणाज्ञातमिन्द्रियं॥ निर
वरोधाया ज्ञानकश्चन्द्रियमित्यर्थः॥ आज्ञेन्द्रियमपि रितराज्ञानकश्चन्द्रियेन तु निरवरोधस्तावरोधत्वात् प्रहृत्यस्य॥ अन्यथा यकेकदश
ग्रहणं न॥ आज्ञातावीपृष्ठत्वमाज्ञानकश्चस्य अपि॥ गस्यन्द्रियमाज्ञातमिन्द्रियमिति॥ यज्ञाहइन्द्रियस्य साऽवश्यमकारतिविति॥ त्र
इन्द्रियवान् कल्लस्कः रोकः त्रियवपिश्च तुष्पूरवति॥ सतु चतुर्थध्यानापन्नः कथं न सुखसौमनस्येन्द्रियाभ्यां समन्वागतः॥ यस्मादा
येः कामवैराग्यस्य कथं सौमनस्येन्द्रियं प्रतिलब्धत॥ द्वितीयध्यानवैराग्येण च सुखेन्द्रियं ग न्वतामितं ज्ञानपि न प्रहृत्त॥ तथा हिन्द्रिय गार
मिरंवान हानिश्चानाकं प्रश्च गश्तं गथान्वप्याकस्यापं तुश्कलाश्च फिलानिरितिविति॥ हलप्राफीन्द्रियाश्चापनविपथपिरश्रमिपन्नक
मार्गस्पृष्टिन्द्रियमार्गसंगृहीतश्च प्रश्चत॥ गथध्यानस्कलस्कगीकेन्द्रिमार्गस्य रावलन्नमरसाज्ञासो सुखसौमनस्यासां हमितंवानपिम
पनिसुकास्यां च तुर्थध्यानावृष्यापन्नापिश्र्यः समन्वागतः भवतविति॥ रोधेः पूर्ववदनियमः॥ आज्ञास्यामीन्द्रियापन स्कयादशरिनवि
गशश्गिवितस्कनः॥ आज्ञास्यामीन्द्रियसमन्वागतः कामावचरः सत्वः कामश्च अगा वयाज्ञास्यामीन्द्रिया त्वादनादसंवग्मदितविश्वगरग्रविष्टगि ८२

नवाहि तीन्द्रियेऽप्याधिक्ले नै भवानी मुक्ते चीन्द्रियेऽ॥ ज्ञान्द्रियत्वेन च मन॥ तस्य वाहि रन्द्रियादिज्ञानासुबका स्तइन्द्रिया
व्यापारनक्का॥ धर्मदर्शनं हत्वा घात॥ कस्यादानन्द विक च व मुक्तानन्तु नर्वी निनागपूर्वी॥ नहि वीतनाग पूर्वी ज्ञानाग सम्निथ्य पदर्शन
मार्गमुस्ताय प्राज्ञ अविरुद्ध । द मोल प्रथमं ध्यानं प्रविशति॥ तत्राधिगतः नाद नाता नुपूर्विका हि मोक्षध्यानार्थी तस्मान्नधिगत पू
र्वत्वात्॥ तस्मादक्षिसत्त्वा यदसौ मोक्षमेव प्रविशति॥ वीतरागपूर्वी उत उ स स्पदर्शनं॥ प्रविहृ गादर्शानध्यानं प्रविशति॥ नतपु
र्वा त अविरुद्ध । समोक्षध्यानं प्रविशति पुरि प्राय ध्यानवान्नित्र क्रमपरायानि रूक्तं यत्र हि ताधर्मगति सकर्हित ज्ञातिधर्मेउ
क॥ १६ ॥ अर्हत्त्वस्यैकानन्तरोऽ[illegible] उक्तं उक्तं स संस्कारमार्ग॥ उपक्रान्तो विगमनाय [illegible] यास्या प्रत्यान्द्वितय॥ १७ ॥
ज्ञानप्रस्थानकतिति विन्द्रियेनर्हत्वं प्राप्नोति॥ आह॥ उक्तं दश तिविधि गात कथं न विनुध्यानम्भ प्रतिप्राप्तुः॥ उक्तस्तं एवाद्धि गा
कस्ते विदद्वेकस्मपू प्रज्ञस्म संस्थान सर्वस्य संस्क॥ या हि स्वदिन्द्री यं च पविलाय पविलाय हत्सामनस्माप ध्यानदृ नियमित
या स्मार्था धिकी ति नहं सं प्राप्नुयाणां तं प्रथम संके॥ उक्तं दशतिविधि॥ तत्र संदर्शकस्य ज्ञानमनस्माप का यं॥ उक्तसि सकाल समवध्या
नधूर्व॥ तिङ्ग सज्ञानामपक्तं कद्व्या स्मरका॥ मा हि कथं नृ दिन्द्रीय च कृत्सनाग सर्वं संबाधक द्विय निश्चयं निश्चितम् स्कन्वं
प्राप्नुयाद् सत्त्वाधिकं यथा कर्न्द्रियः॥ तत्र पुनरपि पविति सहा॥ तत्र प्रथम हिमी गुणध्यानं निश्चित्य पुनर्न हित्वं प्राप्नुयादस्य तस्मा

ज्ञाधर्म तिचिंद्रियेषु प्राप्तिः ४॥ यथा सम्यक्त्वाभिमुखस्यानुपूर्विकीयस्य प्रतिपत्तिः ॥ अथ आदितः पंचभिर्मनउपक्रांतेंद्रियाणां च स्पर्शः ४॥ अथ
का० सांकाङ्क्ष्ये शमार्गेऽनस्य स्थितिः कथं भवति ॥ यथा सम्यक्त्वाभिमुखस्यायापाति निःस्पर्शः ॥ अत्र इंद्रियमध्ये संभवतीति ॥ अथ
वीतरागस्य कथं ॥ काम्यशुभमात्रवीतरागे लौकिकेन मार्गेण नवमप्रकारान्तरहितं ॥ अप्रथमादपि वाच्यं नाशावत् किं चान्यादपि चावी
तरागस्याऽनाभिमुखत्वप्राप्तिः ॥ तस्य च वर्तिकप्राप्तिः ५॥ यथा लोके अनगारापत्तिः खलु तस्य ॥ अनगारापत्तिखलुस्य हि दर्शनमार्गेषु
प्राप्तिर्न स्यात् च दर्शनमार्गे नैव प्राप्तिरिति तुल्यत्व समस्तु विशेषः ४॥ तत्र च सामनस्य पंचेंद्रियाणां मन्यगमं भवतीति तस्य
विरम्य वा दिति ॥ यदि तृतीयं ध्यानं निरुद्धानि यामम वक्रामति ॥ स्पर्शेंद्रियं न ग्रस्तवति ॥ अथ प्रथमद्वितीयध्यानं निरुद्धाः सोम
नस्यपंचेंद्रियं न ग्रस्तवति ॥ अथ नागम्यध्यानं नचतुर्थध्यानानामन्यगमं निःशेष उपक्रांतेंद्रियं न ग्रस्तवतीति ॥ यदाप्ययमानुपूर्वि १८
कं लभते विरक्तचः ४॥ यदाप्ययमधिगतपूर्वं फलमानुपूर्विकस्तीर्णेंद्रियः सन् नवमविमुक्तिमार्गे ध्यानं प्रविशति सोऽलं लौकिकेन
मार्गेण तदाप्यस्थानिविंद्रियेऽनागामिफलं प्राप्नोति ॥ तत्र मौलध्यानसंगृहीता विमुक्तिमार्गो भवति ॥ तत्र च सामनस्येंद्रि
यं ॥ आनंतर्यमार्गे स्थानागम्यसंगृहीत एव ॥ यदि न प्रविशति तत्र चापक्रांतेंद्रियमेव नान्यथा ॥ तस्य प्राप्तिर्न स्यादिति ५ अथ आदितः
पंचभिर्मनउपक्रांतो मनःस्पर्शेंद्रिये स्थित ॥ उपात्तं च तस्य प्राप्तिरिति ॥ आनंतर्यविमुक्तिमार्गेषु ॥ चोत्तरिकासनकपाट्यवि
धानयदिति व्याख्यातमनया ॥ अथ सांकाङ्क्षेषु प्रविशतीति ॥ स एव आनुपूर्विकस्तीर्णेंद्रियावदित्याऽधिकानां रक्षकस्य

हेतुमत्त्वात्॥ कुशलं वा अव्याकृतं च न कुशलं वा अव्याकृतं वेति॥ न कथमिदमवधार्यते कुशलं वा कुशलं वेति॥ व्याख्यानतो विज्ञेयं प्र
तिपत्तव्यम्॥ अथवा दौर्मनस्यं सविपाकमेवेति निर्धारितं तस्मादिदमवधार्यते एवेति॥ अन्यथा हि विशेषितं दौर्मनस्यं वर्ज्यं वेदनाच
तुष्टयं तस्मात् त्रिधा॥ त्रिधेति॥ कुशलाकुशलाव्याकृतानि॥ तत्र षट्प्रकारास्तु वा॥ द्विप्रकारस्य मनसः॥ श्रद्धादयो ऽष्टौ कुशला एव॥ मनःसुखसौ
मनस्यानि सातादिसंप्रयुक्तानि कुशलानि॥ लोभादिसंप्रयुक्तान्यकुशलानि॥ अन्यान्यव्याकृतानि॥ अन्यदकुशलमेवेति॥ जीवितादि
मनस्यदकुशलमेवत्यं नायेन॥ अव्याकृतमेवत्युक्तम्॥ उपेक्षाविपाकजं दौर्मनस्यं कुशलं च यच्च कुशलमकुशलमव्याकृतमव्याकृ
तम्व्याकृतमव्याकृतमेतत्संभवात्॥ तस्मादेषां विपाकत्वमुपपद्यते॥ एतत्तु कस्मात्॥ यस्मिन्कथितं सत्यमेवेति हृदये स्मिन्किंचित्संस्कृतम्व्याकृ
तमस्तीति॥ ११ ॥

कामाप्तममलं हित्वा रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये॥ दुःखे च हित्वा रूपाप्तं सर्वाप्तं चाप्यमलान्यपि॥ १२॥

कामाप्तममलं हित्वेति॥ अमलमपि हित्वा कामाप्तमेवेति॥ तत्र प्रतिसंप्रयुक्तमवश्यमिति॥ अथ स्त्रीपुमिन्द्रियमवधार्यते॥ रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रि
ये च हित्वेति विस्तरेण॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ॥ तयोरिन्द्रिये स्त्रीपुमिन्द्रिये॥ रूपावचरा न भवन्ति विरागात्कामेष्वेवेति॥ तस्यास्तीन्द्रियं स्त्रीपुमिन्द्रि
यम्॥ दुःखं चैवेति॥ दुःखं च वेदनाध्यात्मिकमिन्द्रियं दुःखं च दौर्मनस्यं च कुशलमपि॥ नाधिमात्रं मिन्द्रियं दुःखं च दौर्मनस्यं चामलं च पराङ्मुखं मनस्यं हि
त्वा॥ शेषं रूपाप्तमिन्द्रियं भवतीति॥ कामावचरमेवेति॥ एतच्च स्पर्शमिति॥ अत एव मनसश्चाभवति विस्तरेण॥ अप्रसङ्गम् इत्याह

अभिधर्म
कोशे

त्वेकं॥ सविपाकमिति॥ एकं सविपाकमेवेत्यर्थः॥ तेनाह॥ पुनर्दुःखवेदनाया अपि त्वकमेत्यतिक्लिष्टस्यानन्तरमेवार्थमाग
दकं सविपाकं सिति किं कारणमिति अव्याकृतस्यापाकत्वात् पुनरस्यानन्तरमेव तदव्याकृतमिति सविपाकमेव तद्वचनात् धर्म
किं दर्शनमिति॥ दुर्बलत्वात्तथा विपाकस्याप्यत॥ अव्याकृतमनास्रवं च विकल्प्य विशेषार्थमसान्तरम् अव्याकृतं च समाहितत्वाच्च
नानास्रवं॥ अव्याकृतं हि निर्बीजवत् विपाकदानासमर्थं॥ अनास्रवं तु तृष्णानभिष्यन्दितत्वान्न विपाकदानासमर्थं विष
न्दितत्वान्निर्बीजवत्॥ पारिशेष्यात् कुशलं वा अस्रवं कुशलसास्रवं वा॥ अत एव सविपाकमेव नास्य विपाकं दौर्मनस्यं। दर्शनादिद्वेधेति॥
दर्शनवत्क्लिष्टाद्विधैव वदतस्तद्वचनात् संदिग्धमिति सविपाकाविपाकानि मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादीनि पंचदशेति॥ १०॥

मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादिकुशलमष्टकं द्विधा॥ दौर्मनस्यं मनोऽन्याच्च वित्तिः क्लिष्टान्यदेकधा॥ ११॥ १३

मनश्च अन्यवित्तयश्च श्रद्धादीनि च तिस्रो वेदनाः॥ अन्यत्र दुःखदौर्मनस्याभ्यां तेषु दौर्मनस्यस्यापाकत्वात्॥ श्रद्धादीनि श्रद्धावीर्यस्मृ
तिसमाधिप्रज्ञाः पञ्च कुशलमधिकृतं॥ अन्यदविपाकमिति॥ पर्यायक्र दौर्मनस्य प्रवचने धातु॥ जीवितं रूपाक्षिप्त सत्क्लिष्टाधिष्ठा
ना स्वामीन्द्रियादीनि तनीयस्य विपाकानीति सिद्धं॥ अव्याकृतत्वात्॥ अनास्रवत्वाच्च यथाक्रमं॥ अष्टकं कुशलमिष्टमष्टकं कुशलम
वस्रववचनात्॥ द्विधा दौर्मनस्यमिति द्विधैव दौर्मनस्यं दौर्मनस्यमेव सविधमिति वचनात् द्विधा कुशलं वाकुशलं च॥ अन्यदपि

भूतसंस्कृतानां वर्णानामपूर्वमिव वचनात्॥ सा कथं प्रमादो नाम चेतसिकान्तरवियोगात्॥ मस्ति स्मृति सा प्रतिलम्भानिषेविनत्वेनालक्षितिसा प्रमादश्चात्यर्थत
कृतश्च॥ उक्तमाह॥ याथाख्येन हितेषु गतिः॥ तद्वंशसितेनावबोधनावस्थेत्यवनापवान्यच्छत्रघ्नस्य गच्छति॥ यत्तस्यचानस्ति॥ यत्सं कृतिकस्मृतिश्रुतिसमानस्थ
ता॥ सा प्रमादश्च गति॥ चित्तकर्मण्यता गति॥ यस्मात् चित्तकर्मण्यं भवति॥ सा चित्तकर्मण्यता चित्तलाघवमित्युच्यते॥ अनन्तरं वस्तु प्रकायप्रश्रब्धिश्च प्र
गति॥ कथं च पर्यायान्तरेण प्रश्रब्धिः संबध्यते यस्मात्॥ कायिकाय प्रश्रब्धिर्न चित्तस्य प्रश्रब्धिः कायिका च प्रश्रब्धिः कायिकी प्रश्रब्धिः स्या
त्कायमस्ति॥ ह्यत्र संबध्यते निर्वाणस्य संबध्यते॥ यापि चित्तप्रश्रब्धिस्तदपि प्रश्रब्धिः संबध्यते मतिः कायेन संबध्यते निर्वाणस्य संप्रवर्तते गच्छति॥ कथमि
यमवदातव्यम्॥ प्रश्रब्धिश्चित्तकर्मण्यता गति॥ सा तु पञ्चकायिकी वेदना गति॥ यथा वेदनापि वेदना पञ्चमात्मसंस्कारसंबन्धाद्वियात्मसंस्कारकायि
कीत्युच्यते॥ तत्र च यमपि प्रश्रब्धिर्न वक्तव्या॥ कथं सा संबध्यते न्यायः सूत्रे गच्छति॥ अस्मात् हितत्वात्संस्कारानां विशुद्धानां कायानां प्रकृति॥ न तस्मादिति
विशुद्धत्वात्प्रश्रब्धिः प्रकायवेदनात्पञ्चकायकर्मण्यतासंनिवेशात्कायलक्षणाश्रीमत्करणा॥ योगमनसः कायस्य प्रश्रब्धिस्तद्गच्छति वचनात्॥ सा क
थं सा संबध्यत इति॥ पृथक्त्वाभावात्सामर्थ्यवशाच्च नक्षत्रगच्छति प्रमत्त॥ श्रीगितिः श्रीतिस्कन्धेन योगधर्मात्॥ श्रीतिः संबध्यत इति विशुद्धत्वात्
र्धिकायस्थितिक्लेशनाशकत्वात्कर्मानवमात्रत्वात्॥ अप्रमादो नाम॥ अप्रमादमाह॥ उत्पन्नयोः विकल्पयोः पञ्चनिवरणानि प्रहाय वर्णस उपलक्षणकता
त्विप्रज्ञादौर्बल्यकरणाभिसंबध्यते त्रिलक्षणगति॥ वयमप्यवंशस्य तस्या कथमप्रमादस्य वस्तोतस्य स्मृतिवि कायस्य धर्मदर्शनायाः
गत्वा लक्षणात्तदुपादिष्टं पञ्चसंज्ञित्वात्सकलं॥ तस्मात्सप्त पञ्चस्वपि स्कन्धेषु॥ प्रत्ययतोऽपि नियमितः स्वभावः पञ्चस्कन्धात्मादिनिय

वर्जितमवधानमित्यर्थः। मनसः कायो मनस्कारः। मनो वा करोत्यावर्जयतीति मनस्कारः। अधिमुक्तिस्तदालम्बनस्य गुणतो निश्चयः अनु
रुचिरित्यन्ये। यथानिश्चयं धारणेत्यपरे। यथा तेनैव विज्ञानेन समाधिश्चित्तस्यैकाग्रता। अग्रमालम्बनमित्यर्थः। यत्र यत्र चित्तं प्रवर्तते तत्र
आलम्बनवशेन समाधिः। यदि समाधिः सर्वचित्तेषु। किमर्थं ध्यानं प्रयत्नः क्रियते। बलवत्ता समाधिनिष्पादनार्थं। कथमेकस्मिंश्चित्ते द
शानां धर्माणां लक्षणानां भेदः ज्ञानामसंभवं सम्प्रज्ञायत इत्यत आह। सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेषः। प्रतिक्षणं विलक्षणः। सन्तानविशेषः। चित्तचैत्तानां
लक्ष्यते एवं दुर्लक्ष्योऽपि यावत्किं पुनः। रूपस्य कालपर्यन्तं लक्ष्यते। रूपिणामपि आम्रवणानां नानार्थानामपि का सा विलक्षणा शक्तिः प्रत्येकशो नानाव
नस्पतीनां मिन्द्रियग्राह्या किन्तु निरन्तरैः। तेन रूपेऽपि ज्ञानदृष्टत्वम्। किं पुनः। यत्र श्रद्धा सूक्ष्मबुद्धिग्राह्या मनोविज्ञानमा
त्रग्राह्याः। तस्मादाचार्यदिङ्नागः ततोऽपि श्रवणमात्रकं स्पष्टं प्रतिपत्तव्यम्॥ २४ ॥

श्रद्धाऽप्रमादः प्रश्रब्धिरुपेक्षा ह्रीरपत्रपा। मूलद्वयमविहिंसा वीर्यं च कुशले सदा॥ २५ ॥

श्रद्धा चेतसः प्रसाद इति। कर्मफलसत्यरत्नेष्वभिसंप्रत्यय इत्यपरे। उदकप्रसादकमणिवत्। प्रसादकं। स तत्र कर्मफलादि
संप्रत्ययः। प्रसन्नं चेतः करोति। श्रद्धानिर्देशः। अनेन क्लेशोपक्लेशमलापगमात्। कर्मफलरत्नेषु संप्रत्यय। श्रद्धा निश्चयः सत्यवेगानि सम्प्र
त्ययाऽभिसंप्रत्ययः। अप्रमादः कुशलानां धर्माणां भावना। भावना नाम कुशलानां प्रतिलम्भनिषेवनं। प्रतिलम्भनिषेवणे

८१

गताः प्रत्यक्षस्यामीन्द्रियं न गताद्ध्य् इन्द्रियं यदाह्य् इन्द्रियं न गताश्चाह्यास्यामीन्द्रियं॥ उक्तं च भून्द्रियाणां सुप्रदप्रसंयोगनागतानां विस्त

रप्रभेदमुक्तं॥ अस्त्यादेशानां भक्तानां कतीन्द्रियं कतीन्द्रियमिति॥ असुप्रदप्रसंयोगनधर्माणाम् इन्द्रियेण च वादेशाव्याप्तिमि

काः स्युः तावच्छ्रुति॥ भून्द्रियाः तागतानि॥ तेषां प्रभेदः॥ अमलत्रयमिन्द्रवमादि विस्तरेण ऽपेक्षः॥ किमर्थं संस्कृता धर्मा भूत्ति॥

धर्मस्कन्धभावाय गतसंज्ञानां निहिताः पूर्वं॥ यथा लिन्त्रसस्कन्धमभूत्ति॥ त्वमाभूत्ति त्रयं॥ त्रनुत्तवा यदना॥ निमित्ताद्भुतसंस्कृताः स्यादि॥

संस्कृतग्रहधर्मसङ्गिनत्वात्॥ उत्पादानियतसहास्यादात्मादिप्रकवितस्तकीति॥ सन्निहितकवित्सहास्यादानन्तु नियतसहास्यादाः॥ य

था चक्षुरादिसहास्यादात्म च हितानादयः॥ चक्षुरादीनां सरागतसहागतत्वात्तस्माद् एवं भूत्ति॥ तत्र सर्वेषु भवधर्माः पञ्चलवकीति

पञ्चवस्तुकनयना॥ एवं सर्वधर्मसंग्रहो व्यवस्थाप्यत॥ रूपादिकलापतः॥ व्यनधर्मनिर्देशः॥ सूत्रे व्याप्तिपदार्थं॥ तत्रासंस्कृतं नेवा

स्य घातव्यः॥ न तत्रासि सहास्यादनियमचिन्त्यता॥ २१॥

कामे ऽष्टद्रव्यको ऽशब्दः परमाणुरनिन्द्रियः॥ कायेन्द्रियी नवद्रव्यः एकादशद्रव्यो ऽन्येन्द्रियः॥ २२॥

सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरिति॥ संघातपरमाणुर्न द्रव्यपरमाणुः॥ यत्र हि सर्वोपकर्षपर्यन्ताः सर्वे रूपापकर्षिणो द्रव्यपर

माणुरिति व्याप्त॥ तस्माद् विधिनि तं संघातपरमाणुरिति॥ कामे ऽष्टद्रव्यकः शब्दवर्जितः॥ कामधातोर्विधानं च दायपनात्स्यापत॥ तदानियतमष्ट

न्रिधर्म कोश

लायश्च समुच्छिन्नं कुशलमूलं ॥ स च कामधातावेव छिन्नत्ति पुमान् दृष्टिचरितश्चेति ॥ कामवैराग्यं वा सन्तनं स्यादिति ॥ तस्मा
दसंपं चापि वदन्तीन्द्रियाणि सन्ति कायेन्द्रियं च जीवितमनसी चेत्युक्तं ॥ सर्वत्र चक्षुरादीनि तु न सन्ति ॥ क्रमेणानन्तरं च स्थापयेत् अ
त्राप्य वस्थायां चा पत्तावमलाया नाम ॥ वदन्ति नष्टश्चेति कुशलिकानि च निक्षिप्त ॥ वदनं वा विदितानि सा क्षणं प्रोन्नादिकः ॥ क्षिप्तं प्रहाणकर्म
याति ॥ यथा संपदनं संपादिति ॥ तथा नष्टं पश्चात् संख्यामात्र गच्छन्ति न संवक्ष्यामि ॥ उत्कामनकुशलं त्वा गुणा ॥ श्रद्धादीनि तु सदा वदन्तीन २
घं न श्चेति ॥ कुशलान्यवनाकुशला याकृतानि यानि तानि तु लानी लब्ध्वा ॥ आज्ञास्यामीन्द्रियादीनामपि यद न लभ्यत इत्युक्तं ॥ तान्यपि तु का
मकुशलानि ॥ तस्माच्च प्रहाणप्रसङ्गश्चेति ॥ नास्त्राधिकानादिति निश्चितात्स्रुतं ॥ निश्रृत स्मादेकाचर्मेन इत्युक्तं ॥ निश्चित्य हि सत्य
मीन्द्रियादीनां निरास च्छन्नाल वशि ॥ कस्य तद्वदनकुशलाव धिस्त्वाधिकानां चेति ॥ वालान्द्राधिष्ठितं ॥ वालकथं च प्रश्नवनात्र ॥
२० ॥ सर्ववद्धानि न कानि विपाकः साश्रवर्जितेः ॥ द्विविधं नाज्ञाल्लिङ्गैः काम मलद्वयवर्जितेः ॥ २१ ॥
आज्ञास्यामीन्द्रियाद्य एव च पृथग्जनस्य वशि ॥ पृथग्जनत्वं कामस्य ॥ आर्यधर्मोऽसमला तत्रैव चेति ॥ तस्मात्स्वनाश्रवं वक्ष्यन्त इत्युक्तं ॥ द्विविधं तत्राय च समन्वेद्रियस्येति ॥ द्विविधं तत्रापि हि समयच चक्षुरादिकः ॥ उत्तमकाल विपाकः समन्वागतानां यथा ॥ आज्ञाताविन्द्रि
यं दष्टोर्ध्वमनस्य च दितिः ॥ नातिताज्ञाताविन्द्रियं च कामनवर्जितं ॥ आज्ञास्य वाऽज्ञास्यामीन्द्रियाद्विन्द्रियाणाम च चूर्णयन्न समन्वा

८३

तिर्यवर्णादीन्यत्र यति॥ श्रोत्रादीति ४ पंचविधमिन्द्रियमुपरूपेन्द्रियपरत्वात्पर्यमार्गसंगृहीतं न तेन मनस्यन्द्रियत्वमोलक्षणं विमृश्य
मार्गसंगृहीतं नेति॥ लोकाकृतेरथवन्मोलक्षणं उपविलोकं ॥ ७ ॥ ति ४ वाह्यानीति वाह्येन्द्रियपरत्वेन वमनस्त्वेव गतः [illegible] तस्मात्स्वरूपं॥ न
च सोऽपविहितं ४ कदाचित्स्वन्द्रियपरप्राप्ताणीति॥ वीतरागपूर्वीगर्वे कादर्शतिरस्कृतत्वाद्यास्वर्थ॥ [illegible] न्द्रियं ४ पूर्वलक्ष
णीयथ्यानलाहीत्यर्थं यथानन्निर्विश्य निर्यामनस्वकाणगृ॥ तस्यात्[illegible] विरूपस्य [illegible] नाममीत्यवति॥ तानस्तु लक्षणादि ४
स्वन्द्रियपरम् श्रोत्रादीति ४ पंचविधमिन्द्रियं वाह्याभ्यन्तरेन्द्रियमानेन्द्रियं [illegible] ममनिरूपतानुविहितं ४ पश्चेन्द्रियवाह्यममनत्वे
रूपन्द्रियमात्मानेरूपत्वाज्ञानामम्यनिर्धार्यं [illegible] वाना [illegible] मिति लक्षणं प्राप्नुवन्त्यव मनसि प्रवृत्ति मात्मनोलक्षणं प्रविशति॥ तस्य रूपलक्षणा
दि ४ पूर्वेवदपरूपेन्द्रियत्व॥ सो मनस्यन्द्रियत्वश्च॥ श्रोत्रादीत्यपि पंचविधमनन्यन्द्रियपरवाह्य मननलोकाकृत्यमार्गे वाह्यमा
रूपन्द्रियस्यापि न च मनसस्त्वं॥ द्रव्याणां कालस्याप्यकारणत्वादिनिन्द्रियेषु पूर्वरूपत्वानुपपत्तेः॥ सिद्धलक्षणं प्राप्नुयादिति॥ तस्य रूपमिति
स्वार्थमिदमाह॥ न च वीतरागपूर्वीपविहितं यत॥ तद्वैतरागस्यादिमार्गप्रापणादिति॥ न च कामवीतरागस्य कनविन्द्रियत्वपरनियम
मनस्वकानक ४ पतिविहितं यत॥ कस्मात्तद्वैतरागस्यादिमार्गप्रापणात्॥ लौकिकलोकाकृतं मार्गप्रापणात्॥ तच्च लक्षणं द्विविधं॥
संस्कृतमसंस्कृतं च संस्कृतासंस्कृतं लक्षणमिति वचनात्॥ तत्र यदसंस्कृतं विसंयोगलक्षणमनागमं॥ सिद्धलक्षणस्य वै लौकिकमनमार्गे
ध प्राप्ते नियमात्तत्काले लोकाकृतमथमार्गेऽपवर्तनलक्षणाकं द्विविधमिति तस्य प्राप्ति ४॥ लौकिकी लोकाकृतमार्गं॥ तस्मात्सिद्धं तेन तद

किं सौमनस्येन्द्रियवशात् ॥ ... पूर्वनापि पनिहितः यतः ॥ गतश्च सत्कृतीयं ... नैतिभ्रिशून पूर्वनहं लंकाप्राप्नूयात् ॥ गस्पग साकिंश्च स्वविन्द्रियस्यैतत् ॥
कुर्वत् कंनत्रहलजामी भवस्यं नश्चेवन्द्रियाधिश्याति यकृत ॥ अथ कादीनि मं वमनस्य ... स्वामी न्द्रियाधि ॥ तत्र सौमनस्येपकृन्द्रियाश्वं
स्पर्ग मर्दितं ॥ पूर्व ४ पूर्व ० प्राप्य स्फुटकादकोलिनि प्रदं ॥ कथमनामि नापरूपग्रकृतानभवगी ॥ कस्मात् प्रान्कुहेतस्वलमव
त्कादतरि ४ प्राप्नामीत्यकुं ॥ नत्कृत्कृत्यानाममिरूलमवी ॥ नच सौ पनिहितः ४ कदाचित्स्वेन्द्रियस्य प्राप्नामी ॥ अस्तान्न
स्पर्शीत्रगीयध्यनाडे रूमिला लास्सानिहितः आत्मवनकृतेन मन्यवपनिहितः आत्मवनिनासाद्यनाममिरूलासानिहितः माश्रुणुत्याग
तवयावत्तिगीयध्यना तुः ॥ यदा तु प्रथमास्यनिहितानात्मनिजनानामिरूलासानिहितः ध्रुवकृत्याग ॥ पंवावनत्तगीयव्रतलाभाद्विरूना
स्पर्शिरू तं नवस्त्रापत ॥ यदा चलकाम वेनास्यासानिहितः ... तृतीयं ध्यानमस्यनाति ॥ तत्कथंतत्स्वेन्द्रियश्च नाममिरूलं प्राप्नु
यात् ॥ नगस्यहः ॥ नच सौ पनिहितः आकदाचित्स्वेन्द्रियस्य प्राप्नामीति ॥ किं सौमनस्येन्द्रियस्य प्राप्नुयात् ॥ यदा तं वेतस्येन्द्रियस्य वृ
निष्पत्रं ॥ प्राप्नुयात् यदि नवमविमुक्तिमार्गे मौलं ध्यानं प्रविशति ... नदति ॥ ... नपनिहितः आत्मवस्त्रात् द्वितीयं ध्यानमद्वितीय
ध्यानमार्गेणि नवम विमुक्तिमार्गे मौलं ध्यानं तृतीयं ... ॥ नीकृन्द्रियस्य ... ॥ सुखेन्द्रियसंवानस्या ... सकृत्संवानः ॥ तस्य सुखं किं च ॥
यत्र मनो सुखेन्द्रियस्ता नपूर्वका नानामिरूलं प्राप्यनन्तरं पनिहितः आत्म ... सुखेन्द्रियसंवाद्य कृत्यान्यन्द्रियसंवानस्य सौकृन्द्रि
यात् ... पूर्वकः शेषकृत्यानाममिरूलं प्राप्नुवन्यदि नवमविमुक्तिमार्गे मौलं प्रविशति ॥ तस्य तदानाममिरूलं प्राप्नुवन्त्

यमहत्त्वं ॥ सौमनस्यं दर्शनस्य संप्रयुक्तं दर्शनहत्त्वं ॥ अनागामिस्वाम्युवं लक्षनाहत्त्वं ॥ अर्हत्त्वमहत्त्वं ॥ उपपत्तिद्वयं तु सर्वेषां निरिति स्वागमे
द्विहत्या दर्शनस्य रागिणो दौर्मनस्यपाताद्दुर्मनस्कः ॥ रागाभावाद्दुर्मनस्कः ॥ सौमनस्यमिष्यते ॥ संप्रयुक्तस्य हि तया द्वयमन्यदनिवर्त्य
सुखदविभानस्यागता विनिवर्त्य ॥ दर्शनस्य संप्रयुक्तं दर्शनहत्त्वमनागामिभावनाहत्त्वमहत्त्वं समाहितत्वात् ॥ १३ ॥

कामध्यानादो विपाकफलाल्पतनापपादकः ॥ गेहय द्ववासकयान्यो वास्य हत्तनुपपत्तिकमुक्तम् ॥ १४ ॥

कामध्यानादो विपाकाद्फलाल्पतनादः ॥ कामप्रधानत्वाद्धानस्य तु ॥ कामप्रज्ञातिनिर्दिष्टं धनाप्लुतिविवक्षात ॥ अहत्त्वगतसाधुगसंस्वदुःखे
सत्त्वे ॥ कामध्यानगायां संप्रयुक्तदपत्तिविपाकाल्पफलत्वगत ॥ कामद्विधिमें च विगतद्वियच ॥ कस्मात्प्रागिलस्थिकालमनउपपत्तिद्वि
यपानयदुःखं क्लिष्टत्वात् ॥ उपपत्तिनवः क्लिष्टः सर्वेषां ॥ तोद्वस्वत मिकविनिवचनात् ॥ स्वकृतादीनां च तस्मात्मयतत्कायमविद्यमान
त्वात् ॥ नापपादकेविनिलपवादः ॥ कविरस्यविनत्वाद्विडपपादकेनविनत्येवदधुपलत्वथागामिनिधिसंगः ॥ तस्मादयं प्रतिष
धः ॥ किं तूपपादकेसंधिवलत्वगत ॥ त्वत्तदनतुद्धत्वागतादः ॥ नेहवबद्धतिविस्कन्धः ॥ यपदत्तत्वनात्र वनिः ॥ यद्धविद्यमानस्कंधपु
तुषद्विपाद ॥ यथाज्ञाप्यमविकल्पिकाप्लुता ॥ सुगाढसन्ना प्राप्तमनुष्यिवस्तत्वाप्लुतिवचनात् ॥ कस्मान्निकृष्ट ॥ चक्षुरादीनि
पंच ॥ जीविते च कण्ठमिति ॥ स्वयादवादिविधि ॥ आदिना वदनानकादयापि शृङ्गक ॥ नकत्वात्तवापपत्तिलवन्नागिरसंधवस्कायांग

अभिधर्मको
श

कत्व ४ प्र च्युतत्वात् ॥ स्त्रियश्च कामभवे पुरुषाणां ग्राह्यत्वात् ॥ स्तनादिसंस्थानस्वराभावान्यथात्वं ॥ ५४ स्त्रीन्द्रियं नास्तीति ॥ अथ स्वाभावा पु
नर्दरिद्रयोगोऽस्ति नास्ति ॥ अकुशलत्वाच्च विपाकजं नास्ति ॥ दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति ॥ समथस्निग्धसन्तानत्वादिति ॥ यस्माच्च समाधानस
माधिना प्रतिघविगमात् ग्रामसंगानं नास्ति ॥ तस्माद्दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति ॥ अनाभोगवस्त्वन्तरावाच्चेति ॥ अनाभोग ४ दा प ७ गस्य अस्ति
विषय ४ अनाभोगवस्तु ॥ नव वा भोगवस्तूनि ॥ अनर्थसमुत्थापकार्या ति कुशलात्मिका निष्पत्ति च अनाभोगवस्तु त्रयं ॥ मित्रस्य अनर्थसमुत्थापकार्था
कुशलात्मिका निष्पत्तिश्च अपकारमात्र अनाभोगवस्तु त्रयं ॥ अमित्रस्य अनर्थसमुत्थापकार्था कुशलात्मिका निष्पत्ति च उपकारमात्र अनाभोगवस्तु त्रयम् ॥ अमित्रस्य
निष्पत्तानामाभोगवस्तूनामसत्वात् ॥ विषयस्य गमनापि दौर्मनस्यं नास्ति ॥ नैकवस्तु स्थितं दुःखं नास्तीति स एव पाति ॥ ५ दुःखमनितय
स्य सत्कायनप्रतिपत्तिः ॥ प्रसूयते च अनाभोगवस्तु लक्षणमिति ॥ स एव तावन्मात्र पि चेति ॥ चतुर्थध्यान पूर्वाक सन्तुष्टस्य
ता ॥ तेनाह ॥ स्त्री ॥ पुमिन्द्रिय ५ ४ एव चाहं च हित्वा निवर्तते ॥ सुखं ॥ सुखमिति ॥ स एव च स्वनाश्वलाव स एव सौमनस्येन्द्रिया ॥ स्त्री
न्द्रियं चक्षुरादि ॥ १२ ॥

मनो वित्तित्रयं श्रद्धादिरत्याष्टमेन सह ॥ नव लाभनयोर्पंच न हत्यान्यपि न त्रयम् ॥ १३ ॥

वित्तित्रयं सुखसौमनस्योपेक्षाख्यमिति ॥ सुखेन्द्रियं च तृतीयध्यानसामन्तके दर्शनहेयान्वया संप्रयुक्तं सहदर्शनहेयं ॥ तत्रैव लभ्या
न्यस्मात्सुखं चैव विज्ञानकायिकं कामावचरे ॥ प्रथमध्यानसामन्तकं च त्रिविज्ञानकायिकं लाभेनाप्रहातव्यं ॥ मनासुखं तुल्य स्वन्दि

१४

उत्तिधर्मक्रा०

नाशंकर्मेति पूर्वजन्मकृतस्य यो नाशस्तत्कर्म यथा अकृतादीनि यद्व्यसर्गः यतना निरुक्तानि ॥ अथ यथा कर्मोपचयेति ॥ तदन ॥ यत्पूर्वकृ
तमलभ्यलनकथं को कृतमिति यदकृतं तत्र कृतमिति मत्वा च मन्यति ॥ अकृतमपि कृतमित्याख्यात भवतीति ॥ अकृतमपार्थं कृतमकृतं च
मभवतीकथमित्याह ॥ न साधु मया कृतं ॥ यतत्त्व कृतमिति ॥ कृतमिव दृष्टिकृत्वा ॥ अकुशलमकृत्वा तप्यत इति ॥ यत्कुशलं स
नादिकं कृत्वा तप्यते पश्चादपि भवति ॥ तत्कुशलं अकुशलं च कृत्वा किं तप्यते ॥ कृष्णपक्षिकृतं ॥ तत्राकुशलं प्राणातिपातादिकं कृ
त्वा तप्यते तदपि कुशलं ॥ विपर्ययादकुशलं ॥ यदकुशलमकृत्वा तप्यते कुशलं च कृत्वा भवति ॥ तत्पापमकृत्वा पश्चात्तापी भवति ॥ न
साधु मया कृतं यत्कृतं तत्र कृतमिति तदकुशलं को कृतं ॥ यच्च कुशलं दानादिकं कृत्वा पश्चात्तापी भवति ॥ न साधु मया कृतं यद्दानादिकं कृत
मिति ॥ तदप्यकुशलं ॥ तदेतद्द्वयमपि उभयाधिष्ठानं भवतीति ॥ तदेतत् को कृतं उभयमपि कुशलं वाऽकुशलं वा ॥ उभयाधिष्ठानं भव ८१
तीत्यर्थः ॥ अकृतं न विद्यमानं ॥ ॥ स्वाध्यायिकत्वं इति नाम अपि पूर्वगतस्य ज्ञापनार्थं ॥ हस्तिसूत्रके वीतिच शब्दः ॥ अकुशलं स्वस्तनु कर्म
इत्यर्थः ॥ महालमिक एव कश्चित्सत्त्वो विलोभाहारिति ॥ सा कीतिकायावहा सा हृष्टिः ॥ सा च तत्कुशला स्वपरतस्मा हारः ॥ मिथ्या
दृष्टिरित्यादि ॥ कोऽत्रानेकविंशतितिर्ति कोऽत्र भवति ॥ लोकनिदर्शनकाव्यदत्तश ॥ कृतोऽत्र गतिर्विष्णवादिषु सर्वकं वाचप
ति समापि वेदितव्या नहि नागमस्य वचनस्य प्रधानं प्रयुक्त कृतरप्रापितश्चाभिकाश ॥ सम्यक्कृतं स्वाभाविकाकारस्य विंशतितित्रितिदश
त मिकाश ॥ यद्कृतं महालमिकाश ॥ नायकृतं महालमिको वितर्कविचारं स्थानितविंशतिश ॥ सा च कृतं ता नाम प्रतिपत्ता मानाविचि

कितसा वधूपकविंशतिः ॥ एकविंशतिरेव धूमवंतिःक्रियावतानथमत गनं कंथा ॥ कांधादिरिति रवमीति ॥ कारंभमनादि भारंभ्यर्थ्या प्रथमस
प्रकृमत्तसनामायावंदविहिंसारंभ्यति ॥ एरिवपिसंप्रमृकृविंशू एकविंशतिरेवचेतसिकास्मिावर्तिकाकः ॥ पूर्वमत्तसंचापकृणश्च
रंभावायावर्द्धिहिंसारंभति ॥ कोकृपूनत्तसंप्रयुकृणावप्रर्वाकाश्च ग ज कोकृसंपूर्णपूर्वकविंशतिः ॥ कोकृत्तमपिकृपकृणाश्च स्वनकृमिथ्यग
समासगन्नायक्षिकपूर्णिमिविकृत्वश्च ॥ पूर्विमामाप्रसंप्रयूकृवर्गासिपूकृशतलद्धिसंप्रपूकृचाकृशतलविंशतिः ॥ नेसल्करंभापकृ
असंप्रयूकृत्तकृशतलएवेकविंशतिः ॥ २९ ॥

निर्देशः सूरदभान्यप्रसादभा न्याकृगममता ॥ मिथ्यांसर्वानिवृत्तलाश्च स्त्रियप्राप्तिकं रवग्र ॥ ३० ॥

निरुगान्याकृतमितिश्च ॥ कादिरेकृशतलाकृशतलसनलन्याकृसंसरुत्रिवगान्याकृगमना कादिरेत निरुगान्याकृतेविपाकश्चेयोपथिक
रत्नोल्पसक्तानिकने मोहिकसत्वा ॥ विहिर्दशकान्याकृगमपिकोकृत्रमिकृकीति ॥ कस्मिनमद्धान्यवहिर्दशाहिंसासंवाहिर्दशकाद
ग्रर्थादरंभतिकाचिदनिरुगान्याकृतेकोकृसंप्रयादशममभिवंचाकिंप्पामिअंप्रनआगमानावस्कायांस्वप्रदर्शनावस्कायांषा ॥ कृश
लाकृशलान्याकृतवादिति ॥ आदिग्रहणात् ॥ कथमिदं कृशलं सवकं संस्कृन्याकृतं सवकं यमिति ॥ अशलाकृशलं सवकं यमकृशलं सवकं यमक
शलं सवकं यमन्याकृतं सवकं यमिति ॥ यत्र कामविंशतिरूप्रवर्गविंशतिरिति विरुवश्च ॥ यत्र कामविंशतिरूपेनासिका श्रूगम केतवमतिकं ग्रमाविं

अभिधर्मको
श

चलक्षिष्यतइति॥ अथ य औदारिकात्मक वितर्कौ वा कथं स्यातां कर्मकस्वलक्षणत्वात् इतिनव्य अन्यथा खलु अक्षेप दर्शयितुम् इति॥ एवं लक्ष
णं वितर्कविचारयोः॥ नासौ कल्पनायां समुदाय रूपा वितर्कविचारयोः॥ पर्यायेण तावत् न स्यात् इति॥ चित्तचैत्तकलापस्वभावम् अन्यत्र चोपकल्पनं
कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते योगः एकत्र कं॥ आचार्येणाभिक्रान्तः॥ यदि चैकत्र चित्ते साधर्म्यं औदारिकसूक्ष्मत्वं विरुद्धम्॥ एकत्र चित्ते वितर्क
औदारिकस्वलक्षणस्य साधर्म्यं विचारस्य सूक्ष्म स्वलक्षणं न॥ नो च यथा कर्मविशेषात् निकलाह आह उत्पत्तिविशेषो दानिकमाह स्वरूप
न॥ कथं वा विशेषो दानिकश्चित्तक्षणिकः॥ विशेषो दानिकस्वभावः॥ विशेषो दानिकता एवं विरुद्ध सूक्ष्मतापि एकस्य ॥ अनिकावि नाम॥ नस्यादि
नान्यायदि वितर्कविचारयोरौदारिकसूक्ष्मसाधनार्थं संज्ञावत्॥ वेदनावदौदारिकी संज्ञा सूक्ष्मा यथाक्रमं औदारिकी॥ औदारिकस्
स्वलक्षणस्य एकत्र चित्ते न विचारः॥ एकस्मिन्नपि नवधर्मलक्षणयो एव तु चक्षुरिन्द्रियेमायां मृदुधिमात्रता औदारिकसूक्ष्मता ८७
लक्षणं पूर्वपक्षसंवन्धी सूर्यथा पूर्वपक्षसंबन्धी सूक्ष्म॥ यथा हि वेदनायास्तावत् धर्मपर्यायस्य मृदुमधिमात्रतोपलक्षणेन एकत्र
वर्तितं कथं अपि दृष्टान्तः स्यात् पूर्वकं अधिमात्र मृदुधिमात्रता॥ वेदनावदौदारिकी वर्तितः सूक्ष्मा चापरक्षणे॥ कथमिति वेदनासंज्ञा
मपेक्ष औदारिकी रूपमपेक्ष सूक्ष्मा यथा संज्ञा सर्वमानापेक्षौदारिकी वेदनामपेक्ष सूक्ष्मा वितर्कविचारनवद्यावा॥ एवमपि हि
कामावचरो वितर्कविचारनानौदारिकी प्रथमध्यानलक्षितौ सूक्ष्मौ ध्यानान्तरं च विचारः सूक्ष्मता न युक्ता इति यदि सूक्ष्म अयोगी मृदु
धिमात्रता॥ नैवं व्यवस्थाभवितुम् मृदुधिमात्रता अयोगित्वात् व्यवस्थाभवितुं सूक्ष्मत्वं॥ अन्यसंघभद्राचार्य आह॥ एकत्र चित्ते

औपधानिकस्यान्तर्गणत्वान्न च विसर्गस्य॥ प्रलयकालान्यथा॥ यदा किंचित् चेत् कलापविसर्गे हृतत्वात् एव॥ तन्न चिन्त्यौपधानिकं
एवं तेषु विसर्गस्य कारस्य॥ नामनामान्वचित्तपदभवत्॥ यागमाह श्रीगणेश पिहितवान्यत्र वा हृतत्वाद्विसर्गस्य॥ नागमवि
नामाह वर्चित गणस्थितिकायपदिष्टगणदिहानिप्रस्वमिति॥ प्रवर्तक्रमः॥ एवमिकस्मिन् कलापकस्य विद्यमेस्य उहृतव
त्वं कित्वनशानेलकायं विसर्गचित्तमिति न किंचिदगम्॥ नन्वविसर्गौपधानिकस्य गणलक्षणे विसर्गविधानानुक्तात्सम्मुक्तौ प्र
स्वकं तु आसीनामौपधानिकस्य गणस्थितिमौपधानिकस्य गणलक्षणे तद्विसर्गमहिमाय स्यात् कमिति नेगदस्यानानाथ पतिनेव वि
विसर्गविधानात्कथं विकल्पत्वगणस्थपदस्थितावायमगमस्मिन्गणस्थ स्यात् कदाचप्रसंगेन तद्वृत्तिकस्यानयात्॥ पर्यायवर्णे यादिं
स्वाव्यस्य॥ नप्रपूर्वीवार्यानाहः॥ विसर्गः क्रमः॥ चगणावानिष्टिस्यप्रसंगवापर्याव कामनाऽन्यत्वाऽनेस्वहानुमानवक्तव्यार्थयथाक्रमं
सावचित्यौपधानिकस्य॥ विधानः क्रमः॥ चगणावानिष्टिस्यप्रसंगवाप्रत्ययस्य कामनाऽन्यत्वानुमानस्तुलनवक्तव्या यथाक्रमेणा
चचिन्त्यस्य गणा॥ अस्मिन्नर्थे विसर्गविधानात्कस्यलावेहमहास्य नूनोपर्यायवर्णेनोमर्थपदप्रसंगः॥ क्वाचनमाग्रहान्ति
न्त्वा विशेष्यगणात्राह ह्रस्वः श्रंके चिदहन्वस्ये क्षविधा च क्रमगणस्थापकस्य सृष्ट स्वविहितस्य कारहः क॥ काजगन्त स्थगितस्थि
ताहि सूत्रगायत्र हस्त विसर्गः॥ अव्ययकाजञ्याह्वाथमिनस्य ग्रहधं सविधानस्थगिताकथमितानी प्रथमं ध्यानं पंचायामितिविस
चः॥ विविके कामे विविकं पायके नक्रमस्य पदमें॥ सविसर्गस्य विधानं विवकगं पीतिहस्वे प्रथमेऽधनस्य दसंप घविहनगीतिस

अभिधर्मकोश

गऽोद्धस्य मानाऽविद्यावंशि॥ प्रतिनिश्चित गायात्र प्राकर्पा ग मसक्तगि॥ स्काप्यहं न्नापंवृसः न्यग॥ सामनंत्वाप्र द्रव्यता॥ कि समन्वागमः॥ स्व शाक
स्वास्तयगनद्रव्यवद्विति॥ आचार्यसंघभद्र॥ गनगघं सलास्व्येनपिय कानत्वादिति ४ पनसत्वेनपिस्ती नत्वादिति ४ समन्वागमाऽद्रव्यं सत्वाप्रा
णितः प्रवचनात्॥ कथमितिसंदर्शयति॥ नाजायावदिसः नव्यक्ति॥ नजातिक वक्ष्यक वर्त्तिसफलिनत्वे ४ समन्वागम ४ गक्षमा निसफ
नत्वानि॥ गद्यथ्य॥ चक्रनत्वं हस्तिनत्वं नक्षत्रवृत्तं मक्षिनत्वं स्तीनत्वं रूहवनिनत्वं पलिशाचक नत्वभवं सफ मनि गिविसःनकां जरितः
फलीनत्वे स्तसमन्वागमं ४ स्तूपद्रव्यानवद्रव्यगात्मितिगन नकानिकग दर्शयति॥ प्रतिनिद्रादाप्तं वायम आहुर्याति॥ अनुमानविनाभाकः
थमितिस्युः व्यागे॥ नद्रव्यसन्दना॥ लौकिकधर्म समन्वागम ४ समन्वागम ४ स्वालक्ष्यास्व अवर्त्तिसकं नत्वसमन्वागमवदिन्द्रियन प्रतिद्धा व्यावमेस्व
नुसंविपर्यासयति॥ प्रतिलक्काम वान वृतिमक्काविविधा पितं॥ गमप्रवभिलमिति चक्रवर्त्तिहस्त्र॥ अन्यग्रपनर्द्रव्यानन मितिदशा
लौकिकधर्मसमन्वागमस्तु॥ कश्पुनर्नवसाथा गवृति॥ पवनहिं द्विविधमिथ्यागद्रव्यसम्वनस्तुप्रस्फिसत्र॥ कथमयुक्ति विति
वेतलिकाश्रा आचार्य आह॥ गमसमन्वागवृतिविशनध॥ वृहन्नद्रव्यसत्तस्त गन्त्र स्वकअवं सात्वदनुमाने आधे वा॥ गप्रत्यग्रस्व
वंतः मतन्वादिपं वन्द्रियग्राक्षतात्मा मनाविज्ञानग्राक्ष सपि किंचित्स्वलक्षणा गदव्यादिस्य संवघसातात्ता वक्तृत्व श्रादिसनुमानय॥
घं न द्रव्यविज्ञानादिकं प्रत्यनुमन्यताम्॥ गहावालपनाक हावा लवासापि ४ पुनर्नेपल कन्॥ धटनचानुमानयाधका गसिद्धो नित्य
नुमानादर्शनात्॥ तस्माद्द्रव्यधर्मासं लवाद्यागवृतिस्किगमगत्॥ इदानीमाचार्यसंघभद्रकाप्पा॥ काप्यद्रव्ययति॥ उसमि [illegible] ६६

निगिविक नश्चात्यस्य प्राप्कि नरिहउस्य गेहः उसहावागु॥ श्रुसंस्कृत मस्य नस्या प्राप्कि यस्माद संस्कृत मनुस्यार्थं॥ यद्वधर्मोच प्रा
फलइ॥ स्वधर्मेज्ञान कान्याद्यांय चक्रुक्ता॥ कमिसंसार वेनायं गेस्कृ यथा कामाव वनाक्क्ष्लि स्ता ऊर्ध्वे रस्य पवक्का क्लिष्टा श्चवे
न्यात्यस्य स्मृक्ता॥ गंयांभ्रातु पन्नागममग॥ मनिहाभ्यावाकथ्यम संक्लिष्यगा॥ नलिंगयांपापिनसि॥ क्रम न सञ्च नि वृद्ध साग॥ स
हत्रु प्राप्कि हउ का वगु॥ काम्याम सक्लिन थिकृगा॥ सहज्ञा यापापि निग नी मृ सघप॥ सागंयाउ निर्कागिन्याह॥ आमिनिद
नीकिंकर्त्री आमि आमि चेंगि॥ किंकर्त्तली लाकिंकर्त्री॥ आमिलेश्वं धर्मं जनयमि॥ आगुि आमि स्कृगंज्ञकाशआमिंजनयगि॥ जनय
दिलश्चत्र्यां धर्मोक्ष मृस्वक्लि॥ प्राप्कि हउका न्यगमञ्जामि॥ किंकर्त्री॥ कथ्यलकृव्यनाम् सक्लि स्कृउका न्यग॥ गग्राह
आमि आमि वीकिंकर्त्रीगिविकल्प॥ अथवा यदिएवं गेवं कल्पगु॥ आमिधर्मं जनयमि आप्कि॥ पूनमीगिं जनयमीगि॥ गगउज्य
गा॥ आमि आमिर्वा किंकर्त्रीगीगि सकल बन्धनानां स्वल्पमिति विस्कृ नश्चा॥ यस्य स्मका पिहाग सका नान प्रहि॥ सर्वसकलबन्धनानां
सां सकल बन्धनानां स्वल्पपि मृदन्यथाधिमा प्रक्षः॥ आसक्लिप्रकाननदानस्याग॥ कस्मात्साफल्दागु॥ विकल्पबन्धनानां हिप्रा
प्कि येकस्यान्मृदन्यथाधिमा प्रक्षः॥ आसक्लिलदश्च नि कल्पमनगुम कल्पबन्धनानां॥ प्राप्कीनां उत्पत्त्यागु॥ वनावासलदम्
गि॥ यमावाकान्यक्ष॥ दस्वासवान्यनावासलदश्च॥ कस्यचित्सकलबन्धनस्याधिमाप्त॥ कश्चिन्मध्य॥ कस्यचिन्मृदु॥ गगउयलद
कानदशमृदुस्यक्लिनसकु॥ पूर्ष्यामृहादीनां प्रक्षआनां समृसक्लि स्कृसमान्वा स्यक्लि हउ॥ प्राप्कि निगि॥ येलाभिकृजाह॥ कश्चेवमा

अभिधर्मको
श

पि ३ सहगतिवचनात् ॥ असंस्कृतानां तु प्राप्तिरुत्पन्ना निरुद्धा गीता ऽतत्समन्वागता उत्पन्ना निरुद्धा प्राप्तिः सन्तानसमागतानुत्पन्नस्त्रिग
तनान् कामरूपारूप्यावचनाः । कामरूपारूप्यावचरी यथाक्रममिति कामधातूपपन्नस्य कामावचरा धर्माः । कामावचरी प्राप्तिः ।
रूपेष्वारूप्यावचराः । रूपावचरी ॥ तथैवारूप्यावचरा धर्मा आरूप्यावचरी । रूपधातूपपन्नस्य च कामावचरा धर्माः ॥ यथा निर्माणचित्तानां
कामावचरी ॥ रूपावचराणां रूपावचरी ॥ आरूप्यावचराणामारूप्यावचरी ॥ आरूप्यधातूपपन्नस्य तस्य तु कानां तथा त्रैधातुकेन प्राप्ति
३ ॥ अनास्रवाणां चतुर्विधेति ॥ अथासंस्कृतानां संस्कृतासंस्कृतानामनास्रवाणां चतुर्विधा प्राप्तिः ॥ कामरूपारूप्यावचरी चानास्रवा च ॥ स
मासतः सर्वेषामनास्रवाणामप्रत्येकं चतुर्विधा ॥ तत्राह ॥ तत्राप्रतिसंख्यानिरोधस्य त्रिविधा तु ३ ॥ कामधातूपपन्नस्य का
मावचरादीनां यथासंख्यमप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिः ३ कामावचरी ॥ रूपधातूपपन्नस्य रूपावचरादीनां प्रतिसंख्यानिरोधप्रा
प्तिः रूपावचरी ॥ आरूप्यधातूपपन्नस्यारूप्यावचरादीनामप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरारूप्यावचरी ॥ स एव सन्तानवशेनैव हि तत्प्राप्तिय
वस्थापनात् ॥ न तु तत्सर्वेषामनन्तरमप्रतिसंख्यानिरोधः ॥ यदि धर्मस्वभावो मार्गसत्त्वस्याप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरनास्रवा स्यात् ॥ प्रतिसंख्या
निरोधस्य रूपारूप्यावचरी चानास्रवा चेति ॥ न कामावचरी कामधातोः प्रतिपक्षत्वात् ॥ रूपावचरेण हि मार्गेण प्राप्तस्य रूपावचरी प्राप्ति
रारूप्यावचरेणारूप्यावचरी ॥ अनास्रवेण मार्गेणानास्रवा ॥ आर्यस्य तु रूपावचरेण मार्गेण प्राप्तस्य रूपावचरी चानास्रवा चारूप्यावच
रेणारूप्यावचरी चानास्रवा च ॥ लौकिकेनापि वैराग्यविसंयोगप्राप्त्यादिति वचनात् ॥ मार्गसत्यस्यानास्रवैवेति ॥ लौकिकीमस्या १०२

प्रिंशमिध्वयति ॥ सर्वेषामस्य वर्त्तविरधिति समासन त्रयाणां [illegible] वा गम्रवं दति । उक्रमर्थं निगमयति ॥ ३७ ॥

विधानं श्लोकाः श्लोकाधामस्य नां त्रिविधा मता ॥ अश्वाशन्ता पाकिः सहस्रा ऽतिहृ निर्मोक्षवर्जिता ॥ ३८ ॥

श्लोकानामिति श्लोकधर्मा श्लोकस्यानास्त्रवाधर्मा । अत्र श्लोकाः श्लोकस्यानास्त्रवामार्गस्य प्रभवा । दैनन्दिन्यादा श्लोकाः श्लोकस्य स्व
स्यनेव श्लोकानां श्लोका ॥ अस्य सत्पाठ अपि दियाबन्धे वश्लोकानां श्लोकाः [illegible] । नयं त्रिधा पाकि ॥ श्लोकादित्य दन श्लोकी अतःश्लोकीनेव
श्लोकीनां श्लोकी चेति । जनार्थं तत्पाकस्य अतिपृथग्जननपाकस्य ॥ तस्यैव श्लोकः शमितस्यैव प्रतिसंख्यानिरोधस्य श्लोकः तमार्गः पाकः
स्य श्लोकी ॥ अत्र श्लोकाः श्लोकीः अयस्मानं संप्रयुक्त न मार्गेण पाकस्य विसंयोगः पाकिः सत्विपश्य स्नातकः यज्ञानस्य । अथवि सा वक्षी
यमनेः श्लोकाः पाप्य गगद्दावाहक [illegible] ॥ अन्याफलायनत उश्लोकाः पाकः ॥ अत्र श्लोकी पाकिः विश्लेषितास्यादितिनगनश्लो
कः तत्र श्लोकी प्रकृतं ॥ तस्यैवार्यमार्गपाकस्यानास्त्रवाधेति । तस्यैव प्रतिसंख्यानिरोधस्य आर्यमार्गप्राकस्य अनास्त्रवामार्गस्य स्यानां
स्रवाप्रापि विरुधिफलं ॥ आर्यशलौकिकमार्गपाकस्य प्रतिसंख्यानिरोधस्य पाकिः किंसास्त्रवा उताहो ऽनास्त्रवा । उत्तयस्य स्यात्साहासक
स्यान्त्रा कासा व श्लोकः लाध्यं मध्यादकं विधायाः ॥ लौकिकनार्यवेन श्लोकविसंयोगफलमापि धतिना ख्यता ॥ यान्त्वसंकीर्श्लौप्रापिकसेव्य हा
स्यात् त्रूतिवदितं यदस्यैन्त्यादिति अनातिहरस्कोन यस्यादुर्वेलां ॥ अत्र तिहः श्लं मिदिव्यवक्तुनतिहृदिव्य श्लाघातिहृ निर्मोक्ष

रूक्षत्वं महात्तमिकाः ॥ उपात्तनिर्देशः ॥ उपक्रमः परकनियमनः ॥ २७ ॥

सवितर्कविचारात्वात् एकत्वं सकामवचगसि ॥ द्वाविंशतिरध्वगसिकाः कोऽसमधिकं कचित् ॥ २८ ॥

कतनयनिर्देशः ॥ कस्यपिवानियमाश्रिताः ॥ यकदानिकत्वं सकदाचिदवा क्रमवगसिरवकि ॥ मिवादयगुणादिनान्दनावगतिवि
दृष्टिकामकीराक उसमगादयउपक्रमाः ॥ लक्षणावाग्दवाप्यनियमत्वेन रूपकम्प्रनयः रागादयः स्वयंवानोपकारा धमम्स
गमसिंनियमाल्वकि ॥ नमहात्तमिकास्सर्वप्रवचगस्य तावागनकत्वं समहात्तमिकाः कत्वं सतावागगा ॥ नकत्वं महात्तमिकाः
सर्वप्रदिष्टवन्दतावागा ॥ नहि सप्रगिथ्रवगसिवा एवमि सगावचगसि नगिषश्रिता ॥ उवमस्यपिक्षणावकव्याः ॥ क्रया ६०
चार्यवत्तमिकाः संग्रहरस्माकमाह ॥ वितर्कवानकोऽसमिद्धयगिपसकस्याः मानश्च विचिकित्साव शुष्कावनियमाः स्वरूपाः
स्तावश्रुति ॥ यदिदमष्ट नियमवचनेन नरूपयामस ॥ दृष्टसापिकस्यान्नानियमाश्रयकाः ॥ नहि सप्रगिधस्स विचिकित्सावानिशु
मिथ्यादृष्टि उपवर्णितौ ॥ २८ ॥

त्वाविंशिकत्वं कत्वं सदृष्टिप्रयुक्तं च विंशतिः ॥ कोऽध्वउर्लिक्षाधप्रक्रमनेकविंशतिः ॥ २९ ॥

त्वाविंशिकत्वं कत्वं सदृष्टिप्रयुक्तं च विंशतिः कोऽध्वउर्लिक्षाधप्रक्रमनेकविंशतिविवचनागगमसाम्प्रयागवदमक

मितिचक्षुमठ॥ कमाक्षरनकायस्संवविधमिति॥ कुअलमकं ऋकुबलं दिविधमावेशिमविशामाग्रसंवयुकं नाम॥ अन्यकाणसंवयु
कं न॥ कव्यात्कनमपि दिविधं निरमान्याकृगंस कायानुयात् हदिष्ट संवयुकं नतिरमान्याकृतं बविपाककादीनि॥ कुरुनारावकोक
त्पमिति॥ कार्थस्यकुकृतस्य धर्मस्य स न चेतसिकरूपमिति न संवन्धगं॥ नमाद्यना शुहठ कुप्रवृकोकुशालमनाधर्मिकृति॥ किंसराकृ
त्पाहा॥ नेनमा विज्ञसिमानंसृमिति॥ यदि कोकुशालमनाधर्मकोकुशलमन्यने॥ कसंवयुक्ताकमन्यनमविज्ञाने सुकाकुरुसजात्
वाकुमनश्चस्ववकिंगतामप्रधान्यानु॥ विज्ञसिमानावत्का यहि कोकृत्यलकुधं वेगसिकं कोकृत्यलकुधं वेगसिकं कोकृत्याका
नमहृतकौकुकमन्यविरुवेशाकनुकानधानवदं कं॥ कस्यचिद्वाधर्मस्यकस्मिंश्चिद्विकृकलापसाधान्यमितिविवक्ष्य
कि॥ कुशलमनविमाअगृत्वंगस्यगति॥ स्कन्धानामकव्यामानपूनुकनहिमालमनं विमाक्रमृत्वं तस्माधिविरकामस्कुस्प
गपूमत्ययते॥ वितीलकव्याभ्यासकायशुलालमनगसालभ्यामशुलप्सन्यग॥ लावनाम्लमसत्सालिलिदनिर्देशआकरवुल
लावनति॥ नाथहापि कोकृत्यलमनस्थेनासिकाधर्मेकोकृत्यमिति कामनस्कोविमानतिदृशस्तर्वाअमप्रायागस्थृति॥ स
कलिकठबाल्यमसमृतथाग्रामस्कादिकुमनकस्वप्यागगवकुनारावकिंसर्वाअमक्रागगस्थृति॥ एवं सर्वादभासगगाह
ति॥ स्कानरतंनकोकृत्सविपसितानस्पतिविपसितिलानालम्यताप्॥ तस्मात्कुकृत्यानिर्देशः॥ स्व सकाहृत्पचानमृतिहरकोक
त्पंसत्लविपसितानस्कसिंकल्पहकनुपनयेकेशहकुनावकनशमदनदलमृत्यनमप्रव्यर्थः॥ गण्यामोक्षमानिरुपस्येनग्रानियो

जतिधर्मका
७१

कलस्थितिविरूढत्वं॥ तथा साध्व्विहरणमिति साधुविहारनियः॥ क्रियाव्यवस्थाविमा॥ गुणानन्दं वसतीति बहुकं वासिनः॥ नित्यं याध्य
यनसम्बन्धिनः॥ तथा पुत्राद्विषु प्रमत्तजनवं क्लिष्टसक्लिष्टं वाणिसंतत्वतः॥ जनवनप्रमत्तत्वं क्रीतिनिवध्यमाधस्तकष्टं जो
नवनप्रमत्त जनवस्त्कान्तं साधा॥ उत्तयं प्रमत्तजनवं वनत्तत्पाल्स कं तवनीयर्थः॥ नाल यमताना कानानुष्ठानमयिला धान्याजनार्थ
स्वधानिर्गता॥ तत्र नप्रमत्तजनवमिति॥ तस्य विकावप्रियताप्रमति तंसंतावनाप्रविकाप्रियता प्रमत्तत्वान्वसेवप्रधाप्र
मतत्वार्थः॥ गुरुत्वं क्रीतिनियत्याकाक्रीः संजनवनात्प्रनीसमाततवचनाय लिंगतरुक्का॥ याक्रीतजनवं॥ तद्वं प्रमत्तत्वात्
कष्टतवति॥ क्रीतकष्टं तु जनवमिप्रत्कं तयानीनाकनवं तं सप्रनीसमानीति॥ एवं क्रीनविधमेकूनपुत्रलपुचाय पुत्रलालंबन
थधाक्रियोगमप्रनसत्त तिपुत्रलालम्बनधर्माक्रियावविक्रियत॥ यथानेयं सम्यकवानुप्रधानेनस्तः॥ कामनुप्रभागानवत
वनत्वक्रमकं॥ कथं पुनर्न नयान्यकमत्रविकल्पयागत्वाति नहि नादववितर्कतथा अधोदानिकेवतत्कं चप्रुध तविप्रमिप्रधमत॥ निश्चतमि
तिनिः पूर्वस्य वीवर्तार्मिधाम्यामनकं पंनिवृत्तं तंनितत्कमित्यर्थः॥ नातिस्या यमनातिघनी तवति॥ नातिविलीयमनातिद्रवीतवति नाति
शक्तं तयतिनाप्रतिदानिकमितिमाक्षमावत्तमित्यर्थः॥ एवं नाहि निमितरत्तया विगतविरूढत्वं॥ यत्र आत्मनायोसर्पिसः अनवविली
नसर्पार्निमित्तकृत्तौ॥ न तु पुनः तत्स्वराताव अनवविलीनसस्वतावं॥ ३२ ॥

वितर्कविचारयोर्दाढ्यं हृत्कृतमानतत्वगतिः॥ मदः स्वधर्मनकृत्यप्रयोदानं गुरुचागतः॥ ३३ ॥

८४

एवं वितर्कविचारो विकृष्यौदानिकालम्बनया निर्मितकृतगौ न तु पुनर्वौदानिकस्त्रज्ञा सालम्बनतया विगि॥ स्तर एवं केवलं यं चित्तौदानिक-
हं एवं वितर्कथा चित्तस्त्रज्ञता द्धौर्य यानस्थगि॥ कयालम्बमन्त्रे पगमास्त्राय एवम्धगि नम्यदं तया कनमाह॥ न्यापन्त्रिकी वौदानिक
स्त्रज्ञ सति विस्तनया लंमित्रकान नसा गा॥ लंमिलसा गुप्रकानलपाच॥ लंमिलसाज्ञावगु॥ प्रथमध्यानमप्रक्रकामधातु यौदानिकामल
तिसंस्कानननसागु॥ कामधातुमनप्रथमध्यानं स्त्रज्ञ मस्मातिसंस्कानगनसागु प्रथमकमितिगदयपुनर्द्वितीयं ध्यानेध्यानमप
ध्य ऽौदानिकं॥ एवं याबद्धवाग्रं स्त्रज्ञं प्रकानलदाहपितस्यामवत मोक्षापक्रिया वौदानिकस्त्रज्ञ ग॥ गद्यथ्यायपवत्रयश्च स्त्रज्ञम
नौमध्य लप्रकानास्ट्ठमध्याधिमात्रा एव सनौत्रकामधातायावद्भवदग्रत्या मधिमात्रश्च ऽौदानिकश्च॥ स्ट्ठ स्त्रज्ञ श्च णविपर्य
यगुश्च मनामिति॥ एवं लंमित्रकानलपदनापक्रियया वौदानिकस्त्रज्ञ तथ्यप्राप्तता ऽौदानिकस्त्रज्ञ तस्मात्॥ न निर्दिष्टं येन गुणं॥ वि
तर्कविचानया श्च कामधातुप्रथमध्यानं लंमिकत्यादि गि॥ न वौदानिकस्त्रज्ञ तथा अतिलसा पुरुषश्च गि वितर्कविचानयार्क्तो गिलद श्च
स्थग॥ न्यावितर्कश्च या विचारान श्चगि॥ न वौदानिकश्च नस्त्रज्ञ लनल वितर्कविचानयार्यध्या क्रमं सलाभलदा स्त्रक श्च॥ किं ध्यानध्यं॥
आतितिन्द्रस्यार्हस्यदनासंक्रुधा वौदानिकस्त्रज्ञ ता एवेगि॥ न च पुनर्वौदानिकस्त्रज्ञ तथेवनया श्च स्वलाभलद श्च॥ किं नर्हि स्यान् तवल
कश्च गया नितिश्राद्धश्च स्वलक्षश्च गयावनयाश्च स्वलाभलदश्च॥ तस्मादप्यनयार्नो क्लिष्टत्वं॥ स्य पुनर्नाम निर्दिष्टो ज्ञाकिकामध्यया
स्तं स्काल्पगिवाक स्तज्ञापकाश्च स्पर्ये श्च॥ वितर्क विचारसमवं तावत्तावितर्कः, सविचार्यगि वितर्कविचार्यगि वितर्कविचाने एवं चेव

अभिधर्मकोश

वनेनलक्षणनिर्देशः कल्पः ॥ प्राप्तिकतमा मप्रतिलम्भः समन्वागम इति पर्यायवचनमपि कस्मात् किविशेषलक्षणमयकस्मात् ॥ अनन्तरागव
दान्न्यविविति ॥ स्व ग्रप्युक्तमविपाकगमाप्यप्राप्तके अज्ञानमप नानं अज्ञानमिति विसंनवाद्विपर्यवादप्राप्तिर्न्निति सिद्धमिति विपर्ययादवाप्रादि
तिसिद्धं नेगदर्थंसप्तकरूस्यमिप्रतिलम्भः ॥ अप्राप्तिर्न्न प्रतिलम्भः समन्वागम इति विपर्ययादगम्यत इत्यं गम्यत ॥ तत्त्वेव वाप्रतिलम्भा
समन्वागमार्थं न प्राप्तिर्न्निति लाभान्यर्त्तं ॥ तस्माद्वंनेवक व्यंबद्विविधा ॥ प्राप्तिर्न्नप्राप्ति द्वौ क्षामप्रतिलम्भः प्राप्तिर्विहिनानासमन्वा
गम इति ॥ तत्र अर्थाप्रतिलब्धस्याविहीनस्य चाप्राप्तिर्न्न प्रतिलम्भः ॥ तत्प्रतिलब्धस्य विहीनस्य चाद्वितीयादिक्षणलक्षणसमन्वा
गम इति ॥ प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानामिति संस्कृतानां प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानामेव तद्यथा ॥ न परसन्तानपति
तानामिति न परसत्त्वसन्तानपतितानां धर्माणां स्वसन्तानोप्राप्त्यप्राप्ती स्वत एवार्थः ॥ न ह्यन्यो हि परकीयैः कश्चित् समन्वागत २८
इति ॥ नाप्यसन्तानपतितानामित्यनात्मसन्तानपतितानामित्यर्थः ॥ तस्मात् हा ह नच असत्त्वसंख्यातैः कश्चित् समन्वागत इति अमा
स्यात् नष्टाद्यवकाशहृदयादिगताश्चक्षुरादयः सत्त्वसंख्याताश्चक्षुरादय अ असत्त्वसंख्याताः केभ्यो मृत्यासन्नीन्द्रियसम्बन्धाः सत्त्व
संख्याता एवं विदितव्याः ॥ तदनुग्रहोपघातपतित्वात्मानुविधानात् ॥ तथा हि स्नुपीन्द्रियापघातानुग्राहात्मविकाद्विकानद्वकं आदीनां
हृदयगतसायनीपथ्यादानुयहत्स्यादिति स्यादि प्राप्तिरिति सत्त्वसंख्यातानां प्राप्तिरेव इति सिद्धान्तः ॥ निरोधया
रिति प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोः नासत्त्वसंख्यातयोरपि प्राप्त्यप्राप्ती स्वत एव ॥ सर्वसत्त्वानां प्रतिसंख्यानिरोधेन अप्रत्यय

वेकल्लं समन्नागता॥३॥ सकलबन्धनादिकं ३ सक्वर्ष श्शीगा॥ न्नादोकं३॥ इह व्वमहानंकाकिंकं सक्वर्षक्रिशीगौ न्नादिकं ससक्वा॥३॥
सकलादिबन्धनान्यवामिति सकलबन्धनानप्रहीतः सबन्धकानकं॥४॥ सकलबन्धनाश्चादिकं सक्वश्चमर्ष्ठुति सकलबन्धनादिकस्का
स्कवर्षी ५ यांगे वी वर्षी॥४॥ सकलबन्धनादिकं सक्वर्षी ३ कसबंगायो कं प्रति संख्यानि गा धनसमन्नागता॥ सकलबन्धनादिकं सस्का
स्कायांन समन्नागता सक्स्या प्रक्स्कवर्यांकानि बन्धा॥३॥ कं श्रिपकं न [illegible] स्क ति गा आपिप्राप्यान पाकानि नूयमा मार्गस्कप्रगे
गानि॥ मत्थाइति मिति मिति सिद्धा नं कारू॥ ७ कप्रकम पलिविगाद यरस्का यां लोकिकमार्ग प्राक्र नानि गा धन सम्यामवस्का यां समन्नागता कं दृ
द्वे द्विजी यादिवृ कं॥ स्म स समन्नागता ७ वक्नना सुव मार्ग प्राक्र नापिनि गा धनापृथग्जनाश्च कं विस समन्नागता श्रुस्क प्रकाना प
लिविगाद यद्॥ साकार भन तु नास्ति कश्चित् समन्नागता श्रुति॥ कं संबन्धानि गाभा सां लाकि सम्बन्ध॥ आ गस्या दाका॥ स्य प्राक्निना स्मि
मस्य वनास्ति प्राक्स्कस्या प्रामिनपिनालि॥ गति सिद्धानं ७ य वं लाक्षिकानां॥ कृत ७ नादिगि त्रपादि चक्रनादि वशुस्के नूपकायां नूमलस्य गृ
पृकं॥ गा सह पादि व्या व्यागमयवे ला मिकं स॥ थ पगिदत्तानाम॥ कं आ सं भर्मा धमिति विस्तन॥ आ द ३॥ कं आ धर्मा॥ ग सहाव कं आ
ये मार्गं अनि सम्प्रिमृषिक॥ आ सम्पगृहानं ब नगयाद् सापा संग स्वीलाया प्रगिलन्या पादि त॥ प्राक ३ समन्नागता सस्था सापक ३ पं वाकृ
विप्रहि॥ स॥ ३ प्रहि॥ स पं वाकृ॥ स्व व्ये ३ पं वाकृ॥ नि स॥ कापर्दस्ट ३ जी लवगपनाम॥ आ विचिकि सा काम कन्दा व्यापाद श्शुगा॥ ७ गा
स्पनागा॥ मिङ्खल प्राक्को प्रहि॥ आ नी गिन पूष कं॥ कं मानि ३ पयूय मानानि पंवां आनि पश्य॥ मानायस्का र्पदि लागी या निनूस नागता नूपना

अभिधर्मको
शा

रणश्चेमानुस्मृताः ।। किं बीजं वा सन् स्वकार्यसमर्थं ।। एवमकुशलादिवासनापि वक्तव्या ।। यावत् सास्रवधर्मानास्रवेण किं विरोधाभावेन
पि ।। अनास्रवस्यापि वा सास्रवेण किं विरोधाभावेन तत्सास्रवं अनास्रवं संपद्यते ।। अनास्रवं वा सास्रवमिति ।। एवमामपि वैलौकिकाना
मिदं चिन्त्यं यदा सास्रवविरुद्धमनन्तरं कृत्वा अनास्रवं अनास्रवविरुद्धमनन्तरं कृत्वा सास्रवं विरुद्धं संपद्यते ।। तदा किं पूर्वकं सास्रवक
लापानास्रवकलापावा ।। किं मानसमनन्तरप्रत्ययादिलाभेनान्तरकलापास्वरूपेण ।। किं मानात्किंचानष्टप्रयोगः ।। किं मानसमनन्त
रप्रत्ययादिलाभाद्युत्पद्यते ।। अन्यथा ।। किं मात्रं ।। सा ।। किं ।। किं सास्रवं पतति सास्रवात् ... स्विदनास्रवा ।। नन्वेतत्सास्रवस्याना
स्रवस्य च विरुद्धानन्तरसमनन्तरप्रत्ययादिलाभं कृत्वे कर्तृ किंचयस्य ।। ... सास्रवस्य समनन्तरप्रत्ययादिलाभं कुर्यात् । अन्ये वानास्रवस्य ।। य
दि तर्ह्येवं कथं ।। किं कार्यं संकर्यं न लभ्यते ।। कथमन्यथा ।। ... सास्रवस्यान्यथानास्रवस्य समनन्तरप्रत्ययादिलाभं कुर्यात् कथमन्यथा १०२
नंतरप्रत्ययात्सास्रवाच्चिन्नादनन्यथा ... कार्यं ... ।। सास्रवस्य ... कमपि विरुद्धादनन्यात् ... ।। किं ... नान्तरप्रायस्त्र
नं कार्यं तदुत्पत्तविरुध्यति ।। एवमनास्रवस्यापि विरुद्धस्य सास्रवानास्रवविरुद्धसमनन्तरप्रत्ययादिलाभेन संतानस्य एवं ... कुशलादि
...रूपता कार्यं तदर्थवक्तव्यं ... अकुशलं कुशलस्य बीजं ... आदिनमुक्तं ।। न हि कुशलाकुशलं ... ।। कि
विरोधाभावात् ... समर्थमकुशलमकुशलबीजं बीजकार्यकरणात् ।। किं तर्हि कुशलबीजकार्यं ... ।। किं विरो
धाभावादकुशलं स्वबीजकार्यकरणात् ।। तत्कथमिदमुच्यते कुशलस्याकुशलं बीजमिति ।। उच्यते अस्य अकुशलस्य चित्तस्य कुशलबीजमाहि

ते कथं न्यकृणालं नत्वधीगि॥ नत्वकायी आर्थं आवगं॥ कृणालं नविकं नतिमूध्य मानं नत्पथअ॥ कि विशिष्ट सकुणलं विरं ऊस्पग पथ्यागवि
रू स्या स्लक्रिया स्यं र्लविवध्यति॥ सा क्रास्या नं पर्यं भवति॥ कि विरश्ययनुयवीजं नवीजं नाम किं विदस्ति॥ प्रहफि सूलादग नवप्राक्षपाकी ग्रहफि
सन्सावू ज्यग॥ द्रव्यसस्या ववत्वे वर्लयिकाव र्ष्टेयन्ति॥ २६ ॥

प्रेयश्चिकानो त्रिविधाः गुरादीनां गुरादिका॥ स्वधा गुकाग दाकानाम नापकानां चतुर्विधा॥ ३१ ॥

कतीगानाधर्मी धमगीताषिप्राप्ति ति॥ त्रिरल नष्ठ॥ कतीगानां धर्मोः शंग पथ्या॥ कि ह्यानामगीताप्राप्ति र्याउत्पन्न निकृष्टाना ग्रजा पिसं त्वगि
साह गापिवपथ्या स्कालं जापि॥ ग्रथा मगानाग गाप्राप्ति नवूत्सन्ना॥ पक्तसन्नायापथ्य कालजा उत्सन्नानि कृष्टा॥ कननागनानाम पिप्राप्ति नगी
गायाग्रजा सन्नाति कृष्टा॥ कन्नागगायानूसन्ना॥ प्रकृत सन्ना ग्रजा सन्नानि कृष्टा॥ नथा प्रकृत सन्नानाम प्रगीताप्राप्ति र्याग्रजा सन्ननिकृ
ष्टा कन्नागगा यावूसन्ना प्रकृत सन्नायास ह्रस्वा॥ कतीगादि जागिमामास्यं च गृहीसेव मूर्कं॥ नस्य कस्यागीगस्यावर्ष्यं त्रिविधप्राप्ति नकि
नहि विपाकरुस्यानागगा प्रकृत सन्नावा प्राप्ति ४ संत्वगि॥ अस्या कृणापिहस ह्रस्वा तिसनगाए॥ यदि उपगिरूमं प्राप्ति स्वत स्का कि
स्पगसं त्वं प्रश्नगदवं त्वगु॥ कि कन्नामूसकि प्रसिलस्निकानां च कृणलानामगी गादीनामगीगा दयह प्राकया स्वर्ष्यं त्वकि॥
नहि कृपयरुनस्या नूसन्न स्पका नास्तु वस्य मार्गस्यागीगा प्रकृत सन्नाच प्राप्ति नरि सायपाद्यास्य मूसूर्ग्गा वगनकृयह॥ अस्याकृणा

आरिषधर्मकोश

ष्वेव धर्मेषु ॥ तत्र च कुशलमहाभूमिकेषु न पठिताः ॥ तथा मुषितस्मृत्यादयो विचेयं च महाभूमिकत्वान्न क्लेशमहाभूमिकत्वेन पृथग्वचः ।
थिकं ॥ तत्र च कुशलमहाभूमिकमध्ये पठ्यन्ते ॥ कथमिदानीं ॥ स्मृतिरेव हि क्लिष्टा मुषितस्मृतिता ॥ समाधिरेव क्लिष्टो विक्षेपः ।
वमादीनामपि गन्तव्यं प्रज्ञैव क्लिष्टा असंप्रजन्यं ॥ मनस्कार एव क्लिष्टोऽयोनिशोमनस्कारः । अधिमुक्तिरेव क्लिष्टा मिथ्याधिमोक्ष इति
दर्शयति ॥ अत एवाह यस्मात् तु विकल्पः ॥ यत एवं स्मृत्यादयो मुषितस्मृत्यादयोऽपि वक्तव्याः ॥ नेत्यपि तिनिकाः ॥ अत एवाह यत उ
कोटिकं कृत्वा ॥ ये महाभूमिकाः क्लेशमहाभूमिका नापि ते क्लेशमहाभूमिकाः ॥ चतुष्कोटिकः स्युर्महाभूमिका न क्लेशमहाभूमि
काः ॥ स्युः क्लेशमहाभूमिका न महाभूमिकाः ॥ स्युर्महाभूमिकाश्च क्लेशमहाभूमिकाश्च ॥ स्युर्नैव महाभूमिका न क्लेशमहाभूमिकाः ॥
प्रथमा यास्मृत्यादयः पञ्च ॥ मुषितस्मृत्यादयः पञ्च क्लेशमहाभूमिकाः ॥ उभयथा महाभूमिकाः क्लेशमहाभूमिकाः ॥ नैव चतुर्थी ॥ एतानाकारान् स्थापयि
त्वेति ॥ उक्तानि क्लेशमहाभूमिकाः ॥ कुशलमहाभूमिकादयः ॥ पठितास्तु पादयश्च यथोक्तं ॥ एवं महाभूमिकाश्चतुष्कोटिकं कृत्वा ॥ द्वितीयायां कोट्यां
पञ्च विक्षेपादयः पञ्चकोट्याः ॥ तत्र वाच्या मन्तव्यं च वक्तव्याः ॥ प्रथमाकोटिः प्रत्येकवत् ॥ द्वितीया कोट्याः आश्रद्ध्यकौसीद्यं ॥ अविद्या तृतीयाप्रमादा
विक्षेपश्च ॥ तृतीया स्मृत्यादयः ॥ स्मृतिस्मृत्यन्यथा विचार्या मनस्कारमिथ्याधिमोक्षाः प्रज्ञा चतुर्थी प्रत्येकं ॥ यदुक्तं
न वा तत्र स्यान्नेत्युक्तं ॥ आत्मतिरुक्ता ॥ स्त्यानं प्रत्येकं यथा सर्वत्र विस्तरेणाप्यात्मकं स्त्यानं वाच्यं ॥ किं सर्वस्यात् समन्ततः समापन
॥ किं मातिधर्मिकत्वात् ॥ अतिधर्मात्कालसमयसम्प्रयुक्तस्य ॥ स्त्यानस्य सर्वक्लेशसंप्रयोगित्वात् कारणत्वात् ॥ अन्यत्र हि तिष्ठ

तत्रअङ्कुशस्यानन्तरं पाशकारमाह्वयतिआसिका॥ किं प्रवर्तितलिंगि॥ किंलक्षणाः संलग्नायो॥ दर्शितनामक्रिश्रीयमकंशंकुलस्तमाध
नन्तरमतिविषयमिलयोदन्तहस्तमाधिपतिर्पमिनी॥ तत्कथंपतिर्पत्मानन्तरम्॥ अन्यत्रतुसत्त्वविक्रांतमहीनच्छीनानि
ष्कतस्यानोदस्थकतिवितस्तहस्तनम्रगताश्रजात्वस्वयं॥ अन्यापिपद्मसावधिमाप्रमिति॥ जनापिपस्थानमोऽङ्कुशंबासत्वस्तंकुलस्याधि
मात्रेसत्त्वङ्कलसकृत्वनिरद्रस्थानंचनितडोदस्वनिर्गाबाबनाकस्यंथाक्रनिदिकलापकथितमस्तदकृतालवगीति॥ नामप्रतिकृत्वला
दिसु॥ कृतालत्वाद्वीवमनपदपागि॥ कुशध्वावितोपपादानबनानन्नामकृतालनवाति॥ २० ॥

अधुनापद्मनालमाह्वयोपप्रदासप्रकमस्तवाआमायामंदर्विहिंसगिपद्मीकृतकरतलमिका॥ २१ ॥

पद्मीकृतकरतलमिकाकृति॥ पद्मीकृतकरबन्धपकचकाराणविद्यामात्र॥ नविपंचकवलस्पर्श॥ तनाविद्यामात्र॥ धगितानूपनना
नादिनाकृतनलबनाद्यपनतिमदर्शनस्पर्शनमनातमिकनेयगिनयंतविद्वानकामिकन॥ यस्मादिमकाधान्यउपकृत
मनारमिकाशुवरवकि॥ जगामनंसंप्रयागास्पनीकृतकमलमिकाउत्पन्नगानानादिकलापप्रसवपमतिशयातविनयमिति
नपरीमुक्ताआदिकआनदेवेयसर्वत्रवगसिकमललमिका॥ यकृतालनवाकृतालमललमिका॥ पद्मिक्षनिरूपाबा
कृतालनबगकृतमललमिका॥ पद्मकृतालतुबगकृतालमललमिका॥ पद्मीकृतकरसंपद्मकवंगातिगपदी

अतिथिधर्मको ग

तिष्ठस्तु कृतिवनीशः ॥ ते तु स्कानीय ॥ नास्ति प्रमीरथास्मृतिक्त प्रवीणस्कृताव ॥ अप्रवीणता ॥ तावातिथ्यानन तथैत्य गच्छता ॥ त

येनाममातस्त्वेश्वधर्मः ॥ तद्यनव स्वभावर्ह्ंरीतुभीलनमस्यगित यवणावर्षी ॥ नतयवभावर्षी अतयवभावर्षी ॥ गहावी

तयवभावर्हि ॥ ग ॥ ३१ ॥ अकीनयनुगावधस्तयदर्शित्वमग्रपा ॥ प्रमथश्चातनुर्वकी ॥ उत्येकामनत्रप्यया ॥ ३२ ॥

गदवचाकीर्वं नास्ति कीनस्थ प्रकीकस्कृताव श्चाकीर्के ॥ सरमेनवप्रगिदन्दवेम ॥ नगदताव मात्रं ॥ क्ववधस्तयादर्शित्वमग्रप्यमि ॥ अ

यान्यमवयमगत्राह ॥ त्रवयेनामयपदूर्हिंगसहितिनिगिगवातयदर्शिता अतनयग्राप्यमिति ॥ त्रवथस्निष्ठत्वता दर्शितप्रर्थ ॥ तीयगी

स्मादिप्रग्रस्थणत्वाऽपादनसाधन ॥ गस्माहयभङ्कनत्र निर्हलनमुच्यत ॥ अतवस्यदर्शनं अतयदर्शितामिविरुन ॥ य

दिगावद्वक्रियगीनतयमतयं ॥ अतयंडहुं भीलनमस्थमिअ तयदर्शीगहावाँतें संदर्शितामि ॥ पह्यविहलस्यत ॥ पह्याहि

अतयंपक्षमि ॥ अथपूननवक्रियगतयंदहुं भीलनमस्थमितयदर्शीनतयदर्शीत्रितयदर्शी ॥ गहाव ॥ तयदर्शितानतयदर्शित

अतयदर्शिगमि ॥ अवियानिहास्यम ॥ यस्यान्चविथावागाहयेनपमथमि ॥ नेवहिदर्शनंदर्शितामिविरुन ॥ नपह्यनापिविया

किगहितया ॥ प्रह्यविषयार्थनिमित्तंउपरुक ॥ नदतयदर्शनं ॥ गत्वानपग्राप्यमिति ॥ अपयप्रपतनत्रनेनसपग्राप्यं ॥ कृसत्य

तावकृत्वमितिकनरक्षस्यप्रयस्यय ॥ नअपग्राप्यंनतनग्राप्यमिति ॥ दीलकृयांप्रपूपलकृयामित्युक्तार्थयाननयामेताश्कथ ८३

मर्थाकरंवा वक्तव्यमिति॥ अपवादित्युच्यते। अप्रवृत्तनाक्षरान्यापकृष्यमितिविकल्पः॥ एवमपि अपकृष्य युगपत्कर्षं सत्स्वग ऽध्वृति॥ अस्मि
न्नपि पक्षयुगपदपकृष्य वा संलक्षणाविपर्ययं चाक्षरमाहा॥ एवमपी प्रविभज्य दर्शनार्थमपि परस्परस्पर्शिपरिग्रहस्य॥ नाक्षीण मनपकृष्यं येन
हि संशिखिलु कष्टं त्वचरन्ध्रुति मत्वा वाद्यमिति॥ यदपकृष्य युगपत्कर्षं सत्स्वग ऽध्वृति। नत्वत्नुस्वरं युगपदत्यापनं पनं वापकृष्यध्वृति विकल्पः॥
मर्यायइदतिह्मम नत्वाद्र्हायमिति॥ कस्यचिदिदायेनास्मानमपकृष्यमानास्वामिनपदेऽतलकृता॥ कस्मिन्निस्यत्र मपकृष्यमानस्यमिति॥ विप
र्ययस्तद्गीनमग्राप्यं चमितिविकल्पः॥ अथमन्नायत्र कस्यनाम्नः क्षीनगुरूनावद्य लघ्वादर्शितमग्रयमिति॥ अननन्तरं गोन्ध्रगमितिविकल्पः नगल
मदर्शिता॥ अग्नमग्राप्यमिति यद्दर्शितानि मित्रमप्राप्यमितिस्पर्शः॥ दिगीयं नकस्यनगास्मापकृष्यादायेन लघ्वाने गाक्षीके पनापकृष्या
ऽनेपग्राप्यमिति॥ अननन्तरापकृष्यादाधेलघुनं क्षी॥ पनापकृष्याऽपग्राप्यमिति॥ एवमपि यदपकृष्य ध्वृति विकल्पनयुनाद्यमनिहारौ
त्वकृष्यौ प्रमगौ नवचानेकस्वं मन्यकृकविरस्मादनवानीनाकृनयप्रदर्शनार्थमाह॥ प्रमगश्रुद्गति॥ प्रमेवतथद्रानगौ नवं॥ नगुश्च
न्देव प्रमगनाहद्धिविर्वहिपमानिक्लिप मानिकिदं चप्रादि॥ स्पर्शकृद्रानयमभिवतुवकादिकं॥ दश्वराग्रदवरास्वयां श्वन्देवारितेव
ग्रत्रपानप्रमकस्यहक्षीमनाग॥ स्यान्प्रमगव्ध्वद्गिति प्रियमानृपाग्रह्याति संप्रस्व तृपणिगश्रद्रानरयमिति॥ उत यं श्रद्रावप्रमगवन्
ति संपप्रमत्रपकात्स्वहक्षीमनाचनिनाश्रमाग्रीसस्यपाकृरत्यारुकृर वगीश्रुर्षं॥ नायमगग्नाकानारुक्रापद्यितमिति॥ नास्वयेगपि
कावदनादय ४ विपयुकृदगश्च॥ एवंभर्मालम्बनस्यपग्रश्वद्रापाश्चतुष्कादिकं कृत्वाण्डकृत्वानालम्बनस्यचतुष्कादिकंकनानितिपू

अस्तिधर्मक्षण मवास्य प्रमाणानदृष्टौ निवारणम् असंन्नाद्यं संगनाद्यं वृत्त एवमादिना न दमवान्संदृश्यं स मितिमिव्या च वृत्त ॥ य थेव धर्मकीर्तिना एवं चेदृशा अपि व
केकान्वृत्ति ॥ ३४ ॥ विप्रकृष्टानस्सर्वकालाः प्रमाणाप्रवृत्ती सिंसर्गात्तात्संभवि संगिक समायक्षीर्घ्यविर्गलक्षणान्यपि ॥ ३५ ॥

विप्रकृष्टान्वकृष्टानामेकार्थसमवायिनाग्यांकस्यानि निर्दिष्टान्येव वृत्तेः एतत् विरूद्धः प्रत्यक्षविप्रकृष्टात्स्वसन्नप्रकाशकृत्तामीमृत्यकवृत्ति
प्राप्ताः ॥ स विरूद्धप्रत्यक्षवृत्तिविरूद्धप्रत्यक्षविरूद्धप्रत्यक्षादोसहविरूद्धप्रत्यक्षानां स विरूद्धप्रत्यक्षाः ॥ कथ्यवा विरूद्धप्रत्यक्षाः ॥ अथ
या विरूद्धप्रत्यक्षा विरूद्धप्रत्यक्षसहविरूद्धप्रत्यक्षनसविरूद्धप्रत्यक्षा आगमविरुद्धावस्त विरूद्धप्रत्यक्षनिर्दिष्टं विरूद्धानं प्रतिविरू
पि र्मेन न्यायगतं च एवमादिना ॥ स्वसंत्यानुपिवदनानुरवव्यास्वानस्य यावस्सकृ भावेदृश वृत्ति विरूद्धप्रत्यानामकार्यादयस्थ्वपि वृत्तिः
यदेवं जातीयकानुक विप्रकृष्ट प्रदर्शनार्थः ॥ संप्रत्यद्वय तथा हि द्वयमपि विप्रकृष्टानुपलब्धवृत्ति यथैवं जातीयकावृत्तिमपि ८१
प्रकृत्वात् विरूद्ध विप्रकृष्टानुपलब्धिविरूद्धग्रहश्चं विरूद्धसमान जातीयप्रदर्शनार्थं विरूद्धमिमविरूद्धन च विप्रकृष्टानुपलब्ध्यर्थः ॥ ३६ ॥

नामकार्यादयस्थ्वपि प्राप्तिर्लार्थसमन्वयः ॥ प्राप्तप्राप्ती स्वसन्कानमपि नानां निराधेयाः ॥ ३६ ॥

किंच गयं विरूद्धन समान जातीयत्वं ॥ स्वदनुपि ॥ सहरुमीत्वकि ॥ नुपिल्वादवति विप्रकृष्ट त्वपि नुपं न विप्रकृष्ट त्वनामसत्मात्यदार्मी

यांनामनूपमितिनामत्वं ॥ तत्कृत्यां चिन्हेन समानजातीयत्वं मेकजातिविशिष्टेन तुल्यजातीयाश्चा ॥ तत्तु चिन्हेन सहितत्वमनेन संप्रयुक्तास्कन्दिण
स्मनार्थविशेषयुक्तग्रहणं त्संस्कृतमभिनत्समानजातीयं मनात्समनस्वनमि ॥ तस्य नित्यत्वार्थं संस्कारग्रहणं ॥ अत्र तु वाहल्यं मसंस्कारानां
चिन्हेन तंत्रयुक्तानन्तरूपस्वत्वाया क्लृप्तिचिन्हविशेषस्त्रा उच्यते क्लृप्तिः ॥ तत्र तितवाच्याप न्याय्यनिर्भनेन (त्वा ॥ गावषांव्दऽक्रम ॥ प्राकितीत
ऽसमनन्वयक्लृप्तिप्राप्तिविनिसामान्यसंज्ञा ॥ लालऽसमन्वयक्लृप्तिविशेषसंज्ञा ॥ लालऽप्रतिलम्भवक्लृप्तकार्यं ॥ समन्वयऽसम
न्वागमक्लृप्तस्तनयत्करं ॥ प्रतिलम्भक्लृप्तकृः समन्वागमस्या ग्रहणं समन्वागमक्लृप्तकृः प्रतिलम्भस्या ग्रहणं ॥ प्राप्तिनिकृकृ
हत्वयाक्नुहणं ॥ अत्र तु वाहिद्विविधा हि प्राप्तिनप्राप्तविहीनस्य नप्रतिलम्भऽ ॥ प्रतिलाभ्वन समन्वागमक्लृप्ति ॥ अप्राप्तच
विहीनेन चाप्राप्तविहीनेनस्याप्राप्तविहीनस्य प्रतिलम्भऽ ॥ अप्राप्तस्य तद्यथा इऽस्वधर्मसंज्ञानकान्तऽ ॥ विहीनस्य तद्यथा
कामाय च नस्य कामवैना (ऽ ऽस्य कृस्यमानुप्रस्यागमनात ॥ पनिहाऽषवापूनऽप्रतिलम्भऽ ॥ प्रतिलाभ्वन चाद्विधीयादि
यूकृः (हेस्यसमन्वागमकस्याऽसमनूवर्त्तनात ॥ यथा प्रतिलम्भऽयथा समन्वागमऽसाद्विधा प्राप्तिनिति प्रतिलम्भस
मन्वागमवप्राप्तिः शब्दावर्त्तते ॥ अतऽदविवक्षायं तु प्राप्तिऽप्रतिलम्भऽसमन्वागमक्लृप्तकृऽकार्यं ॥ तथा हि प्रथमक्लृप्तऽस्वधर्मसंज्ञा
नकान्तऽप्राप्तिऽप्रतिलम्भक्लृप्त्यागत ॥ स्वपितमन्वागमक्लृप्तकृप्यागत ॥ कथमकृस्यकृत्वार्थपृथक्त्वादऽस्वधर्मसंज्ञानकान्तस्यासमन्वागमक्लृ
प्तकृप्यागत ॥ काहस्यागीन्द्रियापगकृपादकालिकसन्निताक्लृप्तादिवेचनात ॥ कथमत्वेलाकृऽमिर्दशऽ ॥ नाहि तदविवक्षायामपिपर्यायव

स्फुटाभिधर्मको
श

गं॥ किं पुनस्तद्वीजं नामेति द्रव्यान्तरं कथयाप्युच्यते॥ यन्नाम रूपं फलोत्पत्तौ समर्थं॥ यत्पञ्चस्कन्धात्मकं रूपं फलोत्पत्तौ समर्थं साक्षा
दनन्तरं पारम्पर्येण वा दूरात्॥ कायेयं परिणामानामिति सान्तानीयं परिणामानं कथयाप्युच्यते॥ सन्तानस्यान्यथात्वमिति॥ अन्यथात्वं पुनः का
र्येयं सन्ततिरिति॥ किं यस्य संस्कारानामसंस्कृतद्रव्यस्य धर्मोत्कर्षनिर्देशो धर्मो न क्रमपाठोत्तीर्णं॥ यथा बस्तादिष्याः सन्तानान्यथात्वमिति
न करणानां॥ किं तर्हि हेतुफलभूतानां॥ हेतुश्च फलं च हेतुफलं हेतुफलमिति मे न कथं चेतसः सन्तानः॥ यदि कायः सन्तानः सन्ततिरिति प्रबन्ध
यन्ते॥ अन्यत्र क्रमिति विस्तरः॥ यत्र पुनरुत्पत्तिः कि मिश्रा स्वलक्षणसमनन्तरागमः॥ अन्तरमन्यथात्वस्यावानिरूप्य परकाना दीनि उत्पादयि
तुमिति॥ यदि बीजं प्राप्तिश्चा बीजं निरूपमस्तीति स्वरूपपरकानां प्राप्तिर्नस्यात्॥ तदेव च यायामपि प्राप्तौ तद्विप्रसङ्गादिति॥ तत्समनन्तरस्या
न्तरात्समपि चक्रवर्ती॥ नामविधानमनन्तरं स्याद्विनाशानन्तरं समनन्तरागमस्युति॥ सर्वविधानमसमनन्तरं समविनाशनमन्तरमनन्तरं सर्वेषामहेतुफ
धर्म्माणामस्ययमित्युपास्ति सर्वत्र कानत्वययोगसत्कर्तृ हेतुर्य्यदि स्यवस्था हेतुर्यथा यदि विधायकः सर्वविधानमसमविनाशनं वा सर्वेषामहेतुफलधर्मो
महेतुफलानां सर्वाः स्वयमुत्पत्तिधर्मः॥ अहेतुकिंधर्मानं द्रव्यधर्मः॥ तदनन्तरं धर्मः सलावत्त्वमुत्पत्तेः॥ तत्र च वा द्रव्यं च तद्धर्मो भवत्य द्रव्यं च धर्मीन रूपादि
वत्॥ विद्यमानस्त्वसत्कायदृष्टि धर्मस्यासमुत्पत्तेः॥ तस्य चप्रतिसंख्यानम सत्त्वपञ्च हेतुफलधर्मस्य प्रतिसंख्यानसमनन्तरागमत्युति॥ यद समसंप्रतिसंख्यानं विक्रि
यमित्यक्षधर्मा विप्रसाभाक्ताचष्टेत्यपापि निस्पन्दार्थसं प्रतरद्भिः॥ यद समसम्प्रज्ञानं विक्रियत्युत्पन्नसिद्धिमतः॥ सात्ययविरमअस्य पञ्चज्ञानमिति
क्रमतः॥ यदि च प्रतिलक्ष्यधर्मो विप्रयुक्तः कावद्वं प्राप्तिरित्यतः॥ प्राप्तपरिनिष्पन्नत्वं न स्यात् स्यादिति च॥ तस्माद्कावच्छमनगमः॥ सतु वच

१०१

शक्तिविरहात्कुर्वद्रूपत्वं वीजत्वावमानार्थं ॥ अथ स्वरूपापि न दूषयति किमर्थं शक्तिविरहात् सत्स्थित्यादर्थक्रियाकरणं यद्यन्न तथाकुर्वत्वं ॥ किं चाग
सामर्थ्याकरणे चेत्सिद्धं प्राक्तितनस्थितिसंहा माप्र च विपायः ॥ अन्तर्थाकुर्वत्वं चेन्न कुर्वत्त्वं कुर्वत्त्वस्य वीजत्वं व्याप्यजातिः एवं कुर्वत्त्वस्य च
कुर्वत्त्वं ॥ कारितत्वाम्न ज्ञानमात्रं अर्थाकुर्वन्सहकारिसमवधानकालमध्ये स्थित्वा कुर्वत्त्ववीजत्वं च कुर्वत्त्वं चाङ्कुरत्वव्याप्यजातिविशेषः
ना ॥ न च कुर्वत्त्ववीजत्वं कुर्वत्त्वं चाङ्कुरत्वव्याप्यजातिविशेषः ॥ न चैव व्याप्यजातिरपि कुर्वत्त्वं वा कुर्वत्त्वं न व्याप्यता ॥ स च वीजत्वं चान्यत्र
भावसत्त्ववीजत्वं च सामान्यं चाङ्गीकर्तव्यं त्वयापि पश्चिमाय ॥ तथा च पश्चिमं ॥ अथ न चेत्तद्भवेन्नान्तर्भावनियमस्तथा कर्तव्य एवाव ॥ ना कु
वीजत्वं न विरुद्धं तथा कुर्वत्त्वं कुर्वत्त्वं ॥ नापि न तथाकुर्वत्त्वप्राग्भावे कुर्वत्त्वं तत्तथा कुर्वत्त्वं तथा वस्तुतः वीजत्वं कुर्वत्त्वेन विनिगमना
पत्तेन स्वजातीयस्य जातीयस्वासत्त्वकाले निरुद्धवीजसाधीयस्ता ॥ न च कुर्वत्त्वं विरुद्धं कार्यं विरोधाभावाद्विशिष्टगतजातिकल्पनं
तद्विशिष्टं चिरं कुर्वत्त्ववीजत्वं कार्यं क्रियायां सामर्थ्यमुपपादनं ॥ एवं कुर्वत्त्वं नापि सजातीयस्य जातीयत्वासत्त्वकाले निरुद्धवीजसाधीयस्ता ॥
तज्जातिविशिष्टं कुर्वत्त्ववीजत्वं कार्यं क्रियायां सामर्थ्यमुपपादनं ॥ एवमव्याप्तेर्नापि विरुद्धत्वजातीयस्य जातीयस्य सत्त्वे निरुद्धवीज
साधीयस्ता ॥ तच्चापि तत्र विशिष्टं सव्यापकतावीजत्वकार्यं क्रियायां सामर्थ्यमुपपादनं ॥ तत्र स्थिरपक्षेऽपि नास्थिरत्वं निरुद्धवीजसाधीयस्ता ॥ अत्रा
स्मदुक्तमपि सामर्थ्यं च विरुद्धं सामान्यवीजसाधकं सामान्यं चैतत् न कुर्वत्त्वं विरुद्धं विरुद्धाकारं नाशस्य प्रमाणेन कार्याभावं व्यावृत्तं कस्यचन प्रवर्त
ते ॥ न च कुर्वत्त्वं ना कुर्वत्त्वे विरुद्धे शक्तिविरहाच्च सर्वाभिनवरूपतापादकं कुर्वत्त्वं कुर्वत्त्वानामापत्तावपि कुर्वत्त्वं वा तदकुर्वत्त्वं तच्छक्तिवि

अ०टि०धर्मका
ण्डे

नधानूकूलगावता॥गदान् कल्याकथ्यासफसङ्गि नतुर्दश एवन्त्रि॥वतुर्दशसङ्गिासफ खवसद्धापर्क॥धीति॰धीति निमित्तं चस्मनन सदनरे
दनवधान् कल्यादिति॥नन संकल्पथायामा प्रज्ञास्वलावधिति॥तयार्यथ्याऽकर्मविकर्मे वीर्यसलावसाग॥नमो प्रज्ञासलामे॥मदावग्रिस्क अमार्ग
॰क्षिसग भीत्वव्य॰समाश्रिक ध॰प्रज्ञास्क अश्रुति॥तत्र प्रज्ञास्कन्ध निर्देश उक्तं प्रज्ञास्क ध॰कानूम॰सम्यग्दृष्टि॰सम्यक् संकल्प॰सम्यग्व्यायाम
श्रुति॥उपक्रादिरूपसगतिमथाग॥विशेषसमनतायांवहुन्तः॥लापक्रासंस्कानापक्रा॥भमग्रिविभाहि उपक्रा॥वेदनापक्रासंस्कानापक्षा अ
प्रमाणापक्षा वेति॥ननु वार्क इत्रज्ञान धर्मविरोधश्रुति॥सत्याहि चित्तवेगनां विरोधश्च॥सत्य इ॰पनि रूपद॰॥पवाह स्वपितावदित्यादि
वचनात्॥इ॰त्वन ज्ञायात इज्ञानं॰॥यत्किं हिनाम इज्ञानमपि ज्ञायत॥यदविरुद्धं एकस्मिं श्चित्तक्षणे धर्मा कनधसम्भोदिना॥यन्दनुस्व
लक्षणमिति इज्ञानं॥यदि नाम धम्मा विनाश श्रुति॥ज्ञातापनातागया नेकस्मिं श्चित्तक्षणे धम्मविनाशस्थापदस्कापगश्रुतिवाध्यते आदधानहिवि
नद्धयाश्च्यस्व इत्यस्वयानेकस्मिं श्चित्तक्षणे धातावाहृद श्रुति॥कमवातागतश्रुति॥कान्यग्रान्यवनेकानतांगान्यग्रा नातागतश्रुतिविनाशश्च उवं
आगीयकमग्राम्यदप्यातास्मागीतिविनाशआगीयं यस्य वितर्कविचारो॥तथाहि लक्षणं चित्तस्यादाभिनिर्वात वितर्क॰॥चित्तस्य सूक्ष्मताविचार श्रु
ति॥वितर्कविचारोक्तार्थस्त्र प्रागश्रुति ननताग॥तथास्तवकपचित्तविनाश श्रुति वक्षगता॥सकस्मन प॰रास्यापीति॥पर्यायश्चानयावितर्कि
निश्चारितामव॰॥क्लीन पर्यायं चवश्यादश्य गश्रुति॥ २५ ॥

माह॰प्रमाद॰कौसीधैन्नमुत्थ्यं सयानमूद्दति॰॥सर्वदास्मिदुद्धऽकुशलतान्तःक्लीव्यसनपगपा॥ २६ ॥

ऽक्रियेत उच्यते तावदधस्त्याद्दलितानप्रमत्तसंयतविपर्ययग्रहणम् ॥ स तु इहायुक्त कथमिति सत्वगाह ३ इहास्व तावत् इहायुक्त महाद्र मिकादि
मणिइस्मतिनिमित्तवचनेन ॥ नामलोकअलमकाल मिकउवा व्यस ॥ किं तर्हि ॥ अरु अलादिद मिकावी ॥ तिसर्व विह ० नतिवधानाम्समनविह
ध्यात ॥ सा विहिंसा विहिं सा प्राणिमक ० चैतमिक ॥ अवनसाठ सृष्टसाहर ष्टति ॥ कृअलक्रियायां मर ध्वसमस्तसाहर्म दी म्यं ॥ यस्त्व कृअलादि
क्रियायां वर्तमानः स तस्माद्धानत दीर्घं कोशी पमन्वतगुप्तन नपदग ॥ सीदनात्मकत्वात् ॥ तथा प्रकृत्तगवेषण ॥ अथवात्राधिकानां यदीयं क
ीप्रमत्तादिति ॥ मा हु ना मा विप्रति ॥ विमा विपर्कावमो ऽर्थादिव प्रति ॥ पन्थायाद्यायत ॥ तावता विपर्कोऽधर्म अइति तावता यामकलाव मात्र
ऋतिवक्रिमोत्यदिति ॥ तावताविपक्व अप्पाहाणं ते कोशि ॥ प्रादित्यपिव्याख्येयं ॥ कायतुल्यानि कृत्यं तानि पवृत्तिष्वतिपकाधर्म अपयो
कायिकी वदनतियध्यानेदमानुपीद्दियाथ्वसातनेवसित्व यिकापिकीति ॥ व्याख्यात ॥ तथा कायिकं स्थानं पंचविधानतकायरतपवृत्तं स्था
नं कायिकमिकु व्यत ॥ ओजः सं वासानुवकाम अपीत्यनी ॥ अदिष्टसानय अल्लुअनकायोऽ समात्रिण यदानकर्मकरम्बोगतिकाधर्म
आनचातुष्यानं पठ्यम अमुत्ति अमीमायिक इदेवानांप्रियानविधि हष्टति ॥ पाठप्रामाण्यमानुरादगक्वाम्पालय मिकाक्षापाक अस
गामवपापिंजानीत ॥ देवानांप्रियामत्वावाग्निक्कामिक्किमि क्काजानीत ॥ कायं देवानांप्रियानामा ॥ मर र क जातीया देवानांप्रियकअस
कव्याख्यात ॥ अहो ॥ अहिं देवानांप्रियात्वति ॥ मर्त्यो देवानांप्रियकअसपनत वाहीअवाद ॥ मिमकत्तनावकवनगिअगकति ॥ मूर्खोत
वनीति ॥ यस्पेवामा तरु अति ॥ यस्पेवामा तरुकृअल्लम लंपहा्यलावत्वा आह ॥ मिकअति यवस्तव्यापिवानकृअलमहात्मकजव

अभिधर्मकोश

शं॥ एवमाविंशतिश्चैतसिकाः एवं द्वाविंशतिः॥ कौकृत्यमधिकं क्वचिदिति॥ यत्र मिद्धं च सर्वविरोधित्वं यावदन्यत्र वादिनः कौकृत्यं मध्यमि

द्धं प्रत्यादत्तं वक्ष्यं॥ बहिर्दर्शनकमनन्तरं कौकृत्यमिद्धवर्जितं मिद्धं स्वभावीति यावद्॥ कामधातौ यदा कौकृत्यादिति ॥ यथा बहिर्गताः कौकृत्यं सहा

स्यादनियमात्॥ ३० ॥ कौकृत्यमिद्धाकुशलान्याद्यध्याने न सन्त्यतः॥ ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चाप्यतः परम्॥ ३१ ॥

कौकृत्यमिद्धं च सर्वे ध्याने नास्तीति न कुशलं नाप्यकुशलं कुशलमव्याकृतमकुशलमिति॥ सर्वेषु मिद्धं कौकृत्यं च नास्ति॥ का पुनरत्र मात्रावस्थेति॥ म

माणं चक्रमायध्यानस्य वा प्रभृत्यसंवर्तनात्॥ ध्याने दोषमनन्तरमयत्नवृत्तिवचनात्॥ यानि चक्षुरादयः प्रयत्नत्प्रहाणात्॥ कामसन्तर्विज्ञप्तेष

ति कुशलाविरुद्धं विवरणाद्विंशतिः॥ प्रावर्तिकद्वष्टिः प्रकृत्य निरताध्यानं दर्शनकामधातुवर्त॥ यत्र मानविचितान्यकुशलं संप्रयुक्ताम्

यावान्धमध्यापनक्रमं संप्रयुक्तमनुकान्त्रविंशतिः॥ तद्वत्तयकुशलं मनसोर्मावागनुकान्त्वविरमणवति॥ कथितमवाच्यावितथविपाकध्ये या

पठिकनिर्मातिकमवाग्वादत्॥ ध्यानान्तरे वितर्कं नास्ति कौकृत्यमिद्धाकुशलानि च तथानन्तरम्॥ किं न सको वृत्तिकर्माणं संप्रवर्तत्वेव वि

तर्कसूत्रे यथायमिति इति द्वितीयमिति कौकृत्यमिद्धाकुशलवितर्कानन्तरकीर्त्यं॥ विचारश्च मात्राध्यं तस्य पिवद्धादितिवि चानन्तर्यं वितर्कावि

वक्षुव्यविचारस्थापी पूर्वपिबद्धाधिकमुद्धार्मिव्यमिति॥ मात्राध्यं नायिनग्रनाक्रीतम्यमपरार्थमन्तलस॥ मदनानावास्तरस्यानोद

प्रमन्तान्नानुपयप्रभिवचनसामर्थ्यात्॥ अप्रसंगत्वेन मिकुशलवितर्कविचारनिर्मुक्ताविंशतिः॥ प्रावर्तिकद्वष्टि प्रकृत्यावतंशनानादि ६२

[illegible] संप्र[illegible] महा[illegible] सं[illegible] चसकदश॥ दशमहा[illegible]मिका[illegible] महा[illegible]मिका॥ [illegible] नि[illegible]

[illegible] दश महा[illegible] मिका [illegible] गमनीयं॥ [illegible] यावत्[illegible] मिति विस्तर॥ [illegible] वेक[illegible] मापादि [illegible] पर्वत

[illegible] मिति यथा पर्व[illegible] पर्व[illegible] माया[illegible] पर्व[illegible] पर्व[illegible] पादि

[illegible] पर्व[illegible] महा[illegible] पर्व[illegible] पर्व[illegible] मात[illegible] पर्व[illegible] पर्व[illegible] मापि[illegible] मानानामेति माया[illegible]

[illegible]॥ [illegible] पर्वत[illegible]॥ तस्मादाह॥ [illegible] पर्वादि नि[illegible] लोक[illegible] माति

[illegible] महा[illegible] नि[illegible] नि[illegible] आन[illegible] महा[illegible] नि[illegible] नि[illegible] मान[illegible]

[illegible] कथा[illegible] मकार्य[illegible]॥ [illegible] विस्तर॥ [illegible] वचनं [illegible] आत्मना [illegible]

[illegible]र्थं॥ [illegible] पा[illegible] आपि[illegible] पि[illegible]

नां॥ [illegible] दि विस्तर॥ [illegible] मित्यन्न [illegible] यावत् [illegible] विहितमिति[illegible]

[illegible] विहितं॥ [illegible] विहितमिति॥ [illegible] नि[illegible] मे [illegible] आदि[illegible]

[illegible] चाचार [illegible] आचर[illegible] आदि[illegible] नवन[illegible] सा[illegible] नव[illegible]

[illegible] नव[illegible] आत्म[illegible] नवमा[illegible] विधि[illegible] याया[illegible]॥ [illegible]

प्रपेक्षऔदारिकसूक्ष्मता कथं तर्हि मिलितस्य स्यात्औदारिकसूक्ष्मत्वं ते कथं गण्यते ॥ प्रथमध्याने तस्मि कदाचिदिति वर्द्धः । व्यवकीर्णे केनाचिद्वितानय
गदवंसन्धानमधिकृत्य एवं वाक्सूक्ष्मं न कायमधिकृत्य एतस्य ॥ यत्र केनचित्स्वभावविशेषेण अपि कल्पनेति तत्र तानवाप
नत उत्कर्षापनिकल्पनमर्थ वा अर्थवानस्मि शीलवान्बुद्धिसम्पन्न इति वा आचारमन उन्नतिः समानानामसंगतिः कार्यमेव ॥ मर्यादानं
तु यत्र स कृतिगुणानाविर्भावः आत्मानं तिमत्तक मदः ॥ व्याख्या गुणवाहमदमस्य स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य विस्मयेन ॥ नागतः पर्यादान
मिति ॥ येन स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य परे आयोदि रक्तांचगतः पर्यादीयते सान्निरुध्यते ॥ स नागनिष्पन्दो मदः ॥ यः स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य दर्पश्च
गतः पर्यादानं कुशलान्यक्रियासु प्रतिसंहारः मद इत्यपरे प्रत्ययः संप्रहर्षविशेषो मद इति सौमनस्यमितिप्रर्ग
गदगन्ते कैवेगतिकाः ॥ ३३ ॥ चित्तं मनोऽथ विज्ञानमेकार्थं चित्तचैतसाः । साश्रयालम्बनाकाराः संप्रयुक्ताश्च पंचधा ॥ ३४ ॥ ९६

यस्मात्सौमनस्यं द्वितीयाद्ध्यानात् ॥ मदः पृथग्भावः उत्कर्षस्वाभावेऽपि मदा ॥ तत्र यत्र इति वचनात् ॥ उक्ताः सह चित्तेन चैतसाः प्रकारनयेनेति वि
स्तरात्र स्वकारणभेदेन विज्ञानं प्रतिविशिष्टमिति प्रवचनादिनाराल कुशल अन्यथा सायगतं कुशलादिप्रभेदेन ॥ ये शास्त्रविसलक्षणपनस्तत्र वि
शेषवित्त संख्यावधानलक्षणं प्रथमध्यानादिकमिति प्रभेदेन कार्यमिति चित्तं गदवमनस्क इव विज्ञानमित्यकार्थो स्त्रस्य कार्यं ॥ चित्तं
चनतदस्य चापवितानीति चित्तमिति ॥ कुशलस्य कुशलं वा निवातीत्यर्थः ॥ तेनैव तु विधिनेवंसिद्धं ॥ मनुत इति मनः ॥ मनज्ञानं शुभाशुभ

दिक्प्रत्याहुस्येन्द्रपंमनस्थ्वलि॥ विज्ञानामूलाम्बनमिति॥ विज्ञानेकरूवितस्य॥ विगुंगुरलाणुसेभ गुतितिनिमि विरुं॥ लावनासंनिवलया

॥ गनसोग्राह्निकमगतत्था अवानमगनवा॥ स्थापत रांमना॥ ॥ स्थितिनकरांथिज्ञानमिति॥ स्वाध्यपरभापकंमनः॥ यल्लोमनकवाणीगंवि

ज्ञानंयाह्निनस्मनवंक्तव्यर्थपनिग्रलगृ॥ स्थितिगलवपंवृविज्ञानदयंवशी॥ प्रविज्ञानवस्थासप्रि॥ निमिवकनागा॥ विरुवेगसा॥ स्वाध्यपालय

नाकानाव॥ संप्रवृक्ता॥ ध्वागिवजंव॥ उकानूकर्णपात्पर्य॥ ॥ यनु वतिः विरुवेसा॥ ब्रूस्पुननजगवदनारितिहिणाकृउपसासुंग्रयावक्रस्पुननापिणदं

नातिथीयक॥ ॥ उवेंसालक्त्तवना॥ साकानाव॥ तुंप्रवृक्तास्थाप्रसाध्ययावक्नुग्र्याथिगसानृ॥ अथगनाधिगत्वादिग्रर्थ॥ ॥ सालम्बनविषयग्र

हणमुनक्षिनालम्बननविरुवेसा॥ उसपपक॥ साकानाव॥ गस्येवालम्बनस्यप्रकारभस्नाकवधागृ॥ यनप सालम्बनाव॥ गस्येवालम्बनस्य

प्रकारन॥ अग्रह॥ आगुकथ्यविज्ञानंदिनीलेपीतवानल॥ विज्ञानामिति॥ उपलनगम्बगुर्थ॥ ॥ गदेवगण्यालम्बनंवलुवदनानुत्पवमिति॥ सं

ज्ञापविज्ञिनामि॥ ॥ चगनातिसक्वानगीअवमादि॥ ॥ स्वथवालस्येवालम्बनस्यविज्ञानेसामान्यवृपदउपलनगानुपंग्रकामिविरुणं

यवृपलगुवदनानुगवदनीपंगानंपंग्रकामिति॥ संज्ञापविज्ञिन्॥ अवगानुगपग्रकाशीअवमादिसंप्रवृक्ता॥ सांपप्रवृक्तवादिगितमान्नविप्रवृ

क्ताध्वास्थापमितितप्रवृक्ता॥ ॥ [illegible]वालम्बनाकानकात्तुवयलमगतिनिमिपनाप्यर्थ॥ विरुमूसपणगतनेवाव्यपलवदनासंज्ञावगनदपउ

सपयक॥ ॥ गण्यपनालम्बननविरुंगनेववदनादप॥ ॥ पनाकानयविरुगनेववदनादयापदिहिनीत्वाकानंचिरुतीत्वाकानाववगतसंप्रप

क्तावदनादपउसपयक॥ ॥ मलिंगंथ्वकालविरुंगसिंपववदनादप॥ ॥ मपथवविरुद्वमपभकमसासपग्गानदग्री॥ मिवागण्यावदनादसंस्म

अभिधर्मकोश

इति विस्तरः॥ व्यवस्थाहेतुः प्राप्तिर्न लक्षणं हि प्राप्तौ लौकिकमानसानां लोकोत्तरं वै लौकिकं मनउत्तमानसं॥ लौकिकं मानसं संभवेत् न ह्यसंलौकि
कमानसा॥ आर्यपृथग्जना॥ आर्याश्च पृथग्जनाश्च लौकिकमानससमुदाचारा येऽविरहिताः पृथग्जनाहि नित्यमेव लौकिकमानसा॥ आर्या
हि कदाचित् समापन्ना व्यवस्थामास्याः पृथग्जनविरहितत्वं मर्पितं तच्चित्तमस्य आर्यपृथग्जनानां मध्यामिति निर्धारणे षष्ठी॥ सम्बन्धलक्षणेव
गर्वान् सर्वव्यवस्थानमिति मनसिकृत्य॥ यस्तु गर्व्यवस्थानेऽसंप्राप्तिः॥ प्रहीणः अप्रहीण॥ कुशलाविरहितामिति॥ प्रहीणः कुशलमूला यस्य प्रहीणः
कुशलाः पृथग्जनास्तावत् समुच्छिन्नविरहितत्वं अपगतेप्रहीणः अप्रहीणः कुशलाविरहितः॥ तस्मादेवमयं व्यवस्थानं तद्विशेषमर्हति॥ न तत्त्व पृथग्जनात्क
पिकं विशेषहीनः कुशलानावकि॥ कथमवकल्पयेत्॥ आर्याश्च प्रहीणः कुशलामूलमिति॥ आत्मकुशलस्य व्यायत्वत्वनादेवमुक्तं॥ उत्पत्त्यैव कथमिति॥ उभयो
प्रहीणः कुशलाउभयामप्रहीणः कुशलमूलमिति व्यवस्थानं न कथं न विद्यन्त इति॥ प्रोक्तो कुशलस्य कुशलाप्राप्त्या उत्पत्तिसंभव इति॥ व्यवस्थानं॥ यदि गमाविगमा
त् लक्षणप्राप्तिविगमाविगमात् कुशलाकुशलादिप्रत्ययवशात् यद्यसौ न प्राप्तिविगमात् आर्यायाममविगमात् पृथग्जनत्वमिति॥ तेनोक्तं पृथग्जना
नामपि केषांचित् कुशलप्राप्तिविगमाविगमान् लौकिकं यथामार्गेण॥ समर्थितं लौकिकेन मार्गेणाविरहितः कथं पातयिष्यति॥ लौकिकेन
रहितं कुशलप्राप्तिविगमात् लौकिकेनेत्यमिति तावत्साधनानुवर्तिता यां प्राप्तिरहितानुत्॥ आर्यश्च नविरहितः सादृशास्तिष्वादि॥ प्राप्तानाविरहितास्त
व्यवस्थानां॥ उभयो प्रहीणः कुशलाउभयामप्रहीणः कुशलमूलमिति विरहित इति॥ यथा पञ्चाकुशलमूलमिति॥ यथा समाधीनाम त्सहभुवानां दर्शनभावनामार्गहत्या
नामनित्यत्वस्थाहितमपि॥ यथा त्वदृश्यापीहि नानीत नाणाप्रदेशमर्त्याशः तत्त्वाप्यनावीजी इत्यादि आर्याणां कुशलानां प्रहीणः कुशलमूलस्य गत॥ १००

उपहतबीजभावे वा ॥ आश्रयस्य प्रविधिकृतं ॥ अत लौकिकमार्गेण प्रहीणः क्लेश इत्यत्र बीजस्योपघातमात्रं भवतु ॥ विपर्ययादप्र
हीणक्लेशः ॥ अनिर्दग्धबीजत्वादाश्रयस्यानुपहतबीजभावे वा ॥ यश्चाप्रहीणक्लेश इति विस्तरः ॥ यश्चाप्रहीणः अनभिज्ञानात् केन विकल्पाद दर्शनप्रहा
तव्यक्लेशाभाववचनाद्यावद्भावनाप्रहातव्यानामक्लेशाभाववचनामध्यावगिरिकृत्स्नं समन्वागमायश्चाप्रहीणः पूर्वे यावद्भावनाधिक
कृतास्समन्वागमश्चेति प्रतिज्ञायते तदा प्रकृतिः वर्माः समिति प्रमीमन ॥ कुशलानां विपक्षकानां क्लेशानां विकृतत्वात् ॥ यश्चाप्रहीणः क्लेशप्रकाना क्लेशनुपि
ष्टवाद्यर्थत्वात् ॥ तस्मात् च यद्वा कुशलानां विसंप्रयुक्तानामतो बीजलाभानुपघातादिति ॥ तथा समस्तं कुशलानां कृशलानां बीजं तदीयं तत्रदीजस्य लाभः कु
शलबीजलाभयस्तस्याश्रयस्य स बीजलाभस्यानुपघातात्समन्वागमः बीजलाभस्यानुपघातात्समन्वागमः केन पदत्वादिति कुशले
नुपघातादसमन्वागमः उच्यते ॥ कालाविशेषाद्व ॥ समुच्छिन्नकुशलमूलस्य तस्य निर्वाणसमन्वागमः बीजलाभस्योपघातात्मिथ्यादृष्ट्याव
दितत्वात्तान्यथा ॥ तेनाहानन्तर्यकुशलानां समवधानं बीजलाभस्यानुसन्धानासमुद्घातात् ॥ यथा क्लेशानां मार्गेण नामूलकंसकृते
समुद्घातः प्रतिपत्तव्यः ॥ अप्रवृत्तिरिति विस्तरः ॥ यज्ञोपाधिकेत्यनेकमनुस्मृतिसङ्गृहीत ॥ यत्रैसलैकस्तेनाभिलंसमर्थः ॥
प्रागनुवृत्तिधाराकुशलसंक्लेशसमन्वागमः ॥ कोऽस्य पत्तलाविशिष्टः कुशलोत्तं ॥ यस्माद्वंतस्याक्लेशभवनिकिविरूपस्त्वावाप्रस
मन्वागमावस्थायामन्ययाद्गतिस्थितानां धर्माणां आर्यमार्गे अनुपलम्बे लौकिकेन मार्गेणोपपत्तलाविनां कुशलानां धर्माणां स्मि
श्चाद्यन्तपरिपूर्णं च चित्तिलक्षणं मत्तलाविकां कुशलानां बीजमिति प्रज्ञप्तं समन्वागमाख्यां लभन्ते ॥ अयं पद्लाविके कस्मि

तृतीयसर्गकाण्ड

यउद्भवकीलिपहवक्रिप्राकयश्च॥ प्रथमद्वितीयकक्षस्यन्त्यानोऽद्याश्चमिति॥ धर्मणस्तार्द्धनवानोऽद्याःसंनवप्राकय॥ सार्द्धमनुप्राक्तिति न
स्याद्दत्तालवक्रि॥ एवमृक्तनास्तनप्रवृद्धिप्रसङ्गोनतिविमकनश्च॥ उक्तनास्त्वस्यकक्षस्यवृद्धिश्च प्राक्तिति नृकृनास्तनवाकक्षवृद्धिश्च
प्राकीनांतम्याश्च प्रसंगश्च॥ उक्तनास्तनवृद्धिश्च प्रसंगश्चनन उक्तनास्तनवृद्धिप्रसंगेन ७गाश्च प्राकयाविसर्पनस्यधनिदिम्याग्रेदर्शयिष्या
मश्च॥ चतुर्थकक्षप्रथमकक्षस्यन्त्येस्थितिर्वेर्मेश्च प्राकृनप्राकि, मध्दितविंस्यां॥ द्वितीयकक्षस्यन्त्यातिनपिद्धिश्च प्राकृनप्राकि
तिश्च पूनश्च प्राकृनप्राकिमनीतितविगम्यमवंतृतीयकक्षस्यन्त्यातिनस्थादलिश्च प्राकृनप्राकि, तिश्च पूननतिप्राकृनप्राकिमतिति
तविगम्यमितिप्रथमद्वितीयतृतीयकक्षस्यन्त्यानोंतकाविंशतिश्च प्राकयश्च सार्द्धमनुप्राक्तिस्त्वावतीतिनितिनचतुश्च पंचाशन्प्राकय
श्चतुर्थका॥ सवक्रि॥ एवमुक्तप्रथमद्वितीयतृतीयकक्षस्यन्त्याश्च प्राकृनप्राकयश्च पूनश्चतुःपंचाशच्चतुर्थकक्षस्यन्त्यप्राकृ १०१
नप्राकयश्चद्विश्चतुश्च पंचाशद्दवक्रि॥ त्रीश्चित्तचतुश्च पंचाशत्कानिद्यस्यस्थगनवगंप्राकीनांआयगं॥ एवमुक्तनास्तनवृद्धिप्रसंगेऽव
कव्यश्च॥ अत्रीयानानगनानामिस्यग्रप्राकृस्यन्त्याग्रहणमनावश्यकत्वात्॥ उक्तलिलातिकानांचति॥ न्यग्रप्रावाणिकाग्रहणमनावश्य
कत्वाद्दव॥ न तंत्रयागमहत्त्वामितिसद्दवनादिसंज्ञाप्रादीनामनावश्यकसंसानपयोगन्यानामनावाव कृच संमानसंगृहीतान
ज्ञानकान्त्रसंपानकस्यप्राग्नि श्च किंवाकृवाहनां॥ कक्षकक्षप्रज्ञानकप्राक्यश्च तिनअनकद्याश्चवमकप्राकिद्याश्च
पूर्वश्च॥ अन्यकृत्सवावगांपंप्राकीनामितिमविलासवचनमगत्॥ कवलंनपृथगिधांतिस्यश्चअनूपिधीलान्यगकाशंलतकप्राकयश्च॥ ४०॥

स्यच उपर्ष्कद्रियसंप्रयुक्तताए॥ मार्गेस्य यहानंतुजत्संज्ञवस्तायामाहइंद्रियस्य रावउसाधारिसुत्संवर्ह्हग॥ गनश्चक्षार्दिरिष्वमक्ष
िरि नाह्ना स्यामी द्रियधाहइंद्रियशमनउपर्ष्कद्रियात्संवगि॥ गर्कलंनवरिश्चप्राप्यग॥ उत्तात्सं हिरस्यप्राप्तिरिति॥ ल्यानकर्यमार्गे
धाह्नामीद्रियस्वसत्वन विमर्कि मार्गे सत्ताहइंद्रियस्वसत्वन॥ गस्यप्राप्ति॥ विसंयोगप्राप्तनाबाहकसत्त्विथपसताणस्यमक्रम॥ गस्य
विसंयोगप्राप्तन्नानकर्यमार्गस्याबाहकताए॥ ज्ञनकतापु॥ विमर्कि मार्गस्यचगस्यासत्त्विथपसताणत्याभानत्वादिसूर्ष॥ हात्सवोत
निश्चासतवकपाटपिधानवग॥ यथाहि द्वार्नकर्यवा॥ जकनवानानिष्कास्यग॥ द्वितीयनास्यकपाटपिधीयग॥ गथ्यानकर्यमार्गेश
विसंयोगप्राप्तिनाबाह्यगक्रमप्राप्तिमारापनिनाभाग॥ विमर्कि मार्गेशभार्यगविसंयोगप्राप्तिसहामादाग॥ कर्हत्तस्यपुनश्च
क्षार्दिरिनाह्नास्यामीद्रियवच्छ निगि॥ वज्ञामनसमान्नवस्तायामर्हत्वकलंप्राप्यगश्चक्षार्दीतिमनश्चंद्रियंचपूर्वंवग॥ वक्तापमसमा
धिकलापस्यमवस्तायामानकर्यमार्गेनाहइंद्रियस्वसत्वर्हमान॥ सुखसौमनस्यापर्ष्कद्रियाश्संचान्यगमग॥ योद्वितीयंध्यान
निश्रित्याहत्वं प्राप्यग॥ सुखेंद्रियंगवर्हमानं॥ यथाप्रथमं द्वितीयंध्यानंनिश्रित्याग्रसौमनस्यंद्रियं॥ गथ्यानागम्यध्यानान्तरवतु
र्थध्यानाकाशविज्ञानाकिंचन्यायतनानोगम्यगमंनिश्रित्याग्रापर्ष्कद्रियंवर्हमानं॥ कथयहानकलापस्यवस्यामवस्तायांविम
क्तिमार्गेस्याह्नामीद्रियस्वसत्वउसाधारिसुखात्वगि॥ गनश्चक्षार्दिरिपंचानिनाहइंद्रियधाह्नामीद्रियशमनश्चंद्रियंधास
त्वसौमनस्यापर्ष्कद्रियासंचान्यगमनेगि॥ गर्कलंनवरिश्चप्राप्यग॥ ल्यानकर्यविमर्कि मार्गेसंगप्राप्तिनिगिपूर्ववनध्यानेषाने॥ स

अतिसूक्ष्मका
ण

तावत्प्रतिलिंगस्तत्पुरुषः इति चेत् कृतार्थापि तावन्मात्रीणां नागतो अमिलन्कार्ययां तावद्वियं न्यात्मीयासमापक्षि ४॥ किं पुनः सार्थायत्स्वाभियम
नात्मीयपीति॥ उच्चितादि समीतिकृत्वादि मतिसंसाध्यनं लक्ष्ये र्वामहातिसंस्कानसाध्यत्वान्महायत्वारितिमिथ्यात्वादिप्रयोर्थ ४॥ अविकल्पकत्वं ०॥ उ
काधिकाश्रयसमानाधिकाललक्षणस्त्र्पूर्वश्च ४। यथाप्राप्तिमाक्तसमनन्तरमिप्राप्तिमाक्तसमनाकविरोधमितियदासमाधीयमानवासप्राप्तमाकिंश्च
नस्यमालिम्बवक्तरथ उत्सयत्तालक्ष्ययालक्षणासमापत्त्याद्विती यादिसूक्त रहानुप्राप्तिमाक्तसत्त्वनवदवसमनागतालवति। यावत्त्वस्तजगतिसमा
पत्तिं तत्प्राप्तकृपविहासाल मिसंवानाम्पात्त्वेहि कत्वान्नानागतालवताकृत्हितिकिविरुद्धमनागतं तामागत नहि पसविरुद्ध इति नावच
नागताल्पना॥ ४२ ॥ निराकाराख्यानरथ्यर्थापि विहानायत्याग्रजा। शरणादिवर्शानियमार्येष्वप्रयागतत्राप्यमं॥ ४३ ॥

११०

निराकाराख्यानरथ्यथ वीतिसमापत्तिर्नितिवर्हिता॥ ज्वलाद्यप्रमानरत्नवयस्संहितसमापत्तिनिदर्शनात्तथमकृतनिराधथ्विरुद्धेशानाभिति
कृतिदिव्यतागतरथ्यमालापिनिराकरसमापत्तिर्निदर्शनात् एवं प्रकारानतिदिष्यन्तपूर्ति॥ आक्रविहानसंज्ञापूर्वकंर्ध्मनासिकानरम्ति विहानं ४॥
कृत्ति आयुविहानं शून्यविहानं ४ समाधिविरोधप्रणाकाविहानं ४ आक्रविहानं ४ आकविहानसंज्ञा॥ तापूर्वी ताप्तितिआक्रविहानसंज्ञापूर्वकी
मनासिकानामनस्कारपुष्टिर्यार्थ ४। ज्वलत् वातं मालादृस मनासिकाम्तिसवति॥ संज्ञात्वं दितसम्कवानानपाविसाक्त्वहितग्रआक्रविहानसं
ज्ञिनसकथाविरोधनमनसिकानश्च ज्ञानंनिराधिसमापत्तिं समापद्यमानस्ति संहितसमापत्ति निश्चतनशसंज्ञापूर्वकं धमाक्रसंज्ञापू

वेकरहेसूर्य ४॥ न च पक्षपर्यायवदनीयाश्च ॥ नपक्ष ५ पर्यायस्कृनीयादि अन्यमाग्रवदनीयाकः यन्मार्गे कामभवो निर्माधसमापन्ति मूत्साधरवाग्र
उत्साधनगस्त्रमा पनिपू निष्पापपथवदनीयायस्कू ज्ञान ४ यनिहि । रश्मनूपभागायू वपयश्च मालाकू स्वल्पचपूनचपिरवाभूल श्मा निर्माधसमा
पत्तिमूत्साधानूत्साग्रलामावाग्र उपपद्यगान समा ५ पञ्चपर्यायवदनीयात्ववाि ॥ पत्तिः रूपविनिर्माणयाकूस्यानिपणनि ॥ उक्तं दरीनूत्वादि
तिसर्वात्मलाबाक्कं दरीनूत्वादू ॥ अथं गौच पूर्नर्देवातूमपामादिववालिंग ४॥ आर्हं हि समापन्नो कम्माउक्कं दस्यं नत्ववाि ॥ गप्रनूपतहा
वानूनूपश्चात्मसंज्ञा मति निर्वध्यमासमापद्यते ॥ निर्माधिसमापन्नोऽकन्यानूपपत्तिस्मिकत्वात्कू पमपिनाकोति सर्वात्मलावालावंपथ्यकान
गांसमापकूमूत्तहर्त्व ॥ ननूत्वानूपनिमयसलन अविगान्द्रियादयश्चिरूविप्रयुक्ता ४ सांकि कसंमाकूत्रात्मसंज्ञा मति निवध्यगांनसमाप
द्यते ॥ विप्रयुक्तानामहेतुत्वात्मार्गमार्गवल्लनवास्वादनात्कथं पूनर्मार्गमार्गवल्लनगरत्वादनमितिति ॥ यत्रतत्राह ॥ दृष्टधर्मनिर्वाण
सनदधिमुक्ति गहुगि ॥ दृष्टं अन्यनिनिर्वाणं दृष्टधर्मनिर्वाणं तस्य गदधिमुक्तिग ५ ॥ गदिति गदधिमुक्ति ४ गदधिमुक्ति ५ गनवाधिमुक्ति
गदधिमुक्ति कदधिमुक्त गदधिमुक्ति ग ५ ॥ दृष्टं अन्यनि नगनिर्वाणमिति कार्यकामधिमुक्त्य ॥ कचिरमनत्वंपठन्ति दृष्टनिर्वाणस्य
गदधिमुक्ति गण्डुपूर्वं व्याचक्ष्यते ॥ दृष्टं निर्वाणं समनमिति दृष्टनिर्वाणकस्यास्य गस्या माधिमुक्ति कदधिमुक्त कदधिमुक्त ग ५ ॥ उगदक्तं द
र्वाणि ॥ दृष्टनिर्वाणमार्गकामधिमुक्त मगनान्यवशुणि ॥ ननूवरू परमावापि लौकिकेन मार्गेण दृष्टनिर्वाणं ४॥ न दृष्टस्तु नादृष्टनिर्वाणस्य प्रा
कनिर्वाणस्य कल्पवं सत्वक्षुद्रक्तंज्ञानकिं ॥ मिथ्यार्थ्यस्मान ४॥ कस्मा ५ पथपन्नु अंसारमलमगनानिर्वाणमितिमिथ्यावादमगात ॥ प्रवालमलत्वेवयमि

अभिधर्मकोश

नियतवेदनीयास्ता आमिनः। अनियतवेदनीया इति गम्यते एव पश्चिनिर्वाणात्। प्रथमास्वादनतापीति॥ असंज्ञिसमापत्तिं कश्चित् प्रथमेम
नुष्यमास्वादयति। कश्चिद्रूपधातौ निरोधसमापत्तिं तु मनुष्य एवास्वादयति। पतिहीनस्य रूपधातौ। अथ कस्मान्मनुष्य एवेत्याह मनुष्यमास्वादयति। सं
ज्ञावेदनाजानस्यविगदविशवादिनेरुप्रजानपतिविजाड नामश्रीनांगनविहारेयरूपविहरयमितिनिरोधसमापत्तिमुत्पादयति। रूप
धातूपपन्नस्तत्वनामश्रीरूपधातौ नाकल्पान्तरगमनायसंवेगतिक प्रत्यापीयस्त मिन प्रथमता ग्रामस्वादयति। पतिहीनस्य पूर्वोत्पादसमका
मस्वादयति। आरूप्यधातूपपन्नाप्यनं तदवकल्पान्वेवसंज्ञानासंज्ञायतनोपपन्नानास्वादयति। निरूपधिशेषनिर्वाणप्रसंगभयादाग
हिरूपेनासिविरुद्धेश्रायदिनिरूपनस्यनिरोधसमस्तवः॥ असंज्ञिसमापत्तिकुमाकसंज्ञयानिवृत्तायसंज्ञापूर्वकत्वमनसिकारनवहस
मापद्यतस्थलिनपलाणावेपिवचमनःसमापद्यतोकस्मासुननप्रश्रितिविरुद्धनःसर्वेविरुद्धेरुनिरोधस्थलैवज्ञातुं॥ उत्तरव्यन्तरसमापत्त्री
विरुद्धेरुनिरोधस्थलिवकृसवस्थलिप्रापव्यागव्यातिकृत्सनसमापत्तिप्रयोगादिति संज्ञावेदनाप्रतिकूलत्वेन संज्ञासमापत्तिप्रयोगेण
संज्ञाप्रतिकूलत्वेनासंज्ञिसमापत्तिप्रयोगः। संज्ञानागः। असंज्ञासत्त्वः। संज्ञागण्डः। गण्डः। कामकंगतयस्थीनमितिविरुद्धेनः संज्ञावेदितप्रतिकूलत्व
वेनिरोधसमापत्तिप्रयोगः। एतविरुद्धज्ञानवचनवदिति॥ यथापवर्गविरुद्धज्ञानवचनं न च पचविरुद्धज्ञानं नवेकानज्ञाप्यंगकदाचिदपवप
वस्यविरुद्धज्ञानस्यामीप्रस्यंवप्रथमगतः। प्रयोगेष्वपवर्गविरुद्धज्ञानमिथ्या मनवपवर्गविरुद्धवेरुज्ञानमिति। तद्वदित्यन्यन्न सा समापत्तिरास्वादयवचनं॥
गमाविरुद्धज्ञानस्यवनिरोधासंज्ञिसमापत्त्योरसंज्ञिकानीति वेदनाधिकाद्यः॥ अपवर्गविरुद्धगमनाविज्ञानसविरुद्धकानीति सवितवन्त मिदानीं ... यथा ...

लक्षविद्धानतत्त्विरूकालीनेतिप्यस्यचाव्याख्यतिसिद्धाकृतंदध्यानस्मादित्यप्रत्यक्षमते॥कथमिदानींवह्निकालनिरूढादितिविकल्पनव्यावर्तकाल
निरूढग्रहणंसमकत्वनिरूढनियामकमर्थः॥समनकत्वनिरूढादिदानींकथंतत्वमिति॥यदिसमकत्वनिरूढमस्तीत्यत्रकपगमंवह्निकालनिरूढम
प्यस्तीतिकिंनाम्नूपगम्यमानंवृद्धिर्वेत्यधिकः॥नसमनकत्वनिरूढस्याकिंतूक्तमादिपि तद्वर्तमानंविरूढमानस्यमविरूढहेतुत्वंस्यवंशाप्यनिरू
ढस्यान्यत्वात्ताधागंतुलादप्युनामात्रामवग॥नचनिरूढमनन्तंस्यविरूढमस्यत्वंतवगीत्यनकत्वनिरूढाच्छिन्नाच्छिन्नाकत्वमस्यग्रगा॥वस्य
स्यागतवर्तमानसमामीप्यवर्तमानवदितिसूत्रं॥ननुमनपुनर्नाकृत्रिमितिसंशयोऽधिकाऽथ॥कथंगावदानूप्यापमपत्यानामितितिविरूहनऽ॥नावरूवृऽऽ
मार्थऽवृद्धमवगायहरूत्याकार्थवकल्पामिसूर्थ॥नूपत्यक्तिसमकत्वप्रवतेनयत॥नकथमुख्यगत॥नस्माच्छिन्नादवगवूयगनरूपादिति
कृत्सऽ॥तन्यान्यवीजकंघरादयुग्मितिचिन्तापिसन्निग्धस्यकायस्यवीजमक्तिकायचसन्दिग्धविरूस्यगि॥पनिष्टरूपामिति पाचिष्टरूपाना
मवास्तुष्टगिऽस्पविनवरतमिग्रस्य॥समस्यामाह॥पंचवरस्त्वादीन्यपिहितमपरसर्किंअसत्काशितनस्मादिगिनर्किं॥नस्मैवदायवृत्तिक
गमऽसदावधाकथमिदानींवह्निकालनिरूढाच्छिन्नादित्तिसऽका॥अत्रयाअसत्किमानवृत्ति॥वृत्तिन्यविषयविज्ञानानांतत्त्वावदनायानप्य
ग्रनिनाधनस्यादिति॥तदनकवसमिग्रसेननमत्तंतविरूढिकस्यपिनस्य॥निनाभसमापदूऽसंहावदनपासकग्रनिनाधवृत्ति॥नस्मादस्त
धायकत्वंवप्रसंगकनाति॥नविघासंस्पर्शजमिति॥नविघासंहितऽसम्पत्रोअनिषासंस्पर्शकासान्तनमविघासंस्पर्शजं॥ननुवदमासक्त
विंगिनत्ववदनासक्तोऽस्य॥कोविरनाधिनवृत्तकासरणोवदनाप्रग्रयवृत्ति॥सनुवतदकधायकउपसंहरणमितिनस्मादविरूढकति॥तस्यैमविरि

अतिधर्मकाल

वरेण॥ जन्यानिष्टस्य प्रत्यक्षस्य स्वादश्च नागीतमश्चानं संख्यानयत॥ कस्मादुर्वलीकृत्य विधायान जन्यादुर्वलीकरोति॥ अनिष्टमानिह नीति कस्ता
ननु चानिष्टेव धर्म प्रत्यक्षत्स स्वादश्चागीतमश्चानं संख्यानयतिन जत्वा॥ जनाहि कथमलं धर्मदुर्वलीकरोति॥ कस्मादवगम्यते जन्यानिष्टस्य प्रत्यक्षत्स्वा
दनीतं संख्यानयत॥ उच्यते॥ दुर्वलीकवलं न्यपितदश्च संख्यानायेव र्द॥ न॥ नच दुर्वलीकृतमर्थाश्च संख्यानारकी नीति जन्यापि न संख्यानमवस्थाप्यते॥ अर्थसंस्कृ
तस्यापि च स्वलक्षणस्य भिकोनितत्वादिति॥ स्वलक्षणस्य क्षणिकत्वे स्थित्यारावश्च स्यात्क्षणिकत्वादसौ क्षणिकत्वे संस्कृतलक्षणं न व्यवस्थापिता
क्षणिकत्वे संस्कृतावस्थाविरोधः न लक्षणस्य क्षणिकत्वे संस्कृतस्य संस्कृतस्य प्रसंगसंगमविजिहीर्षया नजक्षणमूकमिथ्या तिप्राथा
र्थवगाद्यर्मस्वामिन॥ तस्यापून॥ कल्पयन्नीनित प्रपिक्षणिकेनुक्तं। निकथयन्ति॥ क्षणिकेजनानापिसमस्य क्षणिकश्च क्षणिकस्य स्यायात्वं वक्षिकस्य
स्यथात्वमिति॥ आतिसमस्य न्यकं लक्षणमक्तं स्या॥ न विलगमश्च तस्यान्यत्रीक्षिणानिसस्कृतलक्षणानीति वचन विनाभाप्रसंगमनु॥ कि
मनुकथाकनतिथ्य नन्यह॥ जन्याश्च सूत्रे गास्यदमितिविलक्षण॥ जन्याहि क्षणिकेन यथा प्रादिसूत्रे गमस्यदंसंगस्कानं॥ धर्मानयामिस्थ
न॥ क्षियमिवेनांक्षणिके कालकर्णसाहितांमलक्ष्मीसाहितां दर्शयमासरजवानतस्यां क्षणिकस्यामसंगमर्थ॥ नास्यामासरूक॥ कर्ड्स्यायस्मा
दियमनिष्टन यानुवन्धात्लक्ष्मीरित्रिवालक्ष्मीति नदकीयं व्याख्यानं॥ अपरे तु व्याचक्षते॥ नास्यामा संकर्ष्य यस्मादियं जनयानुवन्धात्ल
क्ष्मीरिति वालक्ष्मति॥ जनयाच स्यथात्वलक्षणयाकस्या जकीक वर्धनानिष्टमिति॥ अतश्च सार्थवसंस्कृतलक्षणानीति॥ उत्पाद
पिपकृयानयमुपसंहरन्॥ जन्मोगोत्पादितिरेविगम्यमिति॥ जाजिसामर्थ्यात्कश्चित्संस्कृतावर्मोजायन॥ जातिनयिसस्कृतान १५९

स्याऽत्स्यात्क्वचित् यथा जातिर्विनश्यं॥ स्वात्मनि वृत्तिर्विनाशात्सर्वसंस्कृतलक्षणं ऽहेतिविशेषाद्विकारा॥ एवं जन्मादयोऽपि यथा ध्रुवः॥ जाति
जात्यादयस्तेषामिति॥ जातिजात्यादय इत्येषामिति वचनं दालक्षणनिर्दिष्टत्वात्॥ ननु चैकैकस्य विविक्तत्वात्॥ एकं कस्य लक्षणस्य
च उत्पल लक्षणं च चतुर्णां लक्षणानां समाहारः॥ चतुर्लक्षणीति॥ अपर्यवसानदोषश्च निष्ठादोषश्च॥ तथा मन्यते लक्ष
णानां पुनर्जन्म जातिप्रसङ्गात्॥ जातजातिकार्यविदनिष्पत्तायां निष्पत्तायां निष्पत्तानिष्पत्तायां प्रसङ्गा
त्॥ तस्य धर्मैकत्वतः॥ तदुक्तं पूर्वैर्गुरुभिर्विलक्षणमेतत्सम्बन्धात्॥ ४७ ॥

जातिजात्यादयस्तेषां तस्य धर्मैकत्वतः॥ जनस्य जनका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना॥ ४८ ॥

तज्जात्यादि जातिजात्यादि स्वलक्षणधर्मी यथाक्रमं तस्य धर्मैकत्वतः॥ जात्यादीनामष्टानां धर्माणां वृत्तिः॥ जातिजात्यादीनां चैकधर्मी॥ तथा
ऽनानवमाहीति लक्षणानुलक्षणमपक्रान्तं प्रकृतं न हि तथा संलग्नं तद्वाच्यादयो लक्षणानि सोऽपि कानिवानीत्यपेक्ष॥ काम ऽ यद्रव्य
कालान्दश सर्वसंस्कृतलक्षणयोः प्राप्त्या वर्तितैवमादिवचनात्॥ जातिनात्मानं विना न यथापि विरूढं॥ स्वात्मनि वृत्तिर्विनाशस्तुत
स्यात्मानं विनाऽन्यस्य कार्यधर्मा जनयति॥ कतमानश्चेत्धर्मानुपश्यति स्वात्मस्थितिं जनानामनिष्पन्नां जातिकार्यं स्थितिं स्थितिं जाताज
जामनिष्पन्नानिष्पन्नां च जनयति॥ जातिर्जातिस्वाभाविकां जनयति॥ एवं जन्मानिष्पन्नामपि यथा यातं यावत् स्थितिः॥ जनाजातमात्रं

प्राप्तिधर्मकाण

तल्लक्षं विहीयते ॥ किंधातुकं तस्य पृथग्जनत्वं त्रिधातुकमित्युक्तं ॥ ननु चापरप्राप्त्याश्रयवशेनानात्वात् तत्पुनरलाभः पृथग्जनत्वं चालाभ
स्वलाभं ॥ तस्मादस्य कामावचरस्य तत्स्य कामावचरं न भवं पृथग्जनत्वमस्ति ॥ न रूपारूप्यावचरं न मार्गस्थेन उक्तं विहीयते गच्छति ॥ आर्य
मानमार्गस्य अथ मतः ॥ अथ पुनर्न तत्पृथक् धर्मतो मार्गादार्यमिति कस्मात् ॥ उक्तं न हीयते गच्छति ॥ उपचारात् कल्पना तत्त्वतो नैवावार्य
गकामावचरं तस्य तत्कस्य पृथग्जनत्वस्य प्राप्तिर्न किञ्च लौकिक आर्य धर्मो वरकायो विहीयते गच्छति ॥ एवं दर्शनमार्गस्थः कामवैराग्यनव
मविमुक्तिमार्गे प्रहीयते ॥ रूपारूप्यप्राप्तेः रूपसद्भावेनाधस्तादार्यस्य प्राप्तिः सर्वक्लिष्टानां पृथग्जनत्वानामार्यमार्गप्राप्तिसामर्थ्यान्नैव प्रा
प्तिरुत्पद्यते ॥ प्राप्तिः स्मितु नवम विमुक्तिमार्गे तत्सर्वं प्रहीयते [illegible] ॥ रूपमिसंचरात् भूमि ॥ यदा चैकामवचरात्वैराग्य [illegible]
प्रथमध्याने संचरति तदा तत्कामावचरं पृथग्जनत्वं विहीयते ॥ न चार्याः परिहर्यामि ॥ प्रथमध्यानस्य भूमिकं पृथग्जनत्वमप्राकृतावाद
च नारूप्यध्यातुसंचारात्कामावचरं पृथग्जनत्वं विहीयते ॥ उक्तं भूमध्यमवर्तो भूमिसंचरति उर्ध्वं भूमिकं पृथग्जनत्वं विहीयते गच्छति १०६
वक्तव्यमेवमन्येषामपि वाच्यमिति ॥ यथा च मार्गस्य प्राप्त्या पृथग्जनत्वमप्राप्तिर्विहीयते गच्छति याति ॥ एवमन्येषामपि धर्माणां विका
मध्यादिकानां धर्माणां प्राप्तिर्विहीयते गच्छति यावत् ॥ कथं कामावचरनाशं गतवत्कुशलाविकामध्यादिकानां धर्माणां प्राप्तिरत्यागाद प्राप्तिर्वि
हीयते ॥ उपपत्तिलाभिकानां चकुशलानां प्राप्त्या समुच्छिन्न कुशलस्य प्राप्तिर्विहीयते ॥ भूमिसंचाराच्च ॥ यदा चार्यः कामधातो
र्भूत्वा प्रथमध्यानमुपपद्यते संचरति तदा च तत्कामिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानामप्राप्तिर्विहीयते ॥ कान्तिः प्रत्याख्याता उपविह

भगवावक्ख नं जब्बाइ गाकि॰ सलुआगि वाकु सवे व थमसमया नेरइमिकाणं आयागिकाणं पुछ णं आकि न आकि विहीयगा रइमिसेवा
वाइउब्ब रइमिकाणं णगिसंगहि गंगं एकमा णं णकु मिसं वा नाविहिलिय गम्बहि॥ श्व दस अक्कं आं नइमिसं वा न व्याख्यानां द्वह नवं॥ गे उ
आविविके नवमस॰॥ उडुरइमिकाणं णगिसंगहिणं गंगं एकमा मनना नामस आकि नेक वनं रइमिसं वा नाविहीय गा॥ किं गाहे न आकि
तामोगि वझ देवसकी॥ नमुहानवं पढमसमया गयमाविहीयादि पढमनेरइमिकाणं आयागिकाणं पुछ णं णगदलाहिन॰ कामाव
वनमसमवमस आकि नाकि॥ हय दिकीमवं नायं कन्नप्रथमसमया न उपपन्नगा॥ सागवामस आकि रइमिसं वा नाविहीयगप्रथ
मसमयानेरइमिका उगवानं आकि नु हवगीति॥ एव मनप्रामसपिया श्वं॥ नवस्वेवमनुवस्का प्रसंग॰॥ आकी नामिति॥ प्रा
कनपि आकि॰॥ अस्या अप्पन्या तस्या अप्पन्या दुसन वस्का॥ पनस्व समसन्वा गमादिति॥ आकि आकि धागम न्या कृत्वास
मन्वागता॰॥ आकि धागम न्या किपाक्यालसन्वागतदुस्सपं॰॥ पाकुत्यादादिति विक नं॰॥ पाकृत्यासागउ नव मर्सचवि
नवामस मन्वागता रवसि॥ आकि पाकु वसमन्वागत दुति वर्डतं॥ पाकि पाकृत्य सहुं॰ पापि वसमन्वागता रवतीति॥
उवं आकि नू सद्दक्याप्रियगपाकि पाकिसलकपगि॥ अतानान वस्का॥ कृथा न स्मकि दस्तवमतन वा नयउ अपश्चाल काल सुपाकिचा
द्धृ हस्समव्याहतस्म हिसहु गेव पाकि विति॥ दिति यक्रुसम्बुतिविसनवं॥ किंगीपक्रु॥ तसरव मासम्ससग आपक्क संगीति आपवश्च आ
क यवुतितिम्प॰॥ पाकप॰ आकि पागमदिगं॰ समन्वागता रवति॥ नाति लिहरलि॰ आकि ति॰ समन्वागममीयं नसिआन पाक

अतिधनेका
ना

प्यनकस्मिवर्द्धनसूत्रकृत्‌ यवतृतगकः ॥ २० ॥ त्यवस्थानि ॥ यदि यानि तात्सामान्यप नार्थवादि त्वात्‌ ॥ यदि न यानि तात्‌ कानकनिष्ठ ॥ निष्
त्वादिविरोधयवादि त्वात्‌ ॥ न हि पवनलाकास्ति त्वादीनि येरशाविकेष्ठ कल्पितानीति न व्यवस्थाप्यते ॥ स चेदिति तं समागकृतीति प्राप्त
तिमागनासविगनलाविमनवद्व्लीकृतनननकश्चपवद्य ॥ स चेदित्लं तं त्र्यागकृतिमनुष्यास्यं सलागतं प्राप्नाति प्राप्तानि पातनम
त्यायूत्वतीतिविस्कनश्च ॥ स्वदंप्रकानस्वस्केन हायश्च स्वरूपमिति ॥ तावीतन्द्रियसंस्कानवस्था लनादिसोलायकानध्रंशन्यास्या
तिनतित सम्बन्धनिमित्तं चसलागतीति त्याचार्यसंघरद्धाकदंगदगनेवप्रस्कृतं वयमपिश्च वमिच्छामानुसाससलागताद्‌स्या
कनं ॥ गत्वाहि संस्कानारुत्याकावशलावंप्रतिपद्यकस्थीति ॥ ४१ ॥

तथाऽऽसंहिः समापत्तिश्च ध्यानेऽप्यमाङ्गिकता ॥ तुलोपपद्यवशवनार्थश्च त्काधिकाऽप्यत ॥ ४२ ॥ १०८

स्यातं हिकमसंहिः श्रुनि नावस्थितस्वे स्यानामितिविस्कनश्चा ॥ असंहिनामिदमासंहिकं त्वासंहिः श्रुवातवं त्वासंहिकं निवृत्यकं ऽश्व नृवेश
चेश्चाथ ॥ चिरस्वे स्यान्वानि वृद्धीतिमिनाथ ॥ यनानागताध्यन्यवत्क्रिया स्थिस्वे स्थाक्कालाकनेगावत्कालेसत्विनृत्यकं नास्परूलत
नाम्नूप्यर्थश्चा ॥ नत्संहिकं नामद्रव्यं नदीतायसंनिनाथवतस्सउवादिस्वर्थश्चा ॥ व्यानाकनिकावदितियथाश्च प्रनाहितानामतदेवा
सर्वाक चिन्महाद्रव्याश्च प्रदश्लावकि ॥ व्यानाकनिकायां ॥ तथाच हत्तलानाम तदेवाप्यसामसंहितत्वाश्च प्रदशालवकि ॥ नत

म्यक्त्वं त्वंकिं॥ उपपत्तिकाले च्युतिकाले च संक्लिष्टं नष्टं गिरसं वन्धनीयं॥ क्लिष्टं नमनसा प्रतिसन्धिं वध्नाति॥ उपक्रामं च्युतगाद्ववाविति
च नियमात्॥ पूर्वं समापत्तिः संस्कारं न प्रतिक्रियादिति पूर्वं समापत्तिः संस्कारं नलभते॥ स्वविपाकदानोपनिक्रियात्॥ गतः समापत्तिफलं वा
दि पूर्वोक्तपूर्वं समापत्तिः संस्कारावश्यप्रतिक्रियादिति पनं न्यायात्॥ न पूर्वोत्पन्नया वृत्तिविरुद्धालाभात्कर्मानुत्पन्नयादिति लिप्त
यथा॥ क्लिष्टा ... व्यक्तो ... पूर्वप्रतिषिद्धिति उपपद्यते ... गृह्णाति॥ पूर्वं समं पदिर्ण न्यायं ... दानीमर्थवशाज्ज पूर्वं॥ सं
पद्यते ... क्लीपूर्वं ... क्लीगिवावाच्य ... पन॥ न संक्लिष्टं संसत्वानां समापत्तिर्न संक्लिष्टावा समापत्तिर्निति॥ न सं
क्लिष्ट समापत्तिः॥ ... नान्यत्र ... विपाक ... वमाद ... तिप्रीतः॥ ... भवतिस्मात् संक्लि
ष्टं कुशलं च समापत्तिर्निरोधव्युत्थितः॥ पंचस्कन्धकाविपाक ... युक्तं पपत्तिकाले चित्तं वस्थानाविपाकत्व संलवात्॥ ...
वन्कुशलानीति॥ यत ... पनिदि ... पिपूर्व ... संक्लिष्टं सत्त्वं ... नियामं नावक्रामति॥ नियामावक्रान्त्व
... संक्लिष्टं ... कोन ... नाम ... प्रतिलभतम्॥ विनिपातस्थानमिवेनां पश्यकी
ति॥ ... स्थानमिवेनां पश्यकोपूर्व॥ ... विनिपातस्थानमिव ... संक्लिष्टं नाहितां समापद्यते॥ पूर्व
... नाम ... संक्लिष्टं न ... पूर्व॥ न चैव मार्गो विपन्नीत संक्लिष्टेन प्रतिलभ्यते॥ अनवदिति ... नन्तराददर्शी नानागमनादि
मति संस्थानं तत्पूर्वं ... पूर्व ... नं प्रतिलभतेनकायागिन ... दव ... नानागमनं प्रतिलभतेनक ... रूप ... अन्यपि

जलिधर्मकाण

स्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः । एकान्तनिषण्ण आयुष्मां कात्यायनीपुत्रो भिक्षुमामन्त्रयते स्म ॥ कतमो भिक्षुः शीलसंपन्नश्च त
वति पूर्ववत् ॥ मैत्रवत्स समन्वागतायुष्मानन्दप्रमुखो भूत्वा पूर्ववत् ॥ एवं हि वि पि प्रिन यायुष्मानन्द एवमायुष्मन्तं कात्यायनीपुत्रमिदमवोचत् ॥ पूर्ववत् ॥ अथा
युष्मान् कात्यायनीपुत्रस्तेनानन्दं वदत् ॥ आनन्द नापि मम पुत्रस्तादृशो भिक्षुर्यो वक्तुं न पिनाशिरं प्रतिवदति प्रतिक्षेप नापि नैव मम कश्चित्सत्त्वप्रधानी त
थागतस्यानुशासनं ॥ यत्नवर्ह कुरुष्व ॥ अथायुष्मां कात्यायनीपुत्र भिक्षुमतस्य ॥ भगवता भगवता युष्मन्तम् दारिपिनमामन्त्रयते स्म ॥ कं पुनस्त्वम् सु
दायिन्नयगसंधिप्रेमनामयं कायं संजानीषे ॥ ननु यावद्यावत्पि पि यंसह्यामयमवेदनम् ॥ तं गाथयामाह पुत्र आयुष्मानस्य वसन्नकु सर्वकुष्यणा
त्या नि पुत्रं भिक्षुं ससाध्वं मति मध्ये न नियमं संलपितं संमन्यस ॥ भगवता भगवता युष्मन्तम दाथिनं सम्मुख मवसाय्यमायुष्मन्तं का
नन्दं मामन्त्रयते स्म ॥ स मयानन्द सर्वावित्तं भिक्षुं विहरमानं मध्यपक्षसकाशात्प्रमपि नमाह पुत्र वनात्प्रमत्तं सर्वावित्तं कोविदं विहरमान
मवेक्षति ॥ भगवता भगवानायुष्मान् कसवादिन मायुष्मन्तं चानन्दं संमुखमवसाध्य भिक्षुमामन्त्रयते स्म ॥ कतमो भिक्षुः भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च
त वा नि समाधि संपन्नश्च विलक्ष यस्यानदर्कि चेत कान मिशि यथारतं प्रज्ञानामीक्षणं ज्ञानं लवानानुकायासनादिवस्तं प्रावि कुर प्रति
संलयनायति ॥ तत्रायुष्मानदायी ज्ञानायुष्मान् वचनायं मनामयं कायं स्थिरं गमनसिद्धेत्वा प्रतिवधमकार्षीत् ॥ तत्राहितिन्यं पिनासि म
नेएवं वत्तु मसंप्रयागमस्ति गस्याकनामयं कायं स्मृत्य न पंसमाधिं समापद्यते स्म ॥ तस्यालिसाय ॥ आयुष्मानिपुत्रं मस कुत्रनु पाव
च नादिव्यामनामयं कायं प्रति प्रतिज्ञाय ॥ अथ तमनुमाय प्राद्रावात् ॥ अथ एवमायुष्मानुदायी भगवान् ॥ कं पुनस्त्वे उदायि ११३

त्वयमसंदिग्धं मनाम वंकाद्ये संज्ञानीथं ननु यावद्दवा नु पिंडोसंह्रामयमिति गतस्य वंतदकृतिप्रतिपन्नं॥ तगवानपि नु पायवचं नेभवदिग्धं मनामस्यंका
यमाति प्रश्नार्यं॥ अनिवृत्तस्य मनेसमर्थं पनु नमानु यावकुमूलाम्नि नमवदय गिस्य॥ त्वेगा वत्याह पूनु पात्र एवसन्न वह्रध्यवकु पापा नाति पू
प्रदास्तिकृ॥ असार्द्धमनतिधर्मः॥ तिविनयसंत्नपिगव्यं मनस्य सनृगि॥ कस्मि वेगसकानमितिमदगन्निनाथसमापत्तेः॥ समापदनेयुत्कानं चदप्र
गतस्कानेयपात गंप्रज्ञानामि॥ प्रतिपन्त्यचगिपूर्वं भवत्यस्यर्थया आज्ञामानागयगी प्रदर्हं संप्राप्राणी पूर्वमेधा॥ वयं न समापत्तिलीवाप्रिवी
विकन्नथा निरोधसमापत्तिलाभात्रिकीयथ्यतन्नालीनस्य एवाय॥ आपमतिः॥ ममान्त्र नु पशा गो॥ उयं वस परसगञ्ज नयसमानुपपन्नानिः
संज्ञावदित निरोधं समापद्यते व्युत्तिष्ठते च गि॥ तस्मादस्य गतः पविहाशिविनिगम्पत॥ यन्न र एवेग हाषिकाओं॥ साप्ताकिं कामां तुकथ
भगदास एव हि निरोधसमापत्ति लाभिन वामेमार्गं॥ दक्षि पविहाशि निनिसोप्रानि कसिद्धमक॥ तस्माद्यस्य कथमूपतिः मि कादायेमा
गभस्य निलाशि निति निय्यत॥ गमाम पगनस्य यंन विनुध्यतकथं॥ पाकिं कथिकवायलालीनियामगव क्रामगितानागभमीसन्निरोधसमाप
त्तिः मनस्यादयग॥ मतवा अन्निरोधसमापत्त्यापनिरिःयत॥ ननु मार्गं दृष्टत मिकस्यायमार्गस्य कदाचिदनुसादि गलागतमनिहि॥ दा
र त्वाध्यानमस्याध्ननु पभमताकुमपद्यत॥ तस्मादस्य गः पविहाशि नेवार्दमार्गं गपनिहाशि निमिनस्य तिप्राकृ विनाध ध्यानवानूपदेसमापद्
यकृगि वसतानि ध्यानानि चलानमानूप्यानिरोधसमाधि॥ आत्मकल्पिकं प्रणीति व्यादितः समापत्तिः विधानकं प्रणीमर्थं॥ अनियतावथ
वदनीयत्वादिति॥ नियतावदनीयाः संज्ञि समापत्तिनुपपद्यवदनीयत्वाद्दतसमथा यवनीया निरोधसमापत्तिर्नियता नियतवदनीय॥ ॥

प्र॰लिधर्मका
ण

स्य॥ अनञ्जाल्लना पूर्वमारभ्य प्रतिमानयितुं न शक्यते॥ या वर्द्धितं सद्गुलकृत्यं नकवाशिगाय त्रात्म संचरणाक्रमतनपनसंचरणां॥ ऊिनादिरुल्लेख्य कं
काल्पमनंतनजीविनयमिति॥ यस्मादिश्रुत्यरणनवगा॥ श्रमिलादय॥ पूर्वेयांग विश्चक्षगमिन यां॥ आदित्यादनचान्यपितरः एव चातमयितव्या
॥ तयांनात्मसंचरणाक्रमगानपनसंचरणा॥ च नम ल्पिका गोचरधगसिनत्र्यवअम्मनिर्गहेत्वं प्राप्तृ वक्ति॥ तत्राभिसत्वमातुरूकृत्य यावाविसत्व
गल्यया॥ चक्रवर्त्तिमातृ॥ चक्रवर्त्तिगल्या यानात्मसंचरणाननपनसंचरणा॥ यदितर्हिसर्वयां अकारूपान वचाद्यां नात्मसंचरणाननपनसंच
रणा॥ अथ कल्लासर एउक्तम्मिति विमन॥ गच्छवात्यं नास्ती तिमत्र नेवसंहानासंहत्य यानसाल्पमिकल्पयमारभ्यवाक्किं यावद्धवसंहत
मापल्लिक्वावदत्र प्राप्तिश्च अश्रुतिवचनात्प्रयनात्प्रुपनिल्पगिसामकक्वचिल्पसमया वागृ॥ मनल्पमिककासमारभ्य तत्त्वामिति च न्यायगनल्पमिकः
आर्गाभिंन समसम्पद्यवाहवारःगुत्वासन्नकृयश्रुतिनचागु॥ पर्यकग्रहणारूर्द्धी यथाकृतविवक्षायां निपात॥ तदादिसंप्रसूयश्रुतिगसपर्यकस
नेवसंहानासंहत्य यातनसादिस्वत्वानिश्चानानि ग्रयच्छ्यं चाका गत्वा॥ नतु कामधा॥ उक्तस्यादिनरमाहिसत्वनविशाहृष्याणां॥ तस्मात्पल्लिनाया १११
श्वानानुम्या एव गदादि॥ नयान्नुपूर्वेतमापरूयश्रुतिवचागा॥ तस्मात्संप्रसूयसकल्पादिसंप्रसूय॥ ननु किं कचिदन्यत्राप्यवंहष्ट मिति॥ सत्यं
सहा॥ क्वचित्वादिनापर्यकश्रुत्यादि॥ गर्यथा दयाद्र कामिका श्रुतिरेव॥ ब्रह्मकामिकाः॥ तस्मात्पर्यक ग्रहणात्तत्र ब्रह्म पुनाहितामहाब्रह्मा
णश्च प्रथमा स्वाप्पल्लि॥ तस्माद्यथा देवाल्मातानास्तिश्रुति॥ आत्मानास्तादि ग्रहणात्तत्र पनी श्राताग्र प्रमाणाश्च हि गीयाः स्वाप्पल्लि
नितिगिसुएव हि सस्वाप्पकल्प्यश्रुत्यानं॥ सस्वाप्पकल्पयक्ति सानवग्रिष्मानल्पमयश्रुति वचनात्॥ एवं हि दृष्टानमर्माश्रुति॥ एवं तहष्टान

चनितंयदकमपिगत्वकानंनिर्दिश्यगनसर्वस्मात्संप्रश्नयष्वलवति॥ यथा॥ श्रुतिसुक्षमद ४ कृतकलामथा घटश्च इति यदानीय
पिहितश्चेत्॥ यथा॥ नदस्सहस्रानकनानकलाप॥ अनुप्रसंहान अयश्चतिकस्हस्रकश्च सूर्य॥ मनुष्यास्कं दक्षप्राश्च दवाश्च इति गदकंद
नाड यद्रा मावचनादवाङ्प्रयमानिनिर्दिष्टवर्गस्य प्रथममध्यानापमन्त्रादवाश्चपूताचक अयनानालकायानानाचसाहिनश्च सानेगच्यति
निकाश्च सकीतिनां यं तयथा नदीदृष्टसद्वाचक आसनमादृष्टदर्मनार्थं अवायंदृष्ट प्रया डमदर्भमार्थं लेवसतिगद्व स्थिता मकस्य पर्य
कत्य ए॥ अस्ज्ञादि संप्रश्नयश्च इति॥ विपर्ययाद संस्कृत श्च इत्ययं गानिनस्वनिसा संस्कृतश्च इति॥ ननु चलिंगमिति संस्कृतलक्षणमस्ति
नासंस्कृतमसूक्ति इति द्व्यात्कनजूपास्थितद्व आकतजूपास्थित चलसंस्कृतलक्षणनीयकश्चपुनाधममनानजूचप्रीशीमानिविस्कृतथा
कथं स्त्रप्रीशिमानिलिंकवङ्संस्कृतमसंस्कृतमलक्षणानि॥ कतमानि इति॥ संस्कृतमप्रतिकवडस्मादपिप्रज्ञायतेयथापि प्रज्ञायते
स्थितस्य स्थास्त्रमपीति॥ चतुर्थमप्यप्रवकस्यस्मादिति वेलाभिकाड॥ किंवाप्रमाक इति नादकश्चस्थितिनिमित्तेलाविकाश्च॥ न च हीदं स्थि
तस्य स्थास्त्रमपीति स्थितिलक्षणस्य कथमिद मस्थिरस्थितिनां कर्मतिवादकालिपामय॥ जनापा उपसप्तमीयश्च इति जनमपुकास्थितानन्यथात्वं स्थि
तस्य स्थास्त्रमिति॥ तथा यथाद्रागनूनसादश्च इति पर्यायमुख॥ अतिशुद्धगावाश्च अयमस्याकलायाड स्थितस्य स्थास्त्रं पर्यायश्च इति॥ कस्मात्सनलक्षणस्थ
सतिलगवतो ए ष्य वाक्स्नीति॥ कस्मात्कथयतिविर्मोश्च इति विस्मृतडयजनार्थंतिनपातांमात्रिङनां तिप्रतीश्च इति धर्मालालक्षणान्यस्मा
नि॥ स्यादिवाचिकादिलस्यनिर्दनानलाक्षितकायथा अतिधर्मातजनानिम्नस्य पुनरुपपन्न स्वादतीनमिति सूत्रवानयत ड अस्य धिकानाम्

अभिधर्मको
श

धातूपपन्नस्य कामरूपारूप्यावचरनाशांतास्रवाशांचधर्मोऽसंप्राप्ति ४ कामावचरी रूपधातूपपन्नस्य रूपावचरी आरूप्यधातूपपन्नस्यारू
प्यावचरी गंधप्रकामधातूपपन्नस्य प्राप्याः गिंधाशां गुणानामूर्ध्वसंकिलृतिकानामपि [illegible] रूपावचराणां प्राप्ति रूपीग [illegible]
मारूप्यावचरनाशानक्लिष्टानामप्राप्ति ४ पृथग्जनत्वाज्ञानास्रवाणामप्राप्ति ४ कामावचरी ॥ तथा रूपधातूपपन्नस्य कामावचरनाशां रूपसंवार
रूपारूप्यावचरनाशां चप्राप्ति [illegible] पृथग्जनत्वाज्ञानास्रवाणामप्राप्ती रूपावचरी ॥ तथैव चारूप्यधातूपपन्नस्य कामरूपाव
चरनाशां रूपसंवारस्यक्लिष्टानामारूप्यावचरनाशां प्राप्याः गिकानां [illegible] पृथग्जनत्वाद्यनास्रवाणामप्राप्ति आरूप्यावचरीति निर्दशं ॥ पृ
थग्जनत्वं कतमत् ॥ आर्यधर्मोऽमलालाभः ॥ पृथग्जनत्वमप्राप्ति ॥ ० ॥ नानास्रवत्वात्तत्र प्राप्तिर्दर्शयति ॥ कतमस्यामार्यधर्मोऽमलालाभ
आर्यधर्मो ह्यसंप्रस्थानक्षान्तिमात्रस्य सर्वोऽनास्रवो मार्गोऽभिप्रेत एवं दृष्टमिति ॥ सर्वेषामविशेषवचनादिति ॥ सर्वेषां ह्यसंप्र
स्थानक्षान्त्यादीनां रोधाः रोधक्षान्तीनामलाभ ४ कस्माद्विरक्तपिटकालायाम् एवमस्त्यायामपि ह्यसंप्रस्थानक्षान्तिविशिष्टानामार्य
धर्मोऽमलालाभस्याकिंतिसमानाः सस्यानिदर्शनात् ॥ तद्यथा विनालाभे नामेधाविनालाभे नाल्पालाभ ४ ॥ पृथग्जनत्वमिति ॥ यस्य थग्जि
विक्रन ४ ॥ यद्यप्यार्यधर्मोऽमलालाभे दिसतिसस्यामपि धर्मोऽमलालाभ ४ पृथग्जनत्वमित्ययाः ॥ विभाषापि श्रावकप्रथककदसकानिकेनार्यध
र्मसमन्वागमात् ॥ कस्मात् ४ सामान्यकल्लानीति ग्रहणं सतत्त्वं प्रसंगः ॥ ७ ववन्दसत्त्व [illegible] ॥ आर्यधर्मोऽमलालाभ नवति ॥ ७ कपद
स्यपिमवधानरक्षनीतिकवलमकान्यपीप्सर्य ४ ॥ अतकामायां तकान्ययामूर्तक्रानवतीनाम्या ॥ ७ वकान्दसस्वार्थ्यागम्यते ॥

१०३

गदृदि लपीति॥ तत्रैवान्यत्र उव्यात्कृयमिसाद्हरूआ वावायुमत्वलक्षयमिसवात्लक्षणीं॥ यथाप्रत्लफनिर्दिष्टसंत्तु वकारस्यावभनरधात्धर्म
तम्मगगवदि लाप्यलाल उक्तीति ... स्वधर्म महानकानि तत्सहलवाभिमुख वलक्षणीविसकारक्ष स्वधर्म महानकाकंतत्सहस्त्वांतवदसाहीनांधर्मा
त्समत्वात्स्थ पथ्य अन तमसिंपक्ष उसन्नायामपि ... स्वधर्म महानकाकीय निश्चिताः ग्रामार्यधर्मा॥ तत्स्वलागीक्षुनायेत्यादितिवीपाक्षेत्रे
क्वचित्तनसंत्स्वमि॥ स्वदर्गार्हि त्वलपाकितरत्न ... स्वधर्म महानकानि तत्सहलवांविलानिनितिरूलश्लफावनार्युस्यादितिदामनविलना
र्थमाह॥ नचनतद्या अन्नवदर्गयां कानि तत्सहलवावायाद नार्यस्त्वप्रतारा॥ मदलालस्या स्ककहगवानु॥ तस्या लालस्या स्वकविलीनसात्॥ कथ
मसावप्रकहगलकसंकानपतनु सक्षण॥ गर्गार्हिविरोधात्क्षणी॥ अवकमत्लकयस्यपद्यरोधात्क्षणी कथ गमयामलालक्ष॥ सर्ववामि
निष्प्रावकादिरायत्॥ सर्वगार्हिसउवदापलणीवुक्षाविविरोधात्ला लारादनार्यश्त्यादिसूत्र्ये॥ पूनरसउवपनिहानक्षणीलतुवा
विनालालत्त्वगिवृवेवत्रुपंचा याव कृत्स्नाल्ग हरूआ यात्लक्षणी॥ यत्नलत्हिं अर्थलक्षणीकाकिं पनिश्चितस्येधमोलालससहावादनार्य
स्यादितस्य दावस्यापनिहितनायकाकिंगसत्लतुनागलाल॥ प्रथम ज्ञानत्स मिगियायत्नसामर्थ्य स्याग॥ पूर्वपक्षदावपनिहितनअन
मार्लीयत्॥ तत्र सन्नार्यधर्मात्तरू कितिनिता॥ तत्र सन्नाधार्यधर्मोत्तत्स्याभिसन सन्नार्यधर्मोत्तरूकीगि॥ प्रथम ज्ञानत्स॥ तत्र सन्नार्यधर्मा
र्गोसकसरूमिनित्यर्थ॥ तथा सन्नार्यधर्मोत्तरूमितार्यमित्यक रूवाकि॥ ग्रामथ्यपनायक॥ ग्राम्यथ्यपमशाकिनितिसर्वधर्मोप
कि॥ तस्मायत्॥ नार्यधर्मा प्राकिंनव॥ यथानार्यादिति॥ उदाहरणमरूक्लललालक्ष्णिगीवस्लक्षणी॥ यस्यापमागस्यलालागस्तु यान्तलमत्ला

अभिधर्मकोश

बुध्नुत्र कामावचरे ऽ कामावचरत्वमिति तदनवद्यमिनस्यान्तरङ्गि चयति ॥ च तु ऽ कादिकल्पति स्यात् ॥ प्रायः प्रपद्यमानत्वं सत्वसभा
गतां विहाय त्वत्रैति लक्षणमिति सत्वसभागतामिति सत्वानां सभागता सत्वसभागता मनुष्यत्वादिलक्षणा ॥ सत्वग्रहणं हि धर्मविशेष
आर्थं सत्वसभागताया प्रव तु ऽ कादिकविवक्षितानवर्म सभागतेति ॥ ननु सत्व स्मत्वं ... प्राकान्तं सभागता ... प्रयोगात् ॥ तृतीया कारिकेति
सिध्यत्यादि संज्ञानमितस्या ऽ सत्वसभागताया प्रकाव दवस्थात् ॥ सगुवाप प्रपद्यमानत्वमिति ॥ तद्यथा मनुष्यत्वं ... त्वान्मनुष्यत्वाव बाप
प्रपद्यमान ऽ ॥ मनुष्यत्वं ... बहव समनधा ऽ प्रपद्यत्वतस्यामव प्रतिसन्धिवन्धात् ॥ तन्नामा मनुष्यसभागतां विहाय तत्व प्रतिलक्षणगमस्या
मनुष्यसभागताया स्वादवस्थात् ॥ द्वितीयनियाममवक्राम इतिस सत्वसभागतां पृथग्जनत्व स्वरूपां सभागतां विहाय ॥ त्वार्यत्वस्व
रूपां सभागतामनुप्रपद्यते प्रतिलक्षण ॥ तृतीयागति संज्ञानादि इति ॥ तद्यथा मनुष्यत्वं ... त्वादव गतावुपपद्यमान ऽ ॥ स्ववगतार्थेवमनधा ऽ
प्रपद्यत्वतस्य प्रतिसन्धिवन्धात् ॥ सत्वसभागतां मनुष्यसभागताल्क ऽ विहाय ॥ प्रतिलक्षणवदवसभागतां लक्षणमपत्रामिति ॥
चतुर्थ्यामानाकानो ऽ स्थापवितर्वा तिपर्वा कुकादिस्वतावप्रकानान्व उं मिव पृथ ऽ ॥ तद्यथा ... वनपृथग्जनत्वं पार्थ्यां याकिंचिद लल मान ऽ ॥ यदि
पृथग्जनसभागता नाम द्रव्यमस्ति किं पुनः पृथग्जनत्वं नत्वनक्रार्यधर्मोत्पादस्वलावनकल्पितनप्रयागतमिति वा ऽ ॥ पृथग्जन
सभागत ऽ नयेवा पृथग्जनत्वमिति तविकिल ... मनुष्यसभागतयेव मनुष्यत्वमिति नहि मनुष्यसभागताया कल्पन मनुष्यत्वंद्रव्य
गत्वं भावि कृत्वालालव दन्यस्वलावं ॥ तद्द्रवसाधनं ॥ समस्य सभागताया कल्पस्य पृथग्जनत्वस सभागताप्रस्यपातिरेकपत्वात् ॥ मनु १०८

व्याप्त्ववत्॥ नैव च लोके सत्तागतौ पक्षधर्मतानुपपत्तीत्यादिति न लोके श्वङ्क्षत्यासत्तागतौ पक्षधर्मत्वानुपपत्तीत्यादनुपपत्तीत्यादनुप
सत्ता व्याघातः॥ यथा न पक्षधर्म इति एवं न घटः स्वरूपं गौणमिति॥ अन्यन्न प्रत्यक्षाभिव्यक्तौ दर्शयतीति॥ नैवं तां व्युत्पत्तिं पापविक्षिप्तनकौ इति॥
अन्येनानुमानेनापि न सिद्ध्यतीति दर्शयति शब्दौ नित्यपरश्च सत्तानां जात्यन्तरमिति सत्ताजातिमत्त्वात् कथं गता व्यापानवच्छिजात्यन्तर
प्रतिपक्षः जात्यन्तरप्रतिपादिका नित्याः न तावत् सत्तागतयाः शक्यानेकत्वे गतिप्रमाणत्वं न सत्त्वं प्रमानत्वं न सत्त्वं व्यापानानां संसत्वात्
द्रव्यास्त्वं न निर्निमित्तसामान्यबुद्धिर्निविशुमहतीति गन्यपक्षिमिति तस्मात् सामान्यबुद्धेः समानसत्तागतानां नामद्रव्याणामिति॥ तत्र यथा पिगोसा
मान्यबुद्धिः सनिमित्ता द्रव्यत्वं स्वाद्यवच्छिन्नादिसामान्यबुद्धिः तत्र सा द्रव्यत्वं न द्रव्यान्तरमिति द्रव्यत्व॥ गतानां गतानां पिचानां सत्तागतापि किन्ने
व्यापकानिति विशेषानपाभावद्रव्याद्रव्यसत्तागतानिमित्तासत्त्वं सत्त्वमुक्तमिति सामान्यबुद्धिः सामान्याकारानप्रवृत्तेः सामान्यः॥ लिङ्गवयम् द्रव्यात्वा
दिसामान्यबुद्धिवत्॥ लिङ्गवत्त्वजातिसाद्द्रव्यत्वं सामान्यसामान्यबुद्धिर्नैवं गतानां स्वजातिसाद्द्रव्यत्वं स्वगतार्थे कथं सत्त्वति॥ यतोऽत्र च सत्ता
गतानामिति विशेषानर्थ॥ अन्यासत्त्वसत्तागतानामन्यथानुसत्तागतानामन्यासत्त्वविलक्षणागतानामिति॥ अन्यार्थमिति न्याय सत्तागतानां च द्रव्यत्वं॥ तासां
सत्तागतानामिति प्रत्यक्षं किं नियतसत्तागतानां द्रव्यमसत्तागतानामन्यदनकथं तद्धि किमयमपवानात्र॥ अत्र प्रत्यक्षं कथं जायते॥ नयत्रापि स
त्तागतानामनन्तं प्रतिज्ञायमपवनसत्तागतासामान्यबुद्धिरेव बहुलयवन्त्र सामान्यबाद्धः प्रागभावविनाशात्॥ वैशेषिका एवं प्रतीता
इति हि लिङ्गस्य समर्थितं मान्यत्वादिति प्रत्ययप्रापि हि सामान्यपदार्थं चाद्विनानास्वभावापीति॥ अस्य तु गतयो वैशेषिकावत्तिविशेषः॥ ननु

अभिधर्मकोश

ध्यानि॥ एकाभ्यासेनेत्यर्थः॥ अथ यानि वा ग्रामा॥ एकान्तिकशुद्धसंहृत्यासमापद्यन्ते कथं भवन्ति हानमानसय स्वभावादिवक्रप्रकारान्तरेण अष्टमार्गस्तत्र वा
शकामरूपावचरान् ध्यानि॥ स्वाक्रमपरत्व ध्यानिविक्रमान्ति॥ यथा कश्चिद्क्रमपरत्वं सर्वालोकत्वं पंचस्व व्यवचारान् ध्यानि व्युत्क्रान्तिकः॥ स्वाक्रमपरत्वानवा
सोऽत्वं पंचस्व व्यवचारान्॥ रूपावचराणां संहृत्तिनां स्वानां विसभागविशुद्धिकानां समसंहृत्तिसमापत्तिः तत्र समापत्तिंवसमापन्नानां समसगिनां
चद्रवानामासंहृत्तिकप्रगितत्वयात्त्वं॥ स्वादवं पंचस्व व्यवचारानन्यासीनपरत्वं॥ कामावचराणां सत्वानां सभागविशुद्धिकानां यात
वं॥ स्वाक्रमपरत्वं सचतत्वं पंचस्व व्यवचारानं॥ रूपावचराणां संहृत्तिनां स्वानां सभागविशुद्धिकानां चद्रवानामासंहृत्तिकप्रगितत्वं ध्वया
त्वं॥ स्वान्तेव रूपरत्वानवासोऽत्वं पंचस्व व्यवचारान्॥ कामावचराणां सत्वानां विसभागविशुद्धिकानां समसंगिसमापत्तिनिरोधसमा
पत्तिं च समापन्नानां यात्वं॥ आरूप्यत्वं ध्या॥ तत्र प्रथमाकार्यरूपात्तव्यं रूपत्वा रूपावचरं सक्षपेचकं॥ पंचस्व व्यवचारान् प्रक्रम
स्वपूर्वमर्थं॥ व्यवचारान् ध्यानिकादयः स्वगतागतस्वसक्यसंज्ञा॥ विरोधश्च भवचाराणां व्यवचारान्॥ अन्यथीलावनाविसंवादनमित्यर्थः
सांस्वाक्षीणि व्यवचारान्॥ अन्यादिप्राप्तिप्रकाशानवर्थीयः॥ विसंवादनीत्यर्थः॥ स्कन्धपि रूपमेरूपे सद्रनावृद्धशापमप्रादिनावि ११२
सं वादनात्॥ तद्यदि रूपध्यानावसंहृत्तिसमापत्तिमाप्नोति॥ अत्र संहृत्तिसमापत्तिनिरोधसमापत्तिसमापन्नानामिमिनाचरत॥ तत्र रूपावच
र संहृत्तिसमापत्तिनिगम्यते॥ तत्रापि व्यपेविरोधायमध्यानिगत्रसाधर्म्यपि विरोधार्त्वगि॥ प्रश्नाक्रमप्रागाविविध आर्यानिरोधसमा
पत्तिमप्राप्तस्य ग्रागपविहीसभध्यानं चरत्वा रूपध्यानावृद्धपयमत्॥ तत्र पविहीसपर्वं प्रवाल्यासवकाक्रमप्रयोनिरोधसमापत्ति

न स्वाधानं ॥ नु संज्ञि समापत्तिः ॥ कथमनुपक्षतो प्रथमतां निरुध्यन्ते न तु स्वाधानं ॥ द्वयं विरोधस्य ॥ किमर्थं क्षिपति ह्यविनिता ।
निर्वीक्षअद्धमीयं समापत्तिः ॥ कथमन गेहप विहाभिनिविष्ट संलक्ष्यन्ते कायिकउदाचित्त प्रमिभि ॥ आर्यश्चानिरुप्रलाभिनमगरस्स ग्रं उदा
यी कुशप्रविवर्धकं अकृत्यंदापिस प्रमिकृ स्यतं ॥ कथमितिश्चलस्यां निरुद्धेन प्राप्तस्यां कृ ॥ निपुणा त्रिकृष्णमनकृ यतःस्त ॥ अकृत्व
स्मृत्वा त्रिकृद्वौ शीलसंपन्नश्चत्वग्ति समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञासम्पन्नश्च शास्तृकृ संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठ
ते च अक्षिचेतस्यज्ञान मितिर्यथाश्च तं प्रज्ञानानि मनस्येव द्वस्य नव धर्मप्रतिपद्यका ज्ञा मानागम्य तिनापिमनश्रका लक्षम यः ॥ उ
दायुकायस्याग्नि क्रमन्दे वानुकवलीकान लक्षतन्यागमक्षिप्तिद्वृषमनामन्यकायउपपद्यते ॥ सन्तप्रापद्यन्ताउदीकृ संज्ञावेदितनिरोधं स
मापद्यते च व्युत्तिष्ठते चाक्षिचेतस्यज्ञान मितिर्यथाश्च तं प्रज्ञानानि ॥ नैन स्वलु पुनः स्मगर्थनानुपश्यानुदायी गस्मामवपश्यदितान्वि
यर्षकृतस्य तसं दिपगिता ॥ आयुष्मत्तु श्यानुदायी आपद्यतकं धमलिप पुमि दमवा व पृ ॥ अस्मान मगपायुर्यः कानिपु प्रानच
कायस्मयद्धि कृ नन्पागमक्षिप्तिं द्विव्यमना मम्मकायउपपद्यन्ताउदीकृ संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते चाक्षिचेतस्यज्ञ
न मितिर्यथाश्च तं प्रज्ञानानि दिनपिज्ञि नपिन्नायुप्माउदायी आयुष्मत्कं धमानिपुपभिदमवान्विपुः ॥ अस्मान मगदायुर्यस्त्रिति
पूर्वं पवयुः ॥ आयुष्मयुप्मा गढमा निपुपुस्मेन दस व यु ॥ यावत्त्रिनपिमगर्षं त्रिकृ लाभितांस त्रिवह तिप्राप्तिकाश्रीतेन च मकष्वित्सव
आत्वाची लाभिवमस्यनुमादनं ॥ अन्वर्धंस्यनन्त गवांस्कनाम संज्ञा मणं ॥ अथ आयुष्मां कानिपु प्रापमन गवांस्कनापसंज्ञाकृउपतंकु

जातिधर्मकाल

गानि॰ अयनिर्वृत्तेर्वायुधातुजनितसामर्थ्यविशेष॰॥ तद्यथा क्रियाक्रमस्थितिकालावच्छेदानुद्ग्यानन्तरं तदस्य मायुर्लक्षमावस्थाद्रष्टव्यः
यस्य मन्यतष्टेति वैशेषिक॰॥ संस्कारानामगुणविशेषश्रुतिस्मृत्यादीनां वैशेषिकागुण॰ संस्कारानामकर्मज॰॥ कर्महेतुत्व
वेगद्वितीयनामात्मेत्यायतायतधर्मस्य गुणस्य वेगाक्रमेण मिथ्याभायतनाहत्वगीतिं प्रयत्नहेतुत्व॰॥ यथा हि संस्कारानामप
वाक्रमसख्यवमायून्यपिस्यादिति॥ पतनगन्तत्रं दृष्टयप्रत्याचार्य॰ तस्यपतिविकल्प॰॥ तस्य वैशेषिकस्य तद्वत्वात् संस्कारैकत्वानुपतिबन्ध
लाकास्त्रप्रतिबन्धस्य कार्यप्रत्यायामादित्यत्र अस्मात्‌ वाचकिंद मानकाने॰ भीष्मगतप्राप्तिकालेषु दानुपपत्ति॰ भीष्माभीष्मतनाभीष्मगमा
प्राप्तिरभीष्मतनगमप्राप्ति॰ के॰ सहदमानकमेनाकाशाद आदिति॰ तस्याकाल॰ तस्यतद॰ तस्यानुपपत्ति॰ भीष्माभीष्मतनाभीष्मग
मादमानकने॰ सहप्राप्तिर्नोपपद्यते॥ पूर्वोक्तात्‌ तस्मात्‌ कालनधद्दयात्‌ संस्कारस्याविशिष्टत्वात्‌॥ पतनानुपपत्तिश्च पतनं च क्षणात्‌ निपदय ११९
तसतिसंस्कारे॥ नचैतदिष्टं सतिकारणे कार्यं न तदवगीति॥ वायूनामप्रतिबन्धश्रुतिश्च तस्यामतं वायूनप्रप्रतिबन्ध वायुप्रतिबन्धवि
शेषाक्कीष्मतनगमप्राप्तिकालान्दनमपतनं चापपद्यतश्रुति॥ सर्वमनद्रव्यसंयोगमदलाव॰ कर्मधर्मश्रुतिवचनात्‌॥ कथमस्यमत्कर्मकाद्रूप
नगवसरूपास्त्रा विनानेन कर्मवार्यो गच्छनत वा वायुसंयोगात्‌ सत्वमूर्तपतता॥ अथ प्रतिबन्धमानापि वायूनानार्थोक्ष तत्तनवाकदा
चित्सततं॥ न पश्चाद्दिपतदिग्रर्थ॰॥ किं कारणं संयोगानविशेषात्‌॥ यथा हि समीपवायुस्पन्दरूपपीति वक्तुर्यो विषमामपतितान् शेष
ति॥ अत्र गुणानादर्विषमस्यायपितनवा॥ अभिलाषापि पुरुषस्य यस्य मनःप्रेरणाक्रियासामर्थ्यं तन्नहीयाकाटित्प्राप्तौ॥ तस्मादत्र पतत्

सतिमनसस्मृत्युत्पत्त्यादिति॥ उत्पन्नस्य सतीतियावत्॥८॥ तादृश उत्पन्नस्य यादृशस्य समर्थउत्पादावदितिव्यव॥ नाशत्वप्रयुक्तस्य यावद्विभुमनसंभव

नीतिकर्थगम्यता॥ तस्मादिच्छाधर्माद् तस्मादीनां हि बीजादृष्टनिकृष्टतितस्तु प्रसूयानन्तरं प्रधूमादिकादिसुदृष्टा संतान निवृत्ति

न प्राप्यैव स्वल्पकालं स्वल्पाककालं यावी अस्य नाशितानलाग्रुह सुपिन सानवीजाकृत्यसलिलादिस्थितिरद्धिप्रसूयालावाहृष्टा संता

ननिवृत्तिः॥ सानवीजाकृत्यस्थितिरद्धिप्रसूयालावपि दृष्टाय सावीजाकृत्यस्थपतिसमाकालवतिसलिलस्यवालाव८॥ सप्रपिवं

सानवीजाकृत्यसलिलादिस्थितिरद्धिप्रसूयवर्जनमीकृत्य कृत्यगाद्दृष्टा तस्मादीनां संतान निवृत्तिरिति॥ यस्मात्प्रभावघाता दृष्ट

घातस्य संतप्रधीनत्वादिति बहिर्दतिकमनम्मतम्॥ अथ सन्तति प्रतिबन्धगदायुविति सन्तत्यनिवद्धमिस्त्यमग॥ कार्ष्मीनमत

पितत्ववार्थश्चा॥ भन्दमात्रेतुरिच्छग॥ साकृतायेतिनकृतायमिति॥ अथवासन्तत्यनिवद्धमिति॥ सन्तत्यनिवन्दसन्तानवर्ज्जवत

केवलंनउत्प[illegible]इत्यन्यत्रेतिस्वगीतान्तलायमित्यन्यगग॥ गननागमनत्प्रसन्नकालमृण[illegible]विति दर्शयति॥ सप्रप्रसन्नकालमृण

विति दर्शयन्नाह॥ सत्प्रपूर्वकं चत्वारआकसातवप्रतिलक्षणाच्छतिविस्तन८॥ आकाशसंवननानाप्तसनामानर्थपतनतिवृत्तनायनक्षमानत

वृद्धानां चतिवक्तव्यं॥ किमात्मसंवननेनैवकमतस्यपंन्दस्त्वात॥ अनन्तपकमदंशधर्मा॥ आहि वृद्धारतगवकाणप्रवृत्तस्तगवतीत

लातितन्छ्रायापततितिप्रह संवतउर्वीकायतिदितिननानकाकनारविकादिपतिवर्जनार्थं॥ नाजर्थयस्थकायर्द्धिपूर्वीयपवद्धितोवाधाजि

नदृतावाद्युधनरगवमाद्दृतष्ठकश्चित्संप्रपितष्ठ॥ तघपाशुकष्ठकश्चितृगवमान्मामपात्स्यान्प्रथितालिकविरिश्यवाग्यां कुर्यादेहं

जातिधर्मको

चिरं च वर्त्तमित्याकिमर्थं रूपमिति सहजातिसम्बन्धनीयम्॥ तथाहि बलवत्त्वादिति विरुक्तमाशंक्याहि दियथ रूपनतिहादीनां व

लवत्त्वात् किं पूर्वं पश्चात् सहजा वाकि प्रयाग विरं अध नियम्यं नि यि प्रयाग वि निष्क्रियं द्रव्यरूपं रसादीनां॥ तस्याप्रया

गविरोधनियम्यं वेल वत्त्वं॥ बलवत्त्वात् पूर्वं पश्चात् सहजा वाकि निरूपणे सम्बन्धः॥ लोकस्यानिकस्यापि स्पर्शविरूपस्य विश्वकर्म

॥ तर्यापथिकस्य च गयथास्कविनस्य प्रज्जिता प्रथम सरूपस्य सा मालसत्त्वरूपस्य रूपं किं वेलाविकाः किं पूर्वं पश्चात् सहजा वा

किनिति॥ ३८ ॥ निवृत्तस्य च रूपस्य कामं रूपस्य नाग्रहः॥ अक्लिष्टत्वात् रूपं वाकिः सा सीगाज्ञाग्या क्लिष्टा॥ ३९॥

निवृत्तस्य च रूपस्य गिरणं दृष्टम् रूपार्थः॥ वाकि सह द्रव्यतिरूपत्वीयम्॥ न अक्लिष्टं रूपं प्रथमस्थानत्व मिकमविरुद्धं किं रूपं १०४

वेदितव्यं॥ तथान्यास्त्वत्र मित्त्वगद्रत्वापकालवाग॥ अधिमात्रश्चापि विरुक्तत्वा अधिमात्रश्चापि चिरं नित्यत्वाविरुद्ध किं रूपकापिताग

द्वयाधिमात्रविरुद्धं किं चिरं ज्ञविरुद्धं किं नात्कापयामि॥ तथादोर्वेलस्य सिद्धि आगस्यादोर्वेलस्य सिद्धः सहजो वा किः॥ वाकिरादवृत्ति

विपाकगादीनामनिवृत्तव्यारूपं नां सहजं वाकि नतिहादयादीनां पूर्वं पश्चात् सहजा वाकि निगिगहद॥ कामं रूपस्य नाग्रगिका

मायचनस्य रूपं गलारूपं लग्नविरुद्ध क्षविरुद्धं किं रूपस्या गृहा वाकि सर्वथा नाकिः॥ यदि कालासस्य मकरूपं स्वस्य नासवसर्वार्थ प्र

र्थः॥ सहजा वाकि पश्चात्काल क्वेवति संरक्षा॥ तस्याप्रथमस्य विरुद्धरूपविरुद्धं किं रूपस्य गादीसहजा वा वाकिरेव गिद्धिरीयादि

षु कृ ।ऽत्र बुगस्येवाग्रस्य कृत्स्नस्य पश्चात्कालं ज्ञातव्यौ ॥ एवमन्यथामपि किंचिन्यादीनां कृत्स्नानां सहजा पश्चात्कालं ज्ञापकं वीदितव्या ॥ क

मावश्वनस्येव नूपस्या गृहीं ज्ञापकं प्रतीयमाना नानान्नुबसंवन्नू पस्या यज्ञापकं नान्नुवध्नः स्वस्याद्दवति ॥ अज्ञापकं न निरताव्याकृलेवस

र्वीकस्याध्यवसायः ॥ यद्य ज्ञापकं ॥ कृत्स्नानां किंचित्ववगृहीतं स्कंधस्य कृत्स्नावद्वनस्यात् ॥ यदि कृत्स्नास्य समुच्छिन्नत्वकृ

त्स्नमूलस्य नस्यात् ॥ अनागुवास्तु वर्मा ॥ म ज्ञापकं नगागुवास्य किंस्य स्वरूपं गृज्ञानस्याच्चिरमार्ग धर्मे समन्वागतत्वात् ॥

पातिरन्याय निरताव्याकृतेवा ज्ञापकं निरितव्यवस्थापनं ॥ प्रत्यक्षस्य सत्र स्पनास्य ज्ञापकं ॥ प्रत्यक्षस्य सत्र गिप्रत्यक्षस्य सत्र स्य धर्मस्य ज्ञापकं

र्येऽत्र ॥ तस्मादस्या ज्ञापकं नीतिः प्रत्यक्षस्यत्वा ॥ तस्य ज्ञापकं ज्ञापकत्वा ॥ ह समवधानासम्भवात् ॥ अतीतानागतप्रत्युत्पन्नेष्वपि कौशल ज्ञापकानां ज्ञा

पकं विहीनानां त्यज्ञापकानां मृगानामनागतानां च कृत्स्नादीनामपि च यस्यां ज्ञापकं नीतिः ॥ अतीतागतस्य ज्ञापकं नागतापि प्रत्यक्षस्य

न्वानि ॥ शुक्लानां यत्र हित्वा ज्ञापकं न स्यादेनि तृष्णा नागता ऽवस्थानमिति ॥ ३९ ॥

कामाद्याः कामलतानां वा लक्षमार्गः पृथग्जनः ॥ द्व्यध्व ज्ञापकं प्राप्य हित्वा मिश्रं वा नागं च विहीयते ॥ ४० ॥

कामाद्याः कामलतानां नानिगिरिः प्रवृत्तकर्मसार्थं प्रकारः ॥ कामादि द्विधा प्रवृत्तकामकाम्ना विमुक्ताः कामाद्याः कामाद्या कामलतानां वा

ज्ञापकं क्लिन्नविज्ञाउ पपल्याश्रयवलेन गम्यवस्थापना नागमिति मिश्रसत्त्वावस्थापिनीम ज्ञापकं ॥ नज्ञापकं स्वद्धमेव ज्ञानव्यवस्थापनं ॥ तस्मात्काम

अभिधर्म
कोश

फलं नवभिर्द्वाभ्यां प्राप्तिविशिष्टाभ्यां ज्ञानाभ्यां। प्रथमफलमपि विशिष्टं॥ सकृदागामिफलस्य सफलस्य तु नवभिर्वा द्वाभ्यां प्राप्तिर्यथानागा-
मिफलस्य॥ तस्यापि पादयन्नाह॥ सकृदागामिफलं भावनामार्गे वैकल्पिकानां प्राप्तिर्लौकिकेन मार्गेण च॥ लौकिकमार्गेणानागामिपूर्वा-
नामाकारेणानागामिपूर्वानामाकारा उक्ता अधमप्रकारे च नान्यत्र विवेचनायाः॥ प्रहीणानि नवप्रकाराणि क्लेशानि बहुभागानि पश्यति
सर्वनामापानि करोति विलम्बः॥ सत्कृत्य लिखितं ग्रन्थं पश्यति॥ स चायं चतुःप्रकारो मार्गः॥ प्रयोगमार्ग आनन्तर्यमार्गो विमुक्तिमार्गो
विशेषमार्गश्च॥ तत्र प्रयोगमार्गो यस्मादानन्तर्यमार्ग उत्पद्यते॥ स पुनर्येनावरणं प्रजहाति॥ विमुक्तिमार्गो यस्तेनानन्तर्यमार्गेण प्रहीण-
प्राप्तिसहोत्पन्नः॥ प्रहीणावरणानन्तरं विशेषमार्गस्ततोऽन्यः॥ विशिष्टमार्गेण अनन्तरमार्गेण नवप्रकाराः॥ क्लेशाः॥ प्रकाराः यथा अधिमात्रा-
धिमात्रोऽधिमात्रमध्योऽधिमात्रमृदुः। मध्याधिमात्रो मध्यमध्यो मध्यमृदुः। मृद्वधिमात्रो मृदुमध्यो मृदुमृदुश्च॥ तथादि दृष्ट्वा
प्रजहाति॥ दर्शनभावनाहेयानां क्लेशानां अधिमात्राधिमात्रादीन् नवधा कृत्वा प्रजहाति॥ मृदुमृदुना आनन्तर्यवि-
मुक्तिमार्गेण अधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति॥ एवं यावदधिमात्राधिमात्रेणानन्तर्यविमुक्तिमार्गेण मृदुमृदुं क्लेशप्रकारं
प्रजहाति॥ आर्यस्तु भावनाहेयान् नवक्लेशांस्तथैव नवधा कृत्वा प्रजहाति॥ दर्शनहेयानां दर्शनमार्गेण प्रहीणत्वात्॥ लौकिकास्तु
भावनामार्गेण तथैव धातुष्वाकारेषु॥ आर्यसत्याभिसमयात् तथैव प्रवर्तमानादिमार्गेण सत्यानुलोम्येन॥ मृदुमृदुनाना-
नन्तर्यविमुक्तिमार्गेण अधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति॥ एवं यावदधिमात्राधिमात्रेणानन्तर्यविमुक्तिमार्गेण मृदुमृ- ११

सरागरागासत्वसाम्यमासंक्लिकमसंक्लिष्ट॥ निर्जराध्यविरु चेरुानांविपाकस्थ॥ ऊहरुल॥ ४१ ॥

सरागरागासत्वसाम्यमितिविरुन॥ समानालाल्लरुनमस्वामितिसरागः॥ नज्ञावसरागरागासमानावाला [illegible] नेरागसरागवसरागरागाप्रसरागमत्सरा [illegible] संसत्तानांसाम्यसामान्यंसाद्दृष्यमितिपूर्व॥ सत्त्व [illegible] सत्त्वनिर्जरार्थसत्त्वानांसत्वसंख्यागानांचधर्माधर्मसाद्दृष्यंसरागरा॥ [illegible] सरागानांवालिपयादीनांनेप्यते॥ निकायसराग [illegible] ज्ञानप्ररुानादिरु [illegible] निकायसरागत्वमिति॥ अनया संख्यात्रयं चिरुविप्रयरुानिर्दिष्टम्॥ [illegible] रुसरागत्वमितिनस्यसंख्यप्रतिपाद्य [illegible] नाहिंसायथावेरस्यापि [illegible] निर्दिष्ट [illegible] सरागत्वमितिविरुन॥ [illegible] नवस्थ [illegible] कामादय [illegible] ॥ [illegible] दिकादेन [illegible] सिक्का [illegible] तिरुरीनतलाज्ञानादि [illegible] ॥ [illegible] सरागरागायावरुमि [illegible] सरागरा॥ [illegible] विशिष्टमितिसामान्यरूपं॥ [illegible] नेचपूर्व [illegible] आदि [illegible] दिरुन्न सरागरा [illegible] मविशिष्टंन [illegible] सापि [illegible] वेधत्वादि [illegible] सापियास्य [illegible] ॥ [illegible] यादिसरागरागेति [illegible] यावद [illegible] विरत [illegible]

उत्तरविमलकाला

तिष्ठन्त्यमपिसमापत्तिर्नसंक्लिष्टसमापत्तिर्वदनमहात्मसत्कारेनसत्याति॥तदेवेनाक्षिकापत्त॥कथमिष्ट्याहानवासीनाल्पत्तमधूरि॥यदापत्तिहि
द्ध४पुनरकामरूपादयोगिनदृष्टधाराण्यप्रवेदनलुप्तमानारूपापि।मादृसमवनवादिनिविक्षणमन्यात्म्ययाचिरवल्पनगहावनादिनिचिन्त्यवल्पनाना
गगत्वनादिन्यर्थः॥ ४३ ॥ वाचिल्लणामूर्तनश्च्यावत्सउल्लिंगात्मधर्मिकगयाकामरूपाश्रयरूलनिरावध्यप्रथमेनरूपं॥ ४४ ॥

वाचिल्लणामूर्तनिविनिष्ठत्रागल्लसेवयमिष्कृत्सर्गस्यायमपवादः४आवकप्रश्रुकवृक्षानांसविधिनिमित्तनामाकृयानुस्यादृष्टानवाधिनिमित्तवक्षामि
गनाहकअयहातनसमकालमिति विक्षणश्चारस्यस्त्रवाक्यकवहातनश्रुतिवृक्षारगवनकृत्यांप्रतिलरका॥नालिकवृक्षानांकिंक्विस्यां पाणिकंनामभिप
रथार्थकस्यात्प्रकारपान्यप्रावाणिकंकिंविकृअलिंकअलानुग॥श्रुक्कामागाववक्षायप्रकामावसामनभि॥कथंपुनलागवानुरवमालागाविमु
मूर्तकश्रुतिकावत्वनर्थसमापत्तावनभंवालवद्गीलगसमाविमुक्तअस्तित्वमत्स्यादिनावामिवेमिति॥अधिकरणवालागाविमुक्तागगावांसम्
खीहरणवाभिपस्यावभिस्लालालरापनसम्मूर्तीवनपलामर्थवागेआपालवनाभिति विक्षणश्चाधर्मीनयात्यवाधिसत्त्वस्थनमरविषयर
वायुलालीहत्त्वानतुर्थध्यानसंनिश्रयभदर्शनमार्गमूलाघनगधम्पूक्काापलवाग्रसमापद्यतैनानिनायसमापत्तिसमापद्यत॥गवांकृ
क्कायपूनश्चतुर्थध्यानसंनिश्रयभदर्शनमार्गमूलाघनगाधम्पूक्काापलवाग्रसमापद्यतैनानिनायसमापत्तिसमापद्यत॥गवांकृक्का
यपूनश्चतुर्थध्यानसंनिश्रयपललवाग्रिकसवनापहागवपक्कणगवलमांहत्वाकृयहातनकालाग॥प्रतिनिमूर्तनमर्थसम्पर्कतुपार ११९

वर्तीत्यर्थं । लोकाः सकला यां सगाम्। स्याद्दृष्टी ॥ मिथ्याश्रुताज्ञानमीन मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं वाधानेषीपदमिति ॥ अस्य नाम स्यादि नापग्
कस्य ॥ पंच दृष्टान्तं निराधार मार्पष्टि प्रत्याय कस्य मत्यज्ञानस्य सदृष्टीति ॥ वकर्यं तच्च या गमनं हि ॥ सत्यानि तस्मात्येव्यावज्जीवमिति ॥ ८४ ॥ वर्धमं
ज्ञानं ज्ञानं कि मानवत्यावन्मात्रेण पठज्ञानं मिथ्यात्वं ज्ञातिं [illegible] दर्शनमिति ॥ नवप्रकाना सांख्यज्ञानं लब्धा
प्रिकानां लब्धनाः स्यानां वक्तव्यं ॥ नवानक्षयं मार्गं न नवविमुक्ति मार्गं [illegible] दर्शनमिति ॥ न तथा न तु स्कंधं ज्ञानं ॥ यत्तज्ञानं ज्ञाद्दर्शन
यमि ॥ तस्यास्तिकानि पुन पदस्यास्यक्तीति का मानवनानि नाम कथानां लौकिकं नमार्गं पृथक्कान नालब्धानां भवनमीप्सितानाम
धर्मनिमित्त पुनःकालं गतिपक्षा स्यात्तेन नक्रयं नामिति ॥ अथ किं मर्यं प्रविरत्युक्ता मानवनं [illegible] रत्नत्रयं नमितिसम्यक् मर्मज्ञान
मर्कं मार्गमतितमय कालं स्याद्दृष्टिमन्तानानीय कर्वाद मन्त्रज्ञानं पक्षस्य मार्गस्य नयसत्संभवं ज्ञानं पक्षात् सत्त्वेन्न यज्ञानपक्षं
सम्यग्दृष्टेर्वा वच्छम्नस्तव पुण्यहीनत्व मज्ञानं स्यान्न यज्ञानं नलय दृष्टं पक्षं ॥ इत्येवमिति ॥ ग्रामश्चाज्ञाना कृतं ॥ कियन्तः स्यादिति विरुच्यन्ते ॥ कादा
यस्या प्रादिवि मता गतास्तु वंदि स्मनन्तानां सम्यग्दृष्टीनां मतिज्ञानं सर्वे तं भवेत् [illegible] कृतं ॥ अस्तु ज्ञानानामयथार्थमादि मिथ्या विरुच्यते ॥ सर्वज्ञानानि ज्ञानपक्ष
बाधितत्वं स्यात्तु मत्यज्ञानं कुर्वन्त्यादिप्रपन्नं कुर्वन्ति मत्यज्ञानं यथार्थमान्तं दृष्टं तद्वीर्यं ज्ञानं निरूपणं मत्यज्ञानं निर्बाधितं सर्व
नां ये च सम्यग्दृष्टेरस्थानं पुनः त्रिष्टं यावदकालं गतानां नारकीणां मतिश्रुतावधि प्रकाशनं ॥ कति दृष्टं का ज्ञानानां सत्यमसत्यज्ञाना
यानं तु यथा एव कारण स्यादित्यर्थः ॥ अस्य वेतद्यथा तत्र यज्ञानं मज्ञानं समकालं मिति ॥ गमनं आत्मतया नयानां वक्तव्य कामानां च ॥ अथ

अभिधर्मकोश

कायाः॥ समापत्तिः समितिः॥ आनादिसमापत्तिस्त्व मर्दिताः॥ समाधिनादि चित्तं नेह॥ समापत्त्यामयन्के ऽकाश्री क्रियन्ते अर्थ एवं मता प्रकृतिः॥ मल
रत्नसमतापादनादितिः॥ महारूपानि समाप्यामयन्के ऽन्यपतिसमापत्तिर्न वमर्षा निनाश्चसमापत्तो आनादि प्रवत्समापत्तिर्वा॥ का पुनश्चित्त मलार
मानां समता चित्तस्य स्थितिः प्रागिक्रूप्यसमनन्तानां समागकर्मः॥ तिसमापद्यन्त॥ समागकर्मक्रियामितिः समापत्तिः॥ कर्मसाधर्म्यं॥ आनादीन्यपि समा
गकक्रियागिन॥ नस्यज्ञानादीनामपि समापत्तिस्त्वं तदपि॥ द्व्यागतस्मिंस्तु लक्षणम॥ चित्तस्य स्थितिरूपा गिवन्धनात्॥ यस्माच्चित्तस्य स्थिति
प्रगिवन्धी ग॥ न समापत्तिश्चित्तं नैव गिने नेदं वं॥ कस्मात् समापत्तिश्चित्तं नेव नस्तागिवन्धनात्॥ चित्तस्य स्थितिरूपगिवन्धनादिस्मृर्थ॥ कथमिति
गत्स्मृतिमादयति॥ समापत्तिश्चित्तमव हीनमितिरूपन॥ गत्समापत्तिश्चित्तमवतान्यद्रूपं॥ चित्ताकन विनुद्धं श्रनागतगचित्तनिवृत्तस्य सम
गायनचित्तनकालान्तरेनाप्रत्युत्पन्नपत्तिमात्रेवमि॥ मागतक्षादयाकत्र यामर्द्रेनार्थः॥ आदि नुदाश्रयापादनात्॥ चित्तविनुद्धस्याश्र १७७
यस्य सकानस्यापादनात् कानधात्॥ यदादप्रवृत्तिमात्र सालोसमापत्तिर्नितिपद्यन्तेऽपत्तेः क्रियमीपन्नद्वयस्यमनुत्पन्नं॥ यदि नद
न्यधर्म॥ कथमसोसंस्कारमिति प्रद्यन्ते अनुत्पन्नमाहात्मा प्रवृत्तिमात्रेन पूर्वमतत्पुनाकन कालं कुतिगसखागिनातवमीति संस्कारो
समापत्तिः॥ न संहितसमापत्तिर्निनाशसमापत्तिश्चोपद्यन्ते संमनहानमानरुद्धयन॥ अथ गतिविरूपन॥ आश्रयसेवगश्च समापादनेन
प्राप्यवस्थान मनस्काविरागस्य॥ समापत्तिरुनिताय समापत्तिर्निसृर्थ॥ सत्ता विस्का विरागय॥ पूर्वेनातीत्य अञ्चनतवमिवृत्तिगस
गिसंस्कारगतं न विनुश्चगा॥ अथवा समापदनमितिगिपाठ॥ संस्कारा वस्का वि॥ अयत्वादस्या॥ समापत्त॥ संस्कारगतं तिश्चगीसृर्थ॥ अस्मा

संहि्कमिमिविरुन४॥ चिरुमवालोयागीनग्रालंहि्मुविरुप्रयहि्विनुंद्वललगद्धाप्रहहि्मांग्रंचिरुचेक्षानामिमिवाख्र (ोकाः॥
न्मासंहि्कमिमिप्रहृयगनउद्रय्यगाक्षी स्रतिप्रायद॥ ४४ ॥

ज्ञा यूजी विगमाध्यनउप्या विज्ञानयार्हिंयग॥ ल्लकृध्यनिगथ्यआतिर्जेनास्क्रिगिननिष्पगा॥ ४७ ॥

यऊय्याध्यवृगिविरुन४॥ ऊय्य (ध्यविज्ञानस्यचञीमिगप्रगिवद्वप्रहि्४गस्मा ञ्जीविगमृष्य (ध्मविज्ञानस्यचाध्यनउय्यगस्क्रिगिह
उरुयान्वनिग्रानिद्वहि्प्रसंगवृगिनिष्ठमभ्यं (ध्यगन४प्रसध्रग॥ निकायगलागस्यस्क्रिगिकालावयवृगिनिकायगला (स्यारख्याग४
गनुवगथ्यनगासंस्कानाउपादिरुन्यस्यलावाशृगि॥ गयांस्क्रिनि४प्रवन्व४गस्मा४कालायावगनस्काग्यंगनुवमानकु४संस्कानकुध्य४॥
गस्याद्वव४प्रगिसन्धिकु (गपवेगन्यक्रमिर (ध्यहि उलावय्यवस्कानं॥ क४पुननसोहउ४सामर्थ्यविर (ध्यस४॥ सहिरुन्यव४प्रवन्वलकुध्य
याद्वस्क्रिगा४कुध्यपवंगवगि॥ जगनुयस्क्रिगिकालाध्वयउन्यग॥ गावकानंप्रआहाकुपलकुध्यलागा॥ गावसोवगिरुगवृगि॥ गनिकायग
लागड्सस्यानांपाककालावववगा॥ यथ्यगस्यानांपाककालावय४सामर्थ्यविर (ध्यस्यलाल्यावीजनांकुन उनाभीयगय४कुध्यपनंपनया
न्सापाककालागसस्यसन्कानहंउगवगि॥ गवन्दगगथक्रिफायुस्क्रिगिकालावयव्ध॥ गथ्यक्रिफस्यया४ननस्यस्क्रिगिनाकाकादकाकुया
स्यहि्४सन्कानानुवहि्उगस्याकालामर्यादायगउपनध्यसानगवगि॥ गस्याव (ध्यहिउन्यवस्कानं॥ क४पुननसोहि उप्रयगलग

अतिधर्मिका
ण

पादिरूपोद्रव्यात्मकना॥ध्यवजात्यादीनि विषयकं॥जातिमादि॰प्रवाहस्यानिविकल्पते॰ध्यवचनात्॥तेषां सहकारितत्वाज्जात्यादीनां समानका
लासादृश्यात्॥नकारणिप्रकालत्वादिनिमित्तेनदवंकस्याःकारणिप्रकालत्वदात्॥पूर्वत्वकानकालत्वादिरूपार्थः॰॥तत्वगिपादस्य
न्याह॥कारणतायाहि जाति॰कारणिग्रंकनीतीतिविकल्पते॰॥किमनागतंद्रव्यतेकिंनाम्नीमित्यनागतभवनावहुव्यतानाम्नीतिप्रतिपाद
यिष्यति कृतानागताजाति॰कारणिग्रंकनीतीप्रतिप्रायः॰सत्यपिद्रव्यस्मिन्निति सत्यपिद्रव्यतानागतजातिवनागतावच्छेद्यां
कारणिग्रंकूर्यतीकथमनागतास्तित्वमितिप्रत्याककारणिग्रंहिकनागतमितिसिद्धांतः॰॥सविनूरध्यगतसमाधकत्वं॥कथंवर्तमानास्तित्वमी
ति॥उपन्नगतकारणिग्रामीनत्वव्यतजातिश्चनागतेवउपन्नतकारणिग्रंहिवर्तमानावच्छेद्याम्भवातीताध्रौवीगीतिनवर्तमानातद्वदिति
वर्तमानतत्वंध्वंसकत्वमिति॥अपगित्समाप्तकारणिग्रावर्तमानत्वंतिवदतीतापिवर्तमानस्यादतीतस्यापिहिफलत्वान्नकारणिग्रमि १२२
ष्यत॥यदेवंध्वंतहिकिंतिनितिविकल्पते॰॥किंतितंनाविनाशदृष्ट्याघस्यानविप्रतिपित्त्या॰॥नहिसत्वंवधर्मेकिंस्थितिचशीर्यतिव
विनष्टतिचेतिसूत्राव्यवस्थापयितुं॥तसक्तलिकसंवाध्यगच्छति॥तत्रवहिनत्॰कृशध्रुतिकार्यपवित्समाप्तिलक्षणप्रभनत्स
क्षनकनविनाशलक्षणध्रुवस्यार्थः॰॥तवमपीतिविकल्पते॰॥सहालत्वानांकृमश्रकारणिग्रनयूघतकृतवातहिकिंतिकावच्छेदापयति
नष्टतस्मिन्कालत्वजनाजनयतिनाप्यनित्यताविनाशयतीति॥पूनष्ककनावलीयत्वंपश्चात्कृनावलीयत्वंयदनांयत्समादनांकिंतिंस
हधर्मधयस्णाहोकिंतिकृनधर्मधसहानित्यगानिहकि॥कृतकृत्यापूनष्ककर्तृतासहजातिवदितियथाजाति॰कृतकृत्याक

स्यं शनान्यवित्वापनिक्षी शशकिर्भे पूत्रर्जनयति गप्याहि स्किति नपितसदनानपूनः स्कापयगीति॥ नहिनशक्षमिति विस्कनः नवर्ई
मानगामानीतं ऊन्सं मूननानानतुं गक्षरा ऽनवल्कापहं गम्॥ शव्यत्तुं व्वल् स्क्लिस्सा स्कायमनस्त्र कं स्कापयितुं॥ स्किं गर्वि नागप्रति
वस्वल्कधल्वाशु॥ गनउवज्रानिश्रुगर्भात्तिवज्ञः॥ यनस्किति ८ स्कायमनक्त्रु कं स्कापयितुं नण क्रातिऊनादिस्किताऊवेली
कनातित्र ऊर्वेला मनिश्रुनानिहकीदि॥ कानार्याल्लाहायद् ति सर्वं॥ यदिकि गं ऊनानिश्रु गवलीयस्यासनांपूर्व मवस्यानंस्किति
कानिप्रकात्वयदह्लास्किति नं लनरकानिप्रकर्हुनिवृक्त लिग्रायामिति विस्कनः॥ यरानिवृऊ कानिग्रा स्किति रूदाग ऽपिऊनानिश्रुन
नगिष्ठगः॥ तत्त्वापिधमत्र स्कितिकानिग्राद्भिगर्यां स्किति८ कल्पग॥ गम्मार्कपिनगिष्ठगः॥ कथमगिष्ठन्स्योऊनानिश्रुगकुप्रवाधर्मिदय
गिष्ठगि कानिग्रंकर्तुमूत्ताहिस्यग॥ किंवापनत्काल्यांऊनानिश्रुगालांक ऽन्यां स्किति सामथ्याद्भिसवर्मि उत्सत्त्र मात्रान विनष्ठा तहग॥ स
गयाउपनगक्तानिश्रुयास्किस्याप्यूपक्षमा ऽस्कायमानाक्ष वं नस्कायगीति॥ अस्यगवासाविना ऽयदिदमनवस्कानं किंपू
नऊनानिश्रुगालांकापमिश्रुतिगाय८॥ ननगरादवगस्ला न्यप्रकानगामुक्ष नशङ्गति॥ यदिसनवनालाव न्यथा ऽन्यथा न्यथ
नसनवुपयाहिंक्षेन्यथा वंनयानन्यलं हरूंगमथ्यदवदरूपक्ष दरूया८॥ याप्याहनिकां याक्तनी यवङ्गति॥ कामसंयशीय८॥ म
घयाद शक्ऊनादिस्तनाविनाग जूति मन्यगकालाक नावस्का पिदिगसव नूमं विरूवे ऊानां ऊक्षिकल॥ अनउव्यगविरू वेस्कानां व
ऊक्षिकलास्कपगमारूदनिश्रुगायाक्षिरू वेगानिश्रुगायाविनाशकानशानपरूलागस्वयं विरूव्यनलास्किस्पनिश्रुगकानिग्रं

अतीतधर्मकाल।

मात्रं नाम प्रकाशयिष्यतीति पूर्वं तदर्थः ॥ न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्तीति ॥ यदनेकक्षणं नाम तदुत्पत्तिमन्निकल्प्यां नक्षणव्याप्यक्षणं
मेवं विचार्येत ॥ ... हानिरप्रवृत्तिसिद्धेः शब्दः ॥ तस्माद्युगपदवस्थानं नास्ति ॥ एकस्य च क्षणमात्रावस्थितत्वात् क्षणद्वयमुत्पादा
न युक्तं यथा घटपटादेः ॥ प्रतिक्षणं क्षणिकत्वमस्तीति ॥ कथमुत्पादयतीत्यावाङ्मात्रत्वादस्य शब्दात्तदुत्पादयति ॥ तस्मात्कथं सा तदुत्पादयतीति
वाक्यार्थः ॥ वर्तमाना हि वाङ्मात्रमुत्पादयन्त्युत्पादयन्ति च सर्वे शब्दाः ॥ युगपद्वर्तमाना भवन्ति ॥ यदा हि रूपमिति च शब्दा वर्त-
माना भवन्ति ॥ तदा ककारपकारनकाराणां युगपद्भवन्ति ॥ यदा ककारो वर्तमानो भवति तदा न शब्दान्तरं ॥ पकारनकारावनागताव-
वं पकारनकारावपि क्रमेण ... वर्तमानौ भवतः ॥ तदा ... वर्तमानाविति ॥ एवं सा वाङ्मात्रमनेकक्षणसाध्यत्वात् ॥ क्रियात्वं वर्तमानान १२६
शब्दस्य रूपनाम्नः पूर्वं तानुत्पादयति ॥ शब्दापि वर्तमाना इति ॥ यं तागमवं यावत्कालं शब्दस्य च पुरुषं तासमुत्पादयती
ति तद्युक्तं कस्यक्षणस्य तागतः उत्पादः तं तावदिति उक्तं मतं ॥ कथं तावदतीतः पदार्थः पश्चिमाविरुद्धक्रियाः उत्पादयन्ति विरुद्धक्रि
येति प्रागिमाः समवेतसमाधाने कार्यवाविरुद्धपदार्थवर्तते ॥ तासां नास्ति सामर्थ्यं ॥ अथवातीतकार्यवाविरुद्धक्रियाः पदार्थपश्चिमा
विरुद्धक्रियाः प्रागिमाः समवेतत्वं ... नामविरुद्धक्रियामुत्पादयति ॥ एवमतीतशब्दाः पदार्थाः पश्चिमा वाक्ये शब्दा नानामात्राद
यतीति ॥ एवं तर्हीति विकल्पः ॥ पश्चिमशब्द एव नाम उत्पादानुमापितमर्थं केनचित् ... पश्चिममवेकं शब्दं केनचित् ... रूपमितिसाप्य
र्थं प्रतिपद्यते ॥ सा पितृपदवानार्थं गृह्णीयात् ॥ तन्नामास्य ... ॥ न चैवं प्रतिपद्यते ॥ तस्माद्युक्तमेतत् ॥ अथाप्येवं कल्प्यतामिति विकल्पः ॥ कथं

प्रतिहासावष्टंभाद्व्यंजनमपि नस्यादिति चेन्न॥ शक्ताकरणस्य सत्त्वाद्व्यंजकं जनकमिति॥ व्यंजकं तु नाम जनयतीति॥ अथापि सत्त्वप्रस
क्तौ व्यंजकानां सामग्र्यभावात् कथं॥ न व्यंजकानां सामग्र्यमस्ति न चैकस्यैव मेलनात्कार्यसाधकत्वं पूर्वकल्पितकल्पनं स्यादिति यद्व्यंजकं तेना
मास्याद्यथा॥ कथं तावद्गीतापदकृत्पश्चिमाविरहेऽपि कार्योत्पादस्य विरहे किं न स्यादिति पश्चिमस्य व्यंजकत्वेनाभ्युपगमादिति यावदित्यपि सामे
वैकं पश्चिमं व्यंजकं नास्यादकं नवत्वं दृष्टमिति यावद्गदवेकं पश्चिमं व्यंजकं नेत्र दृष्टमिति साम्यं प्रतिपद्यते॥ तस्य तत्त्वप्रसक्तौ नाम्नैकप्र
काशकत्वेनानवस्थिति॥ न चैवं व्यंजकानां सामग्र्यमस्ति न चैकस्यैव मेलनाग्नेः प्रकाशत्वं पूर्वकल्पितकथं प्रकाशयतीत्याकृता
सप्रकाशयत्॥ कथं तावद्गीतापदकृत्पश्चिमाविरहेऽपि सप्रकाशयत्वविरहे किं न स्यादिति पश्चिमस्य तत्त्वनाम्नैकप्रकाशा
श्चापि तमवैकेन दृष्टमिति साम्यं प्रतिपद्यते॥ कथं तावदेकं कस्य गत्वा व्यंजकत्वे प्रकाशयतीति व्यंजनं तु नाम गतिः॥ अथापि सत्त्व
प्रसक्तौ व्यंजकानां सामग्र्यभावात्॥ यस्य तादृशं नाद गात्रनामानं कार्यं नैव नाम तत्त्वमिति न चैकस्यानां सामग्र्यमस्तिनस्य कथं ना
मार्थं प्रवृत्त्यस्येति॥ सर्वो मत्तस्य प्रत्यनकनं व्याप्यत्वेन प्रतिपन्नः॥ कस्य तत्त्वनानादीयकत्याप्यनप्रत्यमाकत्वश्रवणकालस्य तत्त्वमाकृ
तानुस्मृतिवलेनक्षिप्रदर्थं प्रतिपद्यते तदिति॥ व्यंजनस्यापि वा नैवास्यादिकान प्रकाशिकामनुप्रस्तुतमिति पूर्वं तान्दस्यास्यायं नादस्य व्य
पुष्टीया व्यंजनमन्यकृत्पगम्यदाय उत्कृष्टितत्त्वानां तद्व्यतिरिक्तानुपलब्ध्या सा प्रत्यंगस्य समविनस्य नामानीति॥ तादृशोत्पन्न ल
यति॥ नत्तु शब्दानां सामान्यलाभादितिदायावकाशं न मस्कृतशब्दापकार्यं व्यंजनप्रतिपत्तिः॥ अथ पितृर्णपायस्य लोकत्वलाभाचक्षुर्व्यंजकं

सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुः स्वतोऽन्ये किं ॥ यस्मादात्मा आत्मनः संबंधेन ह्यात्मनः कारणहेतुः ॥ अतिदर्शनात् संस्कृतबलस्य फलं ॥ एवं चिंतकृत्वं स्मरणानुभवात्मानुभवासंस्कृतसत्ताज्ञानवत्सर्वं॰
सर्वधर्माः कारणहेतुः ॥ अतिदर्शनात्संस्कृतं च सत्तावत्सत्यं यथा सत्तावत्त्वो ॥ सर्वधर्माः कारणहेतुरिति ॥ उपमानस्याविप्रलापावक्तानादि
तिसमत्यय हेतुः प्रत्ययप्रत्ययत्वेन कालावीधमिति उपमानं उपमानं ॥ तस्मात्समानस्य सार्वं प्रति सर्वधर्मा एवाविप्रलापनावगितं कृत्वा सर्वस्य प्र
वगतत्वं ॥ ज्ञानं पुनः स्मृतिस्तस्मात् पुनरान्यस्य ग्रहणानात्वं किं प्राप्यस्य यत्त्वावतन्त्र प्रत्ययस्य समानस्य तावत्प्र॰ ॥ अतिदर्शनमपि प्रत्ययत्वेन्याद्यत्ननास्य मान
मितिप्रियावाच्यं ॥ न तत्कृत्स्नं वस्तु मिदं सत्तावत्त्वघ्नो॰ सर्वधर्मा॰ संस्कृतस्य कारणहेतुर्वक्तीति ॥ नमस्यर्थानुपदानान्तर्गतं उन मितिनिमित्तल॰ ॥ अनुप
द्रवकत्वं अपमपामितिसंख्या मनुष्याकृत्यु॰ स्वामिनास्म॰ सुखिताः स्म इति ॥ कस्मादेवं वक्तानात्वं किं यस्मादसावुपद्रवकरणेऽसमर्थ
उपद्रवं न कृतवानिति ॥ तद्यथा निर्वाणस्यानुस्मृतिः धर्मीणां वा किं ॥ कथं हेतुभाव॰ सर्वसिद्धौ ॥ नारकादीनां चनानकृतिर्य... आदिकाना
मानुपासकस्यास्मत्क्षेत्रो कथं हेतुभाव॰ ॥ नारकादिग्रहणं मनुष्यादीनां कदाचित्सूत्रगा उपदर्शनादिनं ... प्राय॰ ॥ कस्य कापि हि ... श्रुति १३०
...कापि पिशाचानिर्वाणादन्यस्कत्वेन यथा स...नाविद्यमानाविप्रकृत्वे समर्थाः ॥ ...संसारसंगोवेषां निर्वाणादीनां विप्रकृत्वानिर्विशिष्ट
त्वं ॥ ... समर्थ आत्मसमर्थमीति विकल्पनश्च उपद्रवं कर्तुं समसमर्थोऽपि ... अभि ॥ कथं वक्तानात्वं किं स्वामिनास्म॰ सुखिताः स्म इति
स ... पद्यशास्त्रकाय॰ प्राकृत॰ ॥ अथा ... विप्रलापि सम समर्थानामपि निर्वाणादीनां सत्वविप्रलापावक्तानात्कारणहेतुत्वसिद्ध॰ ॥
कस्मात् ... निर्वाणादीनां कारणहेतुत्वमिष्यते ॥ न पुनः न सतां ... अविद्यादीनां ॥ ... काला वा ... सके ... कम
धिकृत्य अभिधाय त्वं किं वक्तानत्वं स्वामिनास्म॰ सुखिताः स्म इति ॥ न वा ॥ विमात्र ... नाम॰ सुखिताः स्म ... ॥ सामान्य न एवं निर्देश॰

ति यच्च प्रमाण॰ कारणं हेतुर्यच्च प्रमाण॰ सर्वमपि करणमनाद्यन्यकारणं हेतुरिति ॥ वाहि प्रमाणा अनक॰ सकारणं हेतुः सूत्र नामवि
घ्न लवनावविघ्न नकवलमिति च॥ ज्ञात्वा च॰ नीतस्यास्वादनपि समर्थ॥ श्रुत्वा विकरणं॥ ज्ञात्वा नसमूद्यात्कायस्य समूदय श्रुतिवचनात्॥ न
त्वादिपविधमस्याभावात्॥ वीज्यादयाङ्कुरादीनामिति॥ वीजांकुरनालगद्धप्रसवादीनां उत्पादनं समर्थश्च पूर्वं॥ यस्तस्वेवादयतीति वि
स्त्वंच॥ कारणं हेतुः कार्यं तदविनाभावि मिति मतावादयति॥ कस्मात्र सर्वस्यापादानं गमकत्वमिति॥ यथान पाश्चात्त्यागकारणं च॥ आश्रमि
मात्रत्वाकवतीति॥ तथा सर्वेपि कस्मान्न गमकत्वमाकवतीति कारणं लावनगि॥ न मूलकारणस्य कारणत्वमिति दर्शयति॥ तत्र सर्वं स्वगम
नमुत्पन्नस्यादान च॥ प्रतिमिति॥ प्रमुखतामस्य लावनात्॥ सामग्न्यानन्तरा॥ पाश्चात्तिमावर्यातश्च हेतुप्रकारस्कलान॥ यस्य कारणस्य पाश्चात्तिमा
नलानलवति॥ गमनविघ्नानन्तरस्यमन करणलाकवलमिति॥ कारणस्य मनाविघ्नानमिति॥ तिलोयाणस्य वनलान॥ तिलोथानस्यानामकृतालादकृत
लक्षणमनाविघ्नानन्तरस्य मनानुकृतिर्विघ्नानमिति॥ एवं च न न प्यात्स्यापि निरोधादस्य स्पीत्यादिति॥ सामर्थ्य॥ करणकर्तृविघ्नानन्तरमिति॥ उव
मस्यस्यापि प्रतिपक्षस्य मिति॥ नाकदीनामप्यानुष्णानुष्णस्पर्शस्य स्पर्शसामर्थ्य॥ कथमनीतनगनायश्च गाहकश्च नमद्विविमागतितिनान
कायालम्बनं मनाविघ्नानंकरणालमस्य मनस्य नकश्च मलगीलस्य विक्लिनास्य स्वनागा प्रयोगात्॥ करणा॥ नृष्णसमानाविक्लिश्वणपक्षिलक्षणमय
नानुश्रुति॥ सहेतु स्यमिणश्च लालानुश्रुति॥ हेतुरिति॥ वर्तमान हेतुर्हेतुः धर्मो वर्तति यधर्मो वर्तयिश्च लालापग नस्य नं कृतानुश्रुति॥ आत्म
हेतुहेतुश्च॥ स हेतुवञ्च तिनार्थं एकस्मात्स्त्रिकिविधानकं मित्रिस हेतुः वानस हेतुः हेतुश्च॥ अयमपनीतानाप्यपापस्य मुप्तहेतौश्च सहेतुरे

अभिधर्मधा
ष

नैव सत्कायदृष्टिहेतुकाः॰ सत्कायदृष्टेरप्यहेतुः॰ पूर्वोत्पन्ना हि सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्टेर्हेतुः स च पूर्वोत्पन्नः॰ सत्कायदृष्टेरि
ति॥ अक्लिष्टहेतुः॰ स च सत्संप्रयुक्तमलमनिवृताव्याकृतं च न सत्कायदृष्टिहेतुकं न च सत्कायदृष्टेर्हेतुः॥ पंचविधहे
तुत्वासंभवात्॥ उत्तरकालमग्रहेतुरन्यक्लिष्टयतनकालं क्लिष्टहेतुः साध्यत्वात्॥ विपाकहेतुर्गाथार्थस्य योगः॰ सत्कायदृष्टे
र्निवृताव्याकृतत्वेनाविकल्पत्वात्॥ तद्ग्रहणं तु कृतं सत्कायदृष्टेस्तत्संप्रयुक्तानां च धर्माणां आगंतुकानां क्लिष्टानां निरवशेषाणां सत्का
यदृष्टिरिति द्वितीयोऽध्यायः॥ यदि हि सत्कायदृष्टिसंप्रयुक्तधर्मजात्यानसहहेतुः स्यात् एवं पूर्वनिकायमपि सत्कायदृष्टेः सं
सत्कायदृष्टिहेतुकाः॥ सत्कायदृष्टेरप्यहेतुरिति॥ अथ हि तत्संप्रयुक्तानामिति पाठः अन्यत्र पठितस्तां कथं प्रहातव्यास्यात्यथावि
चूर्णोऽस्य व्याहार्य॥ न हि सत्कायदृष्टेरागंतुकानामिति निरवशेषं सत्कायदृष्टिरेवं पठंति॥ तत्संप्रयुक्तदृष्टेरन्यत्र क्लिष्ट
निष्प्रियः॥ न सत्कायदृष्टिश्चागंतुकानिःसरणस्य सहहेतुरिति तथा च यस्मादिना मतिप्रायः॥ ते च एवं पठितव्यमि
ति॥ एवमपरो दोषः समुत्पन्नस्ते तत्स्वयं पठितम्॥ तत्संप्रयुक्तानां चेति॥ तत्संप्रयुक्ता हि सत्कायदृष्टेर्नात्मकल्पात्
कालमनंतरमुत्पाद्यत्वात् तस्मात्सहभूतत्संप्रयुक्तधर्माणां निःसरणहेतुः सहहेतुरुक्तः सत्कायदृष्टेरपि एवं ताववि
कालिप्रायः॥ अर्थगाथैवं बाध्यमिति॥ सत्कायदृष्टिग्रहणं सत्कायदृष्टिसंप्रयुक्तानामपि ग्रहणं समधिकानां तत्कृतं
नैवं बाध्यं तत्संप्रयुक्तानां चेति॥ का पुनर्मीमांसा यदि हेतुकाः पुनरिदं दर्शयति सहहेतुरपि तदिति चेत्स्यादि॥ चित्तं हि चेत् १३४

स्कानि च लक्षणानि ॥ सहभूहेतुः ॥ सहभू नित्यमानिल्वाक्षे ॥ धर्मस्यानुलक्षणानीति विकल्पः ॥ धर्मस्य आगि कालादीनि सह
भू तिन सहभूहेतुनाहेतुः ऊर्ध्वञ्छ्रकृतस्य तां गुणास्यादिष्वपि न सं व्यापारान धर्माः ॥ तानि चास्यास्य ॥ तानि यानुलक्षणानि कृत्स्नास्य
सहभूतिना स्वादिष्वपि व्यापारान्न सहभूहेतुनाहेतुः ॥ धर्मस्कन्धायं सहभूहेतुर्भवति ॥ प्राधान्यात्महिमानोऽवया ग्राम्यं सह
भूपः ॥ नहेतुः पवर्गं सर्वस्य कल्पपमाकर्मेन्द्रियं विकल्पः ॥ कृत्नूपनिर्वाणं नांचेरु आनानात्ववसम्बन्धानामनुलक्षणानि च गाथेवाचि
रुस्य सहभूतिन तु सहभूहेतुनाहेतुः ॥ एवं तन्मार्थप्रदर्शनार्थं ॥ तानि चास्यास्यमनुपरिवर्तीनुलक्षणानि सहभूतानि ॥ न तु
सहभूहेतुनाहेतुः ॥ सप्रतिघं चापादायरूपमन्यान्यमहाभूतस्यकाद्विपूर्वनमात्र भूतूपगतन सहभूत्यान्तमर्दं सहभूतु
॥ न तु सहभूहेतुनाहेतुः ॥ सप्रतिपग्रहमप्रतिघनिर्वाणार्थं ॥ अप्रतिघं हि आनानासुवंसम्बन्धनूपं सफविधाविकल्पो किंस
तावं पत्यस्यनं सहभूतः सहभूहेतुनाचहेतुर्भवति ॥ सर्वं च तत्र मे विनिसप्रतिघं चाप्रतिघं चापादायरूपं यथास्वलक्षणे सहभू
नेतु सहभूहेतुनाहेतुः ॥ प्राप्तयश्च सहभूताः प्राप्तिमता धर्मस्य सहास्यादपि न सहभूहेतुः ॥ पूर्वं पश्चात्कालजा प्राप्तीनां
क्र सहभूत्वादेव सहभूहेतुत्वाप्रसंगभूतीति ॥ सहभूः गुणीविरुनेया ॥ कस्मादिति ह ॥ अनेकफलविपाकनिष्यन्दत्वादि
ति ॥ यस्मात्तासां प्राप्तिमतां सहभूनेकं फलं पूर्वं कानफलं ब्रह्मपातिका वन्दृथक्रवारात्मान्नोऽस्य कंविपाकफलं नाक
पिकसमापत्ति ॥ अविरुद्धं तु प्राप्त्यानवंशिन च नागानि चान्यकानिष्यन्दफलं प्राप्तीनां हि प्राप्तयन्तु वनिष्यन्दफलं

सूत्रिधर्मको
ग

नमानं ॥ क्रियस्य चित्तं मानं ॥ अक्रियस्य चित्तमानं ॥ दुर्बलक्रियस्याशुमानं ॥ बलिष्ठक्रियस्याशुमानं ॥ मानस्य स्वकालं ॥ कालस्य लक्षणं ॥
च्चिताशुगमनमानकालं लक्षणं कुहूनां नाभिवर्जादि महात्मनां परिश्रमविश्रमं हि ॥ मम निर्विकल्पत्वं कीदृग्विधं ॥ अक्रियस्य गर्हितं
विशकनं ॥ भद्रस्याविशेषश्रीपादयोः कुशलकुशलं तन्नामापन्न गिकाले निरुपधिशेषनिर्वाणकालं चार्हतः कृत्स्नं यथा यतनं स्वरूप
कथनं ॥ क्लिष्टेनाक्लिष्टं तत्र नानाक्लिष्टं यथा लक्षणं नाक्लिष्टं यथा वित्रिनी लक्षणं यथावस्था प्राप्ताः ॥ यथा यत्र कामस्याविशेषत्वं क्लि
ष्टं यथा त्वमिति ॥ यस्याक्लिष्टाक्लिष्टमिश्रस्यावश्यमन्यथा त्वं तथाविधस्य नाक्लिष्टाक्लिष्टमिश्रस्य नाक्लिष्टाक्लिष्टस्यान्यथा त्वमिश्रकं तथा ॥ सर्वं हि
प्रश्रवणं कृत्स्नं प्रज्ञीमानिसंस्कृतलक्षणानीति तस्मादनुत्पन्नादाविशेषप्रतीनाम् स्वदृष्ट्याववत्तल्लक्षणं स्मृतिमित्तिश्रीयतां ॥ त
दन्यथात्वं क्लिष्टमन्यथा त्वमगीति ॥ अत्र प्रगताहा ॥ अन्यथानामादिप्रभेदाविशेषप्रतीनां क्लिष्टानां क्लिष्टस्यावस्थानं तस्याऽन्यथात्वं पूर्व १२१
कृत्स्नं पश्चान्मितिमितश्चास्मदिति ॥ हि संस्कृतलक्षणानि अन्यथात्वपक्षं ज्ञानं ॥ कथमिदानीं तत्त्व धर्मलक्षणं ॥ तस्यैव लक्षणमिति ॥ लक्ष
णानुशयानुवर्तनात्कालं ॥ अन्यत्वं पश्यन्ते कृत्स्नं ज्ञेयमिति ॥ तत्त्वलक्षणं सप्रतिकात्मा ॥ कथं तावत् महापुरुषलक्षणानीत्यादि
महापुरुषलक्षणानि महापुरुषसंग्रहीतत्वान्महात्म्यानि तत्त्वान्महापुरुषमार्ग महापुरुषमार्ग महापुरुषधर्ममार्गं तत्त्वात्कीर्ण
तत्त्वानन्तरवर्गीतिकृत्स्नं कृत्स्नं ॥ अत्र प्रकृतं ॥ समममवेतत्तथा हि महापुरुषलक्षणानि महापुरुषाख्यानि महापुरुषलक्षण
ख्यानि च एवं सर्वं संस्कृतधर्म संस्कृतलक्षणं संस्कृतलक्षणं वा उत्पादादिलक्षणं तत्र धर्माणां विशेषधर्मलक्षणं ॥ यदा तथा

हलक्षणस्य वस्तुकार्यकृत्यत्वात्॥ नचासमुदायिनिष्ठसमुदायावलक्षणं॥ सत्यामतद्रूपसंदेहे समुदायाभावात्पृथग्लक्षणे समुदायिनिष्ठविशि-
ष्टगन्धसाम्यादीनि लक्षणानि व्याख्यातानि॥ काठिन्यादीनि चवतिविशेषणानि॥ उत्तरग्रहिण्यां यं दृष्टान्तः प्रवचनासिद्धत्वात्॥ कठिनलक्ष-
णं हि पृथिवीमात्रवृत्त्यगगनवत्पृथिवीमात्रानन्तःकाठिन्यमनवस्थं सर्वत्रवाधे॥ सत्त्वं हि पृथिवीमात्रे कठिनालक्षणसाहश्च॥ क-
ठिनलक्षणस्य उत्पत्तेः॥ उत्पद्यते वसंस्कृतमहत्त्वात्तवत्त्वात्तात्त्वरूपमात्रमप्रयत्नः॥ लक्षणं गन्धवत्त्वं लक्षणमिति कृत्वा॥ न च वायु-
स्यादस्यापि धर्माच्चार्ध्वगमनं न तत्रविशेषणत्वात्॥ क्षितिकथ्यादिना वेलाधिकस्य धूमस्यार्ध्वगमनं नान्यदा कि॥ सत्त्वादित्यादिना कव्यधूनि-
नरकेन मूलस्य समानऊर्ध्वगमनत्वात्। नलगन्धऊर्ध्वगमनं तत्वात्तित्त्वमिव लक्षणं॥ न च भूतस्य ऊर्ध्वगमनत्वमन्यदिष्यते॥ न च गन्ध-
दस्यतत्त्व चदृष्टऊर्ध्वगमनं नगस्यात्कूष्मात्॥ अन्यत्र स्तवात्प्रत्यायक्षेति वायुत्पादानि नान्तरान्यथा संवर्त्तनीति त्वमिव लक्षणं॥ न च संस्कृ-
तस्य संस्कृतमन्यस्यकवर्णात्॥ न च संस्कृतानां रूपादीनां प्रात्संस्कृतत्वं लक्षणं गन्धस्यापि स्तलावं॥ गन्धस्यापि रूपादीनां स्वलावं॥ या-
वत्प्रागभावान्निष्पत्ति यावत्कर्ष्यां रूपादीनां प्रागुत्पत्त्यानन्तरा॥ अपरत्रवृक्षस्मरालाव प्रागलाव वत्त्वप्रत्यन्त्रालाव लाम्यावर्त्य-
स्थायन॥ सत्कारणविरोधायावत्स्थायनत्वे तिवर्त्तन॥ तस्मान्नतु नैव गन्धलक्षणं तवाति॥ नतन्नैव संस्कृतस्य तसंस्कृतत्वं ल-
क्षणं किं गर्हि प्रागलावादितिकसंस्कृतत्वं लक्षणं॥ यदि हि रूपादीनां स्वलावं गन्धस्य संस्कृतमिति विगृह्य क्रियायां प्रागलावं प-
श्चादलागं च सत्कारणं च विरोधयं स्थायनैव गन्धलक्षणं स्यान्नत्वं ज्ञानी गन्धानि नतनैव गन्धलक्षणं तवाति॥ नच गन्धादित्व-

अभिधर्मकोश

वतसंस्काराश्छृति॥ एवमादिष्वादित्यत्र उत्पादव्ययधर्मिणः॥ उत्पद्य हि निरुध्यन्ते तेषां व्युपशमः सुख इत्येवमादि॥ कस्मात् थस्यानु
वमर्थं व्याचक्षते॥ अनित्या बत संस्कारा इत्युक्ते प्रतिज्ञा उत्पादव्ययधर्मिण इत्युक्ते हेतुः॥ यस्मादुत्पादव्ययधर्मकास्तस्मादनित्या इत्युक्तं भवति विस्तरेणार्थः॥
उत्पद्य हि निरुध्यन्त इत्युक्ते दृष्टान्तः॥ यदुत्पद्य निरुध्यते तदनित्यम्॥ तद्यथा घटादयः तथा च संस्कारा इत्युक्तम्॥ अपरे पुनरन्यथा व्याचक्षते॥ अ
नित्या बत संस्कारा इत्यनित्यता प्रतिज्ञेति॥ कथमनित्या उत्पादव्ययधर्मिण इत्युक्तम्॥ यस्मादेते उत्पद्य निरुध्यमाना दृष्टा इत्युक्तम्॥ अपरे एवं वर्णयन्ति॥ अ
नित्या बत संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिण इत्युक्तम्॥ पर्यायकथनमेतदित्यर्थः॥ कस्मादित्याह॥ यस्मादुत्पद्य निरुध्यन्त इत्युक्तं हेतुवचनम्॥ तेषां व्युपशम
सुखं यस्य निर्वाणस्य व्याख्यानं तेषां व्युपशमः सुख इति विनयजनेनिपातः सति॥ यत्र क्रियायाः कालसम्बन्धविशेषो गम्यते॥
सातत्यप्रकाशनक्रियाविशेषणं पदं बाहुल्येन इति वाक्यविदो वदन्ति॥ तद्यथा पचति पठति गच्छतीति कश्चिदाह नानकृतमिति॥ पचति पच्यति पचा
मीति क्रियायाः कालानां सम्बन्धविशेषो गम्यते॥ तत्पदम्॥ तथा हि सामान्यविशेषमानानां पदानां यदि तेषां व्यक्तानां तत्वात्कार्यं तत्
स्यादिति॥ तद्वाक्यलक्षणमिति यागत्कं नाम॥ क्रियादिसम्बन्धविशेषावाहिपदं तत्पदमित्युक्तं तद्वाक्यम्॥ व्यञ्जनमक्षरमित्यर्थः व्यञ्जयत्यर्थमिति व्यञ्जनं
रूपसत्त्व॥ अक्षराणामपि व्यञ्जनकायस्य नष्टत्वात्॥ ननु वाक्शब्दपि लिप्यवयवानां नामानीति लिप्यावयवानुव्यादि इति यथा अकारादिषु वर्णानामक्षरा
णां स्वामकारादीनि नामानि॥ रूपनाम ग्रहणात्मकस्य नामानीति नत्वं ज्ञानग्रहणाद्धिलिपिप्रतीतिरिति व्यञ्जनमपि लिप्यवयवानां नामसङ्गीति
लक्षणसंकर्षकरणस्य यदक्षरं नाम्नाप्यानीतिकस्मात् पदं व्यञ्जनमक्षरमित्यपर्यायम्॥ न वै लिप्यवयवानामिति विस्तरेण॥ वि

पनीतमनुदितिव्याचष्टे यत्तुर्लभं जनयत्यहस्त्वालित्विषमीति त्रिति॥ नस्वश्राघ्यप्रमाणायकसांवेनसंकेमितत्वात्॥ न उ अन्त्रामत्वावगृह
मुक्ति निशि॥ उच्चदप्रवाम श्रूघुतस्यभ्रागात् कि निरामुक्ति निति॥ नाकृपं रखति॥ नार्थे समवामस्तूति तार्थे ऽस्मुक्ति निसमवायस्तूस्य
र्थे॥ नन्वेनं श्रूनितासाक्रिकस्यचनं॥ नेनवाक्यत्वावाश्रुति विकल्पस्य त्वेत्वाभिकवचनं॥ नन्वभावमात्रे स्थितिनानुकूलात्मकं नश्रास
श्रमर्थोवगम्यते॥ किं तर्हि वाद्यभिप्रवर्त्तितन्त्रामात्मेन पदामिववाक्यज्ञापादस्य दर्थं लक्षणागम्य ति॥ गौणा च मुख्य दायपदार्थश्रागम
ति॥ प्रमाणायतीनुपूर्व्वं॥ सौत्राभिकर्कालात्तानवेद्याय मानत्वात् इति विरूनश्च॥ नवमधाक्षमात्रवा इति निवर्तयाम४॥ कश्चिदवद्धा
श्रावक्तोरलक४॥ स्वधारणार्थ यत्कृतावृत्ति ४ कृतमर्यादे॥ ज्ञानसंकल्पकत्व ४ कार्थं प्रमाणानानस्य ४ कश्चि कृद्धस्तू
निदर्शयति॥ कर्तृसंकल्प ४ कार्थं प्रमाणायतीति॥ तानेनकृदमाया स्वनीतपदार्थकात्तिध्यनीति॥ [illegible] नेनदर्थप्राप्त
नेनामतहिताकृवाकूप्राप्तप्रतिपद्यपदार्थकात्तिध्यनीस्वयमस्यार्थश्रुति॥ यद्भूतपादस्यनीति विरूनश्च॥ वादितस्मिंसत्त्वविरूविप्र
यकृतस्वयमश्रुतीस्वयमनावांकारायचसादस्यनीति॥ एवं चतुर्वेदश्रमात्रश्चलादिगर्जितमाविनाभास्वादयिष्यति॥ श्रसह
तावन्निविरूनां॥ तु सत्वे विभित्रु अन्यथाश्रावादस्यात्मकस्य संलावितात्॥ स उवनाभास्वादस्यनीति॥ ज्ञानस्य मया ज्ञमवाश्राम
विरामश्रूयमानामनउत्पादक॥ स एवार्थस्य भ्रान्तिकारविस्यति॥ न उ सन्नि विप्रयुक्त श्रूयमाणाद्य॥ कथं यत्फलायनी
ति विरूनश्च॥ श्राम्यदास्यमानतसानिरूविप्रयुक्त उत्स्वयमसमंप्रकाश॥ यथार्थे श्रात्मनायमितिपदीस्यति॥ तत्प्राप्यमसवंश्राम

सूतिधर्मकाण

त्वमस्यानवगुणयनिर्देशः ॥ हेतुनिर्देशमाह अविप्रलावमहत्त्वमदत्तत्वादिनर्थविशेषयदकः ॥ प्रयोजननिर्देशमाह हेतुमननकत्वादिति प्रयोजना
र्थविरोधखण्डनमिति ॥ अथ करणमस्मिस्तं संयदुःखवदकाः सर्वार्थस्तिधर्मवत् प्रार्थः प्रार्थ्यतेऽनेनेति करणं स्वस्तुत्याख्यानमिति ॥ अकर्तृमिति गतस्य
मिति वेलाविकाः ॥ तथाहि उक्ता निकायमन्यायागान्धर्मनिर्देशः आसीदिदानीं तादृशकादृशकार्थं कथयति ॥ अपितु सति प्रतिनियतहेतु
वाचकानिस्वाधिकाराणां तान्निष्यामः ॥ चकर्षणी सन्पादितास्वयं च कर्तृविज्ञानमिति ॥ कानवहेतुर्ज्ञानत्वाविप्रलावनस्य सम्यक्त्वा
प्यते ॥ एवं मानिनीति मार्गेकानि सम्यक्दृष्टि मनुपानिवर्तन्ते सहजामावदनासह्याननानावचिमहत्त्व हेतुः ॥ अन्यानपनिवर्तते
कर्म्मार्थेन प्रत्यवस्थाप्यते ॥ सम्यग्गाममार्गं पुद्गलस्य कुशलेन धर्मे न कुशलेनापि यावदकिनास्वान सहगतं कुशलमूलसमुच्छि
न्नं यथास्य कुशलमूलानि मकुशलमूलमुत्सन्नं ॥ एवमयं पुद्गलः कामसंवितिशुद्धिधर्मानविषयमिति सहगतं हेतुः ॥ अथ च रीमप्र १२८
लवाग्गोधर्मोऽस्य कुशलनिर्वर्तनार्थेन व्यवस्थाप्यते ॥ एवं मूसमर्थनमूलिकायं व्यापत्ति नसंप्रयुक्तार्थमिति ज्ञानाभित मूलज्ञानाभिमितं
प्रयुक्तकहेतुः ॥ अकुशलस्य च कर्मार्थेन च व्यवस्थाप्यते ॥ मिथ्यादृष्टेः पुनः पुद्गलस्य यच्च कायकर्म तद्दृष्टेः यच्च वाक्कर्म या चेतना या प्र
णिधिः ॥ ये च संस्कारास्तदन्वयाः सर्वे धर्मा अनिष्टत्वाय संवर्तन्ते अकान्तत्वायाप्रियत्वायामनआपत्वाय ॥ तत्कस्य हेतोः दृष्टिर्ह्यस्य पा
पिका यदुत मिथ्यादृष्टिरिति सर्वत्र गाहेतुः ॥ यथा हि सलगविपत्तागरिक्षबमप्रबन्धकनकार्थेन व्यवस्थाप्यते ॥ एवं तस्य कर्मणः कुश
लस्य मानुष्यस्य लावनामस्य यास्याविपाकं प्रतिसंवेदयते संवर्तनीयस्य कर्मणः कुशलस्यापविगस्य विपाकस्य इति विपाकहेतुः ॥ अथ हि विस्त

शफलाकृपकत्वनयवलास्यगत्सुर्ग०गयक्षुनवदत्वरग०वपसिद्धाभ्युगि॥यद्भि।अहंतुनियमवेलाषिकेनिशुरिवायद॥ ४९॥

स्वगाऽन्यकानयहंतुदसहलयीमियदद्लाद॥तवाकविकविह्नानुवर्दितकुयलक्षवगु॥ ५०॥

स्वगान्यक्षुसास्वनान्यक्षुर्वथ॥स्वानमियक्रिविनाधा॥स्वन्यानहंतुद॥सर्वथमोदसस्कृतमस्कृतायकानयहंतुनिगि॥कानदमवहंतुदका
नदाहंतुद॥वाहंतुवि॥अयसंहस्यानाअयगतामान्यहंतुलावंपविरुद्ध॥अयगतकानयहंतुद॥अन्यथहिविरोधयसंह्रानिवृत्कृष्टहंतु
स्पानविरोधविद॥कानयंवनस्वतद्वपिरोधवधंतवगियथाकृपायवनमक्ष मिति॥उत्पादंपद्मविघ्नतावावस्कानादिगि॥यस्माद्रस्या
द्विपक्षसक्रिमर्गास्वतान्यधर्मविषयलायस्यवगिष्टके॥गस्माद्कानयहंतुनिर्कस्यत॥ननूचयस्याज्ञानगव्युगिविकनदाह्रानंच
न्मादस्यन्तुगउदपत्स्यकास्युवाक्षवगिविक॥नाद्व्यपंसनेहि॥के स्याज्ञानगद॥अन्यत्सन्नदर्शनलावनामार्गपृकलस्यदर्श
नलावनामार्गवन्ध्या॥ताअदयत्नात्मवाउदपत्स्यके॥ज्ञानगउसन्नदर्शनलावनामार्गस्यास्यपृकलस्यतदध्या॥केनाअदस्याना
स्यपके॥गगदकिंमिमाह॥ज्ञानमयोविघ्नमस्यस्लोकनातिदर्शनलावनामार्गवन्ध्या॥ताअदयत्नात्मवाउत्पत्स्यके॥ज्ञानग
उत्पन्नदर्शनलावनामार्गस्यास्यपृकलस्यतदध्या॥केनाअदस्यानास्यपके॥गगदकिंमिमाह॥ज्ञानमयोविघ्नमस्यस्लोक
नातिदर्शनलावनामार्गसंग्रहीनं॥रूपपंचलावनात्ययोदर्शनस्यविघ्नमस्यस्लोकनागीसुविक्रमी॥ववंसतिकर्षस्यलावनवस्त्रः

अभिधर्मको
श

…यदि हि सर्वेपि सर्वत्रगाः स्युर्निर्दिष्टाः कथं च नाम॥ न तु गतिनिश्चेतं न पश्चिमानां नियतं चेतसां सर्वत्रगाहेतुः स्वलक्षणाया
…धान्यसति नियतं चेतसां कर्तव्यः सर्वत्रगालम्बनानि पूर्वकानामालयात्॥ सर्वत्रगाणां च सकलं न तु गताः स्वात्मादीनां सहकारिणां सर्व
…त्वात्। तस्मान्न सत्कायदृष्टेः तु नियमः॥ कार्यलक्षणं सभागहेतुः स्याद्धि कस्मान्नेष्यते॥ सभागहेतुर्व्यवस्थापितः स्व
…नापि पञ्चस्वपि स्यात् हि धर्मेषु संज्ञानं प्रपूर्वकानवान्धर्मैः तत्तस्य सभागहेतुः॥ एवं दर्शनवत्सु आपकेन यत्रोष्टं सभागहेतु
व्यवस्थानि विलक्षणायामप्यवस्थायां चक्षुश्चक्षुषः सभागहेतुः दर्शनवद् दूरं चक्षुः आदर्शवद् दूरं चक्षुः सभागहेतुः॥ दक्षिणं
दक्षिणस्य वामं वामस्य यावत् चक्षुर्द्रव्यं चक्षुर्द्रव्यान्तरस्य॥ बाह्यस्यापि पिण्डवायवस्य आलिङ्गनास्तिविति॥ यदि हि सर्वं चक्षुः सर्वे
स्य चक्षुषः सभागहेतुर्निष्पन्नाम्नां प्रागुत्पन्नं तुल्यमिति कृत्वा नैवं विरोधः स्यात्॥ तस्मान्न सत्कायदृष्टेः सभागहे
तुर्नियतव्यवस्थापयितव्यः॥ अप्रतिघाताः॥ सा च ॥ अयमर्थः तस्मात् सत्कायदृष्ट्यादिकानुशयानां संप्रयुक्ता धर्माः सर्वकापि
गाः त्रिधातुकानि हि धर्मस्य गतं संप्रयुक्तानां च आलम्बनद्वयः सहभूहेतुर्व्यतिरिक्तः सार्द्धं गतधर्माः पूर्वोत्पन्नाः सर्वत्रगाहेतुः
सभागहेतुर्वा एवं कालवर्जितं प्राप्तिवर्ज्याः सहभूहेतुश्चायं हि सर्वेपि सर्वत्रगा इति निर्दिष्टाः काः॥ अत एवाह सत्कायदृष्टेः रूपु
संप्रयुक्तानां च धर्माणां अन्तर्गतानां क्लिष्टानामनिवृतानां चैतसिकानामपि तत्त्वात्॥ तस्मात्क्रान्तोत्पादयापि क्लिष्टचित्तस्यापि ता॥ अत एव सत्कायापि
निर्दिष्टव्यास्य वृद्धिः निहतद्रष्टव्याः यतो वृद्धिः क्लिष्टा सर्वत्रगा कथं समूद्यन्ते न प्रहातव्याः अपि च सर्वत्रगा अनागताः सन्तानस्य १२३

त्संप्रयुक्तं च दुःखसत्यं वेदनादिकं तदालम्बितं । किमस्य समुदयदर्शनप्रहातव्यमालम्बितं । ये सर्वत्रगा अनुशयास्तत्संप्रयुक्तं
च दुःखसत्यं वेदनादिकं तदालम्बितं । यस्य सर्वत्रगसमनागमस्तस्यैव क्षणिकानुशयाश्च ते यां सर्वेषां प्राप्त्यानालम्बिता ॥ आ
स्वादयस्तु कस्मिं पक्षेन वालम्बिता । पञ्चाकारेण तु कं चित्तालम्बिता । कं चिन्नालम्बिता ॥ तदत्र सर्वमालम्बितं ॥ समुदयदर्श
नप्रहातव्यं सर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्टिहेतुकं तावत् ॥ पूर्वोत्पन्ना सत्कायदृष्टिहेतुकं स्यात्तु सत्कायदृष्टेः हेतुः ॥ सर्वत्र
गाः क्लेशास्तस्य हेतुर्वा नानागतत्वेन सर्वत्रगहेतुत्वात् ॥ असर्वत्रगाश्च चत्वारोऽपि नास्य हेतुर्वा च वेदनादीनां आस्वादीनां धीनां
चैकस्मिन्न पक्षे सर्वत्राप्रीतिं वा सर्वत्रगत्वात् ॥ निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्या तावन्नाप्रहातव्याश्च क्लिष्टा अनुशयास्तत्संप्रयुक्ताश्च तत्स
मुत्थाः आस्वादिस्वलक्षणालम्बिताः सर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्टिहेतुकाः ॥ न तु ते सत्कायदृष्टेर्हेतुः सर्वत्रगहेतुत्वात् । तं
वादित्वं हि स्वयामेव ॥ सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुर्यदन्यदालम्बितमिति ॥ यदीनप्रत्युत्पन्नाः दुःखदर्शनप्रहा
तव्या दर्शनानुशयास्तत्संप्रयुक्तं च दुःखसत्यं यच्च पञ्चाकारं आस्वादिकं तत्सर्वगहेतुना सर्वत्रगहेतुना च पूर्वसत्कायदृष्टि
हेतुकं ॥ पश्च सत्कायदृष्टिरास्वादयस्तत्संप्रयुक्ताश्चास्वादयश्च तत्सहभूहेतुना पूर्वोत्पन्नानां च हेतुत्वात् तद्धेतुकाः ॥ यत्पु
नः सत्कायदृष्टिसंप्रयुक्ताः सत्संप्रयुक्तहेतुना च पूर्वोत्पन्नेः हेतुत्वात्सद्धेतुकाः सत्कायदृष्टेश्च नत्वेव हेतुः ॥ यदप्यनी
तप्रत्युत्पन्नाः समुदयदर्शनप्रहातव्याः सर्वत्रगास्तत्सहभुवश्च वेदनादयो व्यासाद्यश्च पञ्चाकारेण सर्वत्रगहेतु

अलिखमिका ण

कत्वमिति॥ यथा गुडव्यक्तिरूपस्य विशेष्यकतयानन्तसंविषयकत्वमिति क्रमः॥ यथा न हि तव गौः संविषयकतया कथ्यते॥ तथा तत्र प्रवाहस्यादित्वसार्थकत्वमिति
विरुद्धत्वं॥ निरुक्तिर्यस्य यत्त्वमिति प्रवाहस्यानन्तत्वमिति यत्॥ स एव प्रवाहानुवर्तमानत्वमिति॥ स हि अक्षणानुवर्तमानानुवर्तमानः प्रवाहः क्षितिरिति
अन्यत्र॥ तस्यापूर्वापरविरोधत्वमिति पूर्वस्य अपरस्य अक्षणस्य विरोधः॥ पूर्वापरयोः अक्षणस्याविरोधः पूर्वापरविरोधः॥ एवं च
लाक्षणिकमिति प्रवाहरूपान्तवासादादीनां क्षणिकत्वानि स्थापक्षितित्वमिति मायूखमतः॥ एतेन तदस्याप्यनाकं प्रवाहगताहि वेदनात्मकस्य विदितात्
वा सधर्मकं विदितात्मत्वमित्युक्तं विदितात्मत्वं पक्षे विक्रयं पक्षोदाने गत क्षणिकत्व गता॥ क्षणस्य हि वर्तमानत्वादिति॥ विदितस्य च क्षणस्यावस्थान
नासंभवात्॥ एतमेवार्थं श्लोकद्वयेन संगृह्णाति॥ जातिनादिः प्रवाहस्येति॥ सर्वं क्षितित्वं क्षणमिति स एव प्रवाहः क्षितिः॥ तस्यैव
स्यैव प्रवाहस्य॥ तद्रूपदत्वमित्येव ॥ क्षणिकस्य हि धर्मस्येति ॥ क्षणिका हि धर्माः क्षितिमन्तस्तथा विनश्य १२०
दित्यर्थः॥ क्षितिमतीति मन्यसे चेत्॥ सर्वधर्मा अप्येव॥ तस्मात् क्षितौ विनश्यत्स्वपि क्षणिकत्वात्॥ विनाशहेतुत्वाभावाच्च॥ तस्मा
दृष्टान्तस्य निकल्पनानिष्प्रयोजना क्षितिपरिकल्पनेत्यर्थः॥ क्षितिर्यादि क्षणभावलक्षणं न हि क्षितिपरिकल्पना कथं तर्हि॥ तस्मा
त्प्रवाह एव क्षितिर्यस्मात्॥ क्षणिकस्य हि धर्मस्य क्षितिपरिकल्पनामर्थ्येति॥ एवं च कृत्वा परमपीति प्रवाह एव क्षितिरिति
कृत्वेत्यर्थः॥ न हि क्षणस्य सत्त्वस्य विनाशे आरभ्यतेति॥ अप्रकृतस्य चित्तस्य मरिपायात् तत्॥ क्षितिरहावादके क्षणम् विनाशो धर्म
स्यात्त्वन्नस्य॥ यदि हि क्षितिर्न स्यात्॥ सांप्रतं क्षणानस्यादिति॥ न हि क्षणप्रत्ययपूर्वकत्वात् क्षणिकत्वम्॥ अस्मिन् तमीदत्वमिति वचना

ग॥ क्विति कृत्य ज्ञाणीति वर्णः स्वान्यः ह ऽ उपरप्यल ऽ उल समानं धर्म क्विति नूप नज्ञाणीति ॥ यदि क्विति वनापनक्रोपया क्विंस्याद्याल
सत्रा धर्मस्य नलश्ल ॥ अनिकादर्हिः क्विति ऽ प्रापाति नलोपिकाहकानमवस्तापयगीति वन ॥ ह ऽ उपस्पवक्विति प्रात्याव सघरा ॥ ह ऽ उप
स्पानां सर्कानहऽ उना णा ॥ निकायस्ललागचिर्दस्पूर्णरत्र्यूणि ॥ ऽ कस्मिं निकायस्ललालः ननमपि विद् ऽ कर्णि त्पगा ॥ ऽ क निकायस्ल
गर्ह स्तल ल्वागुत्वादिसृष्टिप्राप्य ॥ नक्षिद्यूष्ठ रऽ कस्मिं श्विरस्थगिव कुगन्यया हि कृत्यमकल्पे वचिकृकृथ स्प्राणिष्व मनदंचा
स्यथार्थं वस्पाद्कुनाऽऽनऽऽथानुवन्ध ॥ क्विति निति पूर्वं स्वकृधस्प ऽ कुनऽ कार्थं प्राणिनि विधिर् सगाद्धअदगा ॥ पूर्वे ॥ कृत्स्नथा
पिन्त्यनिकृगव्यूवगिकृनाकुन ऽ कृत्यः ॥ क्विति नृस्पगा ॥ यदागर्हि सदम ऽ स्पमकृ थूणा ॥ यदालदृथम स्पमर्क नदाविसदृत
लं नाक्वि विसदृशात्वं च क्विस्पस्यथात्वमृक्सगा ॥ सदृशास्लो क्विस्पस्यथात्वं नारकी गित्स्यापिल्लकृर्धस्पादिसृष्टिप्राप्य ॥
क्विफा क्विफ वलि दृर्वेल क्विफ स्पगि विसृजन ॥ क्विफं च गदृ क्विफं च क्विफा क्विफं ॥ वलि दृर्वेला लां क्विफं ॥ वलि दृर्वेलासं
क्विफं वलि दृर्वेल क्विफं ॥ क्विफा क्विफं च गव वलि दृर्वेल क्विफं च क्विफा क्विफ व लि दृर्वेल क्विफं क्विंनगा मवजादिश्यादि ग्रह ऽ धनला
हृपाघा ॥ अदर्ग्रहस्वं ॥ क्लेप नप्र ननवं वि ग्रहंकुर्वें गि ॥ क्विफ स्था क्विफ स्था क्विफा क्विफो व लि दृर्वेलालां क्विफो वलि दृर्वेल क्विफो
क्विफस्य वायं द्विध ऽ दृ ॥ क्विफा क्विफो च वलि दृर्वेल क्विफो च क्विफा क्विफ व लि दृर्वेला क्विफं ॥ विद् मादिन स्पवज्ञादि ॥ क्र
ज्ञिन्वि ग्रहवज्ञादि विरत्यायदं ॥ क्विफा क्विफ वलि दृर्वेल क्विफं वि ऽ यथं नस्पवज्ञाद नवं विधस्यस्यथार्हं दृवं क्विनाशुन

अरिथर्मकाण

द्दष्टा॰कः उपनमस्य॥ जिलापूर्वकस्य धनीनमिति॥ जिल्लामपूर्वकधनीनयार्थे शेषविकाश्रमपि पितृष्ठार्थनार्थानन्तरावाश्वतिचषष्ठी निर्देश
श॥ कर्मकनमनिकल्पोकृताहितथा हनिर्देशः॥ एवंविश्वादयापिप्रयाणांगंजदितव्यानुष्ठानि॥ तस्मात्प्रकृतिमात्रमवंदं प्रवाहलावस्कान
ह्लापमनार्थेक्रियायाः क्लिकामिति॥ तत्त्वप्रवाहावस्कानलक्ष्यभक्लिगिर्वेकृतिविकल्पानस्मात्त्वशेषधार्थेन पनस्तक्लिगितनितिषष्ठी कर्तृवकि॥ यथा
नूपत्तंक्तकेव क्लिशितः प्रतीयनमान्यायप्राप्याधीति॥ तथा प्रकृतिमात्रमवेगत पूर्ववत्नवि शेषकृतपनार्थक्रियायाः औदेर्द्दिमिति॥ सा च पूर्वोपन
विशेषलक्षधाकृतावकृतविकल्पानस्यात्विशेषधार्थेनूपस्य कृतानिषष्ठी कर्तृवेकि॥ यथा नूपतं कृष्ठेव कृतानां प्रतीयमानाप्रत्याधीति
था प्रकृतिमात्रमवेगता प्रवाहनिवृत्तिकृतपनार्थक्रियायां विनश्वरमिति॥ तत्त्वप्रवाहनिवृत्तिलक्षणः धविनाशः वकृतकल्पः॥ तस्य विशे
षधार्थेनूपस्य विनाशश्रुतिषष्ठी कर्तृवेकि॥ यथा नूपतं कृत नवविनाशः प्रतीयमानः प्रत्याधीति॥ सर्वत्र न कृष्टा केदयं न वक्तव्यं॥ तद्य १२४
था च नन्दनस्य गन्धादयः॥ जिलापूर्वकस्य धनीनमिति॥ यथा च धर्मेण जातिमभिगाव मेप्रकृतिः॥ धर्मस्य तावद्धर्म शब्दोऽलीयर्थः॥ धर्मादधर्मस्कृ
तिविशिष्टतज्जातः॥ वकृतः समन्वयशब्दो नियमनकृत बंधकाः गवत्त्रविपरीता मनमर्थाः आत्मनात्मीयनचगतः स्पृहताः॥ प्रकृतिनस्येय
ति॥ यथा च धर्मेण यानं सर्वज्ञातिमदित्यात्मनाकामदितयाधर्मेण यानं सर्वज्ञायतत्कृष्टस्पृष्ठव्यं नमः प्रकिंचित्का नवमक्लिष्टसंस्कृतमव
ज्ञातिमद्भवति॥ नासंस्कृतमिति॥ तत्त्वधर्मेणानाथा॥ एवमसत्ता मपि ज्ञातो संस्कृतमवासप्राणेनासंस्कृतमिति॥ यथा च कृत्स्नज्ञातिमन्त्रक
थां विकृतवन्दनादीनां तदन्यप्रत्ययात्मसानूपासात्कृप्रत्ययप्रत्ययात्मन्यवेदनापूसात्कृप्रत्ययात्कृदन्यमतदन्यप्रत्ययात्कृदन्यसात्साद्दनम

र्थोऽस्त्येवमिति ॥ तत्त्वावेदनादिशब्दान्तर्गतं न्यस्मिन् किं तत्कृपं तत्सत्तदन्यस्य तद्वेदनादिप्रत्ययादुत्पादनेन यथान समर्था एवमन्यथुपतेस्कृ तस्याकाश्र्द
न्नुत्पादनेन सर्वं पिन्नु पयदनादिपश्च्यमानसमर्थास्य निति ॥ पूर्वं स्वतावनिवमनाक मित्तानीं तकिं निवमनपिपानहिदृष्टकाः सर्कीति वि
स्तरः ॥ यथान मृगः सर्कीति यवानाम्यन्कौ उम्पकृत वसुर्थः ॥ नोपनिपत्योऽपकृतमर्थं गमयति ॥ यथान मक्रिकीः मनोकीति मादकान
तद्वा कं किंकर्हिं तद्वा कृत्वबाल्यान दृयकाः सर्कीतिलाग मानृत्रारिवमेव भक्ताः धमास्य नं ॥ तस्यादाष्य पञ्च प्रति विभाग वं ॥ दाष्य पञ्च
वक्ष्यामित पुनविलनः कर्तव्यः ॥ निष्क्रान्ता स्थानसर्वं व्यानपनिष्पाद्य व्यथातिपायाः ॥ ४६ ॥

नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः ॥ कामरूपाप्तसत्त्वाख्या निष्यन्दाऽव्याकृतास्तथा ॥ ४७ ॥

नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः समुक्तिरिति ॥ संज्ञासमुक्तयो नामकायाः ॥ वाक्यसमुक्तयः पदकायाः ॥ अक्षरसमुक्तयो व्यंजनका
याः संज्ञाकरणं नामेति ॥ वाक्यस्यैवं ॥ संज्ञाकरणं नाम धर्मनिमित्तवाच्यः ॥ तथा हि लोके वक्तारो लब्धेषु दृष्टान्तेषु संज्ञाकरणं
मिति ॥ संज्ञायाः करणं संज्ञाकरणं ॥ यत्र संज्ञा येगतिकाध्मक्रियायाऽयमर्थः संज्ञ वाकरणं संज्ञाकरणं ॥ संज्ञा गतं वाच्यकरणं निरूप्य
र्थं ॥ करणं ग्रहणं वैगतिक विकल्पार्थं ॥ यदि हि संज्ञा नाम कन्या तन्नेगतिका विकल्पव्यग ॥ तत्र संज्ञाकरणं नाम रूपं शब्दो ग
न्ध रस इत्येवमादि ॥ वाक्यं पदमिति पदा गम्यतेऽनेनेति पदं उपपद्यते ॥ यावताहृत्यावताऽर्थपरिसमाप्तिः यथा अनित्या

जातिधर्मका
ण

व्यान्तिकविपाकजत्वप्रसङ्गादेवं च पाकीनाम् अथवा। प्रत्ययकानलाभकत्वात्॥ लक्षणानामपि आयुरादीनां आगन्तुप्रत्ययवशवर्तित्वात्॥ असमन्वाग
मोऽप्राप्तिः सा ऽनिवृताव्याकृता व्याकृतापि न विपाकजा॥ न हि विपाकस्याप्यसमन्वागमो विपाको भवितुमर्हति। तथा च कुशलस्याकुशलस्य वास
च विपाकस्यासमन्वागमेन चान्यानपि विपाको भवितुमर्हति। यो हि बुद्धिपूर्वकस्य मनोव्यापारस्य संप्रयुक्तस्य तथा धर्मस्य सविपाकत्वं दृष्टं
चासमन्वागम एवं बुद्धिपूर्वकः कर्मकृतानां सम्भिन्नानां न विपाकजः॥ शेषमसंविकल्पमनुक्तमिति॥ एषां प्राप्तिलक्षणस्य मापदसमन्व
यानां विकल्पव्याख्यानमप्युक्तं व्याख्यानमित्यर्थः॥ किं पुनः कारणमिति॥ अलाभकानां सत्त्वासत्त्वाख्यानां कुशलाकुशलाव्याकृतानां चाध्व
र्थं प्रकृतं प्राप्त्यप्राप्तलाभकानां स्वधातुकानां प्रकारानामिति वचनात्॥ सत्त्वाख्यानां समन्वागम इति वचनात्॥ न कश्चिदसंख्यात
संस्कारैः असमन्वागमः प्राप्त्यप्राप्तीः संस्कारानपतितानामिति वचनात्॥ कथं कुशलाकुशलाव्याकृतानां शुभादीनां शुभा १२८
दिका इति वचनात्॥ लक्षणानामपि त्रैधातुकत्वमिति संस्कृतानां सर्वे संस्कृतलक्षणा इति वचनात्॥ सत्त्वासत्त्वाख्यानामप्युक्ताः सर्व
संस्कृतसहजत्वात्॥ अत एव कुशलाकुशलाव्याकृतानामप्युक्तः॥ त्रिकालादौ संवत्सरोऽपि कालगतानि च विज्ञानवीर्ये काल
त्वादिशुभादीनि इति वचनात्॥ असंस्कृत समाप्त्यप्रधानाकारणानामनन्तरं इति वचनात्॥ कुशलानामपि शुभे इति वचनात्॥ सत्त्वा
ख्यानामपि न एव कुशलसंस्कृतत्वात्॥ असमन्वागमस्य त्रिधा लाभकानां कामाप्ता कामाप्ता मलानां च इति वचनात्॥ सत्त्वाख्या
समन्वागमन वचनात्॥ अव्याकृतानामप्युक्ताः॥ अक्लिष्टाव्याकृताप्राप्तिरिति वचनात्॥ ४१ ॥

सरागस्य विपाकोऽपि शेषास्तु कायाक्त्यादिवत् ॥ लोकधात्वपि निष्यन्दः समापत्तिसमन्वयः ॥ ४८ ॥

ऽनास्रवस्यासंक्लिष्टकर्मविपाकः किं वक्तव्यमकुशलमिति विकल्पः ॥ असंक्लिष्टस्य तु पाकः सर्वास्रवविपाकाव्याकृतात्मकः ॥ विपाकस्य शक्तत्वला इति वचनात् ॥ अविगतस्य निष्पन्नपाकपाकः ॥ आयुर्विगमिति वचनात् ॥ अथ युक्तस्य शेषास्तु कुशलात् ॥ सरागस्य यापत्कालविपाक अविगतमिति हेतवः ॥ विपाको हि सरागस्य नवविपाकाव्याकृतात्मकः ॥ सरागस्याव्याकृतात्तु वक्ष्यति वचनात् ॥ सतत्त्वास्यानि वृत्ताव्याकृतान्यपि ॥ अत्राचार्यगुणमुपदर्शनं वक्तव्यमकुशलादिवत् ॥ कथं पाप्सादीनां सरागस्यपाकः ॥ समन्वागमवचनादित्यादि ॥ ४८ ॥

कारणहेतुः सहभूश्च सरागश्च संप्रयुक्तकः ॥ सर्वत्रगोऽथ विपाकश्च षड्विधो हेतुरिष्यते ॥ ४९ ॥

कारणहेतवः ॥ केन प्रत्ययार्थेन हेतूनां प्रत्ययानां च कश्चिद्विशेषः कश्चिदित्याह ॥ तथा च कारणवचनाद्धेतुः प्रत्ययोऽस्य गृह्यतुल्यादाय ॥ कतमो हेतुः ॥ पञ्चाशत्माधाऽस्यासंख्यानि धानतरकाणकालि ॥ हेतुः प्रत्ययानिदानकारणनिमित्तलिङ्गमुपनिषदिति पर्यायाः ॥ उपनिषत्कारणहेतुः कर्माविरुद्धाकर्माविरुद्धमित्यर्थः ॥ तथा भिन्नपूर्वावतिष्ठते स्वलक्षणमिति ॥ उपनिषत्प्रत्यागउपनिषत्प्रत्यागतत्वमिति ॥ यदि प्रतिविरोधो नास्ति किमर्थं हेतूनां प्रत्ययानां च पृथग्निर्देशः ॥ अन्यत्वार्थोऽविरोधोऽस्य हेतुनिर्दे

अलिखमेका
ना

नामायतनेहि चित्तं स्वलक्षणानुलक्षणानामनास्रवलक्षणानुलक्षणानां सहभूहेतुनेऽनुगतानि चित्तस्य स्वलक्षणानां च विरुद्धक्लिष्टापानस्थितिदभ्रत्रि
चित्तस्य सहभूहेतुर्भवति ॥ चतुर्दशालम्बनत्वेऽपि ॥ यथानुलक्षणानां नास्ति धर्मव्यापानञ्च किं तर्हि धर्मस्य लक्षणं (सम्) ॥ तगानस्य सहभूहेतुरलाघवम्
न्यायात् ॥ यथा संप्रयुक्तस्वभावानुलक्षणानां व्यापाराणां चित्तस्य चिति न गति चित्तस्य सहभूहेतुर्न भवति ॥ यस्मात् स्वकं न (क्ष)णपर्यन्तं नलापर्यस्य सन्ति
दृष्ट्वा सत्यस्य यावन्मार्गसत्यम् ॥ अथ कति सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टिहेतुकानि ॥ कति सत्कायदृष्टिहेतुर्न सत्कायदृष्टिहेतुकानि ॥ द्
गि सत्कायदृष्टिहेतुकानि सत्कायदृष्टिहेतुश्च ॥ कति नैव सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टिहेतुः ॥ निगमनप्रत्युक्तता विवर्जितं कलापि
दि नैव सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टिहेतुः ॥ निर्मानसत्संमार्गसत्संज्ञा ॥ द्वयोर्दश ॥ दुःखसमुदयसत्ययोर्विनिरंग ॥ कथमिति
दुःखसत्यस्य सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टिहेतुः ॥ स्यात् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टिहेतुः ॥ स्यात्रैव सत्कायदृष्टिहेतु १३२
कं न सत्कायदृष्टिहेतुर्विनिर्मुक्तादिकं द्वितीयाकादिनी क्लिः ॥ न च सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टिहेतुः ॥ अतीतप्रत्युत्पन्ना न दुः
खदर्शनप्रहातव्यानन्तरं यान्तः संप्रयुक्ता च दुःखसत्यस्कापयिला ॥ अतीतप्रत्युत्पन्ना न समुदयदर्शनप्रहातव्यानन्तरं सर्वत्रगा अनन्तरं
यानन्तः संप्रयुक्तं च दुःखसत्यस्कापयिला ॥ अनागतं च सत्कायदृष्टिः संप्रयुक्ता दुःखसत्यस्कापयिला ॥ सत्कायदृष्टिः स संप्रयुक्ता
नां च धर्माणां जातिजरां स्थितिमनित्यतां चास्थापयित्वा स्वरूपदर्शनं क्लिष्टं दुःखसत्यं सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टिहेतुः ॥ यदनागतं क्लि
पितमिति ॥ नैव सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टिहेतुर्नक्लिष्टं दुःखसत्यं ॥ यथा दुःखसत्यं एवं समुदयसत्यमिति प्रकरणग्रन्थः

तस्मादेव विचिकित्सा तत्प्रतिसंयुक्ता दुःखदर्शनप्रहातव्या अनुशया सत्कायदृष्ट्यादयः सकलापि गतो दुःखानि ननु शये संप्रयुक्तं दुःख
दर्शनं वेदनादिकं सकलापि तं॥ किमयाः सकलापि तं॥ अत एवानागता दर्शनानुशयाः सत्संप्रयुक्तं च वेदनादिकं दुःखदर्शनं स्वं पिला ऽनागतसत्का
यदृष्टिसंप्रयुक्तं दुःखदर्शनं सन्निधि सकलापि विपाक॥ अनागतं च सत्कायदृष्टिसंप्रयुक्तं दुःखदर्शनं सकलापि विलोपि वचनात्॥ तस्मात्किमा
त्मादर्शनं सकलापि विपाकं च मितासत्कायदृष्टेः संप्रयुक्तानां च धर्माणामात्मादीनां संनिधिः सकलापि विपाके सत्कायदृष्टेः संप्रयुक्तानां
च धर्माणां आगितानां स्थितिः मनि स्वगां च सकलापि वितीत वचनात्॥ तदेव मानदर्शनानागतानामनुशयानां संप्रयुक्तं च सकलापि तादृश्य दर्शन
स्थितिः स्वमतम्॥ सत्कायदृष्टिर्दुःखे सत्कायदृष्टिर्दुःखे नित्यसंगितसत्कायदृष्टिर्दुःखेन सनागतदुःखा सर्वत्रगा दुःखा
चानागतप्रत्ययेन सत्कायदृष्टिर्दुःखे सत्कायदृष्टिर्दुःखे नागतानामेव सनागतदुःखे सर्वत्रगादुःखो स्वकलापतन
च सह दुःखे संप्रयुक्तं दुःखे संप्रयुक्ताना हि सत्कायदृष्टि सत्कायदृष्ट्या सह वितसंप्रयुक्तता॥ तत्किमिकलापवि
पाक सत्कायदृष्ट्यालापानागतानां सत्कायदृष्ट्यादिभिः सह वितसंप्रयुक्तानां पूर्वकलापतानाम्॥ विनयस्यालंबनमतीतप्रत्य
न्नानां दुःखदर्शनहेयानां प्राकृत्यानामात्मदर्शनं सकलापि तासु सकलापि तत्काद्यमहित्यात्मनि सर्वत्रगदुःखानामवसन्नसत्काय
दृष्टिर्दुःखानामनुसत्कायदृष्टेर्दुःखानामात्मसत्कायप्रत्ययानामाकालं सत्सर्वत्र सन्ति वाहित्वाहित्यतसन्न सर्वत्र
गायन सकलापि सर्वत्रगा लालायन सत्कायदृष्टेः सर्वत्रगदुःखे सर्वत्रगा आत्मप्रादर्शनानि सहपि सर्वत्रगा॥ स्वकाहे प्राक्

आत्मधर्मको
५

विनह्यस्यैवधर्मोऽनुपपत्तिः॥ ज्ञानाज्ञानापुनरुक्तामभवतां॥ अनित्यगामात्मानंविनह्यस्यैवधर्मोऽविनाभावः५॥ अनित्यतानित्यतापुनरुक्ताम
नानित्यगामिति॥ तदेतदाकाशंपाद्यगत्मकाकाशंपाद्यगत्मूर्ति॥ नितियगत्मतिप्रायः॥ तप्रतिपद्यतावमात्रमाकाशंनाकाशंनामर्किंचि
दस्ति॥ गद्धितर्कं॥ यथानशब्दगनस्पृष्ठनाएवमिमजात्मादयः॥ अस्तकायमोवितर्कं नभवत्नस्पृष्टत्वात्॥ ततात्मा॥ नघेतत्सूत्रमितिविस्
नः॥ नस्पृष्टादयगुणः स्वलक्षणगुणः संविग्रहकं यत्र वितर्कं॥ आत्मनात्मानंविनह्यस्यैवधर्मोऽनुपपत्तिरेवंवित्कनयथावितर्कनः॥ य
थानुमानादीनांधर्मो॥ प्रतिप्रत्यादिशब्दनभकादिवेदनादिचक्षुरादीनांग्रहणं॥ तथानुपशब्दादितावत्प्रत्यक्षं सचतुर्विहायानादिलक्षणेन
प्रमाणेनानुमानलक्षणे॥ वेदनाद्यपिप्रत्यक्षेणेवानुमानलक्षणलक्षंवयत्वाच्चक्षुरादिषु॥ चक्षुर्विहायानादिनानुमानमनुमीयते॥ चक्षुर्विहायानादि
सन्निकर्षानुपपत्तमादचक्षुरादीतिगृह्यतानवगृह्यतावगतातु॥ आगमापिचक्षुरनुपात्तिःसूत्रमितिविस्तरः॥ एवंप्रत्यक्षशब्दोऽनुमानमितिविस्त
रः॥ एवंतत्पदिष्टपियाद्य॥ तथापिकिंचिदपुनरेतानानागतप्रत्यक्षंत्वमितिविस्तरः॥ एवंवेदनादिष्वपियाद्य॥ पानेनभकानिकानां
लक्षणप्रतिषेधवेदनादीनामस्तित्वानुमानमात्मीयवचक्षुर्वीनविकारेदृष्टत्वात्प्रतिपत्तेः॥ आगमापिचक्षुषः परीक्ष्यत्वपासिद्धत्वात्॥ चक्षुर्विहायानं
सहगतावेदनासंज्ञात्मगतानितिविस्तरः॥ आत्मादयस्तुनचक्षुरिन्द्रियादिप्रत्यक्षात्वकिंनचेषामस्तित्वसमर्थमनुमानमस्तिनचाप्या
गमादस्मात्किंतु॥ यत्रहिंसत्त्वेतदुक्तमितिविस्तरः॥ ननुचायमागमात्किंतस्मात्तस्मादपिप्रज्ञायतमत्मूर्तिविस्तरः॥ अर्थस्यप्रतिषेधन
धंमूकं॥ भगवतानि॥ चत्वानीमानिरिक्तवःप्रतिसत्यानिकतमानिचत्वारि॥ धर्मप्रतिसंविच्चनप्रत्यवः॥ अर्थःप्रतिसत्यंनपुनर्अत्र॥ ११९

नीमार्थस्तु प्रतिसन्न ध्वं न भवार्थं ॥ ह्यानं प्रतिसन्नं नविह्वानमिति ॥ तथार्थं प्रतिसन्न । आह वतिनवाक्य प्रतिसन्न ध्वंश्च इति ॥ कश्च पूर्वन्त्स्ता
र्थं श्रुति ॥ अस्याप्यस्य स्य संस्कृतलक्षणस्य वस्य ॥ तमर्थमाह ॥ अविद्या भाविनां लोके श्रुति विस्तरेण ॥ संस्कारप्रबन्धमात्मगतमात्मीयत
श्चाभिमृतकाश्च कृतनुवन्धाः हिमजकृत्यर्थं ॥ संस्कृतं संप्रतीत्यसमुत्पन्नमिति पर्यायावेतौ ॥ समस्य संस्कृतस्य पर्यायेश्च कृतं संस्कृतं ॥ तं तं
प्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नं प्रतीत्य समुत्पन्नमिति ॥ न उत्पत्तिसंप्रवाह स्वेव संस्कृतलं मानपि उत्पादस्य दमाह ॥ न उत्पत्तिस्य संस्कृतलं ॥ न हि
कृतस्य स्वास्थ्य दस्य उत्पादस्य यत्किंचिद्भूतं तत्लक्षणं ततो अप्रह्यायत्कृतस्य स्तूप्त्वभाव तात ॥ अत्यन्तलं प्रज्ञायमाना उत्पादतलकृतं त
त्रिउमहत्कीत्युत्ताह ॥ नचाप्रज्ञायमाना उत्पत्तिलक्षणं तथैव उमहत्कीति ॥ प्रज्ञायमानभवति लक्षणं तत्वति ॥ न यथा उत्पत्तिस्य लोक इति ॥ अत उ
वाप्रति ॥ अत उत्पादस्य प्रज्ञायत इति यदुपग्रहत्वमस्यापि संस्कृतत्वात्तादपि भयापि त्रित्वस्य त्वमपि प्रत्यावश्यकत्व ॥ संस्कृततल
क्षणानीति संस्कृतमिति लक्षणानी प्रत्यय इति ग्रहार्थं पुनश्च संस्कृत ग्रहणं अत्यन्तलक्षणादिति ॥ वैभिदकस्यार्थं ॥ यथा च लोकाउत्तान्त्यि
वल्लक्षणं न पुनरुत्पत्तिस्य उत्पत्तिलक्षणं ॥ मेवं विज्ञायेति संस्कृतस्यैव स्यान्नः ॥ न हि संस्कृतस्य लक्षणानि ॥ एवमेतावत्लक्ष
णवदिति यथा कन्याया श्च तलाशृता ॥ न लक्षणानि यथा कर्मतलक्ष तावत्तलक्षणानीति ॥ यदि उत्पत्तिगत्या संस्कृतस्य वलस्तं नालिनी
तावस्तावत्त्वं वा लक्षणानीयेन न पुत्रीतिमानिति संस्कृतलक्षणानीत्युच्यते ॥ संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानीति न किंचन ॥ उत्तं वचन
ह्यायतः संस्कृतलक्षणानीति ॥ कथ्यं पुनरेन विद्यमाना उत्पादयश्च भवाह्यन्तस्यात्य कप्रज्ञायन्द्यानउत्पाउत्पादयात संविद्य

अस्तिधर्मका
ण

युगपत्कार्याणां॥ अत उक्तम्य विरुद्धस्य चेतुस्यत्वायुगपत्तिनोभिविनष्टत॥ अन्यथा विनुद्धापि संप्रसङ्गत॥ एवमन्यतरस्य प्रसङ्गीनमिति॥ यदनक्रो
माहिति क्रवश्व संस्कृतस्य तस्य हेतुत्वाभनीति॥ तमितसामार्थ्ये तावागत्य सति चासत्त्वादिति॥ समितहेतुप्रत्ययानां सामर्थ्यतायाश्चत्यस्यासति चा
सत्वात्॥ न ज्ञातर्कि सामर्थ्यं पठ्यम मपूर्णस्य विरुतं॥ नहि हेतुप्रत्ययसामार्थ्यं पित कुम्भं कदाचिद्भवति कदाचिन्न भवति॥ अत एव कानक्रमेण समा
यथ चक्षुर्न विनाशालोकादिति चक्षुर्विज्ञानं जनयति न चाननेनुसङ्गेन कानक्षं॥ एवं ज्ञातिर्न विनाहेतुप्रत्ययैर्धर्मं जनयति॥ न नागतस्य दसङ्गे
न कालक्षमिति॥ [illegible] समाननगतरा॥ चक्षुरिहरूपसामर्थ्यं तत्त्वालोकादिषु [illegible] चक्षुर्विज्ञानस्यानुत्पत्तौ [illegible] नागतत्वं
ज्ञातिरिति॥ [illegible] पिधिधर्मप्रकृतस्य [illegible] ति॥ तद्यथा स्तोरादीनां [illegible] मिकानां प्रकृतस्य स्वलावाद् [illegible] निःप्रत्यायसत्त्वात्॥ अत एव [illegible]
मानामिकश्चित् मध्यकारित्रप्रथनिर्वर्त्तनत्वं ज्ञाति॥ कारित्रप्रथनिर्वर्त्तन॥ [illegible] कारित्रं तगवगेय निर्वर्तितं॥ यथ कश्चिद्देवदत्तस्कन्धे १४२
संज्ञास्कन्धे [illegible] स्वर्णप्रगीर्णानि विसर्ज्य [illegible] ज्ञातानि॥ [illegible] अप्रज्ञापरूपनुपवृद्धिर्ने तु ज्ञाति
रित्य लक्षणापज्ञाजातवृद्धिर्देवदत्तादिष्वपि [illegible] ज्ञाति [illegible] पञ्चवर्षजातवृद्धिर्ति ति निर्द्दिष्टा॥ षष्ठी च वर्तते तस्मात् रू
पस्यास्यादस्ति॥ वेयधिकरण्ये हि षष्ठी निर्देशो न सामानाधिकरण्ये॥ [illegible] यथा रूपस्य रूपमिति येधर्मेदृष्टा [illegible] यथा रूपस्य रूपाद
नन्यदिति कृत्वा षष्ठी निर्देशो न तत्र वक्ति॥ रूपस्य रूपमिति॥ [illegible] रूपस्य स्याद् [illegible] षष्ठी निर्देशो [illegible] ति ग
म्यते॥ एवं यावदनित्यतायथा [illegible]॥ किमनेन [illegible]॥ [illegible] षष्ठीवर्णनं च रूपस्य किमिति यथा रूपस्य रूपमिति

ऽभिहितमिश्रवशेनसमासाग्रा॥ समस्तासमासायां षष्ठीवचनं च नूपपत्ररूमिति॥ यथा न पत्ररूपमिति गम्यमितिचेत् मिश्रवशेन समासासमासमति
समस्तायां षष्ठीवचनेन नूपपत्ररविनानुपपत्तिर्यथा नूपपत्ररूपमिति॥ न न तर्हीति विकल्पनया यदि ज्ञानमिश्रवशमादिवृद्धिसिद्ध्यर्थं ष
ष्ठीविधानार्थं च ज्ञात्रादयः कल्प्यन्ते समानासमस्तमध्यस्थं नहि निर्निमित्तात्रनामवृद्धिर्विवक्षितः कथं नाम तत्प्रकृति
सिद्ध्यति॥ नन्विमिज्ञानात्मवृद्धिः॥ नज्ञात्राद्यपि प्रकृतिः सद्व्यवस्थं नन्विमिज्ञा वज्ञात्रादिवृद्धिरिति॥ साधर्म्यं चात्र प्रकृतिसमु
ज्ञात्रादिद्रव्यसमदपश्य गृह्य मानसमादत्यासत्त्वादिति॥ सज्ञादयापीज्ञादिगर्दन दयानत्वनूपपत्तं घटत्वादिगृह्णाति॥ कं नूपंदनू
नूप॥ महदनूपपथं पूर्वं वितर्कं मनमेवतं समृक्तमिति॥ यथा द्रव्यमनूपमिदं घटस्यापमिति॥ अमादिवृद्धिसिद्ध्यर्थं सत्यादयापि
रेवाधिकपानैकाल्यिनानूपगतस्यात्॥ षष्ठीविधानार्थं च नूपपस्त्रसंयानप्रवृत्तिः संख्यान ग्रहणसमुदायत्वसमाग्रं नूपपस्त्रविलागप
वस्तापनत्वमिश्रवमाद्यपियाशा॥ उभाव षष्ठीकल्पनं कल्प्यपनूपपस्त्रलवप्रवृत्ति॥ नहि वावलापिकानां नूपादन्यानूपपत्त्व स्वलावप्रवृ
त्तः॥ ज्ञानमितिज्ञापनभवनाविनष्टं मिश्रलासायज्ञापनार्थं क्रियागप्रकृति॥ यद्धि विकल्पस्य प्रवृत्तिन कृतदानूपपवदनादिर्लक्ष्यगा॥
गस्याविरोधवशात्थं नूपमात्स्यादप्रवृत्तिनवदनादीनामनूसादप्रवृत्तिरिति विरोधवशार्थं षष्ठीकल्पवन्द्विनात्व॥ प्रस्मपिनूपसंहृतकत्वात्स्यादा
नवदनादिसंहृतकप्रवृत्ति॥ अहदय कं कल्पपवाद्भि॥ वन्दनस्यगम्यादप॥ शिलापुरुकस्यगनीनमिति॥ अतत्पर्याकनलावषिमष्ठीसिद्धेण
॥ क्रियमन॥ गम्यादिलप्रकृतमाग्रेस्मिन्नदनमितिनिवाद्ध सिद्धाकथा॥ यद्यधिकसिद्धाकापक्षपातप्रतिमदप्यवन्दनहृदयात्कल्पस्यपना

लिंगमेका

यमाग्रं व्यंजनमुत्स्यादयिष्यतिप्रकारांतेष्यिष्यतिवा॥ स्याद्वा नामान्यविरोधश्च व्यंजनस्यात्स्यादकः प्रकारांतकावासत्त्वव्यंजनार्थकृत्यतीति॥
अथ प्यार्थसंग्रहं नामकाश्यादिवदिष्यतीति विस्तरः॥ अथ संग्रहं नाम्निकल्पमानेवावास्याम्प्रकारांतवानाम स्वमादियथाप्रसंगेनविषय
गीतिमत्वापकाकरनमिदंविकल्प्यते॥ यथा गाश्यादीति त्वकः॥ नित्यर्थसंग्रहात्मव्यवस्थकः॥ नागीतानागमस्यार्थस्यनरूढ्॥ मानानिरवनि॥
एवमव्ययादिनामस्यते॥ अगीतानागमस्यार्थस्य नरूढ़मानं नामनस्यात्त्वगश्चगीतानागमार्थस्यवत्त्वानानर्थकरीकरोति तथा गीतानागमं नामा
र्थं यानयतुमर्हति॥ यथा गीतानागमावाच्छानना स्यादयिर्तुं व्यंजयितुं वाहति॥ नामव्रजत्वनसंग्रहं नाममनिक्षिप्यते॥ अतः स्वगतानां स्वानु
सक्तिमत्त्वात्संग्रहं नामनस्यादिति॥ अनिर्दिष्टस्वरूपेनकल्प्यतेव्ययमिति निष्पत्तिप्रायः॥ नामसंनिश्रिता गमार्थाति॥ अथ वाक्ये सानामानि
संनिश्रितानामसत्त्वस्वरूपावाच्यत्वात्संनिनामानिवाक्ये सतिवचनसंबंधका॥ अस्मीश्राप्तात प्रार्थे स्वरूपावस्थितशब्दानामेवविस्तरः॥
अर्थस्वरूपावस्थितत्वं स्वत्वावानांनाम्नांनवचनाविरोधात् अथ॥ विन्यासविरोधश्चैतदर्थः॥ पंक्तिवदिति॥ यथा पंक्तिपिपीलिकादीनां नव
नाविरोधात्रयाणामन्यानांनानुपपद्यते एकका लवर्तिनां पंक्तिपिपीलिकादीनां नवनाविरोधश्च पंक्तिनिरूपणक्रमवर्तिनां अव
नां नवचनाविरोधश्च नवेषम्यमितिवचनायकारामतिसमीक्ष्यदिमीवाद्यश्चाकृत्यपन्यस्यते विज्ञानपूर्ववत्॥ यथानुक्रमवर्ति
त्वापेक्षितत्वात्मानापदानुपूर्वमस्ति॥ तद्वत्पार्थिकानत्वक्रमेणेति॥ निश्चयात्नामपदयानिअनानपनिकल्पननुत्पत्तिः॥ नानिहितर्दवधर्मा
त्वकंगम्या भवति॥ कश्चिद्वर्णकगम्यानसर्वं॥ अहितथागतज्ञानात् अवचनपतित एवनानार्थगम्याः प्रवृत्तिप्रायः॥ विनिवितयुक्तप्रत्यवि १२८

व ऊ भा ण्डू ह स्तू न स्य स्पा॥ अथ किं प्राप्ति संभूता पूर्व इति विस्तरः॥ कस्मिन्न भावे प्राप्ति संभूता॥ किं प्राप्ति संप्रयुक्ता॥ सत्वाख्या अ समन्वा ख्या
ति किमिति॥ कामरूपाप्त सत्वाख्या नियमन्या व्याकृता इति॥ कामरूपाप्ता असत्वाख्या अनियमन्द अव्याकृता अवधं प्रवमानधं॥ गत्वन
ति लाभ्या वेइति॥ अत्ता रूप्याप्ता नाम कामाद्याद्व अर्थ बिहनवस्य प्रालाभात्॥ कथं ततस्य सिद्धि गम्यते यदा न नाहि त्वप्यकृत स्मात्वामृत्रू पाप्ता अ
वता नरूप्याप्ता वेइति वेदितव्या॥ सास्रवा नास्रवा अवेत सत्व प्रमत्वादि ति निर्देश्य वृत्ति दिर लाभात्॥ यथ भाव्यागि समयकु समन्वागम इति
कू प्रहप्त नियमाभावात् स्यात् स समन्वागम इ सम्यादि दि ति॥ तत्पस्य दूनामगि व्यपदेशात्॥ यथा नकु निरुिय व दृष्टे व समन्वागमीन
त्रैधश्व स्त्व स्कृथा धातयिनेव गेह्या मन्यागमीन ध्रापूर्ण॥ नैष्यादि का व समता रहत उभिगता सा नि विपाका अा कम प्र व
तु॥ नाप्य चायि कालनय शिंवया लाबादि दि ति॥ ति व प्राप्या कृताश्च॥ नकुशला नाकुशला॥ कस्मात्तस्मूकिन्ने कुशलमू
लकाम वीतरागस्य च मपि तत्समन्वागम प्रसंगात्॥ यथा हि यदा समुच्छिन्न कुशल कुशलधर्मा प्रापति तदास्य कु
शलधर्म समन्वागमः स्यात् एवं काम वीतरागस्याप्य कुशलधर्म प्राप्तमृता ॥ तस्मादति वृत्ता व्याकृता एव॥ अनिवृत्ता व्याकृता नो कु
शला कुशलेन विनाशात्॥ तथा सत्ता गतमिति था न शब्द न सत्वाख्यत्वे स्यान् का व्याकृत त्व मव समताग ता मात्र विदिश प्रतिपत्ति सा प्रा कायाम
प वादश्चप धा व स्व मा श त्ता सामान्य तिक प्रधाना दि ता स्याः अर्थ॥ नाम का यादि त्या दिसत्तागता विशिष्ट ता॥ कथमित्या हा विपाका पीति
विपाकजा प्री पूर्व॥ न कश्चल मिथं प्राप्ति को किं तो हि विपाकजा वी ति॥ न त्वोप च य को न ता थैव न ता सा न ग्म जाप च पादि त्ये वि दि विशा न्दन ने

कुशलमूलेका
०ा

सर्वेदनसमावर्तायें लक्षणां ... गिविनापि चान्यान्य फलं तत्र धर्मा अन्त
वीतिन चान्यान्य समहत्वहेतु त्वनागामिषु फलान्युक्तं सर्वथा पानि गृह्णाति॥ सर्वेदनसमावर्तायें लक्षणां ... गिविनापि चान्यान्य फलं तत्र धर्मा
कुशलानां सहभूहेतुर्नतानि तस्य फलपर्यन्तं सर्वगतिमिति॥ उपसंख्यानकत्वं च महाभूतस्य प्रदर्शनार्थं समसंख्यानं हि ... महाभूते
द्रव्यगतत्व तवदिति॥ गद्यथा ... एवं वर्तते ग्रन्थ॥ एवं चक्षुसर्वत्र सर्वसंस्कृतसहभूहेतुर्ये अभागमितितस्मात्संस्कृतलक्षणानि लक्षणस्य सह
सहहेतु सापिनत्यागतं यथा ... सर्वसंस्कृतसहभूहेतुः संस्कृतस्य लक्षणं तल्लक्षलक्षणं सहभूहेतुसहभूत्वान्न तदुत्पत्तौ सर्वस्य
पनलक्षणेन सहभूहेतुत्वादिति यथाभागमहेतुः॥ तथा च ... कथं चितसंप्रयुक्तानां ... नामान संव
तस्मान्नास्त्यवसान ... अनुपनिवर्तिने ... कालकृत्वादिति ... कालनवस्तुत्वादिति
श्वस्तनादिति ... कालकृत्वादित्यादिति॥ कालगत्वादिति विकल्प॥ विकल्पसहेतुः ... एककालिकानामेव 121
... सद्यथा ... कालगतिर्कु
तद्रव्यग्रहणे कालसादृश्ये ... एकमभावं पातिता ... कुशलमिति ... कालग्विकु
मनुपनिवर्तते॥ एकफलनयेन विपाकनयेन निष्यन्दनयेन चानुपनिवर्तते॥ ... विपाक
फलनिष्यन्दयोः पृथग्वृत्तिमत्ता॥ अभिपतितत्वेन सर्वेषामनधिगमसम्मता॥ ... संख्यातमानमात्रता॥ एकफलत
अनुपादिना ... विशेषणसहसादृश्यादिति ... संख्यानार्थं ... तत्र ... सादृश्य
सपुनविशेषानुपनिवर्तिनां॥ ... एवं ... कालग्रहणं ... कालसादृश्ये एककालिकतिनये कनि

निरोधमार्गे कामधातौ तत्र सर्वत्रगा न नु वेकारा साद् दृष्टिः। तीति निरोधमार्गप्रहातव्या ॥ ३ ॥ नैव ३ कामधातौ तत्र नुकं। न सर्वत्रगं। ॥ अन्ये सकृद्धर्मे हि

हि। विरुद्धं न चित्तं नु पवि वर्जितं ३ न कामधातौ तत्र वक्ति नैकाग्र्य साद् दृष्टिः। तीति निरोधमार्ग ॥ ४ ॥ तत्र साद् कामधातौ तत्र लं च ष्टुर्थं कामधातौ स्यात्र ॥ ३ ॥ क

फलं विपाकनिष्यन्दं तात् ३ तीति त्रिति ॥ ५ ॥ कुशलाकुशलाव्याकृता तत्रा च तिपु न दृष्टि तीति निरोधमार्ग ॥ ६ ॥ सर्वा व्याप्तिं सा गितां प्रयत्न नुकं दृष्टि

तीति निरोधमार्ग ॥ कुशलं चित्तं रूढं ॥ कारण धानि तव क्लिन तीति कुशलं लवं नतीति कुशलाव्याकृतं कारणं। स्त्रव्यानां चाकुशलाव्याकृतं

चित्तं अन्त सकृद्धर्मे हि ३ कामधातौ तत्र न ३ कफलं निष्यन्दतालां व्याकृतालं नं तीति नउति ॥ ७ ॥ उ सकृद्धर्मे हि त्वा दि

अतिं च नु तीति नैकाग्र्य साद् दृष्टिः। तीति निरोधमार्गे तीति। स्त्रवीति सप्त। तीति नाम स्वं व्यवं ॥ अव्याकृतानां कुशलं समपनीयं कुशलता

प्रकृति फलं व्या ॥ अकुशलं नु कुशलं साम्प्रतं नानु पञ्च सकृद्धर्मे हि अकुशलं न याकुशलं गत्वा व यथा वस्तु ३ कामधातौ तत्र न ३ क

फलं विपाक निष्यन्दं तीति। स्त्रवीति पञ्चवीति ॥ ८ ॥ उ सकृद्धर्मे हि गुणमित्रं तीति नवपञ्चवीति नैकाग्र्य साद् दृष्टिः। तीति निरोधमार्गे तीति। अव्याकृतं

सर्वास्यं चित्तं प्रति सर्वत्रगा य दृष्टम् अनिवार्यं चित्तं। तत्र सर्वत्र अकुशलता ॥ तत्र नः कुशलं ॥ दृष्टि प्रहाणा सत्र तीति उद्धमनि सा व्याकृतं

चितं ॥ तत्र विज्ञप्ति विनं नानुरूपं ॥ न कापि कुशलाव्यादि तत्र पिकाव्यदर्शनवति ॥ तत्र कुशलानां मिति दर्शनमात्रं पि कलं कुशलानां ॥

नयदनु लकुशलानां विपक्षस्य लाभः ॥ लानु लकुशलानां तत्र पति तत्र स्वपरस्य लाभः ॥ कुत्र का त्र व्यापारस्य लानां च लकुशलानु लकुशलान

लकुशलानां मिति ॥ व्याख्यानम् अनु लकुशलानि क्लेशप्रति तत्र ॥ लकुशलं पुत्र न लकुशलानां व्यापार अनुविधि अदृष्टं वचितं ॥ अन्यत्रानि तानि

कृतिधर्मकोष

ष्टिसंप्रयुक्तकमेव स्कन्धपञ्चकं न तु सत्कायदृष्टिस्तस्याः स्वभावेनादिकं सहभूहेतुना संप्रयुक्तकहेतुना वा सत्कायदृष्टिहे
तुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुर्न सभागहेतुना॥ विनष्टकाग्रमनागतोऽसत्कायदृष्टिमिति पाठः॥ सहपश्चात्स्यादस्कन्न गच्छेदेन
सहेन पठितव्यमथ संप्रयुक्तदुःखसत्यविशेषणं दुःखेऽर्थेषु समस्येत्स्यादकं यं पठितव्यं॥ अनागतसत्कायदृष्टिसंप्रयुक्तकमि
ति॥ अर्थतोऽन्येवं वाच्यं॥ यथैवेन क्रियते पाठः॥ व्याख्यातृपतिर्वेदकः पाः अनन्तरमित्यतिप्रायः॥ प्रहृत्य पि ताव्य कथं
नियताः सर्वधर्माश्च तु स्वके नियताः इति॥ हेतोर्नियतायस्य धर्मस्य यावद्धर्मा हेतुः स्वधर्मस्य स्वधर्मस्य न कदाचिन्न हेतुः॥ त्रैय
त्रिकालत्वहेतुनिमित्तार्थः॥ एवं फले नियतायस्य धर्मस्य यावद्धर्मः फले पूर्वं पश्चात् नादित्याद्यं॥ एवमाश्रय नियतायस्य धर्मस्य चक्षु
र्विज्ञानादयो धर्माः आश्रयश्चक्षुरादिरिति विवाद्यं॥ एवमालम्बनं नियतायस्य धर्मस्य धर्मस्य चक्षुर्विज्ञानादेर्धर्मस्यालम्बनं रूपादिरिति
याः धर्मतोऽनन्तरं हेतोर्नियतत्वात् त्रैयध्विकालत्वं सभागहेतुरेवेति विवादकारितः॥ सर्वेऽपि त्वं न हि सदैव न तावत्पूर्वमिति दर्शयन्
वैभाषिक आह॥ हेतुत्रयं संप्रयुक्तकहेतुः सहभूहेतुश्च सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा॥ अनागतायस्कन्धानामनवस्कापितत्वात्॥ न
विपाकहेतुरनागतस्य कर्मणः कस्यचित्पूर्वेऽपि विपाकादानात्॥ फलं पूर्वं पश्चात् फलं अधिपतिफलं च॥ तयाः सहभूहेतुः सं
प्रयुक्तकहेतोः फलत्वात् तदधिकारार्थमनागतमनागतं विद्यमानम्‌ तत्प्रयोजनमिति॥ तस्मादयं प्रसंज्यति॥ नन्वेवं सभागहेतुन
त्वात् अनागतो वस्कायो हेतुर्भवति वर्तमानावस्कापामित्यतिप्रसक्त इत्यर्थः॥ इत्यनन्तरं एवावस्कां प्रतिन दृष्टमिति॥ इत्य

१३८

तावत्सत्तां गमयति॥ सत्तां गमयतु त्ववस्थां पूर्वं नासीदिदानीं तु वर्तत इति॥ न तु द्रव्यस्य तत्कृतं पूर्वं नासीदिदानीं तु वर्तत इति॥ अवस्था
फलं हि सामर्थ्यं न द्रव्यफलमिति॥ हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्तमानावस्थायां तु तन्न द्रव्यं॥ यस्मादनागतापि सर्वधर्मा द्रव्यमस्तीति न पुनः प्र
त्युत्पन्नत्वादिति॥ वादक आह॥ किं पुनः स्यादिति विस्तरः॥ वैभाषिक आह॥ अस्त्वनागतस्य ग्रहणं स्यादिति॥ तस्यानागतस्य सत्तां गमय
ता॥ न चास्ति ग्रहणं न हि तत्र अस्त्युक्तं॥ अनागतानि कुशलानि तानि अनागतानां कुशलानां सत्तां गमयतु इति॥ वादक
आह॥ यत्र वर्तत इति विस्तरः॥ वादकस्यायमभिप्रायः॥ यद्यप्यनागतास्ति सत्तां गमयतु न तु वर्तमानफलदानग्रहणक्रियायां समर्थः॥
यत्र वर्तते फलदानग्रहणक्रियासमर्थः॥ फलाक्षेपक्रियासमर्थश्चास्य वर्तमानता॥ अतीतस्य वर्तमानस्य च ग्रहणं दर्शितं
ऽनागतस्य सत्तां गमयता न ग्रहणं॥ तस्य फलदानग्रहणक्रियायामसामर्थ्यात्॥ तस्मात्तस्यानागतस्य सत्तां गमयतु॥ अथ च वानुस्त्यनाक
त्वमिति वैभाषिक आह॥ नैवं दर्शितमिति विस्तरः॥ न तु युक्तं निष्पन्दफलं न हि सत्फलं॥ सत्तां गमयतु॥ सत्तां गमयेत्युक्तं गतया निष्पन्दः॥
निष्पन्दो हेतुसदृशत्वमिति वचनात्॥ तत्रानागतस्यायुक्तं तन्निष्पन्दफलं युक्तं कस्मात् सर्वे पश्चिमतां गतानाम्॥ अनागताव
स्थायामिदं पूर्वमिदं पश्चिममिति न पतितं ... विप्रकीर्णत्वात्॥ न चासति पूर्वापरत्वे सदृश॥ सदृशस्य निष्पन्दायुक्त
म्॥ अथ मन्यसे अनागतं वर्तमानं वा नानागतस्य निष्पन्दफलं ... आह॥ न चासन्नमनागतस्य निष्पन्दायुक्तत्वमिति॥ य
था तीतं वर्तमानस्य निष्पन्दाः न त्वनागतं अनागतस्य पूर्वत्वेन निष्पन्दानि भवितुमर्हतीति॥ कस्मादित्याह॥ मा तु एवं॥

...तिधर्मको

न्तत्रः पूर्ववल्लाबाल्तियः कामधातौ पूर्वाधांस्त्रवतीति स्तनादिसंस्थानस्वराचानान्यथात्वं ॥ दुःखेन्द्रियं नास्तीति आश्रयस्याच्छत्वात्
गदहिंघातजं नास्ति ॥ अकुशलाभावाच्च विपाकजं नास्ति ॥ दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति शमथस्निग्धसन्तानत्वादिति ॥ यस्माच्च समरस्थनस
माधिना प्रतिघविगमात्संस्तं संभवन्नास्ति ॥ तस्माद्दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति ॥ अनाघातवस्तुलाभाच्चेति ॥ आघातः कोपः तस्य वस्तु
विषयः आघातवस्तु ॥ नव चाघातवस्तूनि ॥ अनर्थं मेऽकार्षीत् करोति करिष्यतीति च आघातवस्तुत्रयं ॥ मित्रस्य मेऽनर्थमकार्षी
त् करोति करिष्यतीति अपरमाघातवस्तुत्रयं ॥ अमित्रस्य मेऽर्थमकार्षीत् करोति करिष्यतीति वस्तुपरमाघातवस्तुत्रयमित्येवं
नवानामाघातवस्तूनामभावात् ॥ विषयपक्षमपि दौर्मनस्यं नास्ति ॥ न केवलं दुःखं नास्तीति दर्शयति ॥ दुःखं हि तत्र
रूपसंस्थानप्रतिघकं ॥ प्रश्रब्धिकं च गयन्न वाघातवस्तूनामिति ॥ सुखं चापोह्य रूपिण इति ॥ चतुर्ध्यानपूर्वाक नरूकाण्य १४
म ॥ मनोऽह ॥ स्त्रीपुमिन्द्रिये दुःखं चापोह्य च हित्वेति वर्तते सुखमिति ॥ सुखं चेति ॥ सुखं च वहन्नास्वलावः सुखसौमनस्येन्द्रियं ॥ रूपी
न्द्रियं चक्षुरादि ॥ १२ ॥ मनोवित्तित्रयं त्रिधा द्विहेया दश मानसाः ॥ नवतावनयापंच न हेयान्यपि न त्रयम् ॥ १३ ॥
वित्तित्रयं सुखसौमनस्योपेक्षाख्यमिति ॥ सुखेन्द्रियं तृतीयध्यानभूमिकं दर्शनहेयानुशयसंप्रयुक्तं तद्दर्शनहेयं ॥ तथैवल्लगा
ऽन्यत्तास्रवं पञ्चविज्ञानकायिकं कामावचरं ॥ प्रथमध्यानभूमिकं च त्रिविज्ञानकायिकं भावनाप्रहातव्यं ॥ अनास्रवं तु सुखेन्द्रि

यमहेयं॥ सौमनस्यं दर्शनहेयसंप्रयुक्तं दर्शनहेयं॥ भावनास्थं(?) भावनाहेयं॥ अनास्रवमहेयं॥ उपेक्षेन्द्रियं तु सर्वगमिति॥ त्रिधा मे
दिहेया दौर्मनस्यं तु गति॥ दौर्मनस्यं योगाद्दौर्मनस्यं॥ नहि तद्वा दौर्मनस्यं तत्र दौर्मनस्यमित्यर्थः॥ यस्य गुणस्य हि तया द्विष्ट(?)... निवृत्त
दिहेया दौर्मनस्यं गति॥ दौर्मनस्य योगाद्दौर्मनस्क॥ ... दौर्मनस्यमिष्टार्थः॥ ...॥ १३॥
स्यन्दविधानस्य गतावि... दर्शनहेयसंप्रयुक्तं दर्शनहेयम... भावनाहेयं नाहेयं असमाहितत्वात्॥
कामाप्ताशुभो विपाको द्वे लक्षणे नापपादुकः॥ तेषां ... वा सकृत्वा ... वा अनुपस्थकमूरूम॥ १४॥
... निर्दिष्टं ... इति विवक्षत॥ ... संस्कृतो
कामाप्ताशुभो विपाका द्वे लक्षणेति॥ कामप्रधानत्वात् कामधातुः॥ कामाप्ता इति निर्दिष्टं ... इति विवक्षत॥ ... संस्कृतो
कामाप्ताशुभो विपाकाद्वे लक्षणे ति॥ कामप्रधानत्वात् ... ॥ कायेन्द्रियं जीवितेन्द्रियं च॥ कस्मात्प्राप्तित्रिकालमनउपेक्षेन्द्रि
यत्वे॥ कामधातौ ... प्रथमतः ... विपाकात्मकं लक्षणम्॥ ... चक्षुरादीनां च तस्मान्न ... विद्यमान
यथान ... क्लिष्टत्वात्॥ उपपत्तिलाभ॥ क्लिष्ट॥ सर्वत्र ... स्वरूपिके ... इति वचनात्॥ चक्षुरादीनां च तस्मान्न ... विद्यमान
त्वात्॥ नापपादुके ति ... अपवादः॥ ... विरोध ... उपपादुके ... लक्षणयोगाम्भिति प्रसंगः॥ तस्मादयं प्रति
ध॥ किमुपपादुके ... नेव लक्षणम्॥ ... विस्मृत॥ ... विद्यमानस्यापु
त्र्यधिन्द्रियाः॥ यथा प्राथमकल्पिकाः ... इति वचनात्॥ ... चक्षुरादीनि
पंच॥ जीवितं च षष्ठमिति॥ यथा देवादि ... ॥ ... नानकादया ... ॥ ... लवायतन ... वस्कायोंग

संधिरभिप्रायः ॥ न नवचनं तस्मात् सहभूसंप्रयुक्तकविपाकहेत्वतिसंक्षिप्तवचनाददोषः ॥ न कदाचिन्न हेतुरिति वचनात् ॥
वाक्कलिकाप्रकरणनिर्देशं त्यूयपरं ॥ वचनमात्रमवस्थामात्रसंधायेति ॥ अन्यथा मनागतावस्थामतिप्रसंगप्रसंगः ॥ अध्वप्रत्ययपि हेतु
रेव नीति तस्याभिप्रायः ॥ तस्यायमपरिहारः पूर्वोक्तविकल्पः ॥ तस्य वादिनोऽयमपरिहारः ॥ कस्माद्यस्मात् सधर्म उत्पद्यमानाव
स्थायाः पूर्वं सभागहेतुर्न तु त्वामध्यगत्वे ॥ न तिष्ठन् सभागहेतुरित्यर्थः ॥ वर्त्तमानानागतावस्थानाम्भकाश्चनमावस्था स
भागहेतुत्वं नियमीरूपाणां तदन्यावस्थात्वप्रातियमीरूपाणां ॥ सर्वेषां ॥ तत्र च सामान्यवचनात् न कदाचिन्न हेतुरित्येवं हेत्वायम
परिहारः ॥ तु कस्यामपि हि अवस्थायां न न सभागहेतुरिति ज्ञापकमेवं वक्तुं स्यात् ॥ यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरं भूतिसमन
न प्रत्ययत्वेऽयमर्थः ॥ ज्ञापकमनयापि कल्पनयेति सधर्म उत्पद्यमानावस्थायां समनन्तरप्रत्ययत्वं नियमीरूपाणां तद्वस्थानः ॥ ज्ञापकं तु
वर्त्तमानावस्थामारभ्य संधायेत् स्यात् नयापवक्तुं स्यात् न कदाचिन्न समनन्तर इति ॥ कस्मादेवमाह ॥ यदि सधर्मोऽनागतो नास्त्यन्तरालवर्तीति यदि १२१
सधर्मोऽनागतान्तरालवर्त्ती नास्ति समनन्तरप्रत्ययान्तरालवर्त्ती ॥ वर्त्तमानावस्थावाचाह ॥ हि मूलवसन्दर्शनार्थमिति विस्तरेण ॥ यथा
तत्र यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरं कदाचित् सधर्मस्य ॥ आह ॥ न कदाचिदित्यनर्थकत्वापि कल्प्यं यो धर्मो यस्य धर्मस्य सम
नन्तरः कदाचित् सधर्मस्य सधर्मस्य न समनन्तर इति ॥ आह ॥ न कदाचिदिति कल्प्यं ॥ यदि सधर्मो नास्त्यन्तरालवर्तीति ॥ यथा चान्यथा
तत्पुनरिति कथं यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरो न कदाचित् सधर्मस्य सधर्मस्य न समनन्तर ॥ आह ॥ यदि सधर्मो नास्त्यन्तरालवर्तीति ॥ एवं तद्धि

कुर्व्यां ॥ कथं यावधर्मोयं स्वधर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मो ल स्वधर्मस्य स न हेतुर्नाहः ॥ यदि स धर्मो नागतानवृत्तिनाम्नो हेतुः प्रत्ययाः संवर्तिस्वार्थः
स्वाभाचार्यस्वाहः ॥ एवं तर्हि दिव्यं तु ४ शब्दनिति विकल्पनः ४ ॥ शब्दनिति हि सूत्रे वंतं दर्शनं नतकार्थ भू ॥ धर्मलामः ॥ नैव ब्रूमः स्वधर्माना दकार्यं सर्वत्रगो
हेतुः ॥ समनन्तरमूलस्य कल्पात् अवगीतः स्वको ऽल्पभावाग्र ० अस्फुटान स्वं वं संतानस्य कश्चित् स्वावकाशं कृ वतः ॥ कश्चिन्न वकाशं ॥ ला
वकाशं नाम यदि दसूक्तं यावधर्मो यस्य स्वधर्मस्य हेतुः ४ कदाचित् स न भवति स स्वधर्मस्य न स हेतुः ४ ॥ अन्यो लिनकदा चिदिति ॥ कथं न कदाचिन्न हे
तुर्विशेषवद् कायपूर्वनवे ह्युयाति ॥ च न सु वस्का यां सलागहेतुरिति ॥ निरवकाशं यदि स धर्मो नास्य न्याय वति न सम नन्तरं उत्पन्नस्
समनन्तरं ० ॥ त्र्यमव्राति प्रायार्थं ० कानिकमर्थं व्यवस्थाप्य पूर्वं न स्वधर्मकं नाधीति ॥ तस्मात् सूत्रे व ० यथा वै हेतु ४ साधूनितिसहस्र
संप्रयुक्त कविपाकहेतुर्वा लिस्वभिवक्त्रना दुष्टाख्यव्रीति ॥ यस्य दिदसूक्त भिनिवित्तन ४ ॥ कुतः ० न दोषामं क्रमनागतो नैव सभागहेतु वे
स्कः ॥ यदि अनागतो नैव सभागहेतुः कस्माद नागतां सत्कायदृष्टिः ४ स्कापि नामध्यहिस्कापि नं तत्सत्कायदृष्टि हेतुः सत्काय
दृष्टेध्व हेतुरिति व्याख्यानं ॥ तत्र कथमनागतासत्कायदृष्टिः धनत्कायदृष्टेः हेतुः ४ ॥ न नामवत्स हेतुः ४ संप्रयुक्त कहेतुर्वा सर्वत्र
सहत्वात् ॥ न विपाकहेतुर्नव्याकृतत्वात् ॥ न कारणहेतुः ४ समानध्यत्वनागतं धर्मान त्वात् ॥ पारि ० ष्यां सभागहेतुः ४ सर्वत्रगहेतुर्वा
लक्षितं वत् ॥ एवं च सभागहेतुर्न वा सर्वत्रगहेतुरनागायमनागतासत्कायदृष्टिः ४ सत्कायदृष्टेर्न सभागहेतुः ४ कस्मादसो सनीयधा
धार्यत्स्वापि नामि ॥ वैभाषिकस्त्वाहानागतासत्कायदृष्टिः संप्रयुक्त कं दुःखं वसत्त्वस्थापायितं स्वबमगत्कं भूत्वा मितितत्कायदृ

अभिधर्म कोशे

ताव्येकं ॥ सविपाकमिति ॥ तदेकं सविपाकमेव द्रष्टव्यं ॥ तेनाह ॥ तु शब्दो ऽवधारणार्थ इति । तेन क्रमः स्यादिति । दृष्टान्तस्थानं तु द्रष्टव्यं ॥ तदेकं सविपाकं त्रिविधमिति क्रमानियतं च स्यात् ॥ एकविपाकं नु तदर्थं नैवमेकं ॥ नहि तदव्याकृतमिति सविपाकमेव द्रष्टव्यं तदयुक्तं दर्शयति ॥ तद्धि वस्तुनो ऽविपाकत्वं स्यात् ॥ अव्याकृतमनास्रवं विकल्पविशेषात्तु त्रिविधमिति तदव्याकृतं ॥ असमाहितत्वाच्च नानास्रवं ॥ अव्याकृतं हि पूतिबीजवन्न विपाकदानायासमर्थं ॥ अनास्रवं तु तृष्णानभिष्यन्दितत्वान्नालं विपाकदानायानलं विपाक न्द्रियसारबीजवत् ॥ यानि कुशलान्यास्रवाणि कुशलसास्रवं वा ॥ अतः सविपाकमेव नास्य विपाकं दौर्मनस्यं ॥ दर्शनद्विविधमिति ॥ दर्शनवद्द्विधा द्विविधमेव च दर्शनप्रहेयभावनाप्रहेयं द्विविधमिति सविपाकाविपाकानि मनोऽन्यविज्ञप्तिश्रद्धादीनि पंचदशमिति ॥ १० ॥

१३

मनोऽन्यविज्ञप्तिश्रद्धादि कुशलमष्टकं द्विधा ॥ दौर्मनस्यं मनोऽन्याच्च विज्ञप्तिः स्थान्यदेकधा ॥ ११ ॥

मनस्ततो ऽन्यविज्ञप्तिश्रद्धादीनि चेति विज्ञप्तिर्वेदना ॥ अन्यग्रहणं दौर्मनस्यवर्जनार्थं ॥ दौर्मनस्यस्याकत्वात् ॥ श्रद्धादीनि श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाख्यानि पञ्चकस्याधिकृतं ॥ अन्यदविपाकमिति ॥ यस्मात् दौर्मनस्यं प्रवर्तनं धातु ॥ जीवितेन्द्रियादि च सर्वेन्द्रियादि ज्ञानस्यामीन्द्रियादीनि नवैतान्यविपाकानीति सिद्धं ॥ अव्याकृतत्वात् अनास्रवत्वाच्च यथाक्रमं ॥ अष्टकं कुशलमित्यष्टकं कुशलमष्टप्रवर्तनं ॥ द्विधा दौर्मनस्यमिति द्विधैव दौर्मनस्यं दौर्मनस्यमेव च द्विविधमिति प्रवर्तनं द्विविधमिति कुशलं वाकुशलं वा ॥ अन्यदपि

द्वेधमस्ति ॥ कुशलं चाव्याकृतं च अकुशलं चाव्याकृतं चेति ॥ तत्कथमिदमवधार्यते कुशलं चाकुशलं चेति ॥ व्याख्यानतो विशेषप्र
तिपत्तिः ॥ अथवा दौर्मनस्यं सविपाकमेवेति निर्द्धारितं ॥ तस्मादिदमवधार्यते द्वेधमेवेति नान्यथा ॥ अन्या च विप्रतिपत्तिर्यदि दौर्मनस्यवर्ज्यं वेदना च
गुरुपरपनस्याकृतत्वात् ॥ त्रिधेति ॥ कुशलाकुशलाव्याकृतानि ॥ त्रयः प्रकारा अस्येति त्रिधा ॥ द्वितीयश्चतुर्थश्च मनः ॥ उभयं प्रभेदस्वभावान्वदशमसहि
शात् अलोभादिसंप्रयुक्तानि कुशलानि ॥ लोभादिसंप्रयुक्तान्यकुशलानि ॥ अन्यान्यव्याकृतानि ॥ अन्यदेकधेति ॥ जीविताद्य
ष्टकमन्यदेकधैवमवधार्यते ॥ अव्याकृतमेवेत्यर्थः ॥ तदर्थं च पुनस्तत्करणं अन्यथा हि कुशलमप्यकुशलाव्याकृतमवाकुश
लाव्याकृतमेव वा गम्येत ॥ तस्माद्दौर्विमतिकभावप्रसिद्ध्यर्थं ॥ पुनरुच्यते ॥ यस्यैकधात्वं सिद्धं भवति ॥ तद्दर्शयति किंच सर्वमव्याकृ
तत्त्वमिति ॥ ११ ॥ कामाप्तममलं हित्वा रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये ॥ दुःखे च हित्वारूप्याप्तं सुखे चापोह्य रूपि च ॥ १२ ॥
कामाप्तममलं हित्वेति ॥ अमलमपि हित्वा कामाप्तं चेति ॥ तद्ध्यप्रतिसंयुक्तमवेति ॥ अधातुपतितमेवेत्यर्थः ॥ रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रि
यदृष्टमिति विस्तरः ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ ॥ समासान्तविधिरनित्य इति पञ्चिलाक्या समासान्तो न कृत इति ॥ तयोरिन्द्रिये स्त्रीपुमिन्द्रि
ये ॥ दुःखं च हित्वेति ॥ दुःखवेदनाख्यमिन्द्रियं दुःखं दौर्मनस्यं चेत्यर्थः ॥ तत्स्त्रीपुमिन्द्रियदुःखदौर्मनस्यममलं च हित्वा रूपाप्तं वर्ज्यमानं हि
त्वा ॥ शेषं रूपाप्तमिन्द्रियं भवति ॥ कायिकत्वादिति ॥ स्पष्टत्वादेवं देशनीयमिति ॥ अस्त्रीकानमनवकाशत्वादिति विस्तरः ॥ अप्रसादप्रत्ययत्वादिति प्रायः

[illegible]

फलं नवविधं द्वयोः प्राप्तिर्विनिश्चयात् ॥ प्रथमफलमिति विशेषणं ॥ सकृदागामिफलस्य सफलं तयोरनयोर्वा प्राप्तिर्नवमनागा-
मिफलस्य ॥ तस्य पुनः पादद्वयमाह ॥ सकृदागामिफलं भावनामार्गपूर्वकं प्राप्तिः सर्वलौकिकेन मार्गेण ॥ लौकिकमार्गेण आकाशानन्त्य-
यतनाकारेण [illegible] ॥ प्रहीणक्लेशानां [illegible] मार्गोपपत्ति
[illegible] विशेषमार्गश्च पश्यति ॥ स चायं चतुष्प्रकारो भवति ॥ प्रयोगमार्ग आनन्तर्यमार्गो विमुक्तिमार्गो
विशेषमार्गश्च ॥ तत्र प्रयोगमार्गो येनानन्तर्यमार्ग उत्पद्यते ॥ स पुनर्यत्नेन क्लेशान् प्रजहातीति विमुक्तिमार्गो ध्यानानन्तर्यमार्गेण सम-
समुत्पद्यते ॥ क्लेशप्रहाणं प्राप्य [illegible] विशेषमार्गः [illegible] विशिष्टमार्गः [illegible] प्रकारा ॥ क्लेशाः प्रहातव्याः ॥ अधिमात्रा-
धिमात्रोऽधिमात्रमध्योऽधिमात्रमृदुः ॥ मध्याधिमात्रो मध्यमध्यो मध्यमृदुः ॥ मृद्वधिमात्रो मृदुमध्यो मृदुमृदुश्चेति ॥ यद्यपि [illegible] क्लेशान् ११
प्रजहाति ॥ दर्शनभावनाहेयानां क्लेशानां [illegible] ॥ तेन मृदुमध्याधिमात्रादिलक्षणेन ॥ नवधा कृत्वा प्रजहाति ॥ मृदुमृदुस्तमानन्तर्यवि-
मुक्तिमार्गस्तमधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति ॥ एवं यावदधिमात्राधिमात्रस्तमानन्तर्यविमुक्तिमार्गस्तं मृदुमृदुं क्लेशप्रकारं
प्रजहाति ॥ [illegible] भावनाहेयान् नव क्लेशान् [illegible] नवधा कृत्वा प्रजहाति ॥ दर्शनहेयानां दर्शनमार्गेण प्रहीणत्वात् ॥ लौकिकेनापि
भावनामार्गेण [illegible] ॥ [illegible] सर्वापि तथैव प्रयोगादिमार्गेण चतुर्विधः ॥ [illegible] मृदुमृदुस्तमा-
नन्तर्यविमुक्तिमार्गस्तमधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति ॥ एवं यावदधिमात्राधिमात्रस्तमानन्तर्यविमुक्तिमार्गस्तं मृदुमृ-

२ श्रूणप्रकारप्रहाणात्॥ अथ लौकिकेनाकाङ्क्षया मार्गेण्यादि द्वितीयप्रनिर्देशः॥ ननु सकृदागामिफलमानुपूर्वकेण वाल्पसतस्यावीत
नार्गेणयथा॥ तथानुपूर्वीकायः श्रोतआपत्तिफलं प्राप्य क्रमात् सकृदागामिफलं प्राप्नोति॥ कथञ्चासौ यः सकलबन्धन उक्तप्रकाराणाप्रलि
खितानि वा यदि न षष्ठप्रकारापलिखितानि यावत् समवेक्षामति॥ यातः स चिरेण दृष्टसत्यः श्रोतआपन्न एवमि॥ स तावन्नाह्यस्यैकस्य यावत्
षष्ठस्यैव वा प्रकारस्य प्रहाणाय यत्नमथ च निगत्वा तु लौकिकमपि मार्गमुत्पादयति॥ स षष्ठप्रकारप्रहाणात् सकृदागामिफलं प्राप्नोति
गस्य फलस्य स्फरति। त्रीन्द्रियेषु प्राप्तिः श्रद्धादिषु पञ्चसु दृष्टिरिन्द्रियं उपेक्षेन्द्रियं च स फलमनागम्य निश्रयत्वात्॥ कथं लौ
किकेन मार्गेण॥ तस्मात् प्रतीन्द्रियेषु प्राप्तिः लौकिकसंवाह्येन्द्रियं च यश्चायं समन॥ तानव हि श्रद्धादीनि सफलेन्द्रियाणि लौकिकानीन्द्रियाख्यानि लौ
किकानि॥ अनास्रवत्वात्॥ अथ तस्यावीतरागस्य॥ यो लौकिकेन मार्गेण पृथग्जनावस्थायां पञ्चप्रकारापलिखिताः तु स तस्यावीतराग
स्य॥ अनास्रवत्वात्॥ अथ तस्यावीतरागस्य॥ यो लौकिकेन मार्गेण॥ कथं च प्राप्नोति दृष्टिसमय एकमसपूर्वोकेन
दृष्ट्युत्पत्त्या॥ तस्य सा प्रकारक्षवीतरागस्य शोधितस्य यदि सकृदागामिफलं प्राप्नोति॥ कथं च प्राप्नोति॥ श्रद्धादिभिर्नाष्टागावीन्द्रियवर्धैः॥ मन उपेक्षेन्द्रि
मार्गेणान्वयज्ञानक्षान्त्यवस्थायां प्राप्नोति॥ तस्य न वीरवं यथैव श्रोतआपत्तिफलस्य॥ श्रद्धादिभिर्नाष्टाभिरिन्द्रियैः॥ अनागामिफलं यथा
यालोचितपूर्ववदाख्यातं॥ न्ययं हि श्रोतआपत्तिफलं न प्राप्येव यातः सकृदागामीत्यवगति॥ अनागामिफलं यथा
नुपूर्वकः प्राप्नोतीति॥ अनुपूर्वकायः श्रोतआपत्तिफलं सकृदागामिफलं प्राप्नोति॥ यावान्तस्यावीतरागस्य रूपादावागमग्ना
पत्तिफलमप्राप्यैव सकृदागामिफलमवचरत्यागात्॥ अनागामिफलं प्राप्नोति॥ स च यदि लौकिकेन मार्गेण प्राप्नोति॥ तस्य स्फ

अभिधर्म कोश

ष्टेति प्राप्य ॥ न चापि तन्मूलत्वादिति ॥ न चाति निन्द्रिये चापि न चापि च कस्मात्तन्मूलत्वात् ॥ तन्मूलत्वं तत्र मूलका नम्य फलत्वात्तन्मूलत्वं ॥ त
था च तत्र तन्मूल आत्रापत्तिफलं ॥ अर्हत्त्वफलं च ॥ यथा दर्शनभावकोलवत् ॥ एवं पक्षि वल्किमानां श्रद्धा दुःखेन फलानोरथा तत्रापति
फलं अर्हत्त्वफलं चानकरवत् ॥ सकृदागामिफलं अनागामिफलं च माध्यरवत् ॥ तथा तन्मूलत्वात् फलत्वान्नैवति एवं चेन्द्रिये प्राप्ति ॥ क
तमेन नैव तिनिष्पादे ॥ अन्यादितिनाज्ञास्यामीन्द्रियवक्ष्यमेन उपेक्षेन्द्रियासं चेति ॥ न चातिनिति ॥ तत्रैव मतिसमयक्रमः दुःखे धर्मज्ञानक्षा
न्तिः दुःखे धर्मज्ञानं ॥ दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः ॥ दुःखेऽन्वयज्ञानं ॥ समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिः ॥ समुदये धर्मज्ञानं ॥ समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः ॥
समुदयेऽन्वयज्ञानं ॥ निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिः ॥ निरोधे धर्मज्ञानं ॥ निरोधेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः ॥ निरोधेऽन्वयज्ञानं ॥ मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिः
मार्गे धर्मज्ञानं ॥ मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः ॥ मार्गेऽन्वयज्ञानमिति ॥ चातश्च क्षणा इति समय षोडशक्षणश्चाम ॥ तत्र दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिर्यावन् १६
मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिरिति पंचदशक्षणा दर्शनमार्गः ॥ अदृष्टदृष्टे दृष्ट्वा मार्गस्य तत्र पंचदशक्षणा षोडशि वचनात् ॥ तच्चाज्ञास्यामीन्द्रियमि
त्युच्यते ॥ मार्गेऽन्वयज्ञानक्षणात् षोडशे सत्यभावना मार्गः ॥ तत्र प्रत्ययवशात् पमस मार्धे यीवा ननानुपथमार्गः सर्वासोलवं मार्गः तच्चाज्ञे
न्द्रियमित्युच्यते ॥ अन्वयज्ञानात्सर्वानुत्पत्ति सर्वानास्रवा मार्गेऽशैक्षमार्गः ॥ तच्चाज्ञाताविन्द्रियमित्युच्यते ॥ तत्रैव तत्रापति फलं मार्गेऽ
न्वयज्ञानक्षान्त्यवस्थायां प्राप्यते ॥ अन्यादीनि यात्रा परं श्रद्धेन्द्रियादि वश्यं स्वकर्मति ॥ तस्याक्षवस्थायां कुशलसानु ॥ आज्ञास्यामीन्द्रिय
लतावावा सो मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्ति वर्त्तमाना ॥ मनश्चेन्द्रियं चयत्तं प्रथुक्तं त्यजति ॥ उपेक्षेन्द्रियं चायद्यं समागम्य ॥ अयसाण ॥ अनागम्य

स्य च उपेक्षेन्द्रियसंप्रयुक्तत्वात्॥ मार्गेऽन्वयज्ञानं तु ज्ञस्यामवस्थायामाज्ञेन्द्रियस्वभावत्वात्साक्षाद्धि मुख्यं वर्त्तते॥ मनश्श्रद्धादीनि च पञ्चे-
हि वाज्ञास्यामीन्द्रियं चाज्ञेन्द्रियं च मन उपेक्षेन्द्रियाण्यां चेति॥ तत्फलं नवभिः प्राप्यते॥ उक्तानां हि तत्प्राप्तिर्निमित्तं॥ आनन्तर्यमार्गे-
श्चाज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावेन विमुक्तिमार्गेश्चाज्ञेन्द्रियस्वभावेन॥ त[illegible]प्राप्तेः॥ विसंयोगप्राप्त्यावाहकसन्निश्रयत्वात् यथाक्रमं॥ तस्या
विसंयोगप्राप्तेरानन्तर्यमार्गस्यावाहकत्वात्॥ जनकत्वात्॥ विमुक्तिमार्गस्य च तस्याः सन्निश्रयत्वात्॥ आधानत्वादित्यर्थः॥ तालोद्घाटन-
निष्कासनकपाटपिधानवत्॥ यथा हि द्वयानेकर्येयाः॥ एकेन चौरनिष्कासनं॥ द्वितीयेनास्य कपाटं पिधीयते॥ तथानन्तर्यमार्गेण
विसंयोगप्राप्तिरावाह्यते क्लेशप्राप्तिमादायनिवार्यते॥ विमुक्तिमार्गेण चाधार्यते विसंयोगप्राप्तिः सहोत्पादात्॥ अर्हत्त्वस्य पुनः श्र-
द्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियवर्ज्जैर्न्नवभिः॥ वज्रोपमसमाध्यवस्थायामर्हत्त्वफलं प्राप्यते॥ श्रद्धादीनि मनश्चेन्द्रियं च पूर्ववत्॥ वज्रोपमसमा-
धिकलापस्थस्यामवस्थायामानन्तर्यमार्गे आज्ञेन्द्रियस्वभावं वर्त्तमानं॥ सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमत्॥ यदि तृतीयं ध्यानं
निश्रित्याहत्त्वं प्राप्यते॥ सुखेन्द्रियं तत्र वर्त्तमानं॥ अथ प्रथमं द्वितीयं ध्यानं निश्रित्य तत्र सौमनस्येन्द्रियं॥ अथानागम्यध्यानान्तरचतु-
र्थध्यानाकाशविज्ञानाकिंचन्यायतनानामन्यतमं निश्रित्य तत्रोपेक्षेन्द्रियं वर्त्तमानं॥ क्षयज्ञानकलापस्थस्यामवस्थायां विमु-
क्तिमार्गे आज्ञातावीन्द्रियस्वभावत्वात्साक्षान्मुख्यत्वात् वर्त्तते॥ तत्र श्रद्धादीनि पंच तान्याज्ञेन्द्रियं चाज्ञातावीन्द्रियं च मनश्चेन्द्रियं च सु-
खसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमत्॥ तत्फलं नवभिः प्राप्यते॥ आनन्तर्यविमुक्तिमार्गसांतत्प्राप्तिनिमित्तपूर्ववद्व्याख्यानं॥ स-

आलिंगनिका
७।

स्य॥ नतु न्यनस्य॥ नहि ६६ खधर्मज्ञानमनार्गणायाः ६ ६ खधर्मज्ञानका के ६ मेलाग ह तुरेव॥ ग॥ दर्शलाबनार ७ जैमार्गणि क्रिया कथामि
गिण दर्शनमार्गणे दर्शनमार्गणे कनस्य लाबनामार्गणस्या ७ जैमार्गणस्य चलताग ह तुरिति ग्रुयाङ्ग॥ लाबनामार्गणे लाबनामार्गणकन
स्य औक्रमार्गणस्य नस लाग ह तुः॥ न दर्शनमार्गणस्यातिरुयाः॥ क ७ जैमार्गणे ऽ द ७ जैमार्गणे कनस्य नदर्शनमार्गणेलावनामा
र्गणस्यानिष्पकस्य सलाग ह तुः॥ नग्रापि॥ नेतप्रदर्शनमार्गणादिषु मूर्द्वि न्द्रियमार्गणे दर्शनमार्गणस्य लाबान्हृ ५ गौ ह्ग न्द्रियमार्गणस्य ग
ललावस्येव॥ गौ ह्ग न्द्रियमार्गणे ह्ग न्द्रियमार्गणस्येव॥ नमूर्द्वि न्द्रियमार्गणस्य न्यूनत्वात्॥ एवं लाबनामार्गणे ७ जैमार्गणेध्व कमु
ग ह ६ यन्नाह॥ नग्र थतिविकल्प॥ एकस्यापि मूर्द्वि न्द्रियस्य पु ३ ल स्य [illegible] मार्गणे ६ सति॥ प्रक्रूगौ ह्ग न्द्रियस्य ग्रय ६॥ नग्र श्रद्धा
नुसारिमार्गणे ६ श्रद्धानुसारिमार्गणे कनस्या [illegible] यस्य सलाग ह तुः॥ धर्मानुसारिनार्गणस्य चा [illegible] यस्या नाग [illegible] वस्य स्य श्रद्धाधिमुक्त
दृष्टिप्राप्त समयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गणेषु चा [illegible] या नायथ्य वागमू स्य च्छिधर्मा धां वाग [illegible] स लाग ह तुः॥ श्रद्धाधिमु
क्तिमार्गणे ६ श्रद्धाधिमुक्तमार्गणे कनस्य दृष्टिप्राप्त समयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गणे ६ स्यापन्न [illegible] मिति ग्रयाः ६ मिति [illegible]
सलाग ह तुः॥ समयविमुक्तमार्गणे ६ समयविमुक्तमार्गणे ६ कनस्यासमयविमुक्तमार्गणस्य [illegible] सलाग ह तुः॥ नतु श्रद्धा
धिमुक्तमार्गणे ६ श्रद्धानुसारि धर्मानुसारिमार्गणयोः ६ पूर्वकालिनत्वात्॥ दर्शनमार्गणस्य लाबनामार्गणस्य लाबनामार्गणस्य चविशि
ष्टत्वाद्दवमन्यत्रापि यथायोग्यं॥ धर्मानुसारिमार्गणे ६॥ धर्मानुसारिमार्गणे कनस्य दृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तिमार्गणया ६ इति ग्रया ६ ॥ ४०

सत्तागहेतु४॥ दृष्टिप्राक्रमार्गेऽदृष्टिप्राक्रमार्गेऽकं न स्यात्समयविमुक्तमार्गस्य चागिद्धत्वात्४॥ असमयविमुक्तमार्गेऽसमय
विमुक्तमार्गेऽकं न स्यैव प्रेकस्य सत्तागहेतु॥ न तु धर्मानुसारिमार्गस्य सत्तागहेतु४॥ धर्मानुसारिमार्गस्येन्द्रियगोचि॥ आदृत्वात्॥
नापि श्रद्धाधिमुक्तमार्गस्येन्द्रियगोचराविशिष्टत्वात्॥ नापि श्रद्धाधिमुक्तमार्गस्येन्द्रियगोचराविशिष्टत्वात्॥ नापि समयविमुक्तमा
र्गस्येन्द्रियगोचराविशिष्टत्वात् समयविमुक्तमार्गस्येन्द्रियगोचराविशिष्टस्य दृष्टिप्राक्रमार्गस्य सत्तागहेतु४ प्राप्ता॥ लौकिकमार्गस्य
हीनत्वात्॥ नहि पूर्वकालीनं फलं पश्चात्कालीनाहेतुर्निति॥ दृष्टिप्राक्रमार्ग४ पुनः४ समयविमुक्तमार्गस्य न सत्तागहेतुर्निन्द्रिय
गोन्यूनत्वात्॥ कथं पुनर्निगितिविस्तरं तथा कथं पुनर्न्नन्तरं मिकस्य हि गियश्चानान्तरलिंगियावदाकिं च न्यायेन न मिकस्य दर्शनमा
र्गस्य लावनामार्गस्य श्रावकौकिकमार्गस्य वा॥ यश्च दागमः आनन्तर्मिकमार्गे विज्ञानानन्तरायगतानन्तर्मियावदनागम्यन्तर्मिकाय
अयोगं दर्शनमार्गेऽलावनामार्गे वाऽलौकिकमार्गे वा विशिष्टा भवति॥ कथं चन न गविगतं हीनत्वादध्वनाध्यात्मसं४॥ अथेन्द्रिय
गोहेतुपन्नयगोचरेन्द्रियगोचरस्यभावत्समानकालीनविशिष्टात्वाद्दर्शनमार्गे श्रद्धानुसारिमार्गश्चतुर्थ्यानन्तर्मिकाश्चनन्तर्मिकस्
तस्यैव श्रद्धानुसारिमार्गस्य समन्तरधर्मेष्विन्द्रियत्वात्सत्वाधनन्तर्मिकाधर्मानुसारिमार्गेऽविशिष्ट४॥ अन्येन्द्रियत्वात्॥
तथा धर्मानुसारिमार्गश्चतुर्थ्यानन्तर्मिकाऽवनन्तर्मिकस्य धर्मानुसारिमार्गस्य सम४॥ एवमनागाविनश्च श्रद्धानुसारिधर्मानुसा
रिमार्गेऽचतुर्थ्यानन्तर्मिकावधनन्तर्मिकश्चालौकिकमार्गस्याऽप्रभूकन्तर्मीन्द्रियसमदीन्नयासमभावाविशिष्टाव

व इत्यर्थः॥ पृथिवी बाह्यनिकायस्मात्॥ अथ पुनरपि नामतः॥ एषामपि सहेतुकामन्यापि सभागसर्वत्रगविपाकहेतवः॥ स्व
प्रकादिस्थानीया लक्षणीमि सिद्धसहभूहेतुः ॥ ५१ ॥

सभागहेतुः सदृशाः स्वनिकायभुवोऽग्रजाः॥ अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः समविशिष्टयोः ॥ ५२ ॥

क्लिष्टाः क्लिष्टानामिति क्लिष्टाः कुशलानिवृताव्याकृताश्च क्लिष्टस्वसामान्येन सभागहेतुत्वमयं॥ तत्राकुशलानां सभा
गहेतुर्निवृताव्याकृतानि वृताव्याकृतानां॥ अकुशलानिवृताव्याकृतानां॥ निवृताव्याकृताश्च कुशलानां सभागहेतुरिति
दर्शितं भवति॥ अव्याकृता अव्याकृतानामिति॥ अनिवृताव्याकृतानामित्यर्थः॥ रूपमव्याकृतमव्याकृतानां रूपस्कन्धः॥ पं १३६
चानां स्कन्धानां सभागहेतुः॥ चत्वारः स्कन्धा वेदनादयोऽनन्तरूपस्य सभागहेतुर्विशिष्टत्वात्॥ नहि विशिष्टं न्यूनस्य
सभागहेतुरिष्यते॥ समविशिष्टयोरिति वचनात्॥ कुशलाकुशलकुरूपमपि तत्कालिकत्वात् समं विशिष्टं चापि च
त्वारः स्कन्धाः सभागहेतुरित्यर्थः॥ कललं कललादीनामिति पञ्च गर्भावस्थाः कललार्बुदपेशीघनप्रशाखावस्थाः॥ पंचजा
तावस्थाः॥ बालकुमारयुवमध्यवृद्धावस्थादिभेदेन दश॥ दशानामवस्थानां सभागहेतुः कललं कललादीनां नवस्य यावद्वा
र्द्धस्य॥ अर्बुदमर्बुदस्य यावद्वार्द्धस्य॥ एवं यावद्वार्द्धं वार्द्धस्यैव॥ एकैकापर्ज्ञासेनैकैकपनिकायस्यैकस्मिं निकायस

रागेण वक्तव्यं ॥ अन्यस्य समानजातीयस्य निकायसभागस्य ॥ यथा मनुष्यजन्मनो मनुष्यजन्मैवास्य ॥ तदा दशाप्य
वस्थाद्दशानामप्यवस्थानां ॥ वृद्धावस्थापि यावद्दशानामवस्थानामन्यासां सादृश्यवृद्धावस्थाया धाकनगतुः सर्ववृद्धावस्था
याः सभागहेतुर्न त्वाद्या अस्मात् कनकललादीनां दशानामप्यवस्थानां सभागहेतुः पूर्वगतेर्वक्तव्यं ॥ बाह्यस्यापि यवादयस्य
गि विकल्पः ॥ यवाद्यवस्य सभागहेतुर्न शालेः शालिरेवाहन्तनवनयवस्यासन्नतुल्यस्य व्याकृतत्वेऽसत्कान्तवस्य सभा
गहेतुत्वं नास्य सत्कारेणेनन कुङ्कुमादिति दर्शयति ॥ अर्थानि महारूपाणि कुशलानां हेतुर्न क्लिष्टानां प्रत्ययः ॥ स्वप्रार्थ
ः ॥ क्लिष्टाः पञ्च सावत्र सभागहेतुर्न यथा चित्तं चैतस्वानां ब्रह्म संप्रयुक्तक हेतुः ॥ सर्वत्रगत्वात्र सर्वत्रगहेतुर्न व्याकृत
त्वान्न विपाकहेतुः ॥ परिशेष्यात् सभागहेतुर्नव सर्वत्रगस्य ॥ यदि तद्दशानां सभागहेतुः स्वेव पञ्चाशदस्य ताधिप
र्दास्यन्नस्य सभागहेतुः प्राप्नोति ॥ सहास्त्रिंशत्पि सहस्यन्नस्य ॥ नन्वस्मात्प्यनुरूपेन्नस्य सूनकाह ॥ नापि न सर्वक्लिष्टानां हि अ
ग्रजा ॥ अत्रसजातानामीनाः प्रकृष्टस्वात्मासभागहेतुः ॥ अतानागतानां तत्र सभागहेतुर्निर्दिष्ट इति कस्मात् ॥ तत्र मनीनां पनीनां प्रकृ
ष्टन्नानामिति पूर्वोत्सन्नानामनीतानि नाम्यधादस्याङ्गीनानामिति विरुद्ध्यते ॥ अनीतप्रकृष्टस्यानां स्वनागतानां सभागहेतुः ॥
न उत्पन्नागतानामनागतानामिति कृतमनागमप्यनागतस्य नागताः सभागहेतुर्निर्दि ॥ न कस्माद् विदितं ॥ न कदाचित्तं हेतुर्निर्विकृतं
हेतुः स्वस्यार्थश्च ॥ तस्माद्दस्य नागताः सभागहेतुः न प्रतिप्राप्तः ॥ सहास्त्रिंशविस्मृतः ॥ सहस्त संप्रयुक्तक विपाकहेतुश्चेति

अभिधर्मकोश

पूर्वं फलमिति दोषात् ॥ विपाकफलस्य पूर्वं सह चाभावादिति ॥ मा भूदनागतः पूर्वं फलमिति पूर्वमस्य ग्रहणं सह चाभावात् । अथ ऽनागता-
वस्थायां ॥ न हि प्रत्युत्पन्नावस्थायां सहभूः ॥ नैव विपाकहेतोः सहास्त्यन्तरफलमुपलभ्यते ॥ कस्मादनागतस्य चाध्वनि पूर्वं पश्चि-
मता ऽस्ताव ॥ विप्रकर्षात् । कस्मादनागतस्याध्वनः पूर्वं विपाकहेतुः पश्चाद्विपाकफलमुपलभ्यते ॥ तस्मात् सभागहेतुवद्विपाकहेतु-
रप्यनागतानि त्राणानि ॥ चेतनाविकल्पात् ॥ नैतदस्ति ॥ यदुक्तं विपाकहेतुरप्येवमिति ॥ न चान्यान्यनिष्यन्दतायुक्तमिति ॥ नियत-
यः सभागहेतुः ॥ अहो ॥ धर्मस्कन्धस्य च धर्मस्कन्धानां एवं कथं निष्यन्दो ऽवस्था ॥ न हि पूर्वः स्वस्य पि तु स्कन्धानां सर्वोपमा-
रूपमिति ॥ नैव च विपाकहेतुः ॥ किमन्योन्यहेतुफलता पौर्वापर्येण विना संप्रयुक्तकस्य प्राप्नोति ॥ कस्मात् भिन्नलक्षणत्वाद्धे-
तुफलयोः ॥ हेतोः ॥ अन्यलक्षणत्वात् वक्ष्यमाणार्थः ॥ अकुशलात् कुशलसास्रवात् वा तस्य लक्षणम् ॥ फलस्य चान्यं लक्षणम- १३९
निवृताव्याकृतत्वं ॥ विपाकहेतुर्न गृह्यते ॥ कुशलाकुशलश्चैव सास्रवः ॥ विपाकाव्याकृतो धर्म इति वचनात् ॥ तस्मादिति विलक्षण-
त्वात् अवस्थाव्यवस्थितः एव सभागहेतुः अवस्थायां व्यवस्थितः ॥ अनागतावस्थायां प्रत्युत्पन्नावस्थायां च सभागहेतुर्नानाग-
तावस्थालक्षणव्यवस्थितस्तु विपाकहेतुः । लक्षणेन व्यवस्थितः । विपाकलक्षणयुक्तश्च लक्षणेन । अनागतोऽपि विपा-
कहेतुर्न वार्यते न प्रतिषिध्यते ॥ इदमिहाभिप्रायः ॥ किमनागतस्याध्वनि सहभावी विप्रकर्षः ॥ इति न … पनि … तु ॥ अन्य-
यं हेतुरिदमस्य निष्यन्दफलमिति ग्रहणमनागतः सभागहेतुर्व्यवस्थाप्यते … सभागहेतु

तेवत्॥ सधर्मस्कस्यहेतुभूतस्य षष्ठान्निध्यंदत्तलंसवदिस्तुमानागमस्यतागहेतुनंव्यवस्थाप्यते॥ नेनव्याख्यानकार्ये
विचारितं॥ ममतुपूर्वकं प्रवार्यपक्षे प्रतिराजी॥गि॥ किमयानियमश्चगिति किंस्वरूमिकं प्रवलेवक्षयते॥ नान्यथास्य प्रकृतिप्रति
प्रायः॥ अन्नंस्यात्वंनेवरतमित्यनुमार्गश्चगि॥ तुकान्दाविगणयरः॥ मार्गश्चगितिमार्गस्यसंविदाकिंगसास्रवान्मार्गस्यविशि
ष्यते॥ सास्रवाहिधर्मः स्वरतमिकं प्रवसलागहेतुनांस्वरतमित्यरमार्गस्यन्यतमिकापिसलागहेतुनिरतमिथुहेः॥ सास्र
वानास्रवं वग्रहः॥ तास्रहेतुग्रहेः॥ हेतुसास्रवस्येवस्पतन्त्राहः॥ यतुसास्रवांशमार्गस्यत्वतुल्यरतमिहदमार्गप्रवनतमिकां
त्वान्यंसलागहेतुनेसास्रवश्चगिकृतश्चस्याहः॥ अगानुकाधसोनास्रुतमिश्रूनगद्यातुपगिनः॥ गहूमिकातिः॥ तद्ध्या
तिनस्वीकृतत्वादिति॥ नहिकामनुपातृप्यनेवरतमिसंनिश्चयाधिगम्यत्वागनवरतमिकानवरतमिसंगृहीतत्वात्॥ त्वथ्यं
स्तदृष्टा॥ सास्रवानिवासुवान्धर्मोस्वीकुर्वन्ति॥ यदागतिनिर्वाणमार्गंवाधिलक्षणिकुशलालाभोधर्मेच्छन्दानमागकल
वर्द्धत्वादितियवनागु॥ समानजातीयस्यस्पनास्रवजातीयस्य प्रवंतोहिसर्वः॥ सर्वस्यसलागहेतुः॥ प्राज्ञातिजनगगाहः॥ समाधि
शिष्टयानितिः॥ अस्यास्यग्रहणंगार्हिष्किमर्थं॥ ऊर्ध्वरतमिकाधनतमिकधानन्यात्मामिप्रवमर्थं॥ ऊर्ध्वरतमिकाप्यधनतमि
कयाः॥ समविशिष्टयाः॥ सलागहेतुर्लवस्रुधनतमिकाप्यूर्ध्वरतमिकयानिति॥ तद्यगतिविरुवः॥ दृष्टधर्मसुखानजातिके
स्यात्प्रवानागतायाः॥ समाधिकृत्वासलागहेतुर्विशिष्टस्यच दृष्टधर्मसुखानस्यदृष्टधर्मन्वयसुखानजातिकीयांवदनुस्यादसुखान

अभिधर्म
कोश

मनस्कायाश्च काचिदसंप्रयुक्ता॥ तत्र कामावचरमैर्यापथिकं मनइन्द्रियं॥ तत्संप्रयुक्तं च सौमनस्योपेक्षेन्द्रियद्वयं विपाकः॥ न रूपधातावैर्यापथि
कं मनइन्द्रियं कुशलविपाकः॥ वेदनेन्द्रियं च तत्संप्रयुक्तं यथा रूपिनैर्माणिकं पंचरूपिकं॥ तत्र चोपेक्षेन्द्रियमप्यविपाकः॥ ऐर्यापथिकशै
ल्पस्थानिकनैर्माणिकानि निवृतं पंचेन्द्रियं संप्रयुक्तानीति तदन्यानि कथं मा॥ अन्यथा हि विपाक इति॥ कुशलक्लिष्टैर्यापथिकशैल्प
स्थानिकनैर्माणिकस्वभावत्वान्मनइन्द्रियादीन्यन्यानि मनइन्द्रियादीनि विपाकजानि विपाकः॥ अन्यथा विपाकज इति सिद्धमिति॥ जी
वितेन्द्रियं पादपाद्यंकुरादीनि हि वासनादवधानदशमदवर्जनायाद्य विपाकज इति सिद्धं॥ कतमानि पुनस्तानि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाकः कुशल
कुशलत्वात्॥ तथा हि वक्ष्यति॥ तत्वकं सविपाकमिति॥ अथ कायस्थं कुशलमित्यविपाकविपाकाव्याकृता धर्माः॥ सत्त्वाख्य इति विपाकत्व
कुशलत्वात्॥ यदि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाकः कथमनेनागमविरोधं दर्शयति॥ संप्रयोगवेदनीयतामधिकृत्येति॥ वेदनीयं वेदना॥ दौर्मन
स्यं वेदनीयमस्मिन्निति दौर्मनस्यवेदनीयं कर्म॥ सौमनस्योपेक्षावेदनीयमपीति संप्रयोगमात्रवचनात् दौर्मनस्यवत् सौमनस्योपे
क्षयोरपि न विपाकः॥ प्राप्नुवन्ति पञ्चास्तीति प्राप्यः संप्रयोगादपि न दर्शयाविपाकोपीति सौमनस्यवेदनीयं कर्मास्मिन् सौमनस्यवेदनीयं
कर्म॥ तथा सौमनस्यं विपाकत्वेन वेदनीयमस्य वेदनीयं कर्मेति॥ अन्यतरस्यान्यतरदेवं गम्यत इति॥ यदि दौर्मनस्यं न कुशलपाकमिति किं तत्
विपाक इति॥ तत एवमेतद्व्याख्यायते संप्रयोगवेदनीयतामधिकृत्योक्तमिति॥ न तावत्कायपुनरेतत्सूचितं दौर्मनस्यं न विपाक इति॥ अ
थवान्यतरस्यान्यतरदेवं गम्यते॥ कश्चित्संप्रयोगवेदनीयता॥ कश्चिद्विपाकवेदनीयतेति॥ क्रियास्त्वं सर्वत्रैव नहि संप्रयोगवेदनीयता १२

ति॥ अत एतं दुक्करन्ति आयमति समीक्खाह॥ का पन नेतं युत्तं दोमनस्सं न विपाको होतीति॥ दोमनस्सं हि तिक्खं निट्ठुरचिन्तनादिके पव-
त्तिकस्स विरोधेन तत्थापि यमके॥ चक्खुस्सापि यमके॥ चक्खुपसादस्स च॥ सोमनस्समप्पवत्तमिति॥ पवत्तिकस्स विरोधेन निट्ठुरचिन्तनादि ति-
त्तत्थापि यमके चक्खुपसादस्स च॥ वीतरागमहीनानं होति॥ तस्मा वीतरागमहीनानं दोमनस्सं व्यापज्जति॥ न हि चक्खुनादिका विपाकरूपानि
विपाकरूपा वीतरागमहीना व्यापज्जति॥ दोमनस्सं उप्पावरूपतो वचनातो॥ दोमनस्सं न कामवीतरागा। अनन्तसमन्नागतो होतीति॥ स-
म्पयुत्तं॥ अवीतरागस्स हि अत्थावदनाक॥ कायिकं दुक्खं पटिसंवेदयति॥ चेतसिकं च दोमनस्समिति वचनातो॥ वीतरागस्स
च अकुसलस्सा कायिकमेव दुक्खं पटिसंवेदयतो होति॥ सोमनस्समप्पवत्तमिति विसज्जनतो॥ वीतरागभावमप्पवत्तं विपाकरूपं सो-
मनस्सं कीदिसं अस्सा॥ समापत्तिसंनिहितं यं सोमनस्सं संचारि॥ तस्स कुसलस्सापि विपाको॥ अनागामिकस्स॥ कीदिसं यं सो-
मनस्सं विपाको होति॥ यो दिट्ठानं दिट्ठेन मस्सीति॥ अपनिक्खिपमानमपि तदस्स वत्तिदण्णयति॥ तस्सापि विपाकाभावकारणा नदो-
मनस्सं॥ सब्बथा व्यसनदाचानातसमापत्तिवसेनायामपि तथा न विपाको होतीति सिद्धं॥ मनो हि इन्द्रियमूलपातुभावस्स तिट्ठतया-
सङ्गातिदुग्गतीसु॥ उतयस्स कुसलाकुसलस्स विपाको होति अधिकानं॥ होति दससु [illegible] विञ्ञत्तिया [illegible] मानिस्सरागतो कुसलस्स विपा-
को होति॥ तप्पकथं मूलयव्यञ्जनेन समाधुसंमतं कुसलस्स विपाको होतीति॥ सरागानावूलयव्यञ्जनस्स कुसलेन न तं॥ सकानपटिल-
द्धं होति॥ सकानमस्स [illegible] मतस्स कुसलेन पटिलद्धं विपक्कधम्मे॥ उतयं हि व्यञ्जनं कुसलस्सेव विपाको होतीति आयतो॥

त्यभिधर्म
कोश

निप्रथमतो लाभतः।। किंपुनरुत्पद्यमानान्नारूप्योपपादुकावस्थायामिति हीनान्युत्पद्यमानानि सन्ति।। विशिष्टान्यपि पादुकायानि।। कथम
नयो समापत्त्यां गच्छतीत्यवादनाति प्राप्य।। रूपप्रधानत्वाद्रूपाधीति रूपधातुर्निर्दिश्यते।। रूपप्रधानत्वादिति।। रूपाध्यास्वलक्षणत्वाद्रूपास
त्वादित्यर्थः।। कथमानकामगुणप्रधानाद्रूपधातुः। किं तर्हि रूपमात्रप्रधान। नाप्यारूप्यधातुवत्स्वरूपप्रधान एवेति।। तत्प्रभूतमिति
रूपप्रत्ययं दृष्टं।। न मरूपकमवेतदिति दर्शयति।। यदि तथा कामावीमाकार्षीत्यस्य रूपाध्यारूप्यारूप्यनिश्रयाद्भवाम नास्वास्तिकावि
पाति धामत्वमीक्ष्य्यतीति विस्तरेण।। आरूप्योत्पन्ने रूपपादुके विति प्राथमकल्पिके समापत्तिगच्छतीत्यादिति।। यस्मात्स्वयं रूपसमापत्तिः।। प
श्चाद्रूपसमापत्तिः।। तस्माद्रूपधातावारूप्यात्सारूप्यधातुः।। उपपत्तितश्च प्राधान्यतत्वादिति।। यस्मान्नापपत्तितः प्रधानगतः।। रूप
धातावारूप्यधातुर्वक्तव्यः निकल्पसहस्राधि।। तथापि प्रथमकाविपाकारूपवति।। तथापि सारूप्यानारूपपत्तिदर्शनतः।। आरूप्यधातुनस्थान
स्थितिवचनात्।। १४ ॥ निरोधयत्युपपन्नमानारूप्यजो विरमन।। उपपन्नश्चैवरूपस्थो कामदर्शनवाप्तितो वा।। १५ ॥ १५
निरोधयत्युपपन्नमनिति।। तस्मादारूप्यधातावनान्यवश्रीसौन्द्रिया निरोधयति।। सापवादेश्चेतद्देदितव्यं।। ततः सर्वं रूपं चवतिव
चनात्।। रूपस्थाविति।। रूपधातौ तस्थावनान्यव।। सहपञ्चस्थित्युक्तत्वादिति निरोधयत्यासत्समस्येन्द्रियमनसादत्त्वाह।। सर्वश्च
पपादुकाः समस्येन्द्रिया उपपद्यन्ते म्रियन्ते चेति।। कामदर्शनवाप्तिरिति।। उत्पद्यमानादमेन्द्रियादिनि निरोधयति।। यदि समग्र

प वन्द्रियाल्वति ॥ उकम्पअउ नानव ॥ म्पअउ नोऽष्ठोऽयादि दुर्यिकलेन्द्रियारम्भावधिय ॥ वात्ययि गतानादिन्द्रियं परिहार्यं

सान्यायं चैतत्सर्वं कामधामाधवबदियमं ॥ गदपवादमाह ॥ १७ ॥

क्रम मृष्टोऽनुचत्वानि गुणसर्वत्रप वच्चा ॥ चवाफिचनुपरुल्लयाः ॥ सफोष्ट नवतिर्द्वया ॥ १८ ॥

...यासं वि नहत्यन्तिनास्कीप्रतिज्ञायः ॥ गुणसर्वत्रपं चवं

क्रम मृष्टोऽनुचत्वारीति ॥ नच ये पृथग्गिनीयं दृष्टमिति ॥ नच सा कामधातावन्याभ्यं वि नहत्यन्तिनास्की प्रतिज्ञायः ॥ गुणसर्वत्रपं चवं
क्रममृष्टोऽनुचत्वारीति ॥ नच यो पृथग्गिनीयं दृष्टमिति ॥ नच कामधातावन्यान्यं विनहत्यन्ति ... प्रविविधं हि मनद्य विरूसंलवति ॥
ति ॥ सर्वस्य पूर्वोक्तस्य मनस्य विरोधनि नाथय सूक्ष्मन मन्त्रारूप्य जीवितं मनस्यमिति उवमा दपवादः प्रविविधं हि मनघ विरूसंलवति ॥
ति ॥ सर्वस्य पूर्वोक्तस्य मनश्च विरोधनि नाथय स्फपन मन्त्रारूप्य ... सर्गे स्वायन्नमवघ विधिनिरूक्तः ॥ कुशलचित्तस्य तु मनसः स्थ अज्ञादयः पं
कृष्टम व्यास्तगं कुशलं च ॥ तत्र क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्यास्तं सर्गे स्वायन्नमवघ विधिनिरूक्तः ॥ कुशलचित्तस्य तु ... यत्र ष्टो न तत्र यादनः ॥
वाप्तिकाः प्रकृत्याः ॥ उपांहि श्रद्धादीनां कुशलं च न मिश्रवर्णम्लायः ॥ मनयत्री प्रयुक्तानि तत्राष्टो यत्राष्टो न तत्र यादनः ॥
यत्र न च नत्र च तुर्दशी ॥ यत्र पुन न ष्टो न तत्र यादनः ॥ यत्र च त्वानि तत्र न वति विरुक्तसं गणनीयं ॥ रूपारूप्यधातौ तो किं क्रममन
यत्र न वनत्र च तुर्दशी ॥ यत्र पुन नष्टो न तत्र यादनः ॥ यत्र चत्वानि तत्र न वति ॥ विरुक्तसंगणनीयं ॥ रूपारूप्यधातौ तो किं क्रममन
दं ॥ सूक्ष्मेन्द्रियप्रकारानन्तर सर्वं सूक्ष्मेन्द्रियधर्म्मा विचार्यन्ते सूक्ष्मिति ॥ सूक्ष्मेन्द्रियप्रकरणाद्य सूक्ष्म हक्रियमारध ॥ सर्वं सूक्ष्मेन्द्रियधर्म्मा सूक्ष्मेन्द्रिया
वस्त्वावितर्कयाविचारकाणि प्रविशन्ति ॥ वा विचार्यन्ते सूक्ष्मरूपकर्या चक्रान्त ॥ रूपनगुव्या चक्रान्त ॥ सूक्ष्मेन्द्रियप्रकरणे सूक्ष्मेन्द्रियस्कन्धके
वस्त्वावितर्कयाविचारकाणि प्रविशन्ति यावा विचार्यन्ते ॥ तानेतापि न विचार्यन्ते ॥ तत्सूक्ष्मास्तावत्कस्य सात्क्रस
सर्वं सूक्ष्मेन्द्रियधर्म्मा सवस्त्वा वितर्कयाविचारकाणि प्रविशन्त्यावा विचार्यन्ते

पृथक्तत्कारणत्वात् ॥ चेष्टाधीसम्बन्धीनामर्थानां चैतन्यानुधानि च ॥ छिद्रानुवर्तिनः कालस्फुलिंगादिगुणादितिः ॥ ७१ ॥

छिद्रानुपनिवर्द्धिनाने कैकं फलं विपाकनिष्पन्नफलं चेष्टन ॥ तत्प्राक्षीनां तचेताः सहचनिकृवः तहचनयशीलाः सर्वमप्यत
स्यादिति ॥ यस्मावत्सहतस्हेतुनाहेतुनिर्मितविक्रेनयथयइकं ॥ वीणादीनामित्यादि ॥ एकेनां कृत नालकाष्ठादीनां ग्रहणी
तुकन्यायानहृष्टं रूपिति ॥ सहायसन्नयाहेतुफलतावत्सकृत् ॥ अन्यायानहृष्टं ३ ॥ पूर्वेहिवीजं पश्चादङ्कुरः ॥ पूर्वमतिपात ॥
पश्चात्कृदहुति ॥ तद्यथा प्रदीपप्रभयानैकृतेनकायया व्याप्तिः हेतुफलतावक्तुं निवर्त्तते ॥ प्रदीपः सप्रभएवउवासमथन
नतिष्ठन ॥ अर्थकृतस्यात्प उत्पद्यमानस्यैव कायात्यमुत्पन्नप्रदीपप्रभायाः सहायसन्नायाहेतुर्नवर्तिकायायायाश्च हूत
रूढतू ॥ संप्रधार्यतावदितिविस्तरः ॥ असिद्धो हेतुरानशुतिपत्रसत्तिप्रायः ॥ यस्मात्सर्वास्वन्नेवदर्शितलहादिकासामग्री १२५
सप्रभस्यप्रदीपस्यास्यकार्ये हेतुः प्रदीपस्य प्रभाया अस्येवसामग्रीहेतुः ॥ नतुप्रदीपः प्रभायाहेतुर्निष्पन्नः ॥ एवं सर्वकार्यसंभू
तस्यात्स्यपूर्वास्यन्नेव सामग्रीवीजात्पादिकावाच्या ॥ नियमतवूतियस्यधर्मस्यतावयुक्तधर्मस्यतावानियमततैयदृच्छया
सहेतुनिनाहेतुमात् ॥ कार्याधर्म्मत्वप्पर्थः ॥ सहतवांचवस्मीधं ॥ तद्यथा तत्पानोच्चवपुर्ष्टां चिरूचिद्रानुपनिवीर्ण्णानां लप्स
लक्ष्धानां वैकस्यताधसर्वेषांलव तुकस्यचातावसर्वेषामतावक्तुति ॥ मूकाहेतुफलताव ॥ स्याद्रावत्सहायसन्नानामितिविस्त

नः॥ सहकारित्वानां हेतुहेतुतावच्छेदकत्वात्॥ ननु यथा चक्रसहकारित्वमपि चक्रविशिष्टानन्तर्भूतसहकारिहेतुर्भवति॥ एवमस्यैवं तु कथं॥
नहि चक्रविशिष्टानन्तर्भूतस्य चक्रसहहेतुर्भवतीत्याह॥ कारणं चक्रकारणं भ्रमावालावच्छेदकादिसमर्थः॥ चक्रादीनां तावच्छेदकस्य तावद
तावच्छेदकानां त्वपि विशिष्टस्य सहकारितावच्छेदकमिति॥ एवं तर्हि नियमेन विरुद्धं॥ यथा एकस्य तावत्सर्वेषां तावत्सर्वेषां चा तावत् एकस्य सत्त्वान्यो सहे
तुहेतुतावच्छेदकः॥ कामदण्डकचक्रस्य प्रविनाशाविनाशे पर्यायेनेत्यस्य सम्भवः स्यात्स्वतावच्छेदकतादात्म्येन पक्षान्तरस्य सम्प्रसंगः॥ किंत्वस्य
हेतुहेतुप्रसंगः पर्यवसानं॥ न तथा सा वृत्तिनिरूपकं तत्र परस्परसहकारिहेतुत्वप्रसङ्गः॥ विशिष्टानुलक्षणमादीनां चादिशब्दतः विशिष्टानुपाविद
र्भूतानुलक्षणमादीनां विशिष्टादि इति निरूपणादिशब्दतः विशिष्टानुपनिर्वाहे इत्यन्यस्य हेतुप्रसङ्गः अत एव चादिशब्दतः प्राप्तिरिति सह
जातिः अकिमत्ताप्रसङ्गः अनुमितिकरणं॥ प्रदर्शनस्यान्यवलावच्छेदकान्यदिति॥ अन्यस्यान्यवलनावच्छेदकानमन्यस्यान्यवलावच्छेदकानं प्र
दर्शनस्यान्यस्य वलावच्छेदकानं प्रदर्शनस्यान्यवलावच्छेदकानवगु॥ यथा प्रदर्शनस्य प्रदर्शयस्यान्यस्य वलनावच्छेदकानं एवं सहकारित्वे चिह
दण्डादीनां हेतुहेतुतावच्छेदकं सिध्यति॥ मीमांसकं तावदन्यदिति विरुद्धं॥ परिशिष्टमतन्त्रसिद्धान्तं दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति प्रायेण सहकारित्वा
स्यापि दर्शनस्य यावलं न तत्सहकारित्वस्य तत्त्वं॥ किमस्या दर्शनानामवच्छेदकानं तन्त्राणां स्वस्वरूपं सामग्रीव भ्रमः॥ यथा स्यादेकनाशात्सि
मयस्थैव यामवच्छिन्नः॥ पूर्वं तत्तलोनिकसमुदायलक्षणसामग्रीत्वमात्रसहकारितावच्छेदकं त्वेव पक्ष्यदपि परस्परनाथितानामुत्पादक
ति॥ ततस्तदपि च तत्र किंचिन्न यातिनान्यस्यवलमवति दर्शयति॥ किं तदित्याह॥ सम्यक्दर्शनप्रयोगं निवेशितं॥ शंका कथाकालिका

तिवर्म
ठं

सामर्थ्यमाक्षिप्य ॥ तेन स्थितिकालस्याविच्छेदात् ॥ तस्य पूर्वकर्मजां स्थितिकालावधिमिन्द्रियमहाभूतानां व्यावर्त्य योगिनः ॥ कु
पूर्वकृत्समाधिजमायुष्कमाक्षिपति ॥ प्रणिधानबलेन समुत्पादयत इत्यर्थः ॥ अथ यदर्हन् भिक्षुर्नायुःसंस्कारानुत्सृजति पर्यायेण तद्विपाकं ॥ विनेन्द्रि
यं कस्य विपाकं ददातीति ॥ कस्मात् प्रश्नः ॥ किमर्थमायुःसंस्कारानधितिष्ठतीति प्रश्नः कृतं ॥ परहितार्थं शासनस्थित्यर्थं चेति ॥ परहितार्थं बु
ध्वा स भगवन्तः शासनस्थित्यर्थं भव्यावकाशं नात्महितार्थं नात्मसुखलाभमिति ॥ नागगरुडादयस्त्रायन्ते स्वजातीयात् ॥ कस्य पुनरेत
स्य प्रश्नावसर्जनं मनुष्याणामेव त्रिषु द्वीपेष्विति ॥ कस्य पुनस्य विसर्जनं ॥ स्त्रीपुरुषयोः समयविमुक्तस्यार्हतः प्रान्तकोटिकध्यानलाभिन इति ॥
तस्याहीति विस्तरः ॥ समाधौ च वशित्वं प्रान्तकोटिकध्यानलाभित्वं तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् ॥ अकोप्यधर्मणोऽप्यनुपस्थानकत्वात् निर्वाणाभिसंस्कारप्र
त् ॥ दृष्टिप्राप्तस्य यद्यपि समाधौ वशित्वमस्ति ॥ न तु तस्याकोप्यत्वं न त्वनुपस्थानकत्वं ॥ समयविमुक्तस्य यद्यपि अकोप्यत्वं न तु प्रान्तकोटिकत्वं ॥ ११
न तु समाधौ वशित्वमसमयविमुक्तस्य तत्र यमस्ति ॥ बहुवचनमिति ॥ त्रीन् संस्कारानिति यद्वचनं तद्बहुवचनं ॥ कस्मादित्याह ॥
बहूनामिति विस्तरः ॥ बहूनां संतानवर्तिनां ॥ जीवितसंस्काराणां मूलसर्जनाधिष्ठानात् ॥ न त्वेकस्य क्षणस्य उत्सर्जने अधिष्ठाने वा प्रयोजनम
स्ति ॥ प्रवाहस्य तत्कार्यनिष्पादनात् ॥ एकस्य च क्षणस्यापि तावत्कालत्वात् ॥ न चैकान्तसंस्कारावस्थितिः कालान्तरसंस्कारशीलत्वं कालान्तर
स्थायित्वं कालिकं तस्थैतदायुर्द्वयं न तत्रैवमिति ॥ यावन्नार्थं बहुवचनमित्युक्तं ॥ बहुत्वं च संस्काराणामिति सोऽप्यस्मिन्नामव्ययपक्षः ॥ एकस्मिन्नपि
क्षणे बहवः संस्कारा यथापूर्वमिति प्रकृतिः ॥ नैकमायुर्नाम द्रव्यमस्ति ॥ एवं संस्काराः पंचस्कन्धसमवायात्मकत्वे स्कन्धसमवायवादिष्टत्वात् ॥

अन्यथा हि नैव संस्कारान् ग्रहणसमकनिष्पत्ता। एवं तु वक्ष्यमाणविप्रयुक्तः॥ भगवान् जीवितान्यधिष्ठायायुःसंस्कारानुत्सृष्टवानिति॥ मनःस्थाप
यितव्यस्थापनार्थमिति॥ मनःस्थापितमस्मिन्निति॥ त्रैमास्यमवनार्थमिति॥ त्रयो मासाः समाहृताः त्रिमासं त्रिमासमेव त्रैमास्यं॥ अ
त्रकालाध्वनां नष्टकर्मसंस्कारं गृह्णीयादित्याह॥ नार्थं त्रैमास्यादिनयकार्यात्तावान्॥ सत्त्वावसानत्वात्॥ बुद्धकार्यस्य॥ तस्यापि संपाद
नार्थमिति प्रतिज्ञातसंपादनार्थमन्यथा वचनमात्रं स्यादिति॥ कल्पावरमथवा कल्पश्चतुः सकल्पः कल्पाधिकः कल्पः सामिन
कल्पपूर्वः॥ स्कन्धमनधमानधानिति चत्वारो मानाः॥ द्रव्यप्रमाणः क्षणमानः स्कन्धमानः॥ मनधमानश्च॥ तत्र प्रथमयाम
दयप्रमाणानिर्जितः॥ द्वितीययामदिव्यचक्षुषा लोकं व्यवलोक्य तृतीययामक्षणमात्रानिर्जितः॥ वेमाल्यां चतुःप्रेमास्यं जीविता
संस्कारानधिष्ठायायुःसंस्कारानुत्सृष्टवान्॥ स्कन्धमानिर्जयार्थमुत्सृष्टाः॥ स्कन्धाः तत्र उत्सृष्टः ... सम्यक्संस्कारा॥ मनोमानधमा
नानिर्जयार्थमधिष्ठिता इति वैलाविकाः॥ निष्ठितमनुवर्तिकं प्रवृत्तप्रथमः स्वप्रयाकरणमुपगतः॥ उपादानादरणानि इति एवमादयः उपस्थ
नार्थं॥ करणप्रयुक्तादस्य काकुत्स्थादिकादाहृतानाविन्द्रियपर्यायादौमनस्यादयः॥ जीवितेन्द्रियादयः कर्मविपाकादन्यानि चादयः इन्द्रियानि वि
पाकजश्च विपाकजश्च॥ तत्र चक्षुरादीनि पुरुषेन्द्रियावसानानि सप्त स्वप्नाख्यतिनिर्दिष्टानि औपचयिकानि अविपाकजः॥ मनआदयः स्वल
क्षणमिति विस्तरः॥ यानि मनआदीनि कुशलक्लिष्टानि तानि न विपाकः॥ यानि च पश्चात्पाकमेर्यापथिकशैल्पस्थानिकानि मो हि
कस्वलावानि अव्याकृतानि तानि न विपाकः॥ यथा यागमिति विस्तरः॥ ऐर्यापथिकादीनां मानसत्त्वात् स्वविन्द्रियासंतवात् स्वसं

…तिधर्म
…काण

त्रिप्रथमतालभलाभः ॥ किंपुनरनुत्पन्नपूर्वमारूप्यप्रकारमवकीतितिनिर्हीनादनन्तरमुत्पत्तिः ॥ विशिष्टाभावपातकायानि ॥ कथम
नया समाप्यापतन्तीत्यादितो ऽतिप्रमाणः ॥ रूपप्रधानत्वात् रूपमाहीति रूपधातुर्निर्दिश्यते ॥ रूपप्रधानत्वादिति ॥ रूपमाश्रित्य कृत्वा गुणास्व
रूपत्वादित्यर्थः ॥ अथवा न कामगुणप्रधानो रूपधातुः किं तर्हि रूपमात्रप्रधानः नाप्यारूप्यधातुर्वत्स्वरूपप्रधान इति ॥ स रूपप्रकृतिमिति
स रूपस्यापि दृष्टं ॥ न मनरूपरूपं सर्वेन्द्रियदर्शयति ॥ यथापि तथा कायविमोक्षाः स्मृतिरूपस्यानुपादायारूप्याः स्पृष्टा निष्पाकत्वं वास्तुनास्यापि कायवि
पविधानमवमोक्षप्ततिविकल्पनः ॥ आरूप्यज्ञानेन रूपपातकेन विनिप्राथमकल्पिके समापत्तिनष्टपतत्वादिति ॥ यस्मात्सूर्य रूपसमापत्तिः ॥ प
श्चाद्रूपसमापत्तिः ॥ तस्मादूर्ध्वभाग आरूप्यधातुः ॥ उपपत्तितश्च प्राधान्यतस्त्वादिति ॥ यस्मात्प्रापत्तितः प्रधानतः ॥ रूप
धातोरारूप्यधातुर्विकृतिकल्पसहस्राणि ॥ तत्रापि प्रमाणं कायविपाकारूपमिति ॥ अपि सावकाशानरूपपत्तिर्दर्शनतः ॥ आरूप्यधातुनस्थान १५
स्थितिवचनात् ॥ १४ ॥ निरोधसमापत्तिरारूप्यजा विहारमनः ॥ उपपत्तौ चैव रूपस्थौ कामदर्शनयाद्भवा ॥ १५ ॥

निरोधसमापत्तिमन्विति ॥ त्रियमाधस्मादारूप्यधातावनापवत्रीसीन्द्रियानिरोधयति ॥ सापवादे चेतदेदितव्यं ॥ तत्र सर्वत्रपं चवगिव
चनात् ॥ रूपस्थो विति ॥ रूपधातोरस्थावनान्यव ॥ सहपक्षे इत्युक्तत्वादिति निरोधसमापत्तिः सहसमस्तेन्द्रियमनधादतश्चाह ॥ सर्वध
ममपाद्काः समस्त्येन्द्रियाउपपद्यन्ते म्रियन्ते चयति ॥ कामदर्शनवाछवति ॥ उत्पत्त्यनुनादतोन्द्रियाणि निरोधयति ॥ यदि समग्र

पचन्द्रियाणवाः ॥ एकस्य अनानत्वं ॥ न च अनाऽस्त्येव यदि तु विकलेन्द्रियाः स्युः बधिर ॥ वा यथा तदानन्देन्द्रियं प्रति लार्थं

सान्ययाऽदर्शनेऽपि सर्वकामलक्षणावबवदितार्थं ॥ तदप्यवादमाह ॥ १५ ॥

क्रमम् उत्सृज्य वा नित्यं सर्वत्र पटवः ॥ न चापि ते नृपत्वं लक्ष्याः स्फोटन बलिर्दयाः ॥ १६ ॥

सर्वेषां अयं विन्यस्य ... सर्वत्र पटवः

क्रमम् उत्सृज्य वा नीति ॥ न च अवापि यथा गिरि नीच ... ॥ न च साकाम धा ... विन्यासं वि ... प्रतिज्ञायतः ॥ सर्वत्र पटवः

ति ॥ सर्वस्य पूर्विकस्य मनसः विरोधे निनायय ... जीवितम् अन ... ॥ समाद प्रवादः प्रविधि ... विरुद्ध संज्ञितः ॥

... सर्वभन्वायन मनसा विधिनिरूपकः ॥ कुशलचित्तस्य तु मनसा ...

... कुशलं च ॥ ... कुशलचित्तस्य ... यथा ... यादनः ॥

चाधिकाः प्रकाश्याः ॥ ... हि श्रद्धादीनां कुशलानां ... यत्र ... यथा ... यादनः ॥

यत्र नव ... चतुर्दशी ॥ यत्र ... यादनः ॥ यत्र चत्वारि ... विस्फुटं लक्षणीयं ॥ ... क्रमम न

... सर्वेन्द्रियधर्माविचारे न यक्त ... ॥ इन्द्रियप्रकरणं ... सर्वेन्द्रियस्य ... इन्द्रिया

... इन्द्रियप्रकरणं सर्वेन्द्रियधर्माविचारे ... ॥ इन्द्रियप्रकरणे इन्द्रियस्कन्धस्य

... विचार्यकः ... ॥ ... इन्द्रियप्रकरणे इन्द्रियस्कन्धस्य

सर्वेन्द्रियधर्मा ... विचार्यकः ॥ ... विचार्यकः ॥ ...

जुाईं स्रवपूयं नोमि संस्थाउमिश्च नत्प्रजापुत्रियायान ॥ जुाहा स्त्रिनामनागतवानुभयहृति ॥ वेतापिकानयेन पर्यवस्थानमेवानुभाय ॥ वातीयृतनञन आदि
मिन्नन्नुपथ ॥ सोवानिकानयेनवीजसंस्थनिभवतामिति ॥ प्रत्याविस्तानमिस्रुपर्य ॥ स्थामसंस्रसंमवत्था ॥ वतास ॥ संस्थ सम्यग्समवस्नामिसर्पय ॥ सानुभय
स्रोपनहृति ॥ छद्मस्थास्तस्थानुमिदमत्रविरुध्यते ॥ सत्स्यानसमासिध्यनुपत्वदस्यु ॥ नच्यथ संपूर्णादवंदस्व हृति ॥ नच्यावसंगिसेनुविराध ॥ अविध्वर्मपिवावः
कृति ॥ सामायानानुभयं जिस्त्रिविद्धिय ॥ संपत्का ॥ कानमेस्थितिस्यृ ॥ तत्त्वसीमनस्यापक्षास्थियो संपृक्ता हृति ॥ नहिविसपृक्तासपापिनकास्मवतितिसिद्धि
यो ॥ संपुजात्पापृतापहृति ॥ आत्मविषाय ॥ सानुभयसानवस्थनिष्पादिति ॥ कामनागस्यानुवत्थानुभयभर्दनीका ॥ जूत्वस्य ॥ पन ॥ क्षणानुभसात्सात्सा
नकूस्पेनावस्थानेजन्वृत्तिवीजनुभयथ ॥ सानुभयेपरीयग ॥ नपननवरूपसंक्रमहृहस्पर्थ ॥ जपचापिकावासत्त्वरनुभयभव ॥ उपचानित्वजीवचापि
क ॥ वृत्तीपचानिकाहूसाह ॥ पूणीनूरवव्र आपर्यवस्थानेदनुभयभवावस्था ॥ पचायया उभापा ॥ नत्स्यानुभयेत्रलवाग ॥ नयथा ॥ दअवर्वदना ॥ देउ २५५
वाता शुद्धि दवदवदूसअपा ॥ नदर ॥ तापिकास्तिर्यधर्मेरनुभयभव ॥ तमसत्वानतामनवादीपपितानापिक ॥ नानानिकाहूसाह ॥ कोभसर्वं
निशात्मवनसंपुमागनश्चानुभयाहृति ॥ नसातंसपृक्तासवानुभया ॥ जूतवार्थस्माकानुदासपुनि ॥ विरक्तामकायवादानभपवाहूसर्वविसर्व
स्थान ॥ कृतावस्यचापनापादविसपृक्ता ॥ हूसानुभयाहृति ॥ विरक्तामकानवादिस्यसपिव ॥ यस्मादनुभयथ ॥ क्लिष्ट विरत्नवाणि ॥ नविसंपृक्तोक्ति
दंचित्तसवाणि ॥ भावमवादिसुसपदसविवंसउसन्ताचपनिहीयनहृति ॥ अनुभया ॥ कृतेविरुद्धा ॥ यस्मादतंना कूर्जता सनिहीयग ॥ नस्मात्
कृतात्तेविरुद्धानुभया तस्मान्नविसपृक्ताहृति ॥ यस्मानन्तस्यविश्रमानेसर्पलाकाक्लिष्टादिनसयवाणि ॥ सयप्रक्त ॥ पन ॥ सर्वमनध्यथानभ्यति ॥ अपवि

प्रथ्यक्षे नप्रवत्स्यादिति॥विषयपक्षे॥लिप्सुचिरन्तवदि॥न्तु पूर्वं कृतं वर्णस्य॥ कसत्वाच्चपरिशेषमत्क्रमति॥यद्यपि वक्तव्यानन्तरभावि दध्यमतत्त्व मेव नप्रावि विषयकी
नां निसलानिहितत्वात्॥यस्मात्॥किंचैवं स्यात्॥कृतानावस्था यात्॥न्न संवादाभावे विषयका वर्तनात्॥मति॥उपलक्षणं च कृतज्ञानमत॥तृतीयस्यैवाप्यत्वादपि विष
यकात्॥हानुपपत्तेः॥निश्चितमेतन्नाज्ञातानां ज्ञात॥तदिदमेकात्म्यका॥यदिदं वेदविधिकंस्का॥ विरुद्धं नित्यत्वादि आदि॥यानिविषयत्वमनन्यथयमिश्रनीति
वाक्ये प्रतीयते॥सत्वादिति॥चित्स्वरूपादिभेदस्य नामवत्तानीति॥पर्यवसानमत्रमेव स्वपदे॥पर्यवसानं चननिश्चलनित्यं नवनीतिनयापत्त्यावयत्सिद्धेः॥का
मनानस्यानन्भवहेतिपदापरिग्रह॥सानन्दमेव सलीनतन्मति॥नासित्वविनाशः॥किंतु विषयकी न्नाय इति स्वाभावि॥भवन्नार्तनं चानुभयरसप्रत्यक्षानविष
यतार्थेति॥रूपमिताह॥नस्याउभानान्न वादिति॥न्नद्विन्नयमवीजस्य नव्यादितिं नुपानान बाधावाधवस्या॥स्वयमयक्षणनाशस्य जन्यानिवाक्षणमात्रस्याद
नमावेशहाल्लासादनापन्न॥कथं॥यथानुरूपत्वप्रत्यसत्वादनमविनेदुभानवत्ता नवत्वाभ्युदसादन इत्यादि व्याननवत्वा कामिद्धिनमपक्षोः प्रभावका दृष्ट
नानन्तप्रतिनस्यात्॥यथा वाक्यासीनामिति॥विलक्षणं यथा वाद्वारादीनां प्रवीसत्ता प्रविवृत्तत्वात्॥नात्तिवत्तानाया स्यादनापन्नकिं नेदमानान्न वक्ष्यत्वत्ता॥यालिवनिवाली
प्रत्यक्ष॥यदि स्वस्थानत्वप्रत्यदीप्यमाना॥यदिस्त्वत्वक्षणानन्तरं वेद्य॥यत्र भक्त्रसत्ता सपक्षसत्त्वं प्रवतिसृष्टावावेदनानां नामानन्तप्रत्यक्षनावानवीरत्नमात्र॥
स्वयं वेदनावस्थायां हि नात सम्यग्वयवधर्मकानन्तरसत्वीनामिश्रादि सिद्धाः त्ववीतिवत्ता व्यासी नदवीनत्याय लक्षण॥तत्त्वभयसत्वनानास्याय स्वाद॥नवात्रत्व
नीतिवन्नात्त्व्यापमवसत्त्वात्प्रसत्वमानस्पन्नागस्यानत्वया त्ववीति॥वीजं मत्स्य यत्र॥नन्तसत्वमिति॥वीजानि प्रवृत्तानाप स्याद्यादन्यथा॥ सत्यसिद्धावय॥कथ्यतामिति त्वव
नीति॥वादानुरूपया तीर्थ॥नवावप्रसक्त्वा त्ववीतीसंस्थ॥ इत्यावान्नप्रनावत्वाविति॥हतो नाना पूर्वनामाप वाक॥ना गतिविज्ञानमर्त्वयसात्तत्त्व॥नव्यादिनामना सारम

हीनस्य तु कस्य प्राणातिपातात्प्रतिविरतो यावन्मिथ्यादृष्टेः गृहीतवान्नत प्रतिविरतः कायस्य भेदात्परं मरणादपायदुर्गतिं विनिपातं नरकेषूपपद्यत इति ॥
गमनेयः पञ्चपरिगृह्य श्रमणो वा ब्राह्मणो वा ब्राह्मणो वा नैर्याणिक ऋद्धिमान्दिव्यचक्षुः परचित्तविल्लक्ष्यैवं भवति । नास्ति कायस्य सुचरितं नास्ति कायस्य सुचरितस्य विपाकः ॥
नास्ति वाङ्मनः सुचरितं । नास्ति वाङ्मनः सुचरितस्य विपाक इति मिथ्यादृष्टिः ॥ सूर्यमिथ्यादृष्टिः कामधात्वालम्बना ॥ तस्य कर्मणः । कामावचरसत्त्वानां नरकेषु च नरकसम्भव ।
दिति । पूर्वान्तकल्पकानां च ये शाश्वतवादिनां ब्रह्मजाले सूत्रे निवागानां । कामधात्वालम्बनानां दृष्टीनां समुच्चार उक्तः । अपूर्वैज्ञ्व दर्शनानां मानत्यन्व मूलस्य दृष्टि
कायः पूर्वान्तकल्पकाः । अपरान्तकल्पकाः । शाश्वतवादिनां च स्वर्गे गताः ॥ नत्साम्प्रतं मक दर्शयिष्याम ॥ एकत्यः श्रमणो वा ब्राह्मणो वा । स्वप्नगताया वक्ष्मूलगमनावा ॥ न्यागत
गताः स्मृताः न्वयाः ॥ प्रस्थानान्वयाः ॥ तावनान्वयाः ॥ वक्तु लोकानान्वयाः ॥ सम्यग्मनसिकारान्वयाः ॥ तद्रूपं चेतः समाधिं स्पृशति यथा समाहिते चित्ते विंशति
संवर्तविवर्तकल्पाननुस्मरति । न संवर्तविवर्तकल्पानं । शाश्वतो मे आत्मा लोकश्चेति ॥ तदेवं सर्वे ते पूर्वान्तकल्पकाः ॥ शाश्वतवादिनां नयानां तथागत दृष्टान्मात्रं लोकं
चालम्बमाना । कामधातुमप्यालम्बन्त एवं कामधात्वालम्बनानां दृष्टीनां समुच्चार उक्तः ॥ तत्रापि स्मिन्नेव ब्रह्मजालसूत्रे पूर्वान्तकल्पकानामेकत्यशाश्वतिकाना
अन्ताना । कामधात्वालम्बनानां दृष्टीनां समुच्चार उक्तः । कथमेकत्यशाश्वतिकाः । समयापायदये लोके सम्वर्तमाने संवर्तमाने लोके प्रह्रयसत्त्वा आभास्वरे देवनिका
ये उपपद्यन्ते ॥ तत्र सर्वे ते मनोमया अविकलाहीनेन्द्रियाः । सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपेताः शुभावर्णस्था स्वयंप्रभा विहायसंगमाः प्रीतिभक्षाः प्रीत्याहारा दीर्घा
युषश्चिरं तिष्ठन्ति ॥ ततो विवर्तमाने लोके विवर्तमाने लोके आकाशे शून्यं ब्राह्मं विमानमभिनिर्वर्तते ॥ अथान्यतमः सत्त्व आयुःक्ष
यात् पुण्यक्षयात् कर्मक्षयात् ॥ आभास्वराद्देवनिकायाच्युत्वा शून्ये ब्राह्मे विमाने उपपद्यते । स एकाकी अद्वितीयो ऽरतिं [illegible] कालं ध्यायन्दीर्घमध्वानं तिष्ठति ॥ २९१

[illegible]

अथ तस्य सत्यस्य दोषस्यान्धनात्पयाद्युत्पन्नापूर्वाणां अहावकान्यपि सत्वाः सुपपद्यन्ते । ममम सत्वाणां गायाः । एवं च तस्य सत्वस्य च ग प्रतिविधिन्नयच सत्वा
आयु उपायाग पुद्यउपायाम कमउपायाम आयस्वस्वाद्विकायाच्चूमागस्य सत्वस्य सत्वगायागायाम्पपन्ना । अथ तस्य सत्वस्येन दस्त दस्त भ संपेकाद्वि द्वितीयानुपन्न
पकं दीर्घायुसावदन्यापि सत्वा एतस्य पपद्यन्ते ममम सत्वागणायाम्सवचग प्रतिविधि निमव सत्वाः एतस्य पपन्नाममम सत्वागणायां । मयगसत्वानिर्मिताः एतस्य भाव
त्वान निर्मितः ॥ कर्त्तानिनात तृष्णास्कन्धपि उपादानानि नामाप्यपि सत्वानाममवरवणि । एतमवयमसत्वमाडान्ये बकाकिमनि द्वितीयमन्य स्यापक दीर्घायुष्पदो
पमध्यानि एतगस्यास्य सत्वस्य दोषस्यान्धनाय्यपयाद्युत्पन्नाः पूर्वाणाम् अहावकान्यपि सत्वाः एतस्य पपद्यन्ते ममम सत्वागणाया मेवचास्य सत्व स्य [illegible]
चगस प्रतिविधिर्व ग्रहणापपन्ना अस्य सत्वस्य सत्वागणायामनननवयसत्वनिर्मिता ॥ तथा स्या कमस्य भूमिर्व नायावस्थित लोकाराचानां । अथान्यगत सत्वस्या पृ उ
याग [illegible] उयाग कन उयागतस्मात्स्थाना भूताम षामितस्त्वमागच्छामि ममन्त्यासमरागणाया । तेन दुर्लभ्यस्यादिन्द्रियाणां पञ्चयानां केशानामेतस्य वणायका
षायादिनस्यः ध्यान्ता वसमस्य गवध इया अगाम दनगाभिका पवर्षायुवभाम । तानवग गावाव कम सत्वगणा वा विस्तानन्त पावलकूस नान्यन समाधिभ्यू तगा
यथा [illegible] हिणि चिलपूर्वकमांतमराव ममम मस्त्रगति ॥ तस्यैवमस्य वणि । यथावभायनवयनिर्मिता । सनिर्याक्ष्य नावक । अविपरिक्षानन्धर्मा यत्र तु नयगननन्
दा निर्मिता स्त्वयउनिन्या अ अन्या अभाव्यताविपरिज्ञानमथर्मा । सर्वभाग दवकाम धातुवपिनयाऽक्यागाहृदस्यापाल विणायवणि । अग का मवा त्वालव
नानारूपीनां ममम पाचलपउक ॥ तथा तदेव उकालस्य । अहउसमू त्वालिकानां पूर्वानकल्पनामिति प्रक्रमागाविनवामाध । कामधा त्वालम्बनानाममम
दानउक । कथमनिर्व पधानाव सदिस लानामदवा । म [illegible] दात पामत्वा नागम्मागस्थाना न भूमिरवणि । अन्यथा नमः सत्वगस्मात्स्थानानामूवाल

सा

मर्शो न वक्तुं सम्भवं नास्ति मार्ग इति । दर्शनप्रहेयं न मार्गपरिकल्पनानुपपत्तेः । यस्य हि मार्गो लब्धो मिथ्यादृष्टिर्विचिकित्सा वास्ति नास्ति मोक्षमार्ग इति प्रवृत्य
न विचिकित्सा चाकारेण यावत् द्विप्रत्ययमिति । उपपद्यते तु वास्त्ये मार्गापवादिकायां मिथ्यादृष्टौ शुद्धिनिवर्त्तनापनस्य क्रमात् अन्योऽपि हि शीलेन मोक्षमार्गो छन्द
न विचिकित्सा चाकारेण यत्नापि ...
नवेक्षितोऽत्यविपाः । यथा समस्तमार्गापवादिकायां मिथ्यादृष्टौ नान्यापवृक्तिः सपर्येतन्याभावप्रत्यामोक्षस्तु मार्गो नास्ति यस्य स्ववत्त्वप्रमोक्षमार्गं विचिकित्सोति
न्यायता हि शुद्ध्युपायग्रहणमपपद्यते । यथा मा भवन्तीमोक्षमार्गमस्तु छन्दिनिवर्जितः स नैव तस्य मार्गदर्शनहेयस्य शीलव्रतपरामर्शस्य विषयः । स्वनैवं कोऽपि कमा
लम्बनत्वात् । अथ मतं निरोधदर्शनहेयापि प्रत्ययस्थानोत्कल्पनामात्रमन्यादन्यत्किंतु मोक्षस्थानं छन्दिनिवर्जितं च विनीयतां स्वसंभूत मोक्षापवादिकायां मिथ्यादृष्टौ
न्यायमा ग्रहणं तत्र समानस्तदिति । अनित्यतोक्तग्रहणं समान्येन तत्पूर्वकं तु शुद्धिनिवर्त्तनानुपपत्तेः । द्रव्याद्रव्यसंप्रतिपत्तिरेव कश्चिन्मोक्षोपायमन्वेषण
क्रवं तस्यास्ति मोक्ष इति निश्चयो यस्य चास्ति मोक्ष इति निश्चयो क्रवं तस्य तु नित्यतोक्तग्रहणमन्यथा तदुपायेनानुपपत्तेः । तत्र यत्पहषा धर्मिकानां निरोधे द्रव्याद्रव्यसंप
क्षिपत्तिरेवापि नित्यतोक्तग्रहणं सामान्यात् तद्यथा तदा दर्शनमेव यत्नापि किंचिन्मोक्षस्थानं छन्दिनिवर्जितं स्यात् । तस्यापि नित्यतोक्तग्रहणं सामान्यात् मोक्षापवादि
न्यायग्रहणमुपपद्यते । ... शीलव्रतापरामर्शावत ... तस्मात्थ्यार्यमार्गो नास्ति तु नित्यतोक्तग्रहणं ... नास्ति कल्पनात् सामान्यात् अत्र मार्गदर्शनप्रहातव्य
तु व शीलव्रतपरामर्शः संभवति । तन्निरोधदर्शनप्रहातव्य इत्युक्तो शीलव्रतपरामर्शो द्विप्रकार ... आहितु धर्मिकेः । तत्र को दृष्टो शीलव्रतपरामर्शः दुःखदर्शनप्रहातव्या ३००
व्यवस्थाप्यते । कोऽन्यो मार्गदर्शनप्रहातव्यः । यापि हि सा शीलादिना शुद्धिप्रत्यतिसा प्रमाणमार्गोपहपतीतिः य शीलव्रतादिदुःखालम्बनः शीलव्रतपरामर्शः स दुःखदर्श
नप्रहातव्यः । यो मार्गविप्रतिपन्नालम्बनः । स मार्गदर्शनप्रहातव्यः । यापि हि सा शीलादिना शुद्धिप्रत्यतिसा प्रमाणमार्गो ... यदीन ... लम्बनः सन मार्गविप्रतिपत्ति

त्य। वा अन्ते। यथा मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनं। यस्माच्छीलव्रताद्यालम्बन औदारिकः। न दूरगतो। न क्लेशयोगात्प्रपतत्यधः। नातो विपर्ययान्मार्गविप्रतिपत्त्यालम्बनं इति
दृष्टित्रयाद्विपर्यासचतुष्कमिति। दृष्टित्रयस्वभावो विपर्यास इति दर्शयति। सत्कायदृष्टेरात्मदृष्टिरात्मविपर्यास इति। नात्मीयदृष्टिरित्यभिप्रायः। सकलेभ्यः
पर इति। सकला सत्कायदृष्टिः आत्मदृष्टिरात्मीयदृष्टिश्चात्मविपर्यास इत्यर्थः। वैनाषिक आह। कथमात्मीयदृष्टिर्विपर्यास इति। न ह्यात्मीयविपर्यास
इत्युच्यते। कथं च न भवितव्यमिति परः। विपर्यासं सूत्रे दृष्टिनिर्वैभाषिकः। अनात्मनि आत्मेति विपर्यास इति सूत्रवचनात्। न तु अनात्मीये आत्मीय इति। अस्त्येवं सूत्रनि
र्देशो न तु तस्मादात्मदृष्टिरेवात्मविपर्यास इति। कथं कृत्वा आत्मानमेव तत्र पञ्चोपादानस्कन्धेषु दर्शनं पश्यन्नात्मीयं पश्यतीति। न केवलमात्मानं पश्यत्यात्मीयमपि प
श्यतीत्यर्थः। आत्मदृष्टिरेवासौ विपर्यास इति। आत्मात्मीयमुखेनास्याः प्रवृत्तेः सोऽपि अहङ्कारममकारमुखेन प्रवर्तत इत्यर्थः। अथाहमित्येतस्मात् प्रथमं निर्दिश्य
त्मनेति षष्ठीनिर्दिष्टं स्थानान्तरस्यात्। मयास्यमित्येवमपि स्यात्। स्थानान्तरमिति प्रकृतं। ममेति तृतीयानिर्देशात् मह्यमिति च चतुर्थीनिर्देशात्। अनिष्टं चैतत्।
तस्मात्सत्कायेति सिद्धं। कस्मात् पुनः क्लेशा न विपर्यासा इति। सत्कायदृष्ट्यन्तग्राहदृष्टिपरामर्शेभ्योऽन्येऽन्तग्राहदृष्टिमिथ्यादृष्टिशीलव्रतपरामर्शरागादयः। त्रिभिः कारणै
रिति। विपरीतनिस्तीरणसमारोपैर्विपर्यासानां व्यवस्थानं। यत्रैतानि समस्तानि कारणानि सन्ति ते विपर्यासाः स्थापिताः। यत्र तु न समस्तानि न ते विपर्यासा इ
त्युक्तं भवति। तन्मात्रान्तग्राहदृष्टिरालम्बनादिति। यस्माच्छीलव्रतमात्रेण शुद्धिरित्यालम्बनेन नितीरयति। तस्मात्तेषां तु विपर्ययः। शीलव्रतपरामर्शो न हि शीलव्र
तेन शुद्धिकारणं भवति। केवलं तु न भवतीति। कथमस्य समारोपकत्वं। तन्मात्रेण शुद्धिकारणभावसमारोपात्। न च संतीरको विपर्यास। यत्तर्हि
तत्रोक्तं तत्कथं नहि संज्ञा संतीरकेणापि चित्तं। चत्वारो विपर्यासा इति। चतुर्षु विपर्यासेषु प्रत्येकं संज्ञाचित्तदृष्टिविपर्यासा इति कथमित्युच्यते। अनित्ये

प्राप्तिर्वर्ज्याः तद्धेतुर्वा यस्य प्राप्तिस्तु अपि सर्वत्रगाः ॥ १३ ॥ मिथ्यादृग्विमती ताभ्यां युक्ताऽविद्या च केवला ॥ निरोधमार्गदृग्घेयाः षडनास्रवगोचराः ॥ १४ स
प्राप्तिर्वर्ज्या तद्धेतुर्वा भूतविदनादयः । प्राप्तयस्तु नैव मनेकत्वफलत्वादि गोत्रैकत्वविपाकनिष्यन्दाहि प्राप्तयः प्राप्तिम तु संयुक्तोऽन्यगा न सर्वत्रग
प्राप्तिर्वर्ज्या तद्धेतुर्वा भूतविदनादयः धर्मप्राप्तयः ॥ सर्वत्रगा व्यवस्थाप्यन्ते । अन्ये तु वर्णयन्ति । यस्मात्तद्धेतुत्वापि सर्वत्रगा व्यवस्थाप्यन्ते । तस्मात्तद्धेतुत्वापि सर्वत्रगा व्यवस्थाप्यन्ते । तस्माच्चतुष्का इति केचि
यत । प्रथमाकोटिर्न तावत् सर्वत्रगाणां प्राप्तयः । अपरसर्वत्रगास्स्वस्वाश्रयात्सर्वत्रगहेतुत्वेनानागतावस्थायाः सर्वत्रगहेतुत्वेन व्यवस्थापनात् ॥ द्वितीया
गोत्रप्रत्युत्पन्नात् तत्तद्धेतवः सर्वत्रगहेतवः । सर्वत्रगहेतवोऽतीतप्रत्युत्पन्नत्वात् सर्वत्रगहेतुरेवेति । न सर्वत्रगा अनुत्पन्नाः अन्तर्गतस्वस्वरावत्वात्
तृतीयचतुष्कोऽयं । द्वितीया अतीतप्रत्युत्पन्ना सर्वत्रगाः । न यागतस्य वर्षः त्वात्तद्धेतुकादिकत्वादिवचनात् ॥ अविद्या च केवला मिति ॥
मिथ्यादृष्टिविचिकित्साभ्यां या संप्रयुक्ता या चावेणिकी अविद्या । स द्वौ विद्यानुशयौ षडेते यथा निरोधदर्शनप्रहातव्या अनास्रवालम्बनाः । एवं
मार्गदर्शनप्रहातव्याः अप्यत्र । तत्र षडेते सोपरसोपरवाश्च । तत्रात्र चरा । विषय इति निरोधमार्गो गोचरः उपमिति । तत्र चरामषाय
आकमप्रयाणां ॥

स्वभूम्यूर्ध्वभामार्गः षड्भूमिनवभूमिकः ॥ तत्रानाचराणां विषयामार्गोऽस्त्यान्यहेतुत्वात् ॥ १५ ॥ ३०४
स्वभूम्युपरिन स्वभूमिनिरोधो गोचरस्त्वालम्बनमार्गस्तु धर्मज्ञानपक्षः षड्भूमिकोऽन्वयज्ञानपक्षो नवभूमिका मार्गगोचरात्मपरत्वाय

यानां तामनुशयानामालम्बनं कथं कृत्वा निरोधालम्बना अनास्रवानुशयाः षड्भूमिकाः एवं निकामावचराया वृ भवाग्रिका॥ एषां कामावचराणां कामावचरधर्मनि
रोधस्तु वालम्बनं॥ प्रथमध्यानभूमिकानां प्रथमध्यानभूमिकधर्मनिरोधस्तु वालम्बनं। एवं यावद्भवाग्रभूमिकानां भवाग्रभूमिकधर्मनिरोधस्तु वालम्बनं। मार्गालु
धर्मज्ञानपक्षः षड्भूमिकः॥ अनागम्यध्यानान्तरभूमिकश्चतुर्ध्यानभूमिकश्च। स सर्वस्तु कामावचराणामेषां अनुशयानामनुशयानामालम्बनं। अन्वयज्ञानपक्ष
पुनर्नवभूमिकः। अनागम्यध्यानान्तरचतुर्ध्यानाकाशविज्ञानाकिंचन्यायतनभूमिकः॥ स सर्वस्तु प्रथमध्यानभूमिकानामेषां अनुशयानामनुशयानामालम्बन
मेवं यावद्भवाग्रभूमिकानामिति। कस्मात् पुनस्तद्भूमिनिरोधस्तु वत्तश्च नालम्बनं। मार्गस्तु षड्भूमिकोपि नवभूमिकोपि वा एषां मालम्बनमित्यत्र हेतुं दर्शयति
मार्गो ह्यन्योन्यहेतुकः श्रुतिः। कथमन्योन्यहेतुकः। षड्भूमिको धर्मज्ञानपक्षो मार्गो नवभूमिकस्यार्द्धभूमिकस्य स समस्य विशिष्टस्य वा धर्मज्ञानपक्षस्यान्वयस्या
न्वयज्ञानपक्षस्यापि च मार्गस्य हेतुर्भवति। सापि तस्यान्वयज्ञानपक्षो नवभूमिका व्याख्या। विस्तरेण व्याख्येयं। अन्योन्यहेतुकत्वं च भूमिस्तु मार्गः समविशिष्टया
विशिष्टयोरेव कामावचराणां मार्गालम्बनानामनागम्यभूमिको धर्मज्ञानपक्षो। यावच्चतुर्थध्यानभूमिक आलम्बनं। अन्वयज्ञानपक्षोपि मार्गो नागम्यभू
मिको यावदाकिंचन्यायतनभूमिकः। प्रथमध्यानभूमिकानामेषां मार्गालम्बनानामालम्बनमेवं यावद्भवाग्रभूमिकानामिति। यदि कामावचरा मार्गाल
म्बना मिथ्यादृष्ट्यादयो अनुशयाः प्रतिपक्षमपि निरोधमार्गाख्यं धर्मज्ञानमालम्बन्ते। सकलमपि तु धर्मज्ञानपक्षमन्योन्यहेतुकत्वात्। कस्मादेवं मिथ्याद
ष्ट्यादयो अन्वयज्ञानपक्षमपि मार्गमालम्बन्ते। धर्मज्ञानान्वयज्ञानयोरन्योन्यहेतुकत्वादित्याह। यद्यपि धर्मज्ञानान्वयज्ञाने श्रुतिविस्तरः। यदन्वयज्ञान
न कामधातुप्रतिपक्षः भूमिः। न तत्तदालम्बनं। धर्मज्ञानं तु कामधातुप्रतिपक्षः भूमिरिति पात्रूप्यप्रतिपक्षमप्यालम्बन्ते। धर्मज्ञानं गाँसेविविसतेच॥ धर्मज्ञानेन

नाआहितिनूलालूनं संहनागसं८८ख्लाअवरलतलाखासरनूनालानाना आपणिसव्वानिसाँ आलामत्स्त्तस्नव४६ लोः ॥ ॥

नाचार्व्वयकानिय कनायासङुवर्णियामाहिस्नमकोत नाख्वमा चेउग्गकाण्स्वानसमापनम् ॥ ३६१२ ॥ ४ ॥

कर्मनलाकवेनिखामिसकमिनि वउपसालवकाखमानलसत्वसेनानूणमापनासहनिसत्वस्वकर्मवनि ॥ जनिवकर्माणि ॥ अल्पाकावकालपईदानि जनूलाय वणाइपवंयनल्लानिाशपिनाक नेयमिनाव्याशिवुनाविपाकदानाचनियमास्वुनी सर्पः ॥ जूनवरयचानतायान्विनारन्भचेरवसुजान्मनारिलि निवर्रनूवलादनं नसमर्थानिलवनिाा अप्तवेमामानियलवं सिद्धनि ॥ कर्ट्मपाय वठपनिाठ ॥ अस्तारमनवसानूअयालवानिनिवर्द्नुनसमर्था निलवनि ॥ नसादनूहायवमारपवय २६२

नक्लुणसिसाय ॥ अपमें मूनवेनशाक्यावुयमवनानन्तनानानिवकर्माखूनभववआरसवयंगठानि ॥ व्यानल्लानानिकर्माणि नानूनभूयवमात्कनरिवानि निर्वर्तिनः उपवीयनमनूपुर्ष ॥ नमन्हर्ताकर्माणि प्रवर्त्तवारि निर्वर्तनूनलकानिलवनिा ॥ नच्यूहिनासूपकनावखमानामनानि कूसवानकूलनानिमीनर्लविकोप्पनियनानिकार्मा णिनमलिा ॥ अनूनमवेकत्यावुनानिरवारिनिर्वर्तनेन उपचीयमनाअ्नूनवानानभवानवारिनिर्वर्तनेन समर्थानिलवनीनि ॥ यानिवकूनानिनामनपन्नानिया नपयानवारिनिर्वर्तनेः समर्थानीसर्वप्रथमार्थविज्ञानाना ॥ समुद्रयरपवकानकूनि ॥

मूलंखंधसानुभवठभस्लगमामिघल्पमा ॥ माना रविधाय हसिक्व विमंगि फलमीज्जपि ॥ १ ॥

[illegible] नीति॥ [illegible]

[illegible] नीति॥ [illegible] सर्वथा [illegible] नीति॥ [illegible] नीति॥ [illegible]

[illegible] नीति॥ [illegible] नयनीति॥ [illegible]

[illegible] नीति॥ [illegible] नयनीति॥ [illegible]

[illegible]

यमन्दाक्लि मनस्या अनवस्थानाकारत्वा दर्विचिकित्साशाद शंवि धाताया मबनाकरमेवदरः सर्वस्या मंशयाकारत्वात् दुःखानुभयजाकाव प्रकार धात्रुरूदः
परिग्रहाभावे ॥ तुबमेग पडनृठाया दुष्ठाद्यविकल्पः ॥

एवागुआ कालिकवध्या ॥ गृहस्थानुविधापजाः ॥ दृष्टाावना स्त्र मन्काकिकवध्या भावनयेवदा ॥ ६ ॥

एवागुआः कान्दिकवध्या भवति । कान्दिकवध्य ग्रहस्य भावनास्यानिवरमत्यर्थ ॥ एवाग्रजया लक्षा । मदनस्य अभिकविभापनाय । नहिलौकिकाकिरवध्य प्रगिपक्कलभावन
नामार्गलीति । सधास्तस्मिन् ग्निकामधमो याव दाकिचनन्त्या यजनरक्षोभयधापाग मिति । कामधाोध मे ज्ञानकारि इस्याः ॥ नत उर्द्धमवशिष्ठ सकलमिच्छ
कद्रुनानिहयाः ॥ नत्र गजापौद्दाशदर्शनस्यास्केवचनचष्टथमानानां भावनारयाः ॥ विविधाद्धिभावनामार्गः लोकिकालौकालत्वगद्धा ॥ नभाहि ॥ मुकुरूक्त ॥ रगवत
धावकादर्शनन मजयाति । पृथग्भनाराभावनयाजरूपीति ॥ अक्कालिकवध्या भावनयेवत्विति ॥ अक्कालिकवध्यग्रहण भावनारयाप्तमंग्रहार्थी ॥ सर्वासद्विषिषु कामधर्मो
यावक्र वारुयचयागधागधमानां । विधानुगत्यायथायोगमस्त्वति ॥ अक्कालिकवध्याद्धानवध्या ॥ मल्पयषामायोधा पृथग्भनानां चनित्यरभावनारयाः ॥ नुवा ॥ लौ
किकनलाकाल कुम्भवा भावनामार्गौदारवा तु लौकाल पल्लेव ॥ उर्द्धमानिकस्य लौकिकस्यमार्गस्य भावाम्नवाहि वाधकानां दर्शनप्रत्याय । पुलीयन ॥ भूति ॥
भावना प्रसंगयुनवगषा विक्रयं ग ॥ दर्शनहयास्तु सवामवापि समिपल्लीकाल पल्लेव ॥ उर्द्धमिकस्य लौकिकस्य मार्गस्य भावाम्नवहि वोधकानां दर्शनप्रत्याग
व्याः पुरीयन्त भूति ॥ भावनप्रहासव्या ॥ नुवगणाविक्रत्य यदर्शनहयास्तु सवास्वापिसमि पुल्लीकाल भनमार्गवध्यानव ॥ नथाहि मद्यकर्मविगागमसंगु ॥ वेलिवा
गानां कामधातो सम्यताना दृष्टीनाम मदाचाचउद ॥

आत्मात्मीय कृत्वा कुदर्शनाम्निन नान्नवदयया ॥ अहत्वमार्गेन हृदि नैगाहि मंचदृश्ये ॥ ७ ॥

यत् तया शीलव्रतपरामर्शेन स्यात् । तच्च शास्त्र(?)त्वात् दुःखसत्यं भवतीति । सत्यं च सविप्रतिपन्न इति । दुःखदर्शनप्रहातव्य एवमादि विस्तरेण ।
यस्य चाति विस्तरः । यस्त्व पू... लस्य नास्ति मार्ग इति मार्गालम्बनानि मिथ्यादृष्टिविचिकित्सा वा ... नास्ति मोक्षमार्ग इति ... विचिकि
त्सा वा ... नास्तीति ... मिथ्यादृष्ट्या ... मतिपन्नस्य ... तयामिथ्यादृष्ट्या ... यानाविचिकित्सयाति मि
थ्यादृष्टिविचिकित्सा ... शुद्धि ... नास्ति । अथवा मिति विस्तरः । अपान्य सांख्यादि परिकल्पितं मोक्षमार्गं परामृश्य गृहीत्वा ।
... मार्गो ... यानास्तीत्याह । ... ॥ ... सांख्यादिपरिकल्पितं शुद्धिप्रत्ययतया मिथ्या ... कत्वात् तस्या
... शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्यालम्बनानास्तीति । किन्तर्हि सांख्यादिपरिकल्पितमार्गालम्बन एवेति । तस्य चान्यादोष । य
... विस्तरः । ... मिथ्यादृष्टिक ... दर्शनप्रहातव्ययामिथ्यादृष्ट्या शुद्धिं प्रत्येति । कस्मान्न ... शीलव्रतपरा
मर्शः । कस्मान्न ... दर्शन ... तस्मात् ... । यस्माद्दुःखदर्शनप्रहातव्यः शीलव्रतपरामर्शो न ... वेति ॥
मार्गदर्शनप्रहातव्य ... ॥ तस्मात् ... । शीलव्रतपरामर्शो दुःखदर्शनप्रहातव्य इति ॥ तदिदमाचार्य ... सम
... दर्शितं ॥ अन्य ... ॥ ... । ... हि दुःखदर्शनप्रहात २८४
व्या ... । सत्कायदृष्टिरन्तग्राहदृष्टिः ॥ मिथ्यादृष्टिः ॥ दृष्टिपरामर्शः ॥ शीलव्रतपरामर्शः ॥ विचिकित्सा ॥ रागः प्रतिघः । मानाऽ
विद्या चेति । ते ... दुःखदर्शनप्रहातव्याः ॥ ... दर्शनप्रहातव्याः । ... मार्गदर्शनप्रहातव्य इति । ... कामावचरा

दर्शनहेयाः ॥ चत्वारो भावनाहेयाः षट् । अविकल्पिका सत्कायदृष्टिरन्तग्राहदृष्टिः सहजा रागः प्रतिघो मानो ऽविद्या चेति । षड्त्रिंशत् कामावचराः अनुशयाः ॥ या
रूपारूप्यावचरास्त्वेषां चत्वारिंशद्दर्शनप्रतिघवर्ज्याः । यथा ... पञ्च स्रोतस्व मानुष्या वचनमिति । अत्र कश्चित् समाधिमाह । दृष्टिकर्मणि प्रसङ्गः सर्वे येषां
सर्वान्त्यमानानां दुःखविप्रतिपन्नत्वादित्यस्य कस्मान्नेति प्रसङ्गः दुःखादिषु न विप्रतिपन्नः । यद्यपि साक्षात्कालमेव नाम दुःखसत्यविप्रतिपन्नो न तथा इति दुःखादिषु दुःखसत्ये
न विप्रतिपन्ना । किंचित्समुदयमार्गेणाः किंचिन्निरोधविप्रतिपन्ना विप्रतिपन्नाः किंचिन्मार्गविप्रतिपन्नाः । तत्र यद्दुःखसत्यविप्रतिपन्नं न दुःखविप्रतिपन्नं समुदये दुःखदर्शन
प्रहातव्याः । शीलव्रतपरामर्शो ऽयं दुःखमसत्यं न दुःखविप्रतिपन्नमनित्यात्मग्रहणात् । तस्माद्दुःखदर्शनप्रहातव्याः । यस्तु मार्गविप्रतिपन्नो विप्रतिपन्नाः । तद्यथा
सांख्यानिर्ग्रन्थादयः स्वपरिकल्पितं मार्गं गृहीत्वा नास्तीत्याह ज्ञानामार्ग इति मिथ्यादृष्टिरुत्पद्यते । तां च मिथ्यादृष्टिं शीलव्रतपरामर्शो ग्रहणपर्याय
मपि शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्यः । मार्गविप्रतिपन्नो विप्रतिपन्नत्वात् । नास्त्येव शीलव्रतमार्गीयः समुदयमसत्येन विप्रतिपत्तिर्घटते । नापि यानिरो
धमसत्येन विप्रतिपन्नः विप्रतिपन्नस्यात् । तस्माद्दुःखमार्गदर्शनप्रहातव्य एव शीलव्रतपरामर्श इति । कथं पुनः समुदयनिरोधसत्येन विप्रतिपन्नाः । अन्नादा
येन यत्र आधानशीलव्रतपरामर्शः समुदयनिरोधदर्शनप्रहातव्यः । तत्र शीलव्रतानुपपत्तेः । अन्नाद्यादिकारणाहारेति निवर्तनात् । अमार्गे च मार्गोहेति निवर्तनात् ॥
शीलव्रतपरामर्शः प्रतिज्ञामन्यत्र प्रत्यादिकारणं मिथ्यादृष्टेः शुद्धिरिति निर्वेशसन्तत्वात् कस्मिंश्चिदात्मदर्शनमस्मात् कश्चिदपि कारणदृष्टिरूपा वा दुःखसमुदय
मादिरूपगोत्रादिकारणादीश्वरादिरूपत्वादेव मिथ्याहेतुनिरोधापवादिकायां तु मिथ्यादृष्टौ शुद्धिप्रत्यागमनात् निरोधमिथ्याय कल्पनेवेन ... वाप्नु
कथं नास्तीति निरोधवर्जितं दर्शनप्रहातव्यः कल्पनानां परमेव दर्शनं शीलव्रतपरामर्शस्य नीयानुपपत्तिः । मार्गदर्शनप्रहातव्यो ऽपि शीलव्रतपरा

कल्पत। यस्त्विदं विधत्त सर्वत्रगं प्रयुक्तः। आलम्बितः। तावदेवं सर्वत्रगा एव नानवामादि संप्रयुक्तः ध्यव मकाद्या न तथा। सर्वत्रगा न तदानुशया। साकल्यतः। ज्ञायक
दर्शनमूल इति क्तत्वाधतुल्दनगुदयात्मिभग। आवाविको इति कार्थः। एवमाद्यसंप्रयुक्तोवशिसिद्ध्यन्त। नवा। सवशि। स्पृष्टमलावश्यमर्थः। एवस्तूकमयति सगवान्त्र
वर्तिता इति सर्वत्रगा इति पृथग्गवान पृथगिति सर्वत्रगास्त्वति प्राय। अर्वं भावस्यावशिकी। नान्यानुशयस्तु चाविशीप्यर्थः। सकलस्वधातालम्बनत्वादिति। य
स्मादनसकलस्वधातुमालम्बनं। तस्मात्सर्वत्रगा। वृन्यू च्यं त। कः सकलस्वधातुविकल्पः। कः सकलस्वधातु भावनाशुद्धिप्रन्थिति। अकावधंयाकावदान। सकलकान
धातुपृथगिति वृषिवद्धता। यस्यालम्बनपरामर्शा नसर्वत्रगा नश्च्युपरिप्राय। नोच्यनसकलं निरवशेषमनकः शब्दरिक्तस्वधातु युगपदालम्बनं। अपितु पञ्चप्रकार
मपिसर्वं युगपदालम्बन्ते। दुःखदर्शनप्रहातव्यपावद्भावनाप्रहातव्यमिति। प्रकारान सर्वेता यां सर्वे शब्दार्थं द्रष्टव्यधन्यषवेशविकानापविहान। यथालम्बद्
पदालम्बिनिति पञ्चस्तुपादानस्कन्धपृथगात्मत्वदृष्ट्याभासमात्मारिति निर्देशं वस्तुतान्त। यथाग्रशुद्धिदृष्टिः। यतएवस्तुनि पञ्चोपादानस्कन्धलक्षणे ध्यदृष्टिपरामर्श
शुद्धिदृष्टिस्त्वभि तद्गतमवोमशे स्कन्धप्रार्थनाशुद्धालम्बनं। तयागीस्वार्थनतिकंचित्पठन्ति। तएवस्तुनि तस्यापृथग्लक्ष्य प्रार्थनतित्यार्थनस्यार्थः। तेन च समानधर्मा। अन्य च
वस्तुनामानस्त्वग्राहसा नीतिस्थित्यर्थः। एवं सतीति। एवन्दृष्टामानया। सर्वत्रगत्वमतिसत्कायदृष्ट्यादिवद्दर्शनाद्भावनाद्यालम्बनत्वात्। एतदत्र यदृष्टामालम्बनमुक्ष
किंप्रहातव्यं केनप्रहातव्यं। किन्तदर्शनमुताहा भावनयेति। यययदर्शनहेयालम्बनासुतद्दर्शनं स्वदर्शनहेयाश्रितिनियमसनसिद्धत्वापृच्छति। अन्यथाहि सत्कायदृ
ष्ट्यादिवद्दर्शनदृश्यदर्शनप्रहातव्यमेवस्यादितिकिमत्रपृच्छवस्याता। नहि सत्कायदृष्ट्यादयथानदर्शनताद्भावनाहेयालम्बनानचननदर्शनहेयाहेयालम्बनाति।
अत्रार्थ समाधिमाह। भावनापहातव्यामिश्रालम्बनत्वादिति। यदि दृष्टामानोदर्शनप्रहातव्यालम्बनात्वदस्यानास्याद्दर्शनप्रहातव्यानत्ववामता व्यामिश्रालम्ब

नत्वाश्रवनाप्रहातव्यो। एवं भिक्षवास्रवनाहया दृष्टिस्तत्क्षणनियमाणा। अथ वनिरास्ववाचार्यः पश्चाद्वक्ष्यमाणप्रयोगेति॥ पुनश्च कुदर्शनप्रहातव्यानि
ति। किं भगदूलस्यमिति विकल्पेन। कस्मादित्याह। दृष्टिबलाधानवर्तिचोदिति। दृष्टिबलाधानसामर्थ्यं दृष्टिबलाधानेन वर्तितुं शीलमस्येति दृष्टिबला
धानवर्ति तस्य यत्नाद्भावस्कुरस्य दर्शनप्रहातव्यमस्थिति॥ वैशेषिकश्चेदानीं स्वपक्षस्थापयति। स्वलक्षणक्लेशावगीनसामान्यक्लेशोगस्मात्सर्वगा
विति एवं गायणात्मदृष्टिगुरुष्क्रामानो। नतु युगपत् सर्वस्मिन्। स्वलक्षणक्लेशत्वाद्धेकदेशालम्बनो हि ते। तस्मान्न सर्वगत॥ न चैते सर्वगर्जोनत्योय
दर्शनहयालम्बनो गेनदर्शनहयो॥ परिनिश्चेराश्रवनाहयाविति सिद्धं। कदाचित्तु त्रिवृसरागमकधातुमालम्बनाकदाचिद्द्वाविति। कदाचिच्चैकंधा
तुमिति नाकमेतत्। कामधातुस्थात्कदाचित्किस्तरागमकरूपधातु मानूप्यधातुन्वालम्बते॥ कदाचित्कृत्याद्वयोर्धातु विति। आत्मात्मीय
दर्शनागुरुह॥ दिति॥ यस्माद्दर्शनांध आत्मत्वनात्मीयत्वेन न गृह्णाति॥ अगतसत्कायदृष्टिर्नेदवागिवक्राधिसत्वदृष्टिः॥ यस्माच्चानकग्राहदृष्टिः स
त्कायदृष्टिसमुद्भिन्ना॥ अन्तानित्यदृष्टिर्यापि तस्मिन्नव प्रभाधि। नान्तग्राहदृष्टिरिति॥ कानीहृयदृष्टिरिति पश्यन्तुस्कन्धिसत्वदृष्टि। यस्माच्चान्तग्राहदृ
ष्टिः सत्कायदृष्टिसमुत्थिता। अन्तानित्यदृष्टिर्नापि तस्मिन् नित्यदृष्टिर्ध्यानबद्धदृष्टिर्मिथ्याज्ञानप्रवर्ततदिति॥ विपरीतालम्बनत्वान्मिथ्याज्ञानमेतत्॥ नहि सर्वा
विपरीतालम्बनाप्रज्ञादृष्टिर्नियता। अनात्मन्यात्मा वाश्वाविविपरीता प्रज्ञा सत्कायदृष्टिर्निष्यंद। तस्मात्सत्कायदृष्टिपिता चैतनिश्चयदृष्टिर्नैकायाह दृष्टिर्वान्या। भवस्कन्द
कन्नस्यसंनिश्रयीत्यमिति एवं सत्कायदृष्टिः मूलाधारान्तग्राहिदृष्टिवत्सत्वदृष्टिमहानित्यकान स्यन्त संनिश्रयान्यवति॥ ततो नातमालीयत्वेनालम्बनादिति॥ १

मद्यानां॥ अत्र शिल्पादनमीदृशा जस्य सुचिरसमुत्थानमित्यर्थः॥ दृश्य तृतीयमिति॥ प्रथमसुवर्णाः आदि इति दृश्य तृतीय प्रसवस्य आपि निसर्ग॥ नमोऽस्तु इति पूर्वस्य तृतीयं॥
भूपावा पूर्वस्य प्रमर्दादि पूर्वस्य तानि॥ प्रथम तथा च पूर्वस्य तृतीया॥ आर्यं कपल प्याः॥ तुमो कृत्तीया॥ प्रथमा संतानवत्स॥ माना नाम दस्वादि॥ ज्ञोतृ एतेन प्रथम मोक्ष तृतीय
हि दृत मोक्ष तृतीयं मोक्ष आर्यमोक्ष तन्त्र॥ नमोऽस्तु इति पत्या प्रभृतमिति॥ मोक्ष तृतीयं वसुल कर्ग पश्चा [illegible] पानेन निरूप तृतीयमपि यो [illegible]॥ पश्चाच्चारर्थास्
म: नमवक्तादिषु विपाक इति तस्य समृत्यमिति॥ प्रथम वाञ्छानां॥ प्रथमादि नमः॥ प्रथमस्य तन्त्र॥ नमस्कार॥ नमोऽस्तु इति पूर्वस्य तृतीया॥ अन्यः [illegible]॥ नमस्य
गणा सृष्टि इति सर्वकर्मादिकादि तिमा कर्म सुवर्णानां लक्षण सम्यगादि दत्ताकर्मस्यादि समुत्थानमिति॥

त्रिविधं समुत्थानं कर्मयोगपूर्व रीतम्॥ लिपिर्मुद्रा सङ्गणनं कार्यं संख्याय पाकमम्॥ १२६॥

यानि एतेन सिका कर्तार्थ्येन तल्यावका मार्गान्यत्वा तानि कार्य कर्मसमुत्थानं॥ योगपूर्वं रीतं लिपिमुद्रा नकानस्य कार्यं प्रथमानां यन्नदि कार्यं कर्मणा लिपिर्लि
ख्याणं॥ मुद्रा वा रवन्यग॥ सा लिपिर्मुद्रा च भा लिपि प्रथम यथा तत्त्वं॥ मात्र कृत्या नानि कात्पत्त कादौ लिपिर्लिख्यान्॥ अत्र कानान कार्य चिह्न च मुद्रानि॥ गणना कार्य
च॥ वा कार्ये योगपूर्व रीत सुमसुत्थानमिति पूर्वरीत॥ पत्र च स्य सुचरा वानीति॥ लिपिमुद्राख्या कार्य कर्मनुपरलक्ष्य॥ वेदनादयस्तु रूपत्वापि समुत्थान कृता
न्य तानि लक्ष्या कृति पश्चात् लक्ष्य स्वरावान्यतानि लवणा॥ य मन सा संकलन धर्मा मामेति॥ सकर्द्वीति रूपस्य आदि सामरव्याः॥ प्रवृत्त योनमन मार्गप्रसन्न सादिष
मिवाप्रा पूर्व प्रलरव्या सप निवानया हवा॥ प्रठक्ष लवानि प्युदितक्रम निर्देशात् परक्रम सा वयादीनामपि धर्मा पानक्रम निर्देशात् परक्रम सानया दीना

मनिषुमान्मात कृतानिर्दश्या पूर्ण्यास॥ धर्मस्याश्चकचितायाम्मामपर्यायानिर्दिष्टा॥ अन्यस्या सत्त्वमिति॥ [illegible] पर्यायाः [illegible] स्त [illegible] ॥

साधयानि [illegible] हीना॥ [illegible] रामना॥ [illegible] संख्या॥ [illegible] ॥ १२१ ॥

मत्वं येन [illegible] नवदेना [illegible] नि सावृथा॥ [illegible] जिवृना॥ [illegible] लनिवृना॥ [illegible]

[illegible] नना॥ [illegible] नानाम्बना॥ [illegible] नमना [illegible] रनाना [illegible] ॥ [illegible] निवृना॥ नि [illegible] वाक्या [illegible] हीना॥

मनान [illegible] पुयीना [illegible] नरा [illegible] नुया॥ [illegible] नसंख्या॥ [illegible] ॥ सिद्धमिति॥ [illegible] ना॥ [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] संख्यानि [illegible] संख्यानि [illegible]

[illegible] संख्यानि

क्ष्मा । तत्र दर्शनहेयाः क्लेशाः । यदालम्बनाय दर्शनहेयालम्बनाश्चेमिव क्षं वा वकं एषां विधानमिष्टं । यच्च सत्यं यद्दर्शनहेयाश्च क्लेशाः । आलम्बनमपां तन्मय
द्दर्शनहेयालम्बनाः । तद्दर्शनहेया इति । ननु च समुदयदर्शनप्रहातव्याः सर्वत्रगाः । विधानुशया दुःखनिरोधादिसत्यदर्शनहेयायालम्बना अपि च
ि प अनिकायालम्बनत्वात् । तत्र कथमस्य दुःखनिरोधादिसत्यदर्शनहेयत्वं प्रसमस्यादिति न दोषः । यद्यपि हि सर्वत्रगा निकायालम्बनाः समुदयरूपा
कारणस्कन्धानिकाया नालम्बन्ते ॥ यत्र तथालम्बनानि समुदयदर्शनप्रहातव्यान्येवमुच्यन्ते । एवं दुःखदर्शनप्रहातव्यापि संयाय्य ॥ एवं च सति यत्प्रियाच क्व
ना यद्यद्दर्शनालम्बना इति सर्वत्रदर्शनहेया अधिक्रियन्ते । न रूपस्कन्धनागादय इति । तेषामपि व्याख्याना । रूपमाववेदनाय पतिहन्ये वक्तव्यो दु
पानुप्यमात्मा दुःखा दर्शनानुशिरापाव । दुःखा या हि वेदनायां प्रतिघातः तागमाना पतिनाक्रोति । विषयस्य कुशलाव्याधिवत् । यच्च सत्वा भगम पत्तिग्ध सक्
यच्चेति विपाकालावाच्च । अनिष्टा धन्यविपाकः । भोचेधा । उविगतानिष्टविपाकौ । आघातवस्तुतावाच्च नास्तिग्धवाक्या । कुशलानकंठकादयानाध्यात्मिका
वाणापस्तानादयः सन्ति । मेघादिकुशलमलसंस्कृतत्वात्तानि ग्रहायत्वाच्च । आकानप्रकानधातुरवेदितिति । आकारवद्वादशानामन्तर्गतानां आलम्बायक्
वा ब्रुद्धनाक्लिसिनाग्रहस्य यदुव्यवमादिकमको न रूपदाद्दुःखदर्शनप्रहातव्यानिकायायां वक्ष्यवना प्रहातव्याश्चेति । धातुसंदः । कामावचरः । रूपावचरः । २
आरूप्यावचरश्चेति । तत्र रागानुशयः प्रकारधातुरूपदस्यां पश्चुदशविध इति । तस्य पस्य रसाकारवेदनाक्ति । सर्वाह्निगाः सक्काकाचरः । तस्मानाकार
रूपदनव्यवस्थाप्यते । प्रतिघानुशयः प्रकारसंदासं च विधः । न परस्य समाकायमाकारवेदास्ति । सर्वस्य प्रतिघाकावलांत । धातुरूपदापिनाक्तित्र पारूप
धावामकस्तावत्ता ॥ मानानुशयः प्रकारधातुरूपदस्यां पञ्चदशविधः । नाकारवेदास्ति । सर्वस्याप्यन्यकावलांत । तथा जाविधाप वदशविधः । तस्याभवनाका

नो नैतद्दर्शनहेया इति॥ यदालम्बना यद्दर्शनहेयालम्बना इति वक्तव्यं॥ चतुरार्यसत्यालम्बना अविद्यानुशया भवन्तीति न वक्तव्यं॥ स्वकेशाषविधानसिद्धे न
पञ्चसत्यं यद्दर्शनहेयाश्च क्लेशा आलम्बनमेषां न शेषयद्दर्शनहेयालम्बना॥ नैनदर्शनहेया इति ननु च समुदयदर्शनप्रहातव्यस्य मार्गो ऽविद्यानुशयो दुःखनिरो
धादिसत्यदर्शनहेयायालम्बनोपि भवति पञ्चनिकायालम्बनत्वात्॥ तत्रश्चास्य दुःखनिरोधादिसत्यदर्शनहेयत्वप्रसङ्गः स्यादिति निषेधाय॥ यद्यपि दु
ःखपञ्चनिकायालम्बनः समुदयरूपाकारस्तु तन्निकायानालम्बने॥ तेन तथालम्बनतः समुदयदर्शनप्रहातव्य एव स इति॥ स्वदुःखदर्शनप्रहात
व्योपि सम्यग्॥ स्वच्च सानियोपि व्याचक्षते॥ ये यद्दर्शनहेयालम्बना इति सर्व एव दर्शनहेया अधिक्रियन्ते न केवला रागादय इति॥ तेषामपि व्याख्याने
ऽभावविवचाय परिहारो वक्तव्यो॥ कुतः दुःखात्वादुःखाभावस्त्रीतत्र भाव॥ दुःखायां स्विवदनायां प्रतिघो ऽस्ति न सौरापनिन्नः स्मीति॥ घ्यघ्य दुःखा वा नया
विवृत्ता इति च सत्वाः॥ नमयस्मिन्ध्यसत्यदर्शनि॥ विपाकाभावाच्च॥ अनिष्टाद्घेन्पीव पाकः॥ नो च धर्मेषु विगतानिष्टविपाको॥ आघातवल्लभावाच्च नीरू
तत्र बाह्याः क्लेशाः सरकण्टकादयो नाध्यात्मिकानामपस्मारादयः स्मीति॥ मध्यात्मिकः आलम्बनत्वसंभूतत्वान्परिग्रहाभावाच्च॥ आकारप्रकारधातुभेदादिति॥
आकारभेदाद्ध्यानामनुशयानां आत्मात्मीयवृत्तो दृष्टनास्तिदृष्टिनात्र इत्यपरत्वमादिकप्रकारभेदाद्दुःखदर्शनप्रहातव्यानि कायास्यावज्ञावनाप्रहातव्य
न्यशीत॥ धातुभेद॥ कामावचरः॥ रूपावचरः॥ आरूप्यावचर इति॥ त्रिमार्गानुशय प्रकारधातुभेदाभ्यां पञ्चदशविच्छर्दिता॥ तस्य परस्परमाकारभेदो न
सि॥ सर्वाभिराग सक्काकारः तस्मान्नाकारभेदेन व्यवस्थाप्यते॥ प्रतिघानुशय प्रकारभेदात्पञ्चविधः॥ न परस्परमाकारभेदोस्ति॥ सर्वस्य प्रतिघाकार
त्वात्॥ धातुभेदोपि नास्ति कामधातुरूपधातौ भेदमेव॥ नानानानुशय प्रकारधातुभेदाभ्यां पञ्चदशविधः॥ नाकारभेदोस्ति॥ सर्वस्योन्नत्याकारत्वात्॥ तथा अ
विद्यापञ्चदशविधाना न्यायेमेव नाकारभेदोस्ति सर्वस्या असंप्रख्यानाकारत्वा॥ द्विचिकित्साद्दशविधानात्मेवनाकारभेदः॥ सर्वस्या संशयाकारत्वात्॥ त्य
यत आकारप्रकारधातुभेदप्रविभक्ता॥ एवमेते षडनुशया अष्टनवतिर्भवन्ति॥

वमार्गक्षीणेमनुष्यादयः । सरागदयः । पूर्वेन धावत्पूर्वेकमात्मलाभं स्मरन्तस्मृतिः ॥ स एव चलवति ॥ अस्त्युत्पन्नस्यात्मलोकस्यादर्शनेनैवमवक्तव्यस्य
हेतुसमुत्पन्नाः स्यात्मलोकस्यास्मि पूर्वेनास्ववन्तः । दृष्टिरेव सत्कायदृष्ट्यहेतुसमुत्पन्नस्यात्मलोकस्यैवमात्मानं लोकं चालम्बमानानामिथ्यादृष्ट्याका
मधातुमन्यालम्बनदृष्ट्यस्यां कामधातुालम्बनानां दृष्टीनां समुदाचारउक्तः कथं च पुनरेषामात्मलोकस्याहेतुसमुत्पन्नदृष्ट्यवमिथ्यादृष्टिरेवाति पूर्व
अकुशलस्ताथवमकुशलं चहेतुनात्मलोकस्य स्वमप्यवदन्तीति ॥ कामधातुवीतरागाद्यो रूपावचर्यलाभस्य याद्विष्यन्तीति वचनावकाशं मन्ताह
न तत्र पापकत्वोः ॥ अहं ॥ कामधातुालम्बनं वीतरागत्वादिति ॥ नेताः कामावचर्यो दृष्ट्यानित्यः ॥ कुतो भूतगामीति ॥ कथं विलनितुनति ॥ तदपामपूरुना

दृष्टिपर्यायाः पर्याप्तं च दुष्कं विपरीतमतः ॥ अग्नौ चाक्षसमारोपात् विलसंज्ञा च तदभावात् ॥ ९ ॥

तद्दृष्टिसत्त्वात् परिहीनाः कथं तर्हि वीतरागाः कामालम्बनदृष्टिसमुदाचारदृष्ट्यात् दृष्ट्युत्पादनादि ॥ देवदत्तस्य वीतवैराग्यिका ॥ यथा देवदत्तस्य भगवता
त्यात्कविहारविमानयस्यादि शरसंघपरिकर्षणायपापकस्य समुत्पादस्य परिहीणमत्युवचनादवलिस्यपत्काः ॥ अथ देवदत्तस्य लाभसत्कारयशि
लानामयदृष्टस्य वृत्तं पापकं मिथ्यानमुत्पन्नमसाधुं च तमरगवानर्हत्संघप्रतिनिःसृजदृष्टिशरसंघपरिकर्षयत् ॥ भगवान्त्यात्कविहारदृष्टधर्मसुख
विहारयोगमनुयुक्तः ॥ सहचित्तोत्पादाद्देवदत्तस्य ध्यानाद्भः परिहीन इति विस्तरः ॥ एवं तर्हि दृष्ट्युत्पादसमनकालं परिहीणः ॥ इति ॥ तत्सर्वेकालिक वा सम्य
हम्नीति ॥ निश्चपितृसज्ञाद्येवकः ॥ सर्वेषां पञ्चपुत्रकारापिसत्कायदृष्टि पञ्चस्कन्धपादानस्कन्धेषु सर्वेषां हि नित्यं भवस्वभावप्रवर्तकाद्दर्शनमिथ्यादृष्टिसमा
रोपायदृष्ट्यादिका मिथ्यादृष्टिपनिधानात् ॥ अन्यास्तु समारोपिका इति ॥ कथं पुनरेषा समारोपिका ॥ वाक्कलिकल्पनिर्देशाः ॥ आर्यःपुद्गलत्वादि नित्यके

त्यात्॥ अशक्यागवन्यनस्यथाग्रार्थंहस्सच्चादिशब्दलोपः कृतश्चेति॥ इत्यादीनामुपादानमकस्मात्। एवं तत्र प्रश्न तन्नामयोर्दर्शविपचामर्षं श्रुति। एव शब्दश्च वा गृह्
वायमीति सया आलस्य मस्वस्थान्नायं समुपलब्धः। अहन्तोऽत्र एतत्प्रेक्षितिविति। दुःखदर्शनं प्रहातव्यं उच्यत। अस्मार्येच मार्गे प्रेक्षितिविति। मार्गदर्शनं प्रहातव्यं॥ शीलव्रत
मात्रकानीति। शीलव्रतमपि वेदनं सा कृप्राप्रयपरत्ववादि। नतु गम्भारकनियतं कष्टम्य पादादि॥ अग्रापि विकल्पसादिमन्यद्यति शीलव्रतादि परामर्षो॥ शील
व्रतपरामर्शः। कंकाचनं शीलव्रतं हि च परकष्ट मरहीममणाम्यकष्ट समरहीममणाम्य कष्टगृहणार्थमादि शब्दश्रुति॥ कस्माद्दुःखेन समुदयदर्शनप्रहातव्य
श्रुति। अहतोविप्रतिपन्नत्वादित्यभिप्रायः॥ तत्कृतापि कारणं॥ ति निव अश्रुति॥ निय कात्मकार्यं ग्राहकमापीन्दर्थे॥ तत एव प्रहीयत इत्युक्ति॥ दुःखदृष्टिनाश)
प्रहीयमाय कर्महिंसनानि प्रवर्ण॥ विति। स्वर्गापवर्गादिपराभावमी शीलव्रतमन्यपा शुद्धमिति॥ नायं तत्कृतमकारणं॥ रितिवन्ना॥ कथं दुःखदर्शनात्प्रहीयत॥ तत्का
लमदर्शनेन प्रहातव्य एवायं लवीप्यतीत्यभिप्रायः॥ वैभाषिकमतं॥ सापि दुःखदर्शनप्रहातव्य इति विकल्प॥ दुःखेविप्रतिपन्नत्वादि वैभाषिका॥ कथं च
स्वदुःखविप्रतिपन्न॥ तन स्वर्गगमनादुःखदर्शनान्॥ अति प्रसंग इति विकारणमाचार्य॥ सर्वथा मासम्बन्धनानां परिक्षण्णां चदुःखादिदर्शनप्रहातव्यानां
दुःखविप्रतिपन्नत्वात्॥ सर्वे [illegible] दुःखविति दुःखदर्शनप्रहातव्य एव स्यात्। यथा वसागिन कश्चित् समुदयादिदर्शन प्रहातव्य स्यात्॥ एवं स्वापन वक्तव्यं
मिति नयानं शीलव्रतपरामर्शो मार्गदर्शनप्रहातव्य॥ एवं कत्य [illegible] पिपि [illegible] शीलादिनाशुद्धिनियावगम्ये सुखदुःखव्यतिक्रमं तेषां नु प्राप्नोतीति पश्यति॥ तस्याप्य
म काव्यद्धानवधान द्रव्यगाति दुःखदर्शनप्रहातव्य शीलव्रतपरामर्शो श्रुति [illegible] वैभाषिकमतं॥ यथा मार्गदर्शनप्रहातव्यालम्बन इति॥ यामार्गदर्शन प्रहातव्यानव
निष्पादक्यादीनामालम्ब॥ समार्गदर्शनप्रहातव्यः। शीलव्रतपरामर्शो श्रुति सापि मिनात दुःखी स्यात् प्रपन्नश्चाचार्य॥ मिथ्यादृष्ट्यादयोऽपि मार्गदर्शनप्रहातव्या अन्य

गुणवानहमस्मीति निवस्मुक्तः ॥ मानविधः ॥ श्रेयानिति मानप्रकारः सदृशः ॥ हीनोस्मीति मानविधः सदृशः ॥ श्रेयानिति मानविधः हीनोस्मीति मानविधः इति वक्तव्यं ॥
दृष्टिसंनिश्रिताः कुयस्ते इति पृथग्जनमधिकृत्य दृष्टिसंनिश्रिता इत्युच्यते । अर्हतोपि दृष्टिः पूर्वमस्मीति । पश्चादनन्तरमिति मानाः । अतिमानमानातिमाना
यथाक्रमं एवमेव । कथं श्रेयानहमस्मीति मानविधः दृष्टिसंनिश्रितः मानः हीनोस्मीति मानविधः दृष्टिसंनिश्रित ऊनमानः । हीनोयं मम नास्मीति
त्रयो यथाक्रमं नयं ॥ अस्ति मे श्रेयान् अस्ति मे सदृशः । अस्ति मे हीन इति ॥ दृष्टिसंनिश्रिता ऊनमानमानातिमानाः ॥ नास्ति मे श्रेयान् नास्ति मे सदृशः । नास्ति
मे हीन इति ॥ यथाक्रमं दृष्टिसंनिश्रिता मानातिमानानमानाः ॥ प्राकरणे तु निर्देशः पश्चिन्निर्दिष्टः ॥ पूर्वकस्य पादनिर्देशः ॥ कस्तस्य यो पूर्वमुक्तः ॥ हीनविधा
स्मि समानो वेति निर्देशः ॥ श्रेयानस्मीति मानोपि स्यात् हीनोपि अस्य ॥ हीनाद्विशिष्टास्मि समं न वेति मानलक्षणनिर्देशः । तु ॥ अतिमानोप्ययं स्यात् ॥ समा
प्रकृत्य ॥ समाद्विशिष्टास्मीत्यतिमानलक्षणनिर्देशात् ॥ मानातिमानोप्ययं स्यात् ॥ विशिष्टात् प्रकृत्य ॥ विशिष्टाद्विशिष्टास्मीति मानातिमानलक्षण
निर्देशः ॥ सर्व एवैते ग्रहणमस्मिमानापि भावनाप्रहातव्य इति न केवलं दर्शनप्रहातव्याः अपि दर्शनप्रहातव्याः ॥ न केवलमस्मिमानः श्रेणप्रदर्शनार्थं ॥ नावश्यमिति प्रतिसंख्यान
समुदाचरतीति नियमः ॥ तथाहि श्रद्धादिनिष्ठ इत्यादि यथ अनागन्तवः प्रहीणा ॥ अपि समुदाचरन्ति दर्शनहेया नाम क्रोधसंस्तवः भावनाहेयानां वनैव पागवेष्वमो हैविक
फिल्काप्यनुशय भावनाहेय सत्ववधादि पर्यवस्थानं वधादिपर्यवस्थान मिथ्यादृष्टिः ... नादत्तादान काममिथ्याचार मृषावादयो हि ॥ नहि भावनाहेयं भाव
नाहेयधर्मालम्बनं त्वाविति ॥ भावनाहेया वधादिकस्तत्वादयः ॥ नु वधूनां अस्यालम्बनमिति सत्वा । सत्कायदृष्ट्यादयोपि हि यद्यपि भावनाहेयाः स्वधर्मोनाल ३०२
म्बनमतु भावनाहेया श्रूयमाना भावनाहेया ॥ तत् प्रार्थना ॥ तत्प्रार्थनायुक्ता मानवियत्याया प्रार्थना किंतत्रापि प्रार्थनाः भवति । एवमीरयाह ॥ यस्या केसूत्र ॥ य

वस्यमात्मात्मीयविनिर्मुक्तिपनयापयति तावन्मनागस्गृहुस्मृत्वा न सपविदाहक । यत्स्था यमात्मा उच्छिद्यते विनष्टो न भवति । अप्युच्यते कान्मा
सम्यक्सम्मत्छिन्नात्मवर्णनि ॥ एवं दृष्ट्या प्रहर्षणा तृष्णा गृध्नति ॥ अहो बताहमेव नाकृ ॥ नागतमात्रः स्यामित्येवमादिका । एवं तृष्णान समुदाचरति ॥ अनादि भवेन कुवयः
स्यामहो स्यामित्येवमादिका तृष्णा । प्रदेनयुह्यादि स्यामित्येवमादिका समुदाचरति दृष्टिनिष्ठदर्शि । नानिखिलअपि संभावना प्रहातव्या । सत्कायदृष्टिरिति । एत
वनाक्रया दृष्टिवचनात् ॥ नचाचार्यस्य सत्त्वकिंविवादयानोत्तमिति । पूर्वस्मावनाहस्यपरिगृशनेकृतं दृष्टावनाक्रया तथादि पर्यवस्थानं दृष्टरावनया । तथा विरव
ह्यादृष्ट्य मेव प्रथना । सप्रतिनयविधादीनां प्रस्यासमुदाचारन उच्यते ॥ ॥ नचाचार्यस्य सत्त्वाकेय चास्य ॥ नास्तीत्यादि दृष्टि पूर्वान्तकोटि मपि नाशुतम् ॥ ११
नचार्यस्य सत्त्वकिंविवादयानास्तिकमति । आदिग्रहणेन यावद्रूपदृष्ट्या यावद्धर्ममिति तथादि पर्यवस्थानस्यानस्त्वदृष्ट्या । प्रदेनस्यत्वदृष्ट्या यावद्धयहः ।
मित्यर्थः । नसत्त्वकिं । नसमुदाचार किंदृष्टिपूर्वत्वादिति । तत्सर्वकत्वनगइपर्वोहितत्वात् ॥ तथादि पर्यवस्थानं मिथ्यादृष्टिपूर्वा ॥ तदन्यामन कर्मस्कन्धापवादि
त्वात् ॥ सम्प्रपूर्वत्वाक्त्याप्रकारावनसम्प्रपूर्वत्वादित्यर्थः । कोहेत्थराव नाप्रहातव्यंरावनाहयधर्मालम्बनत्वात् ॥ ।
सर्वत्रगाः दुःखदुःखहेत्वादयस्यकृपा ॥ क्रिमति । सहगालम्बया विद्यावतिकौचया ॥ १२ ॥ तेषां नवार्थविषया दृष्टिद्वयविवर्जिता ॥ ॥
सर्वत्रगा दृष्टिर्मस्वं त्रगच्छन्तीति सर्वत्रगाः । पंचापि निकायानालम्बनत्वार्थः । पंचानामपि निकायानां हेतुराव नाविनिष्कान्ताः प्रत्यपनः । वक्ष्यति हि तेषां प्रत्य
यतानामनेकायिकास्यपञ्चा । उपजायन्ते दृष्टिं । तकादर्शनानुशया दृष्टिविकल्पः ॥ सफलदृष्ट्यादुःखदर्शन प्रहातव्या । सत्कायदृष्ट्यादयः पञ्चसमुदयदर्शन
प्रहातव्या दृष्टि मिथ्यादृष्टिपरामर्श दृष्टिरिति ॥ सकाश्चविचिकित्सा दुःखसमुदयदर्शनप्रहातव्या दृष्टिविषय दुःखसमुदयदर्शन प्रहातव्यानुवकदर्शनानता

न गोदोह्यो नष्टशीत्स्युहंजलियसमुदान्वयस्ति स्यपत्नत्र्भवति॥ दोष्ठशीतविमकाक्षिप्त मित्यर्थः॥ मोक्षेषु कर्मपल्पेविशुद्धमिति॥ आत्मानिमानादिरिति मौलेन स्व
स्थितानि सर्वः॥ समानाकोविशुद्धमिति॥ धालोनिपानादिस्वयाले नह्यविन मित्यर्थः॥ विनष्टेतितिकाम विनकादिरित्यर्थः॥ तस्मानुपनिष्टहीन मिति॥ कान्यादि
स्त्रस्यपस्यानेदृष्टीदानं॥ शीतमस्त्सावारयपित्रहीतां॥ आत्मालिशीलमिति॥ आत्मालिपुर्णेनाम्र क्ववृत्तायस कानस्पाकानमिति॥ एवं शालं च॥ सत्कानं व
यात्का॥ तथानसमाकुमित्यर्थः॥ सम्यगूह्निकानामिति॥ वृक्षमासनेवाणिपन्नानां॥ मृत्यन्तोपिकानाशिनं नाशं प्राणूष्टतसमुद्धकित्वात्॥ समाहितराद्वृक्ष
नामिति॥ समाप्तिंतत्रा त्वमससमाप्तिनानित्यर्थः॥ कृष्णतजप्रसमादिनाश्चादनासमपथकाशितिष्ठ ध्यानानित्यर्थः॥ ततं माहितवृक्षानुसत्कृष्णमलयप
तमाधिस्वलोवस्त्रत्यादिनि॥ समाधिस्वलोवर्णनरसहस्रवतियादित्यर्थः॥ बाह्येसमाहितमिति विलनष्ट॥ नसंमाहितेनवृक्षानमस्पर्धे विरसं स्वालयानि॥ रंस
माहितमविवासयानि॥ नत्वेवमप्यर्थमिति दर्शयति॥ कृष्णमिसाह॥ शुद्धेतन्मयीकरणोतत्तमंतश्च सत्यासमाधिस्थ तेनमयीक्रियमाण विरसनानि॥ शुद्धदृष्ट्वान १८०
माह॥ पुष्पोलिनवासनावदिति॥ यथा पुष्पैस्तिलानां॥ पुष्पगन्धमयीकरणस्य तद्गुणादिदशत्वाद्भवति॥ तिलवासना॥ तत्सत्वं तत्संतान नाम यमिति॥ शुद्धयती
तलावना॥ कालेसंवरेनाशिनेवावाक्यालपशार्थं प्रदाति॥

स्वर्गायशीतं साक्षाज्ज्ञानविसंस्थागाय यवना॥ शाकं प्रसं च यक्कस्य कल्पं स्वर्गे ह्यमादनात्॥ १२४॥

स्वर्गायशीतं साक्षाज्ज्ञानं स्वर्गाय भवति॥ किमन्न धानं॥ दानमिति स्वर्गाय संभवति॥ शीतमपि विसंस्थागाय सम्भवति॥ समर्थविमर्श्यनयाः शीतसागि ज्ञानं

यात्रायवना प्रत्याख्यानविसंयोगाय ॥ संकाविसंयोगप्राय कल्याण ॥ प्रहाणसमाजे संगृहीतकाथा ॥ प्रत्याख्यानवस्तु पर्युषणं प्रत्यनस्य ॥ स्तवकः ॥ च
त्वारि ४ प्र नत्याख्यानं प्रत्यपसंवति ॥ प्रथमेन्द्रियं पृथिवी पृथक्त्वेन प्रत्यागतस्य जानीते तत्प्रथमनिर्यापयति ॥ प्रथमं ४ प्रज्ञप्तां व्याख्यां प्रत्यक्षं संवति ॥ चतुर्दश
प्रज्ञप्तां व्याख्यां प्रत्यक्षं संवति ॥ द्वितीयं प्रत्याख्यानं निरूपितं नाम विस्तरं प्रतिक्रामयेत् ॥ द्वितीय ४ प्रज्ञप्तां व्याख्यां प्रत्यक्षं संवति ॥ द्विनत्यागमस्य व्याकरणं प्रत्यनिर्दिश्यति ॥ अथ द्वितीय
द्वितीयं ॥ तथा तृतीयं ॥ तथा चतुर्थं निरूपितं प्रतिलेखकः ॥ सर्वेन्द्रियं सर्वमिति तत्र संहितायां प्रत्यवयवि संवति ॥ अथ चतुर्थ ४ प्रज्ञप्तां व्याख्यां प्रत्यक्षं संवति ॥ तथा
कल्पकर्मनकाधना माकामिति ॥ यथा संनिकर्षे वादिसंयुक्तायां प्रतिव्यामावतार्य सत्त्वानां ज्ञानस्त्वमित्यवमादि ॥ प्रत्यक्षं प्रत्यक्षमिति ॥ ७ नामानि व्याख्यातानि ॥ ७ मा प
मां प्रत्यक्षसंवति ॥ कल्पं स्वर्गं प्रमाणं स्तुति ॥ निकायानन्याय वचनात् ॥ नत्वा श्रमणं ॥ प्रत्यक्षं संयम ॥ नत्वा सकामप्रमाणे नालिकं प्रलस्य कर्म ॥ ४ कल्पवि
प्राकाशेति ॥ सूत्रं कस्मात्प्रमाणं ॥ काविद्यां कल्पं कल्याणं नात्र वचनति ॥ प्रासंगिक भगवान् कालसमाप्तं स्वर्गेति कल्पमात्रनिर्विशेषम् ॥ यत्तस्य प्रलक्षितकमंसं
धानाप्रा ॥ ४ हस्तस्य च आमिस्यपरे ॥

धर्मध्यानस्य धीनां सम्यग्निष्पन्नत्वात् ॥ प्रत्यनिर्यापनिर्बन्धशागीय शुक्लतां शिक्षा ॥ १२९ ॥

सूत्रादीनामित्यादिसंबन्धः साधूनां नामक्रमेण ॥ सूत्रयुक्त्या व्याकरणं गाथा दाननिधानां प्रतिनिवर्तनं ज्ञानकालेन प्रत्याख्यानवर्णापदं व्याख्यातं सूत्राणां ॥

आदवगक्षीनागानत्मन दृहसकानिति॥ नादि दर्मका रत्नादि॥ अविदनसंघ मन्द्रनवीजमूत्यगा॥ कुखिसर्यवस्रा नमिति॥ तमासदिनादेमादि [illegible] यापासतानि॥ [illegible] त्वादना स

एयक्र्स्या नेपायगमभानाणाविमानादि [illegible] मानासो वी गनभालापमलेतिय रत्ना॥ सवानाम्रंत्वे वृहत्समादिनत्सत्सा [illegible]॥ नथान्वसतिमीक संघ्यापानेत्वा॥ नदि

सुदनार्थत्वात्मस्यानामासा॥

गगरदनसपाका रवगाणा छि भाऊज॥ प्रमार्यत्वाहना कसंघ्या आहृत्यस्मृगण ॥ २ ॥

कामनादग त्वेनासहसवमादि॥ त्वेनानजुयमा नेयमाश्यामाकर्म जलावर्म कदहनानि॥ शातना व त्वत्वरहसाचार्यमना॥ समापरिसानयमिति॥ समापरि सात्म

साना मावाद पजान्या सत्वकमवाआदयन्तिनकाग्रजया कामवीतनागलादना संयाराता त्वेनाससमसानकामनागजानिदर्शयदि॥ अविग्रमेक्तिानसृजहसादि षा २५४

यह॥

दृह्मयछपञ्रसत्वाय मिथ्यानाया र दृह्मयथा दृष्टिगोलवगपनामणा वन्रजयादश॥ ३ ॥

दत्वा सपमसया ॥ छेदाशिक्षाशि विवर्जिना॥ ग्यकमप्रेरीयपा कामहठवादिदर्शने॥ ४ ॥

समासनवय दर्शनरुत्याहृति॥ सत्राभस्नेहेरुन्तजनानाचीमादानत्वासाना तस्यन सृति॥ ददह्र र्शनहये वानवमनागाम्हदि आगलभवल्न स्यानापाख्य मा

क्रसत्यदलानाबीलवगमनामलोभितानवक्षेबाज्या जिगामू क्रिया नेयालिदना स्थानखनदृशनेनसमस्त्य दर्शनहयं अनिवादर्शनहयानुपिया॥ ८

जघ्रीमार्गदर्शनहेयाहानिनी कवगपबानसेनाविर्षपृत्तियमारोसजुक्वादि॥ नमपासायेनमीलवगवकजिवगुनीजिविसगेपन्नलाना॥ मार्गदर्शनपहान

यात् वति॥ यदि कृत्वा यस्य सत्त्वस्य प्रवादस्य प्रवृत्तः सत् सिद्धस्य दीपन॥ सर्वगानि सिंव नक्षोदर्शनानुमसत्तानां दर्शनमात्रस्य तस्मादिति॥ नात्यासनपु
तस्मादेवातिव्याप्तो दृश्यसत्त्वस्य यस्यामान्तर्गतास्तनपुत्र्यामत॥

जलोगालोगवत्स्याथ च पगिव वर्जिता॥ ग्रुप्रणाद दात्रप्पमयाप्रनवाति मगा॥ ७॥

किमेतत्तावना दृश्यात्प्रविकानं॥ नदृश्यमत्तामात्र रचना प्रत्ता सदनमिति॥ तत्स्वार्थ दृष्टिर्दृश्यकार्यमिति तत्त्वात्सीमा आकारस्य स्व छवि प्रयोजनत्वात् ह्रस्व द
र्शनदृश्येवा॥ न वमनत्वात् दृष्टिरिति निसावश्यात्मा॥ हिमन स्वरूपं ह यथा मात्र दानात्मा व्रयहयसन तावपानि सम्यगे ह दर्शनदृष्टेव॥ मिथ्यादृष्टिश्च उपयुक्ता
मिहस्वादिमहत्त्व प्रमाणनं स्वहरू वासना तत्त्वापि विधानिमच्यादिनं उसम्यग्दर्शनदृश्या॥ नवदृष्टिरेव नामरूपापि नरूपकार नत्वा सदिति निरूपदर्शन॥
वृत्तसमस्यानियामत्तानामेव रूपलक्षना॥ समस्त्यानियामकामस्यदर्शनदृश्यरूप व्याप्य दर्शनदृश्यथानवति विनितत्त्वं सर्वेन संयुक्ताकारमिति सर्वं विसानि प्रत्नत्वात्
उपमत्तदर्शनदृश्यामी तब्बतपनामत्वादि स्वकानदृश्यीप्वादि सदृष्ट्वत्वं स्वयमानि तत्त्वाविरुद्धतात्सनदृश्य व्याप्ति व हृदयदर्शन दृश्य॥ सम्यग्मार्गदर्शनं
मापिहदर्शनदृश्य॥ बीजमन्तर्यामिनं नागदवस्य नाम स्वामावयतेदृश्या पात्र्याम प्रतिविनाविया दृष्टसनानावित्ताना॥ नवमदर्शनदृश्यादृष्टमत्तावना दृ
याविनिरुपरिहृदा॥ तदुसत्का यदृश्यादयपत्ति तत्का यदिदृश्यमत्वादि प्रतिपन्नात्मकदृहदर्शनदृश्यात्मा॥ तुर्वयानयमार्गसत्वाविप्रतिपन्नात्मामार्गदर्शनदृ
श्या॥ निनागादयन जस्यमत्वादर्शनादर्शनं॥ दर्शननदृश्यामादर्शनदृश्या॥ तुगस्कद्वर्णविनानादवादृहदर्शनदृश्ययावन्मार्गदर्शनदृश्ये कोमात्म

[illegible]लानन्द उक्तस्य प्राणातिपातास्थितिः किं तावद्यावन्मिथ्या[illegible]ग्रहाचावन्न प्रतिविरतः कायस्य भेदात्परं मरणादपायदुर्गतिविनिपातं नरकेषूपपद्यत इति॥
न समं य प्रयति शुभसमाधावाप्रमाणे ध्याने वा ब्राह्मणो वा आर्थिक ऋद्धिमान् दिव्यचक्षुः परचित्तविच्चित्तं स्थित्वैवं पश्यति॥ नास्ति कायस्य सुचरितं नास्ति कायस्य सुचरितस्य विपाकः॥
नास्ति वाङ्मनःसुचरितं॥ नास्ति वाङ्मनःसुचरितस्य विपाकः पूर्ववद्विस्तरः॥ सोऽयं मिथ्यादृष्टिः कामधात्वालम्बना॥ तस्य कर्मणः कामावचरसत्त्वा॥ तथैव च नरकसम्भवा॥
दिति॥ पूर्वान्तकल्पकानां च शाश्वतवादिनां ब्रह्मजालसूत्रवीतरागाणां॥ कामधात्वालम्बनानां दृष्टीनां समुच्चार उक्तः॥ पूर्वेजन्मदर्शनात् [illegible] एवमूलस्य दृष्टि
कामा पूर्वान्तकल्पकाः॥ पूर्वान्तकल्पकाः॥ शाश्वतवादिनां ब्रह्माणो॥ न पाको [illegible] मकरणीयियाम॥ [illegible] शुभसमाधावप्रमाणे [illegible] वा [illegible] वा अपायमूल [illegible] कृत्यागत
[illegible]ध्यानन्वयाः॥ प्रथमान्वयाः॥ द्वितीयान्वयाः॥ दशलोकानान्वयाः॥ सम्यग्मनसिकारान्वयाः॥ [illegible] भविष्यति यथा समाहिते चित्ते विशुद्धे
संवर्तविवर्तकल्पान्समनुस्मरति॥ तस्यैवं संवर्तते॥ [illegible] मान्या लोकश्च वृति॥ तदेवं सर्वे पूर्वान्तकल्पकाः॥ शाश्वतवादिनोऽनया॥ [illegible] दृष्ट्यात्मानं लोकं
चालम्बमाना कामधातुमप्यालम्बन्ते॥ एवं कामधात्वालम्बनानां दृष्टीनां समुच्चार उक्तः॥ [illegible] न एव ब्रह्मजालम्बने पूर्वान्तकल्पकानां मकल्पे [illegible] कानां
[illegible] कामधात्वालम्बनानां दृष्टीनां समुच्चार उक्तः॥ कथमेकत्वाणि एकत्व समस्तपायदस्य लोकसंवर्तेन सवलमाभलोकपर्यन्तमास्वादयस्वर्ण[illegible]वानन्द
[illegible]॥ [illegible] एवं [illegible] मनो मयाः [illegible] विकलाहीनेन्द्रियाः [illegible] गुणवर्ण [illegible] स्वयंप्रभा विहायसंगमाः प्रीतिभक्षाः प्रीत्याहाराः दीर्घा २४७
पुञ्जाः दीर्घमध्वानं तिष्ठन्ति॥ एवं गति एकत्व समस्तमयापदपलोकाविवर्तते विवर्तमाने लोके आकाशे शून्यं ब्राह्मं विमानं प्रादुर्भवति॥ [illegible] सत्त्व आयुः
[illegible] पुण्यक्षयात्कर्मक्षयात्॥ आभास्वराद्देवनिकायाच्च्युत्वा शून्ये ब्राह्मे विमाने उपपद्यते॥ स तत्रैकाकी अद्वितीयो [illegible] दीर्घमध्वानं तिष्ठति॥

अथ तस्मात् तस्य दीर्घस्याध्वनः स्यपाग्र स्तपन्नामूर्त महावनान्यपि सत्वा छुप पथनता मम सराग गाया। ततं च तस्य सत्वम्य नाग प्रक्षिविस्य चसत्या
अथ अपाग पुध्य कृया। कर्म ऊ याग आरात्स्वनादवनिका या। भूमा तस्यतत्वराग गाया गायांमुपपन्ना। अ थातस्यसत्वसेग दरव दक म स्येकाक द्वितीयान्तूपसत्व
पकादीर्घायु याव दस्यापि सत्वा। स्य पथनन मम सराग गाया मत चग प्रथिवि निभव सत्वा। प पन्ना मम सराग गाया। मथ गसत्वानि निमित्ता। [illegible] मधास
त्वाना नीश्वरः। कर्णौ निमात्ता सुधास्य ऊ पिस्यता गावनां मित्ता तथा मापि सत्वाना भवं तवति। मवयं सत्वमाडा श्री तुका कि नमो द्वितीय मन स्तापृक दीर्घायुषदे
पमध्यानदि स्थन। तस्यास्यम तस्य दीर्घस्याध्वना स्य पागग स्तपन्नामूर्ति स्तानाम महावना। स्यपि सत्वा। छुप पथयन्न मम सराग गाया। मवचास्यसत्व सर्वे
वगत प्रथिवीदिर्व यंच हा पपन्ना सत्यसत्वं सराग गाया मनन व यसत्व निमित्ते। नथा स्मा कसत्व भूशिव नाया वलिद तमरावानां अथ पान्य गतः सत्व आ पृ ऊ
याग [illegible] ऊयात दन कृया तत स्मात् स्थाना भूगात सा नित्य स्व नाग च्छति मन्त्रसा सराग गाया। सर्वञ्जनस्य यादेन्द्रियाणा पतिस्य का त्र्य [illegible] एव गायका
पायाति वस्तुध्यानू वस्य गवध दयाऽगा कदनगा विद्या पवध्या पूव का। ता गाथा बकस्त्तगया वावित्तारत यावल ऊस ता कृष्णा समाधिव भ्रमित।
पयात्मा हितार्थि चिरल पूर्वक मात्म राव मनन क्षत नाति। तस्यैव स्ववति। प्रता व क्रा मनवयं निमित्ता। सनि याक्षित। ना श्वत। अविपरिशाम धर्मा। पद्य उनयगनलुप
धा निमित्ता स्तवयं अनित्या अ अत्वा अ। ध्याविपरिणाम धर्मा। स्वप्न नाग दवकामसधाकुत्र पिनया स्वयाहु स्यात विशेष वति। अग काम वा स्वलस्व
नाना दर्शना मम पाचनउक। तथा नखे व उक्ता जालम् ता सह उसमस्वालिकानां पूर्वाक कल्पना मिति प्रकृतावीवना गाथा। काम [illegible] स्वानन्त्व नाना मम
पाचानउक। कथन्निय पथा तम सहित स्थानाम दवा। म [illegible] दात्य पात्स्यावा तस्मात स्थानात च्युति रेवति। अन्यथा मम संस्वग स्थात्मानाच्युतवान्
सा

स्पमितिविस्तर॥ एवं यावदनात्मन्यात्मेति॥ दुःखे सुखमिति संज्ञादृष्टिचित्तविपर्यासास्त्रय॥ अशुचौ शुचीत्येतत् एव त्रय॥ यावदनात्मन्यात्मेति एतत् एव त्र-
यइति॥ तत्रोष्टौ दर्शनप्रहातव्या इति। अनित्ये नित्यमिति संज्ञाचित्तदृष्टिविपर्यासास्त्रय॥ अनात्मन्यात्मेति [illegible]॥ दुःखे सुखमिति दृष्टिविपर्यासः अशुचौ
शुचीति दृष्टिविपर्यासा [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] दुःखे सुख [illegible] विपर्यासा [illegible]॥ दुःखे सुखमिति [illegible]॥ चित्तविपर्यासौ [illegible]॥ अशु-
चौ शुचीति संज्ञाचित्तविपर्यासाव पर्यो [illegible]॥ [illegible] चित्तविपर्यासा [illegible]॥ [illegible] संज्ञा [illegible]॥
[illegible] चित्तविपर्यासावपि [illegible]॥ [illegible] संज्ञा चित्तविपर्यासावपि [illegible]॥ [illegible] विपर्यासौ [illegible]॥ [illegible]
मित्या [illegible] ॥ [illegible] संज्ञा [illegible] ॥ तस्मादर्शन [illegible] अनात्मन्यात्मेति संज्ञा चित्तविपर्यासौ [illegible] विति [illegible]
[illegible] नित्यमिति संज्ञा चित्तविपर्यासाः [illegible] अनात्मन्यात्मेति संज्ञाविपर्यासश्चित्तविपर्यासो दृष्टिविपर्यासः स प्रहीयत इति॥ तस्माद्दृष्टि-
निवर्तनादेव नेय॥ दुःखे सुखमिति अशुचौ शुचीति यावदनात्मन्यात्मेति संज्ञाविपर्यासश्चित्तविपर्यासो दृष्टिविपर्यासः संप्रहीयत इति॥ तस्माद्दृष्टि-
समुत्थे एव दृष्टिरेव दृष्टिसंप्रयुक्ते एव संज्ञाचित्ते विपर्यासो नान्यत्र दृष्टिसंप्रयुक्तेभ्यस्तत्र [illegible]॥ एतदुक्तं भवति। [illegible] संज्ञाचित्तविभ्रमो। तत्र विपर्या-
सा। यस्माद्दृष्टिसमुत्थानं भवति कस्मादित्याह। तत्कालभ्रान्तिमात्रत्वादित्यभिप्रायः॥ यस्मात्तत्कालमेव दर्शनका-
लभ्रान्तिमात्रत्वादिति [illegible] दर्शनकाले भ्रान्तिमात्रत्वादित्यभिप्राय॥ यस्मात्तत्काले भवदर्शनका-
लमेवार्याणां भ्रान्ति॥ तथा मिथ्याज्ञानं भवति। अलातचक्रे चित्रपक्षभ्रान्तिवत्। यथा अलात आशु भ्रम्यमाणे तत्कालमात्रं चक्रमिति भ्रान्तिमत्य-
घते। तथा चित्रनिरिक्षितं [illegible] कालं भ्रान्ति [illegible] इति। तद्वदार्यस्यापि [illegible] सुखमशुचि [illegible] सत्वाभ्रान्तिर्भवति चेत् सा वि- 3०1
पर्यासः। उक्तं हि भगवता [illegible] एवं [illegible] श्रुतवतस्त्वार्यश्रावकस्य [illegible] सं [illegible] इति॥ अथ च पुनः [illegible] परिक्षय [illegible] गच्छति। [illegible]

सासिंशा च नदिश्चमानविपर्यासोयल्लोकेस्थविरानन्दनाभिस्मय ॥ आर्यस्य च वा ग ॥ अनस्थविरानन्दउक्तः ॥ कामसागरि रस्तत्वा चित्तं सपरिदहन ॥ अ
मत्तोगम क्लिशो ॥ किवमनक स्पर्यो ॥ आर्षानन्दस्य प्रत्यासाविपर्यासन संज्ञाना चित्तं परिदह्यते ॥ निमित्तं च यश्चा तस्मान्सुरं यो ॥ पमेहि तनिमिता मेहि स्थ्रा
आमन्त्र ॥ तस्य चानया ग ॥ थया विपर्यासात्क्लिष्ट परिनिदीपिगमिमि ॥ तस्मादिमि विस्तर ॥ यस्मान्निकायकतीयं सत्वेरागीर्चपागमनविप्र्ष्वतावेराषिक
मतंच निकायकरीये ॥ तस्मा सवेनवा ष्ठे सख्या चित्तं विपर्यास ॥ लोकस्या प्रहिताः प्रपक्षे चित्तमित्यादिका ॥ रूपविरोधं चपरिहरन्ति ॥ कतमस्य रूपस्य
यदि देवेशापिके रूपमानीति ॥ यतश्च भगवानायेश्चावकश्च इति विस्तर ॥ स्याव सरीयतश्चेति ॥ अपि चार्यं वाच्यं संख्यानामिति विस्तर ॥ तेषां चार्चा संज्ञावि
विपर्यासा आर्यसत्यादीनां यथा दर्शनानां प्रतीयके ॥ नवीनानां तत्य पारतल्ली सनतं पायस माख्याना इपाय प्रक्लेनानाकि तस्य रूपस्याविरोध ॥
यदिदमक्रमिद दुःखमार्यसत्यं भयं दुःखसमुदयाऽयं दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपदार्यसत्यमिति ॥ तत्र दर्शनमार्ग सर्वाभिसमयकिन्तहि भावनामार्ग
सपीति ॥ भावना मार्गापि क्लेशानां मुश्चन्धनुरार्यस्य पालम्बन नवीति ॥ प्रवृत्तिरस्यादिति आत्मावलम्बना दिव्यर्थे ॥

मानाः सप्त नव विधास्त्रिभ्यो दृग्भावना क्षयः ॥ वधादि पर्यवस्थान दृग्य गावनया न था ॥ १० ॥ विस्तरः

विस्तर ॥ अप्राप्तविशेषाधिगम इति ॥ समाधिसंनिश्रिता ॥ साश्रवा ध्याना प्रदाश्व धर्मोविशेषा रूपस्याधिगम ॥ साक्षात्कतव्यंविशेषाधिगम ॥ तस्मिन्नप्रा
प्तअसम साक्षात् ॥ सविशेषाधिगम प्राप्तोसमयक्त्या इति मानः ॥ अगुणवनगुणवानहमिति ॥ अगुण ॥ नेत स्यगुणवानहमस्मीति विपरीत विषया मानोनामिथ्याम
नः ॥ मिथ्यामाना [illegible] नतथाक प्रतिविशेष ॥ प्रतिलब्धविशेषाधिगम प्रतिरूपकगुणस्यात्रिपायश्चेति सवस्तु कोहिमानः ॥ मिथ्यामानस्तु निर्गुणस्य सता ॥

कथ्याकरणीयप्रश्नवचनं॥ शठस्य विहेठनाभिप्रायस्य प्रष्टुः परिपृच्छ्य व्याकरणं वेदितव्यं॥ भदन्तनाम आह॥ प्रदानतिविस्तरः॥ यदा मे शठशठो
न किंचित्पृच्छन् केवलमबोधयन्तो धर्मा इति॥ तयोश्च शठाशठयोर्न किंचिद्व्याक्रियेत॥ अमे धर्मा रूपादयः सविस्तरप्रभेदा इति केवलं परिपृच्छ्येत
कतमान्वशानीति॥ तत्कथमनयोः शठाशठयोः प्रश्नो भवति॥ कथं वा व्याकरणमभिधर्मं कस्य॥ योऽसीति विस्तरेणाचार्यः॥ यो हि पन्थानं ब्रूहीति तदन
मिरेकिल आरकिलेन पन्थानं पृष्टो भवति॥ अन्येषाम्नुखेनैवाश्रयाभिप्रायः॥ यथा हि पन्थानं ब्रूहीति उक्तेन केन भवति कतमं पन्थानं पृच्छस्येवं ध
र्मान्वदीति उक्ते किं भवति कतमे धर्मा इति॥ परिपृच्छ्यैवं व्याकरणात् एवं बहवो धर्माः कतमान्वशानीति परिपृच्छ्येत तस्य प्रश्नस्योत्तरे बोधधर्माणां
व्याकरणात्॥ अबहुत्वं व्याकृतमिति कृत्वा॥ कथमपरिपृच्छ्य व्याकरणमिति॥ परिपृच्छ्य व्याकरणमित्यर्थः॥ न त्वयं उक्तं तयोश्च न किंचिन्न व्या
क्रियते केवलं परिप्रश्नोत्तरं यावत्कथं च व्याकरणमिति तदयुक्तं॥ आचार्य आह॥ सत्त्वा लोकेनेति विस्तरः॥ एवं तु सत्त्वव्याकृतौ सत्त्वेनैव
ज्ञापयथ्यते॥ संचेतनीयं कर्म कृत्वा किं इति संवेदयते॥ किं सुखमुत दुःखमदुःखासुखमिति एवं पृष्टे न विभज्य व्याकरणीयः प्रश्नः॥ शुभेति नीय
स्पृश्यकुशलादितेरा रा॥ कुशलस्य सास्रवस्य संचेतनीयं कर्म कृत्वा सुखमदुःखासुखं वा प्रतिसंवेदयते॥ अकुशलस्य संचेतनीयं कर्म कृत्वा दुःखं
प्रतिसंवेदयत इति॥ स चैदेव वेदेदादरिकमिति अस्यापि विस्तरः प्रभेदा न तर्वाति यावद्द्वयो जीवशरीरं॥ याव कुतश्चेदन सर्वं वक्तव्यं॥ न भवति
तथागतः परं मरणात् भवति चेन भवति चैव तथागतः परं मरणान्न भवति न न भवति तथागतः परं मरणात्॥ स जीवस्तच्छरीरमन्यो जीवोऽन्यत् ३०८
शरीरमिति॥ सनन्तमनन्तलोके इति॥ स पृष्टाल्ल मानशायेन वक्तव्य इति शास्यतस्यैव त्वर्थः॥ सत्त्वलक्षणत्केशाश्वेति॥ सत्त्वलक्षणस्य संवेदनी
यादवत्॥

रागप्रतिघमानैस्तैरतीतप्रत्युपस्थितैः॥ यत्रोत्पन्नाऽप्रहीणास्ते तत्र वस्तुनि संयुतः॥ २३॥

तत्र रागः सुखवेदनीये वस्तुन्युत्पद्यते स्वलक्षणक्लेश इत्युच्यते। तेन सुखवेदनीयेन वस्तुना ऽसंव्यमानेनोत्पत्तिर्भवतीति मानोपि स्वलक्षणक्लेशः॥ तथा दुःखवेदनीये वस्तुन्युत्पद्यते इति प्रतिघोपि स्वलक्षणक्लेश इत्युच्यते। सामान्यक्लेशा दृष्टयो वि-चिकित्सादयः॥ सामान्याः समानत्वेन वा क्लेशाः सामान्यक्लेशाः॥ एतेषां विशेषेण सुखवेदनीयादिके वस्तुन्युत्पद्यन्त इति। अन्ये दर्शनव्युत्पन्नाः सा-मान्यक्लेशा इत्युच्यते। अतीतप्रत्युपस्थितैरिति॥ अतीतवर्तमानैः। रागप्रतिघमानैर्यस्मिन् वस्तुन्युत्पन्नैर्विलर॥ एते रागादयः प्रहीणा न कायिका अप्यविरोधाभिध्यानाद्यधोयोगस्य यस्मिन् वस्तुन्युत्पन्नास्तु पञ्चिके दर्शनप्रहातव्या वा भावनाप्रहातव्या। न च प्रहीणाः। तस्मिन् वस्तुनि तैः रागादि-भिः संयुक्तः॥ सालब्धवत्तीबद्धकासके॥ एतैरिह लक्षणक्लेशत्वान्न सर्वस्य पुद्गलस्य सर्वेषां सर्वेनान्यस्मिन्निति। कस्यचित् कस्मिंश्चिदुत्पद्यन्त इत्यर्थः। अतो यत्रोत्पन्ना प्रहीणा न इति। तद्विशेषणम्॥ अप्रहीणा इति विशेषणम्॥ अप्रहीणा इति विशेषणम्। यस्माद्यै रागादिभिर्यस्मिन् वस्तुनि सप्रक आसीद्यदि ते प्रहीणा भवेयुर्न तैः सनत्रसंयुक्तः॥ प्रहीणेन निरवशेषविशेषप्रयत्नात्॥

सर्वत्रानागतैरेभिर्मानसैः स्वाध्विकैः परैः॥ अजैः सर्वत्रगैः पञ्च सर्वैः सर्वत्र संयुतः॥ २४॥

सर्वत्रानागतैरेभिर्मानसैरिति॥ मानसग्रहणं स्वाध्विकैः परैरिति। पञ्चविज्ञानकायिकानागतस्याध्वव्यवस्थाप्यमानत्वात्॥ रागप्रतिघविशेषणं चैतत्॥ मानस्याविकल्पमानसत्वादेभिरनागतैः सर्वत्र त्र्यध्विके पञ्चविज्ञानकायिकैः स्वाध्विकैः संयुक्तः॥ न भित्तत्वात्स्वं वस्तु यत्स्वलक्षणक्लेशो नापि

किंविघ्नं तदपि कथं त्वन्यदध्वा न युज्यते ॥ तथा सन् किमजो नष्टो गम्भीरा खलु धर्मता ॥ २७ ॥
किंविघ्नमिति नपुंसकलिङ्गमेतत्कृतरूपं ॥ कोविघ्नकर इत्यर्थः ॥ किंविघ्नोऽस्येति किंविघ्नं कारित्रमित्यपरे ॥ प्रत्ययानामसामग्र्यमिति चेत् ॥ तत्रैतन्न स्यात् ॥ प्रत्यय
नाहेतुसमनन्तरादीनामसामग्र्यमतो न सर्वदा कारित्रं करोतीति ॥ न नित्यमस्ति ॥ त्वान्युपगमात् ॥ न प्रत्ययानामसामग्र्यं कल्पयितुं युज्यते ॥ यस्मादिदानीं नि
त्यप्रत्ययानामस्तित्वमभ्युपगम्यते ॥ सतां न विनाशात् ॥ यच्च तत्कारित्रमतीतमिति विस्तरः ॥ यच्च कारित्रमतीतमुच्यते अनागतं प्रत्युत्पन्नमिति वोच्यते सिद्धान्ते
उपरतकारित्रमतीतमित्येवमादिवचनात् ॥ किं कारित्रस्याप्यन्यत्कारित्रमस्ति ॥ यत्तस्यातीतादिना कथ्यते ॥ यद्यस्त्यनवस्थाप्रसंगः ॥ न चेदस्ति अथानागतादीव
कारित्रस्य स्वरूपसत्तापेक्षया एवं भावानामप्यनागतादित्वं भविष्यति ॥ किं कारित्रकल्पनया कथं तदतीतमित्यादि ॥ अथ तन्नैवातीतमिति विस्तरः ॥ यन्नैवाती
तं नाप्यनागतं न प्रत्युत्पन्नं तदसंस्कृतमित्यसंस्कृतत्वात्कारित्रस्यास्तीति प्राप्तं ॥ कारित्रमित्यधिकृतं ॥ ततः किमित्याह ॥ अतो न वक्तव्यं ॥ यदा कारित्रं न करोति धर्मस्तदा
नागतत्वति ॥ इति कारित्रस्य कर्तृत्वमशक्यत्वप्राप्तेः ॥ स्यादेव दोष इति विस्तरः ॥ स्यादेव दोषः ॥ कारित्रस्याप्यन्यत्कारित्रमित्यतिप्रसंगोऽसंस्कृतत्वप्रसंगो वा यदि
धर्मकारित्रमनन्यत्वात् ॥ तत्स्वरूपं नास्तीति ॥ नैष दोषः ॥ तेनैवाकारेणेति ॥ य उत्पन्नस्य स्वभाव इत्यर्थः ॥ किमस्य पूर्वं नासीत् किंत्वनागतावस्थायां ॥
यदि कारित्रमनन्यत्वाद्धर्मः स्वरूपं नासीदित्युक्तं भवेत् ॥ किंच पश्चादस्यातीतावस्थायां ॥ यदि कारित्रं धर्मः स्वरूपं नास्तीत्युक्तं भवेत् ॥ धर्मकारित्रयोरनन्य
त्वादभूत्वा भवतीति निर्दिश्यते ॥ प्रत्युत्पन्नो न सिध्यति ॥ भूत्वा च पुनर्न भवतीति यदि निर्दिश्यते ॥ अतीतोऽध्वा न सिध्यति ॥ अनागतस्तु यो न तावद्भूत्वा ३११
भवतीति अथ छिद्यते ॥ एवमध्वत्रयं सिध्यति अन्यथा न सिध्यतीति वाक्यार्थः ॥ उत्पादविनाशयोः संयोगादिति ॥ सर्वे कालानुसन्त्वा उत्पादविनाशयो
स्योग ॥ तस्माद्बाध्यात्रैतत्संस्कृतलक्षणयोगाल्लक्षणात्त्वप्रसंग इति ॥ अपूर्वभावो वा उत्पत्तिरिति ॥ पूर्वापरविशुद्धभावो वा उक्तिरित्यर्थः ॥ सर्व

इत्याद्युत्पादविनाशाभ्यां वियुज्यत इति ॥ स्वभावः सर्वदा चास्तीति ॥ यद्युपादेः स्वलक्षणं तत्सर्वस्मिन्काले विद्यत इतीष्यते ॥ यदि स्वभावः सर्वदास्ति तेन रूपादि
भावो नित्यः प्राप्नोति ॥ अत आह ॥ भावो नित्यश्च नेष्यते ॥ एवं सति तस्मात्स्वभावाद्भावो नु न मन्यत इति ॥ अत आह ॥ न च स्वभावाद्भावोऽन्य इति ॥ नीदमभिव्यक्तं भावत्वात्तव्य
कर्मश्वरत्वेष्टित ॥ नात्र युक्तिरस्ति ननु यत्कृत पूर्वमिति ॥ न श्वल्लक्षणेनास्तीति दर्शयति ॥ अनागतं यत्सति हेतौ भविष्यति विधि तेनेमपि हेतुसद्भावव्यवस्थाप्यत
इति दर्शयति ॥ स्वाहिकृत्वा ऽस्तीत्युच्यत इति ॥ भूतं सर्वं भविष्यति चेति कृत्वा न तु पुनर्द्रव्यत एवं भवादिः ॥ हेतुफलापवाददृष्टिप्रतिषेधार्थं अस्त्यतीतमित्युक्तं फलापवाद
दृष्टिप्रतिषेधार्थमस्त्यनागतमिति ॥ आसीदतीतं भविष्यत्यनागतमिति वक्तव्ये ऽस्तीति वचनमस्ति शब्दस्य निपातत्वात् ॥ त्रिकालविषयो हि निपात आसीदर्थे भविष्यद
र्थेपि वर्तते ॥ यथास्ति दीपस्येति विस्तरः ॥ यथास्ति दीपस्य प्राग्भावोऽस्ति पश्चाद्भाव इति प्रकारो भवति ॥ न चान्यद्वचनोस्ति ॥ यथा चास्ति निरुद्धः स तु दीपो न तु स यानि
रात्रिन इति वक्तारो भवति ॥ न चास्ति वियोगान्निरुद्धोप्यसावस्तीति ॥ ननु च वैभाषिकस्य निरुद्धोपि सावस्तीति सत्यमस्ति ॥ न तु प्रदीपरूपं नाम वैभाषिकस्यास्ति ॥
स्वमतीतानागतमस्तीत्युक्तम् ॥ अप्रत्ययपि द्रव्यसत्वे ऽन्यथाप्यतीतानागतमेव न सिध्येत् ॥ यदि तेन स्वलक्षणेन विद्येतातीतानागतं स्वतः सिध्यति इत्यर्थः ॥ यच्च
तीतं भूतपूर्वं यत्तर्हि लगुडशिखीयकैरिति विस्तरः ॥ लगुडशिखीयके परिव्राजके नाम यानि दानि नालन्दायाम् अधिष्ठितं वसन्ति ॥ संयुक्तागमे च आयुष्मन्मौद्ग
ल्यायन श्च मारिन उत्याहरा भुक्ता ॥ ये तावन्मारितास्ते पुनः स्खलन्त एव पश्यते ॥ लगुडशिखीयका परिव्राजका आनन्तर्यकारिणा यत्कर्मोत्पन्नं तेन नास्त्येव वादिन इति
विस्तरः ॥ किं तेन लगुडशिखीयकाः परिव्राजकास्त्वत्कर्तृकेण आनन्तर्यस्य भूतपूर्वत्वं न ॥ ति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ कथमस्ति तत्तस्य कर्मणो भूतपूर्वत्वं किं तु न तद्वामिति ॥
तस्मिन्कर्मणि ते वियति ॥ नास्ति तत्कर्मातीतमिति ॥ यतो भगवता यत्र ते विप्रतिपन्नाः स्वभावेन तत्कर्मातीतमिति विस्तरः ॥ तत्र पुनः भूतं यत्कृत पूर्वं कर्म
न तत्स्वातीतमित्यभिसंधायेत्थं तत्कर्मास्तीति ॥ किं नाहि तदाहितं तेन भूतपूर्वेण कर्मणा आहितमपि तत् ॥ तत्तु सन्ततौ फलदानसामर्थ्यं संभयोक्तं नित्यं न ना

हेयानां पूर्ववद्वक्ष्यते ॥ अधरधातुकानां त्रयाणां तेषामेव । तेषां दुःखसमुदयदर्शनहेययोर्विसभागधातुसर्वत्रगसंप्रयुक्तयोश्चित्तयोर्भावना
हेयस्य च क्लिष्टमनस्य वा ॥ ऊर्ध्वधातुकस्यैकस्य भावनाहेयस्यैवाकाशानन्त्यायतनसामन्तकसंगृहीतस्यानास्रवस्य च शुद्धस्य च कामावचरस्येति ॥ त्रिधा
हेयस्य च त्रिधा हेयानामास्रवगोचराणामिति । त्रिधातुकानां त्रयाणां मनास्रवस्य च गोचराः । तस्यैवेति । तदेव दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेया अधिकृतास्त्रिप्रकारा
चात्र त्रयाणां स्ववर्गगोचरा इति । त्रिधातुकानां त्रयाणामनास्रवस्य च गोचराः । तस्यैवेति तु एव दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेया अधिकृतास्त्रिप्रकारा
णां तेषामेवेति ॥ कामरूपावचराणां दुःखसमुदयदर्शनहेयानां विसभागधातुसर्वत्रगसंप्रयुक्तानां चतुर्णां भावनाप्रहातव्यायोर्द्वयोर्यथायोगं
स्वधातुकानां च त्रयाणां ॥ कतमे पौरस्त्याः सर्वत्रगसंप्रयुक्तयोर्यथायोगं द्वयोर्भावनाप्रहातव्यस्य चानास्रवस्य चेति । दशानां चित्तानामालम्बनं भवन्ति ।

निरोधमार्गदृग्घेयाः सर्वे स्वाधिकगोचराः ॥ अनास्रवार्थाः स्वधात्वन्त्यत्रयाणां स्ववर्गगोचराः ॥ ३१ ॥

निरोधमार्गदृग्घेयाः सर्वे स्वाधिकगोचरा इति । सर्वे इत्यत्र धातुकापरेभ्यः स्वस्याधिकस्य गोचरा इति स्वधातुकानां पूर्वोक्तानां च गोचरा इत्येषोऽर्थः
निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्यानां च स्वाधिकानां गोचराः स्वाधिकगोचरा इति । तस्याधिकस्येति । रागादिसंप्रयुक्तस्य तन्मिथ्यादृष्ट्यादिसंप्रयुक्तस्य । तस्य नित्यं निरोध
मार्गालम्बनत्वात् ॥ पूर्वोक्तानां च स्वानामिति । कामावचराणां त्रयाणां ॥ त्रिनिकायसर्वत्रगसंप्रयुक्तभावनाप्रहातव्यानां रूपावचरस्य भावनाप्रहातव्य
स्यानास्रवस्येति । मार्गदर्शनप्रहातव्य अनास्रवानिति । किमेव यथासंख्यं चित्तानामालम्बनमिति ॥ नवानामेकादशानां च चित्तानामालम्बनं भवन्तीति । रूपा
वचरनिरोधमार्गदर्शनप्रहातव्य नवानां चित्तानामालम्बनं भवन्ति ॥ आरूप्यावचराणामेकादशानामिति । कथं । रूपावचरानिरोधमार्गदर्शनप्रहातव्या अनो ॥ २१५
कामावचराणां विसभागधातुसर्वत्रगसंप्रयुक्तभावनाहेयानां त्रयाणां । स्वधातुकानां च त्रयाणां त्रिनिकायसर्वत्रगसंप्रयुक्तभावनाप्रहातव्यानां ॥ आरू
प्यावचरस्य भावनाप्रहातव्यस्याकाशानन्त्यायतनसंगृहीतस्यानास्रवस्य चानास्रवस्य ॥ तस्यैवाधिकस्य निरोधदर्शनप्रहातव्यस्य मार्गदर्शन

प्रहातव्यस्य चित्तस्येति॥ नवानां प्रत्येकमालम्बनं भवति॥ आरूप्यावचरा अपि निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्याश्च धर्माः प्रत्येकमेकादशानां चित्तानामालम्बनं
भवन्ति॥ कामरूपावचराणां विसभागधातुसर्वत्रगसंप्रयुक्तभावनाप्रहातव्यानां षण्णां॥ स्वधातुकानां च त्रयाणां द्विनिकायसर्वत्रगसंप्रयुक्तभा
वनाप्रहातव्यानां॥ निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्यस्य च प्रत्येकमधिकस्यानास्रवस्य चान्वयज्ञानपक्षस्येत्येकादशानामालम्बनं भवति॥ अनास्रवा धि
धर्मज्ञानपक्षा नास्रवगोचरा इति॥ अनास्रवा निरोधाख्य॥ त्रिभुवान्यतानि त्रयाणि निरोधमार्गदर्शनभावनाप्रहातव्यालक्षणानि॥ तेषां च यथायोगमनास्रव
स्य च गोचराः॥ कथं प्रतिसंख्यानिरोधार्यमार्गौ तावत्तदालम्बनानां मिथ्यादृष्टिविचिकित्साऽविद्यासंप्रयुक्तानां भावनाप्रहातव्यानामनास्रवस्य च धर्मज्ञाना
न्वयज्ञानपक्षस्य यथायोगमालम्बनं॥ आकाशाप्रतिसंख्यानिरोधौ तु भावनाप्रहातव्यस्य क्लिष्टस्य चित्तस्यालम्बनमिति वक्तव्यं॥ आचार्यगुणमति
वसुमित्रोऽनुव्याख्याति॥ आकाशाप्रतिसंख्यानिरोधो भावनाप्रहातव्यस्य क्लिष्टाक्लिष्टस्यालम्बनमिति॥ तदयुक्तं॥ मिथ्यादृष्टिमतीनां तत्संयुक्ताविद्याऽथ केवला
निरोधमार्गदृग्घेयाः षडनास्रवगोचरा इति॥ नियमार्थो नाक्लिष्टचित्तस्य भावालम्बनानिति मिश्रान्तं॥ षड्वाष्टनवाविज्ञान दशाविज्ञानगोचरा इति॥ कामावचराः
दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेयाः पञ्चानां गोचराः॥ रूपावचरा अष्टानामारूप्यावचरा [illegible] नामलम्बा अपि ज्ञानानां भवन्ति॥ पूर्वव्याख्यानानुसारेण
योज्यं॥ एतान्येव षोडश विज्ञानानि वक्ष्यन्ते॥ कामधातौ दुःखसमुदयदर्शनहेयं सर्वत्रगसंप्रयुक्तं सभागविसभागसर्वत्रगसंप्रयुक्तं चास्व
रूपधातौ दुःखसमुदयदर्शनहेयं प्रत्येकं त्रिप्रकारं॥ आरूप्यधातौ चान्यत्र सविभागधातुभूमिसर्वत्रगसंप्रयुक्तानां निरोधमार्गदर्शनहेयं धातु
येऽपि प्रत्येकं द्विधा सभागविसभागालम्बनत्वात्॥ भावनाहेयमपि क्लिष्टाक्लिष्टभेदात् द्विप्रकारं॥ अनास्रवमपि धर्मज्ञानपक्ष्यमन्वयज्ञानपक्ष्यञ्च
ति द्विधा॥ कामावचरं भावनाप्रहातव्यमिति॥ पञ्चविज्ञानकायिकसुखेन्द्रि[illegible]भेदात् पञ्चप्रकारमिति॥ प्रथमध्यानभूमिकं त्रिविज्ञानकायिक

ना। तत्संप्रयोगेन॥ पञ्चविधस्यापि विज्ञानस्यालम्बनं भवति। कामावचरस्य त्रिप्रकारस्य। दुःखसमुदयदर्शनहेययोः सर्वत्रगसंप्रयुक्तयोर्विज्ञानयोर्भा
वनाप्रहातव्यस्य च॥ रूपावचरस्य च भावनाप्रहातव्यस्यानास्रवस्य च॥ इदं पञ्चविधं दुःखेन्द्रियालम्बनाविज्ञानं॥ तत्र यथासंभवं कामावचरास्त्रयो नि
कायाः दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेयाः॥ तत्र हि सर्वत्रगसंप्रयुक्ते चित्ते भावनाहेये च दुःखसमुदयदर्शनहेयो निकायो संप्रयोगेन आलम्बनेन वा य
थासंभवमनुशयीत॥ भावनाहेये च भावनाहेयो निकायोऽनुशेते॥ रूपावचर एको भावनाहेयस्तत्र भावनाहेये चित्तेऽनुशेते॥ सर्वत्रगाश्च रूपावचरा
स्तत्रैव व्यवगन्तव्याः॥ दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बने विज्ञाने विज्ञानकत्यनुशया अनुशेरते॥ तत्पुनर्दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं कतमस्य आलम्बनं॥ तस्मि
न् पञ्चविधस्यान्योन्यालम्बनयोगेन॥ कामावचरस्य च भूयो मार्गदर्शनहेयस्य अनास्रवालम्बनस्य॥ रूपावचरस्य च सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्यालम्बनं भवति॥
नेन हि रूपावचरदुःखेन्द्रियालम्बनकुशलं भावनाप्रहातव्यमालम्ब्यते॥ आरूप्याकाशानन्त्यायतनसंगृहीतो सारिकायाः दुःखेन्द्रियालम्बनमालम्बते॥
नेदं षड्विधं दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं॥ तत्र कामावचराश्चत्वारो निकायाः॥ दुःखसमुदयमार्गदर्शनभावनाहेयाः॥ रूपावचरास्त्रयो निकायाः॥ दुःख
समुदयदर्शनभावनाप्रहातव्याः॥ आरूप्यावचरमप्याकाशानन्त्यायतनसंगृहीत एको भावनाप्रहातव्यः सर्वत्रगाश्चानुशया अनुशेरत इति विज्ञातव्यं॥ सौ
मनस्येन्द्रियालम्बने विज्ञाने कत्यनुशया अनुशेरत इति प्रश्नः॥ विचारयितव्यं॥ तत्पुनः सौमनस्येन्द्रियालम्बनविज्ञानं कतिविधं॥ कामरूपावचर पञ्चप्रकारमनास्र
वं चेति॥ तदित्थं समासतस्त्रयोदशविधस्यालम्बनं भवति॥ कामावचरस्य पञ्चप्रकारस्य संस्कृतालम्बनस्य तस्य संस्कृतत्वादेव रूपावचरस्य आरूप्या २५८
वचरस्य त्रिविधप्रकारस्य॥ मार्गदर्शनभावनाहेयस्यानास्रवस्य च॥ इदं त्रयोदशविधं सौमनस्येन्द्रियालम्बनविज्ञानं॥ तत्र यथासंभवं॥ कामावचररूपावचर
पञ्चनिकायाः संस्कृतालम्बनाः आरूप्यावचरो द्वौ निकायौ सर्वत्रगाश्चानुशया अनुशेरत इति विज्ञातव्यं॥ सौमनस्येन्द्रियालम्बनालम्बने कत्यनुशया अ

नुशेरते॥ तत्पुनः सोऽमनस्केन्द्रियमनन्तरं विज्ञानं केतमस्यादिज्ञानस्यालम्बनं॥ तत्र कतमं दशविधः सप्त आरूप्यावचरस्य च भूयादिप्रकारस्य दुःखसमुदय
दर्शनप्रहातव्यस्य प्रदेशस्य दशविधः सोऽमनस्केन्द्रियालम्बनानां मनोविज्ञानं॥ तत्रारूप्यावचरौ द्वौ दुःखसमुदयदर्शनप्रहातव्यौ ध्रुवौ॥ कामावचरारूप्याव
चरौ सप्तकालम्बना॥ आरूप्यावचरास्त्वत्वारोऽनिकायः॥ अप्यनिरोधदर्शनहेयान॥ अनुशयाः अनुशेरते अनितिलिजातानन्या॥ अन्यथादिशा॥ अन्यदपि
गन्तव्यमिति॥ क्लिष्टमनुशयाः क्लिष्टमिति॥ अनुशयानैरनुशयानैश्चानुशयैः सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः॥ तत्स्थितत्वात्तदा बाध्यत्वात्क्लिष्टं च ते
४ द्विधा तानुशयं क्लिष्टं अक्लिष्टं अनुशायकैः॥ मोहात् [illegible] मिथ्यासत्कायदर्शनेग्राह द्वय यौ शीलं दृष्टिपरामर्शौ रागमानौ स्वदृष्टितः॥
[illegible] स्वान्य सम्बधान्ते दर्शने॥ ३३॥ अनुशयानैरनुशयानैश्चानुशयैः सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः॥ यमानुशयं विवेचयितुं शक्यत्वा
तस्याद्विवस्याति॥ प्रहातव्य

विधाप्यव्याकृतमूलमिति ॥ समापत्तिसमापन्नानां च ॥ एता ॥ क्लेशसमुदाचारावस्थासु ॥ अव्याकृतानां धर्माणां मूलकारणमिति ॥ अव्याकृ
तसम्बन्धेन पर्यनुयुक्ते ॥ यानि सूत्रे चतुर्दश व्याकृतवस्तूनीति विस्तरः ॥ शाश्वतो लोक ॥ अशाश्वतो लोक ॥ इत्येवमादि ॥ किं तान्यव्याकृतत्वादिति
किं तानि नैवकुशलानि ॥ नाकुशलानीत्यव्याकृतत्वादिति तान्यव्याकृतवस्तून्यपदिश्यन्ते ॥ स्थापनीयप्रश्नोऽव्याकृत इति ॥ यः स्थापनीयस्तेन तव्या
कृतेन कथितः सोऽव्याकृतप्रश्नः तस्य वस्त्वधिष्ठानमित्यव्याकृतवस्तु ॥ तत्प्रसंगेनेदमुपन्यस्यते ॥ चतुर्विधो हि प्रश्न इति विस्तरः ॥ मरणोत्पत्तिवि
शिष्टात्मान्यतादिवदिति ॥ मरणवदुत्पत्तिवद्विशिष्टवदात्मान्यतावदिति ॥

एकांशेन विभागेन पृच्छातः स्थापनीयतः । व्याकृतं मरणोत्पत्तिविशिष्टात्मान्यतादिवत् ॥ २२ ॥

यथासंख्यमेकांशव्याकरणादिषूदाहरणानि ॥ मरिष्यन्तीति ॥ मरणमुदाहरणमेकांशव्याकरणे सक्लेशा जनिष्यन्ते नेति क्लेशाद्युत्पत्त्युदाहरणं वि
भज्यव्याकरणे ॥ कानधिकृत्य प्रश्नयसीति ॥ विशिष्टोदाहरणं परिपृच्छाव्याकरणे किमन्यः स्कन्धेभ्यः सत्त्व इति आत्मान्यतोदाहरणं स्थापनीयव्या
करण इति ॥ किं सर्वे सत्त्वा मरिष्यन्तीति कोऽयं ना व्याकर्तव्यमिति ॥ यथोक्तं भगवता ॥ अल्पकं भिक्षवो मनुष्याणां जीवितं गमनीयः साम्परायः ॥
चरितव्यं कुशलं ॥ नास्ति जातस्यामरणमिति किमन्यः स्कन्धेभ्यः सत्त्वोऽन्य इति स्थापनीय इति यथोक्तं भगवता ॥ किं नु भो गौतम स करोति
स प्रतिसंवेदयते ॥ अव्याकृतमेतद्ब्राह्मण ॥ अन्यः करोत्यन्यः प्रतिसंवेदयते ॥ अव्याकृतमेतद्ब्राह्मण ॥ स करोति स प्रतिसंवेदयत इति पृष्टोऽ १०७
व्याकृतमेतदिति वदसि ॥ अन्यः करोति अन्यः प्रतिसंवेदयत इति पृष्टोऽव्याकृतमेतदिति वदसि ॥ तत्कोऽत्र स्थलपस्य भवतो गौतमस्य भाषित

स्यात्। स करोति स प्रतिसंवेदयत इति ब्राह्मण शाश्वताय परैति। अन्यः करोति अन्यः प्रतिसंवेदयत इति उच्छेदाय परैति। एतावन्तावनुगम्य
तथागतो मध्यया प्रतिपदा धर्मं देशयतीति। अपर आहेति भदन्तराम। इदमप्येकांशेन व्याकर्तव्यं न सर्वे जना निष्पत्स्यन्त इति। नैकेवलमिदमे
कांशेन व्याकर्तव्यं सर्वे सत्वाः परिनिर्वास्यन्तीति। यत्तु पृष्ठेपीति विस्तरेणाचार्य। यत्तु पृच्छेदनेन प्रकारेण ये परिनिर्वान्ति किं ते जना निष्पत्स्यन्त इति।
तस्य विभज्य व्याकरणं स्यात्। न सर्वे जना निष्पत्स्यन्ते किं तर्हि। सक्लेशा जना निष्पत्स्यन्ते न निःक्लेशा इति। तस्माद्यदुक्तमिदमेकांशेन व्याकर्तव्यं न सर्वे
जना निष्पत्स्यन्त इति तन्नोपपद्यते। तेन युज्यत एव वैभाषिकोदाहरणमित्यभिप्रायः। स एव भदन्तराम आह। मनुष्यं पृच्छतो भयमपि हीनतां वि
शिष्टत्वं वा। एतदुभयमापेक्षिकं न स्वतः उभयमेकांशेन व्याकर्तव्यं। तद्यथा किं विज्ञानं कार्यं कारणमिति प्रश्न एकांशेन व्याख्यायते॥
हेतुफलापेक्षया कार्यं कारणं चेति। तत्र यदुक्तं। किं मनुष्यो हीनो विशिष्ट इति परिपृच्छ्य व्याकरणीयेत्यनभिप्रायस्येति। तदयु
क्तं। यस्मादयमेकांशेन व्याकरणीयः प्रश्न इति। एकान्तेन तु पृच्छतस्तथाचार्यो वैभाषिकपक्षे समर्थयतीति एकान्तेन तु पृच्छतः किं
मनुष्यो हीनः स्व विशिष्टः स्वेति। नैकान्तव्याकरणात् हीन एव इति वा विशिष्ट इति वा। विभज्य व्याकरणं मन्येन कानविसात्य प्रश्न यदी
ति। तत्र यदुक्तं मनुष्यं पृच्छतो भयमपि हीनतां विस्तरेण तत्र उपयुक्तं॥ स एवाचार्यभन्येन सत्व इति सर्वथा स्थापनीय इत्याचार्ये॥
वैभाषिकनयेनोक्तमेतत् चतुर्विधस्योदाहरणं॥ आभिधार्मिका आहुरिति। एकेषामभिधर्ममात्रपाठिनः। उक्त एव प्रश्नविसर्जनविभा
र्गप्रज्ञप्तिरिति। चतुर्णामार्यसत्यानां प्रज्ञप्तिः यथा सूत्रे। अर्थोपसंहितत्वादित्यर्थप्रतिसंयुक्तत्वादित्यर्थः॥ एतदेव वि भ
...देवदत्तस्येति।

किंविप्रकृतमपि कथं नात्यन्तं ध्वानमुच्यते ॥ तथासत् किमतो नद्यः गम्भीरा जातु धर्मता ॥ २७॥

किंविप्रमिति । न उक्तकालिज्ञमेन ध्वदरूपं । कोविबन्धः स्यार्थः ॥ कोविप्रोस्येति किंविप्रं कारित्रमित्यपरे ॥ प्रत्ययानाम सामग्र्यामिति चेत् । तच्चैव न स्यात् ॥ पतत्य
नोहेतुमनन्तरहीनानां समानामपुमतो न सर्वदा कारित्रं करोतीति । न नित्यमनस्ति ॥ नानुपगमात् ॥ न प्रत्ययानाम सामग्र्युपकल्पयितुं युज्यते ॥ यस्मादहेतु भवदिने
न्यप्रत्ययानाम स्थितत्वमभ्युपगम्यते ॥ सतां न विनाशात् ॥ यच्च तत्कारित्रमतीतमिति विस्तरः ॥ यच्च कारित्रमतीतमुच्यते अनागतं प्रत्युत्पन्नमिति चोच्यते मिथ्याने
उपरतकारित्रमतीतमित्येवमादिवचनात् ॥ किंकारित्रस्याप्यन्यत्कारित्रमस्ति ॥ यतस्तस्यातीतानागतौ कल्प्यते ॥ यद्यस्ति नवस्था प्रसंगः ॥ न चेदस्ति अथानागतादीनां
कारित्रस्य स्वरूपमत्तापेक्षया एव भावानामप्यनागतादित्वं नोविप्रुति ॥ किं कारित्रकल्पनया अथ नस्तीतमित्यादि ॥ अथ तत्त्वेनातीतमिति विस्तरः ॥ यन्नैवति
तनाप्यनागतं न प्रत्युत्पन्नं तदसंस्कृतमित्यसंस्कृतत्वात् नित्यमस्तीति प्राप्नोति ॥ कारित्रमित्यधिकृतं ॥ तत् किमित्याह ॥ अतीतं न वक्तव्यं ॥ यदा कारित्रं न करोति धर्मस्तदा
नागतश्चेति ॥ यदि कारित्रस्य कर्म शक्यते प्राप्नोति स्यादेव दोष इति विस्तरः ॥ स्यादेव दोषः ॥ कारित्रस्याप्यन्यत्कारित्रं नित्यत्वप्रसंगो ऽसंस्कृतत्वप्रसंगो वा यदि
धर्मोकारित्रमनन्यः स्यात् ॥ तद्वत् स्वतत्त्वमन्यदिति ॥ एष दोषः ॥ तेनैवात्मनेति ॥ स प्रत्युत्पन्नस्य स्वभावः ॥ तेनेत्यर्थः ॥ किमस्य पूर्वं नासीत् किंतु नागतावस्थायां ॥
यदि कारित्रमनन्यत्वाद्धर्मस्य तदा नासीदित्युक्तं भवेत् ॥ किं च पश्चान्नास्त्यतीतावस्थायां ॥ यदि कारित्रं धर्मस्तदा नासीत् स्यात् ॥ धर्मकारित्रयोरनन्य
बाधय भूत्वा भवतीति निवेद्यते ॥ प्रत्युत्पन्नो नास्ति सिध्यति ॥ भूत्वा च पुनर्न भवतीति यदि निरूप्यते ॥ अतीतो ध्वा नास्ति सिध्यति ॥ अनागतस्तु येन तावदभूत्वा ३१
भवतीति अथ क्रियते ॥ एवं न ध्वन्यास्ति ध्वन्यतीतस्य तथा नासिध्यतीति वाक्यार्थः ॥ उत्पादविनाशयोरयोगादिति ॥ सर्वकालास्तित्वादुत्पादविनाशयो
रयोगः ॥ तस्माद्वाच्यमेतेन संस्कृतलक्षणयोगात् यथा ... अनन्तप्रसंग इति ॥ अपूर्व एष वाचो युक्तिरिति ॥ पूर्वापरविरुद्धा वाचो युक्तिरित्यर्थः ॥ सर्व

दाचास्युत्पादविनाशाभ्यां च युज्यत इति ॥ स्वभावः सर्वदा चास्ति ॥ यद्युपादे स्वलक्षणं तत्सर्वस्मिन्काले विद्यत इतीष्यते ॥ यदि रूपादेः स्वभावः सर्वदास्ति तेन रूपादि
भावो नित्यः प्राप्नोति ॥ अत आह ॥ भावो नित्यश्च नेष्यते ॥ एवं सति तस्मात्स्वभावाद्भावो ऽनु न्य इति ॥ अत आह ॥ न स्वस्वभावाद्भावो ऽन्य इति ॥ तदिदमिच्छामात्रत्वान्नव्य
कर्मीश्वरचेष्टितं ॥ नात्र युक्तिरस्ति नन्तु यदुक्तं पूर्वमिति ॥ न स्वलक्षणेनास्तीति दर्शयति ॥ अनागतं यत्सति हेतौ भविष्यति विद्यमानमपि हेतुसद्भावव्यवस्थाप्यत
इति दर्शयति ॥ स्वं हेतुं कृत्वा ऽस्तीत्युच्यत इति ॥ भूतपूर्वं भविष्यति चेति कृत्वा न तु पुनर्द्रव्यतः स्वलक्षणतः ॥ हेतुफलापवाददृष्टिप्रतिषेधार्थं तदतीतमित्युक्तं हेतुफलापवाद
दृष्टिप्रतिषेधार्थमस्त्यनागतमिति ॥ आसीदतीतं भविष्यत्यनागतमिति वक्तव्ये ऽस्तीति वचनमस्ति शब्दस्य निपातत्वात् ॥ त्रिकालविषयो हि निपात आसीदर्थे भविष्यद
र्थेपि वर्त्तते ॥ यथास्ति दीपस्येति विस्तरः ॥ यथास्ति दीपस्य प्रागभावो ऽस्ति पश्चाद्भाव इति वक्तारो भवन्ति ॥ न च तदस्ति ॥ यथा चास्ति निरुद्धः स तु दीपो न तु मयानि
रोधित इति वक्तारो भवन्ति ॥ न चापि प्रयोगान्निरुद्धो ऽप्यसावस्तीति ॥ ननु च वैभाषिकस्य निरुद्धो ऽपि सावस्तीति सत्यमस्ति ॥ न तु प्रदीपरूपतामेव बिभ्राणः सो ऽस्ति ॥
स्वमतेनातीतानागतमस्तीत्युक्तं ॥ असत्यपि द्रव्यसत्त्वे ऽन्यथा ह्यतीतानागतस्य वचनं सिध्येत् ॥ यदि तेनैव स्वलक्षणेन विद्येतातीतानागतस्य वचनं सिध्येदित्यर्थः ॥ यत्त्व
तीतं भूतपूर्वं यत्तर्हि लगुडशिखीयकानीति विस्तरः ॥ लगुडशिखीयकः परिव्राजकेनोपानिदाने ॥ नालन्दायां बुद्धभाषितं बस्तं ॥ संयुक्तागमे च ॥ आयुष्मतो मौ
द्गल्यायनस्य मारितत्वात् ... भुक्ता ॥ येनात्मा मारितस्तत्र स्वलक्षणमपश्यन्ते ॥ लगुडशिखीयका परिव्राजका आनन्तर्यकारिणो यत्कर्मोत्पन्नेनकास्थीत्येवं वादिन इति
विस्तरः ॥ किं ते लगुडशिखीयकाः परिव्राजकास्तत्कर्मण आनन्तर्यस्य भूतपूर्वत्वं नेच्छन्ति ॥ एवं तदुक्तं भवति ॥ यदा निरूपितं तस्य कर्मणो भूतपूर्वत्वं किं तु न द्रव्यमिति ॥
कस्मिन्कर्मणि ते विप्रतिपन्नाः ॥ नास्ति तत्कर्मातीतमिति ॥ यतो भगवता यत्र ते विप्रतिपन्नाः स्वभावेन तत्कर्मोत्पन्नातीतमिति विस्तरः ॥ तत्र पुनः सूत्रे यद्भूतपूर्वं कर्म
न तदस्तीति नित्यमभिसन्धायोक्तं तत्कर्मास्तीति ॥ किन्तर्हि तदासीत् ॥ तेन भूतपूर्वेण कर्मणा आभूतस्यापितं ॥ तदा सन्ततौ फलदानसामर्थ्यसम्भवो ऽनित्यनना

प्रहीणे दुःखदृग्हेयरत्यादि प्रा... प्रहीणे इत्यादि शेषसर्वगैरिति ॥ समुदयदर्शनप्रहातव्यैः सर्वगैः ॥ शेषैरविषये मे ... इति ॥ प्रहीणप्रकारविषये रागादये
प्रहीणे दुःखदृग्हेय ... प्रहीणेन ... प्रकारेण विल
रित्यर्थः ॥ तद्यथा विमात्राधिमात्रप्रकारे प्रहीणे अधिमात्रमध्यादिभिः शेषैः रप्रहीणैः रागाद्यैः सम्प्रयुक्ताः ॥ तथा ... विमात्राधिमात्र ... प्रहीणेन क्लेशप्रकारेण विल
युक्तोऽपि सम्प्रयुक्तः सर्वैः शेषैरिति ॥ पिण्डविभाषां करोति संक्षेपव्याख्यायां करोतीत्यर्थः ॥ कथं भाषिका ॥ षोडशेति ॥ कामावचराः पञ्चप्रकाराः ॥ दुःखसमुदय
निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्याश्चत्वारो भावनाप्रहातव्यश्च पञ्चमः ॥ एवं यावदारूप्यावचराः पञ्चप्रकारा इति ॥ पञ्चदशानास्रवश्च षोडश इति ॥ षोडश धर्माः ॥ दुःखधर्मा ॥
यद्दर्शनप्रहातव्यास्ते चतुस्कन्धस्वभावाः ये भावनाप्रहातव्यास्ते पञ्चस्कन्धस्वभावाः ॥ कथं यावत् ... दर्शनप्रहातव्यैः रागादयैः सम्प्रयुक्ताः ... वेदनास्कन्धो यः सं
सर्वेषां स्कन्धोऽयं ... यश्च तत्सम्प्रयुक्ताश्चेतनादयो यश्च वेदनादीनां सर्वेषां चैतसिकानां ॥ याश्च ... प्राप्तयो जातिजरास्थित्यनित्यताश्च विप्रयुक्ताः ॥
सम्प्रयुक्तं मनोविज्ञानं स विज्ञानस्कन्ध इति ॥ चतुःस्कन्धस्वभावा दर्शनप्रहातव्याः ॥ भावनाप्रहातव्याः पुनः ... रूपस्कन्धोऽपि ... धर्मा
स संस्कारस्कन्धो यश्चैभिः सम्प्रयुक्तं मनोविज्ञानं स विज्ञानस्कन्ध इति ॥ चतुःस्कन्धस्वभावा दर्शनप्रहातव्याः ॥ भावनाप्रहातव्याः पुनः पञ्चस्कन्धस्वभावा भावनाप्रहातव्याः ॥ चित्त
कर्म ... आध्यात्मिकं सर्वं सास्रवरूपं ... ॥ अनास्रवदर्शनप्रहातव्य ... वेदना ॥ संज्ञा ॥ संस्कार ॥ विज्ञानस्कन्धा इति ॥ पञ्चस्कन्धस्वभावा भावनाप्रहातव्याः ॥ चित्त
... षोडशैतान्येवेति ॥ ॥ दुःखहेतुदृश्याः सप्रमेयाः कामधातुगाः ॥ स्वकत्रैयकरूप्याप्राप्तमलाविज्ञानगोचराः ॥ २९ ॥ ॥
... पञ्च अनास्रवं च विज्ञानमिति ॥ षोड
कामावचरदुःखदर्शनप्रहातव्यं ॥ यावद्भावनाप्रहातव्यमिति ॥ पञ्च चित्तानि ॥ एवं रूपावचराण्यारूप्यावचराणि च ॥ पञ्च पञ्च अनास्रवं च विज्ञानमिति ॥ षोड
... ॥ तानि तत्त्वोऽदशधर्मालम्बनानि वर्ण्यन्ते ॥ अनुशयिन्यो ... शयामिति ॥ अनुशयिन्यो धर्माः ... चेतना चित्तेन सम्प्रयुक्ता आलम्बनतः सं
प्रयोगतो वा ... दुःखहेतुदर्शनप्रहेयाः कामधातुजा इति दुःखसमुदयदर्शनाः सावनार्हेया कामावचरा इत्यर्थः ॥ ... विप्रयुक्त २९
जातीति ॥ स्वकत्रयं चैकरूपा कामन ... स्वकत्रयं ... रूपा ... कामावचरा सर्वे इति विस्तरः ॥ कामावचरा दुःखसमुदयं

[illegible] ...दर्शनहेयाः [illegible] ॥ भावनाहेयाश्च [illegible] गोचराः॥ सवसात्र
वरूपमन्येषां क्लिष्टा धर्मा पंचानां चित्तानामालम्बनं॥ केषामित्याह॥ स्वधातुकानां त्रयाणां तेषामेवेति कामावचराणां दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेयानां। कथं
कृत्वा। दुःखदर्शनहेयास्तावद् दुःखदर्शनहेयस्य सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्य॥ समुदयदर्शनप्रहातव्यस्य च सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्य॥ भावनाहेयस्य च कुशलस्य॥
रूपावचरस्यैकस्य भावनाहेयस्यैव। लौकिकेन मार्गेण कामधातूपपन्नस्य कामावचरधर्मालम्बनावस्थायां॥ रूपधातूपपन्नस्य च कामधातुदर्श
नावस्थायां॥ अनास्रवस्य च धर्मज्ञानपक्षस्य चेति। पंचानां चित्तानामालम्बनं भवन्ति। न कामावचरयोर्निरोधमार्गदर्शनहेययोः क्लिष्टयोरालम्बन
नयोश्च वालम्बनयोर्निरोधमार्गानालम्बनत्वात्॥ साश्रवालम्बनयोश्च निरोधमार्गदर्शनहेययोस्तत्रानालम्बनत्वात्॥ नोर्ध्वभूमिकानां क्लिष्टानां॥ अधरभूमि
कानालम्बनत्वात्॥ नारूप्यावचरस्य कुशलस्य च तस्याभिमुखत्वाभिमुखत्वादेवं समुदयदर्शनहेया अपि त्रिप्रकारस्य समुदयदर्शनहेयस्य॥ दुःखदर्श
नहेयस्य च सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्य॥ भावनाहेयस्य कुशलस्य रूपावचरस्यैकस्य भावनाहेयस्यैवानास्रवस्य चेति। पंचानामेवालम्बनं भवन्ति। व्याख्या
नं च पूर्ववदेव कर्तव्य॥ भावनाहेया अपि पंचानामेवालम्बनं भवन्ति। दुःखसमुदयदर्शनहेययोः सर्वत्रगसंप्रयुक्तयोः क्लिष्टयोः भावनाहेयस्य
च कुशलाकुशलाव्याकृतस्य यथासंभवं॥ रूपावचरस्यैकस्य भावनाहेयस्यैवानास्रवस्य चेति॥ पूर्ववदेव वाच्यं॥

स्वकाधरत्रयोर्ध्वैकामलानां रूपधातुजाः॥ आरूप्यजास्त्रिधात्वाप्तत्रयाणामास्रवगोचराः॥ ३९ ॥

स्वकाधरत्रयोर्ध्वैकामलानामिति॥ स्वकानामधराणां च त्रयं स्वकाधरत्रयं ऊर्ध्वैकं चामलं चेति विग्रहः॥ रूपावचरास्त्रिप्रकारा धर्मा इति।
दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेयाः॥ तेषामधिकृतत्वात्। तेषां चित्तानामालम्बनं स्वधातुकानां त्रयाणां तेषामेव दुःखसमुदयदर्शनभावना

गोऽनन्तभागतः॥ पञ्चविधस्य विज्ञानस्यालम्बनं भवति। कामावचरस्य त्रिप्रकारस्य दुःखसमुदयदर्शनहेययोः सर्वत्रगसंप्रयुक्तयोर्विज्ञानयोर्भा
वनाप्रहातव्यस्य च॥ रूपावचरस्य च भावनाप्रहातव्यस्यानास्रवस्य च॥ इदं पञ्चविधं दुःखेन्द्रियालम्बनविज्ञानं॥ तत्र यथासंभवं कामावचरास्त्रयो नि
कायाः दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेयाः॥ न तर्हि सर्वत्रगसंप्रयुक्ते चित्ते भावनाहेये च दुःखसमुदयदर्शनहेयौ निकायौ संप्रयोगेन आलम्बनतो वा य
थासंभवमनुशयाते॥ भावनाहेये च भावनाहेयो निकायोऽनुशेते॥ रूपावचर एको भावनाहेयस्तत्र भावनाहेये चित्तेऽनुशेते। सर्वत्रगाश्च रूपावचरा
स्तेन वस्तु वगन्तव्या॥ दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बने विज्ञाने विज्ञानकस्यनुशया अनुशेरते॥ तस्मान्नु दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं कतमस्य आलम्बनं॥ तस्ये
व पञ्चविधस्यान्योन्यालम्बनयोगेन॥ कामावचरस्य च भूयो मार्गदर्शनहेयस्य अनास्रवालम्बनस्य। रूपावचरस्य च सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्यालम्बनं भवति॥
नेन हि रूपावचरदुःखेन्द्रियालम्बनकुशलं भावनाप्रहातव्यमालम्ब्यते॥ आरूप्याकाशानन्त्यायतनं संगृहीतो द्वारिकाया कायो दुःखेन्द्रियालम्बनमालम्बनं॥
नोदिदमष्टविधं दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं॥ तत्र कामावचराश्चत्वारो निकायाः॥ दुःखसमुदयमार्गदर्शनभावनाहेयाः॥ रूपावचरास्त्रयो निकायाः॥ दुःख
समुदयदर्शनभावनाप्रहातव्याः॥ आरूप्यावचरमप्याकाशानन्त्यायतनसंगृहीत एको भावनाप्रहातव्यः सर्वत्रगाश्चानुशया अनुशेरत इति विज्ञातव्यं॥ सौ
मनस्येन्द्रियालम्बने विज्ञाने कस्यानुशया अनुशेरत इति प्रश्नः। विचारयितव्यं। तत्पुनः सौमनस्येन्द्रियालम्बनविज्ञानमेकादशविधं॥ कामरूपावचरं पञ्चप्रकारमनास्र
वं चेति भिन्नदेशोऽन्तस्सभागस्त्रयोदशविधस्यालम्बनं भवति। कामावचरस्य पञ्चप्रकारस्य संस्कृतालम्बनस्य तस्य संस्कृतत्वादेव रूपावचरस्य आरूप्या २५८
वचरस्य तद्विप्रकारस्य॥ मार्गदर्शनभावनाहेयस्यानास्रवस्य च॥ इदं त्रयोदशविधं सौमनस्येन्द्रियालम्बनविज्ञानं॥ तत्र यथासंभवं॥ कामावचररूपावचर
पञ्च निकायाः संस्कृतालम्बना आरूप्यावचरौ द्वौ निकायौ सर्वत्रगाश्चानुशया अनुशेरत इति विज्ञातव्यं॥ सौमनस्येन्द्रियालम्बनालम्बने कस्यानुशया अ

नरोगेति ॥ तत्पुनः सौमनस्येन्द्रियालम्बनं विज्ञानं कतमस्य विज्ञानस्यालम्बनं ॥ तस्य वक्ष्यमाणदशविधस्य ॥ आरूप्यावचरस्य च भूयो द्विप्रकारस्य दुःखसमुदय
दर्शनप्रहातव्यस्य रूपस्य दशविधसौमनस्येन्द्रियालम्बनालम्बनं विज्ञानं ॥ तत्रारूप्यावचरो द्विधो दुःखसमुदयदर्शनहेयाव[illegible] ॥ कामावचररूपाव
चराः सास्रवालम्बनाः ॥ आरूप्यावचराश्चत्वारो निकायाः ॥ अन्यत्र निरोधदर्शनहेयात् ॥ अनुशयाः अनुशेरतेऽस्मिन्निति विज्ञातव्याः ॥ अनया दिशा ॥ अन्यदपि
गन्तव्यमिति ॥ द्विधा सानुशयं क्लिष्टमिति ॥ अनुशयानि [illegible] शयानं [illegible] सानुशयं [illegible] मित्यर्थः ॥ तत्सहितत्वाल्लब्धावस्थितत्वात्क्लिष्टं चेत
४ द्विधा सानुशयं क्लिष्टं आ क्लिष्टं अनुशायकैः ॥ मोहादि [illegible] ॥ [illegible] दृष्टिपरामर्शौ रागमानौ स्वधेतनः ॥
[illegible] ॥ ३२ ॥ [illegible] सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः ॥ वसानुशयं विवेच्यि[illegible]
तथा हि वक्ष्यति ॥ प्रहातव्य

नदृष्टिरिति प्रकृतं ॥ न हि न काचिदपि परपीडा कृता ॥ स्वगतत्वेऽभिमानयोरप्येष प्रसंग इति ॥ स्वगतत्वा आत्माभिमानस्य च दा
नादिभिर्विरोधात् ॥ स्वद्रव्यसमूढत्वादपरपीडाप्रवृत्तत्वाच्चाव्याकृतत्वप्रसंगो नेष्यते ॥ तस्मान्नैभिः कारणैरनयोरव्याकृतत्वमित्य
नेनाभिप्रायेण पूर्वाचार्यमतेन तु प्रत्यपस्यति ॥ सहजा सत्कायदृष्टिरित्यादि ॥ विकल्पिता त्वकुशलेति । यात्मवादिभिः ॥ कपिलोलूकादि
भिर्विकल्पिता सा नाव्याकृता ॥ किन्त्वकुशलेति अन्तग्राहदृष्टिरपि या तैर्विकल्पिता साप्यकुशला तत्पूर्वकत्वात् सहजा त्वव्याकृतेत्येतत्स
रिगन्यतस्वारोपात्त्विहात्मभावनि ॥ इहेति कामावचराणामभिसंग्रहार्थं ॥ कामधातौ सत्कायदृष्ट्यादिशेषाः क्लेशा अकुशलाः स्वेनैवधार्य
ते ॥ कति अकुशलमूलानि कतीनेति ॥ एषामेषां नवत्वे तेषु अनुशयानामित्यनेनैव विवर्तनं क्रियते ॥

कामेऽकुशलमूलानि रागप्रतिघमूढयः ॥ त्रीण्यव्याकृतमूलानि तृष्णाविद्या मतिश्च सा ॥ २० ॥

आमेऽकुशलमूलमनेन रागप्रतिघमूढयः ॥ कामधातौ ये रागप्रतिघमोहास्ते सर्वे एव सर्वप्रकारा अकुशलानि कुशलमूलविपक्षेण व्यवस्थानात् ॥ आ
न्यनुशया इति ॥ मूढिरिति मोहपर्यायः ॥ तदा माह ॥ अन्यत्र सत्कायान्तग्राहदृष्टिसंप्रयुक्तान्मोहादिति ॥ कथमिह तु सूत्रे न लभ्यते ॥ अनुशयान्यपि
कारादेकदेशानिर्देशात् ॥ अत्र एवोच्यते ॥ यद्यकुशलं चाकुशलस्यैव च मूलं तेषां च मूलमिष्टमिति ॥ एवमेव तत्र आवरणोक्तिः ॥ अनुशया मिथ्यादृष्ट्या २०८
स्येनाकुशलमूलानीति सिद्धं ॥ त्रीण्यव्याकृतमूलानीति ॥ एषामेव यथानवं तेन तनुशयानां ॥ त्रीण्यव्याकृतमूलानीति ॥ त्रिग्रहणं वैदेशिकमतविशेषणा
र्थं ॥ त्रीण्येव न चत्वारीति दर्शितं भवति ॥ कतमानि त्रीणीत्याह ॥ तृष्णाविद्या मतिश्च सेति अव्याकृतानां दर्शयन्नाह ॥ अव्याकृतमूलानीति ॥ अनेनत्व

कामशृङ्गेनैकवलेन च्छन्नाविधानत्रयो विशेषितार्थनिर्दिश्यते। अत्र च मति क्लेशसंभावाश्च अव्याकृतमलानि नीयन्ते। द्वे भाविके याकाचिद् अव्याकृ
ताव् ध्यानयास्वादनासंप्रयुक्ते ध्यानान्तरे ऽनुपपत्तिकाले वा विमानादिदर्शनसंभवेन याकाचिच्चेष्टा रूपधातौ। कामधातौ च सत्कायान्
ग्राहदृष्टिसंप्रयोगिनी इति। एवं प्रज्ञा वा याकाचिदव्याकृता अन्ततोऽविपाकजापि। कामधातौ विपाकजेर्यापथिकशैल्पस्थानिकानिर्माणचित्त
संप्रयुक्ता सत्कायान्तग्राहदृष्टिसंप्रयुक्ता च। रूपारूप्यधात्वोः सर्वक्लेशसंप्रयुक्ता शैक्षविपाकजा इति संप्रयुक्ता च यथासंभवमव्याकृता प्रज्ञा॥

द्वेधोर्ध्ववृत्तिर्नोतान्ये चत्वारोऽन्त्यपरानकाः। तद्ध्या द्वे मानमोहलेभविध्यानिक्ष्यापिनस्त्रयः॥ २१ ॥

द्वेधोर्ध्ववृत्तिरिति। द्विधा भावो द्वैधं द्वैधवृत्तिस्तस्या। न विचिकित्सा मूलं भवितुमर्हति। द्वैधवृत्तित्वात्। उन्नतिलक्षणेनेति उन्नतिलक्ष
णत्वेनोर्ध्ववृत्तिर्भवति। तस्मान्न मानो मूलं भवितुमर्हति। मूलानि स्थिराण्यधोवृत्तीनि चेति। मूलं चेयन्ना विचिकित्सा मूलमस्थिरत्वात्
न मानोऽन्नवोर्ध्ववृत्तित्वादिति वक्तव्या। नित्यं व्याकृता। अव्याकृतमानयोरेतेति रूपारूप्यधातौ। रुधिरपि तत्र यो ऽयं कामधातौ च सत्कायान्तग्राहदृष्टिस्वभा
वा। अविद्यापि कामधातौ तत्संप्रयोगिण्यपि च रूपारूप्यधात्वोश्च सर्वा। तद्ध्यायिनो नान्तरध्यायिन इति। यत्र आस्वादनासंप्रयुक्तध्यानध्यायिस्ता
ध्यान्तरध्यायी। यो ध्याननिश्रयेण क्षान्त्यनन्तादिदर्शनमुत्पादयति तद्ध्यान्तरध्यायी। मानोऽन्तरध्यायी येनोत्तमन्यते ताध्यहमस्य ध्यानस्योनान्येन तथ
ति। मानोऽन्तरध्यायी। न तत्क्लेशोऽन्तरध्यायी किं ध्यातुर्मानमस्तीति तत्क्लेशो नान्तरध्यायी। अथ वा तत्क्लेशोऽन्तरध्यान्तस्माभिकरान्यथा। ध्यायी चेत
ोऽन्तरध्यायी। एवं दृष्टुरन्तरध्यायी च। मानो नान्तरध्यायी चाऽनानाविधावभागवन्तीति। ते न वैध्याध्यायिनो ऽविद्यादर्शनप्रयोगात्। तथाह भदन्तो

त्वारगांव्यवसानेवर्त्तते॥ योषसुस्त्रीपुराण श्रन्निरेवाल्लि न समुदाचार इति॥ अवस्थान्यथिकस्यावस्थापेक्षो व्यवहारः। यस्यामवस्थायां स कर्म कारि
त्वारगांव्यवसाने वर्त्तते। अनागतावस्था
त्वनकरोति। तस्यामनागत उच्यते॥ यस्यां करोति तस्यां वर्त्तमानः। यस्यां कृत्वा निरुद्धस्यामतीत इत्यवस्थां प्राप्य अन्योन्यो निर्दिश्यते॥ अनागतावस्था
प्राप्यानागतः। यावदतीतावस्थां प्राप्यातीत इति॥ अवस्थान्तरतो न द्रव्यान्तरत इति॥ अभिन्नलक्षणोनागतावस्था प्राप्तोऽनागतादि शब्दैर्निर्दि
श्यते केवलं नवनीत्यर्थः॥ अतस्त्रेदांदाहरति। यथैकावर्त्तिकेति विस्तरः। यथैका रेखा लिका॥ एकाङ्केनिक्षिप्ता॥ एकस्थाने स्थापिता एकमित्युच्यते। एव ता नां
केवलं नवनीत्यर्थः॥ अतस्त्रेदोदाहरति। यथैकावर्त्तिकेति विस्तरः। यथैकाऽऽलिका॥ एकाङ्केनिक्षिप्ता॥ एकस्थाने स्थापिता एकमित्युच्यते। एवं ता नां
केशते॥ सहस्राङ्के सहस्रमित्युच्यते॥ अवस्थान्तरापेक्षा न तत्त्वान्तरपास्त्वभावान्यथात्वे॥ किन्तर्हि स्थानान्तरविशेषात् संख्याद्योतकसंज्ञान्तरमुत्पद्यत
इति॥ पूर्वापरमपेक्ष्यातोऽन्य उच्यत इति॥ पूर्वमपरं चापेक्ष्यातीतानागतवर्त्तमाना उच्यन्त इत्यर्थः पूर्वमेवातीतवर्त्तमानात्वापेक्ष्यानागत इति॥ एवं च
तीत अपरं वाऽनागतमपेक्ष्य वर्त्तमान इति॥ अपरमेव वर्त्तमानमनागतं वापेक्ष्यातीत इति॥ पूर्वापरापेक्षाऽन्यथान्यथीकस्य व्यवहारो। तस्योदाहर
ति॥ यथैका स्त्री माता चोच्यते दुहिता चेति॥ यथैका स्त्री दुहितरमपेक्ष्य मातेत्युच्यते॥ मातरमपेक्ष्य दुहितेति चेति॥ पूर्वापरापेक्षया न द्रव्यान्तरतः॥ सांख्यपक्षे नि
त्यत्वं व्यक्तमिति॥ सांख्यपक्षे प्रतिषेधात् स एव तन्त्र पक्षस्य प्रतिषेधः॥ स एव तन्त्र स्य प्रतिषेधः सांख्यपक्षः पूर्वप्रतिपिद्ध इत्यतिप्रायः॥ द्वितीयस्यापि भवत
धर्मकस्यापि॥ अध्वसंकरं प्राप्नोति॥ योऽतीतः स्यादभिप्रेतः स वर्त्तमानः। अनागतोऽपि॥ अतीतत्वमपि प्राप्नोति कथं कृत्वा॥ अतीतो अतीतलक्षणयुक्तो
भवत्यनागतलक्षणाभ्यामवियुक्तो युक्तस्येत्यर्थः॥ अनागतोऽप्यनागतलक्षणयुक्तो॥ अतीतवर्त्तमानलक्षणाभ्यामपि युक्तो॥ वर्त्तमानोऽपि ३१७
वर्त्तमानलक्षणयुक्तोऽतीतानागतलक्षणाभ्यामवियुक्त इति कृत्वा॥ एकैकस्य त्रिलक्षणयोगात् अतीतानागतौ वर्त्तमानत्वं प्राप्नोति एवमनागत
वर्त्तमानावपि योज्यौ॥ किमत्र साम्यमिति॥ उत्पन्नस्यैकस्य चित्तिपर्यवसे समन्वागमा॥ किमेवं धर्मस्यैकलक्षणविघते इतरलक्षणेन विघते॥ यतस्त

मुक्तादिष्यतइति ॥ असान्यं यनु धर्मस्यापि भवलक्षणत्वस्यापि ॥ एकस्मिन्नेवाध्वनित्रयोध्यानः प्राप्नुवन्तीति ॥ एकस्मिन्नेवातीते ध्वनि ॥ पूर्वापरक्ष
णव्यवस्थास्ति ॥ तत्र पूर्वपश्चिमौ क्षणावतीतानागतौ ॥ पूर्वः क्षणोतीतः पश्चिमोनागतः मध्यमः प्रत्युत्पन्नइत्यतीते ध्वनित्रयोध्यानः प्राप्नुवन्ति ॥ अतस्त
स्मात् तृतीयश्शोभनइति वैभाषिकः ॥ कथं कृत्वा शोभनइत्याह यस्मात्तस्मादध्वानः कारित्रेण व्यवस्थिता ॥ कारित्रं पुनः ॥ चक्षुरादीनि दर्शनादीनीति भरू
पादीनामपि स्वेन्द्रियगोचरत्वं कारित्रं ॥ यथा वर्णितनिर्विस्तरः परिकल्पितविशेषव्यवस्थापिता ॥ तत्सभागस्य चक्षुषः किं कारित्रं ॥ यद्धि कारित्रलक्षणं
स्वकर्म तन्न करोतीति तत्सभागचक्षुः ॥ तस्य चानागतकारित्रं दर्शनलक्षणं ॥ कथं तत्प्रत्युत्पन्नमनागतंस्यादित्यभिप्राय ॥ फलदानप्रतिग्रहणइति ॥ तच्चक्षुः स्वनि
ष्यन्दफलं परिगृह्णाति आक्षिपति ॥ फलं च ददाति निष्यन्दफलं तान्तत्फलं ददातीति ॥ पुरुषकारफलं चाय यद्यपि दर्शनकारित्रं न करोति ॥ अन्यत्तु फलं करोतीति
तस्य फलदानपरिग्रहणसद्भावात्प्रत्युत्पन्नत्वमितिव्यवस्थाप्यते ॥ अतीतानामपि तर्हि सभागहेत्वादीनामिति ॥ आदिशब्देन विपाकहेत्वादीनां परिग्रहणं ॥ तेपि हि फ
लदानात् ॥ वर्तमानान्यतीतो ध्वावकोतीतः प्रत्युत्पन्नानि चनात् ॥ कारित्रप्रसङ्गः कारित्रमस्तीति ॥ तत्र्यधिसामभागहेत्वादीनां परिग्रहणं ॥ निष्यन्दफलदानात् ॥
वर्तमानत्वमतीतो ध्वावकोतीतः [illegible] ॥ कारित्रप्रसङ्गः ॥ कारित्रमस्तीति ॥ तत्र्यधिसामभागहेत्वादीनामतीतानां वर्तमानत्वप्रसङ्गः ॥ वर्तमानलक्ष
णसंकरो वा स्यादिति ॥ लक्षणसंकरः ॥ द्वयाख्येयशः फलपरिग्रहः फलदानं चोभयमस्तीति वर्तमाना ॥ [illegible] तरेत वर्तमानानाशइति ॥ ततः इदमुच्यते ॥ अर्द्धकारित्र
स्यवेति ॥ प्रसंगइत्यधिकृतं ॥ अर्द्धकारित्रस्यवा प्रसंगः ॥ अर्द्धवर्तमानाइति वातितीता प्रसज्यन्ते ॥ उपरतफलपरिग्रहकारित्रत्वादि [illegible] तीतलक्षणप्रसङ्गा ॥ वर्त
मानफलदानकारित्वात्तु वर्तमानलक्षणयुक्ताइति ॥ सस्वलक्षणसंकरदोषः ॥ एतस्यातीतानागतानां लक्षणं निर्दिष्टं ॥ उपरतकारित्रमतीतमप्राप्तकारित्र
मनागतं ॥ प्राप्तानुपरतकारित्रं वर्तमानमिति ॥

गतास्तु पश्चाद्विशेषोर्वर्त्तमानावस्थायां भवति॥ तत्र विशेषे वर्त्तमानो नास्तीति निश्चय उत्पद्यते। तस्यासत्त्वाभावसिद्धिः॥ तस्य विशेषस्यासत्त्वा पूर्वपक्षवाक॥
तस्यासिद्धिरिति॥ भावस्याभावश्चेति॥ भावो वर्त्तमानावस्था अभावो नीतावस्थयोरिति॥ विज्ञानस्याप्यनालम्बनत्वं भवति॥ स च भावो विज्ञानस्यालम्बनं यत्तर्हि
लिविल॥ विबाधिसत्त्वेन चरत न चिरेण [illegible]॥ यस्त्वौकेनाक्षिप्त ज्ञास्यामित्येव सम्भवीनास्तीति वचनादभावस्यालम्बनं विज्ञानं न भवतीति निदर्शनं भवति
आचार्यो ऽन्याभिप्रायेण तस्य सूत्रस्य दर्शयन्नाह॥ अपरे आभिमानिका इति विस्तरः॥ अपरिशुद्धसमाधयो ऽपर आभिमानिका भवन्ति॥ असत्त्वमप्यवभासं
दिव्यचक्षुरवभासः॥ प्रयोगावस्थायां सत्त्वमित्येव पश्यति॥ अस्तु सत्त्वमेवावभासं स्वरूपं दिव्यचक्षुषोऽस्तीति पश्यामीत्ययं तत्रस्थस्याभिप्रायः॥ कुतोऽस्य वि
सर्वदति॥ सर्वथा विनाशोऽपि [illegible] व्यवस्थाप्यमाने॥ कुतोऽस्य विमर्शविचारः॥ संदर्शनास्याय [illegible] लोकेन प्रातिविस्तरेण उक्तः॥ सदसदालम्बनत्वं उदितामयं
विशेषो भवति॥ [illegible] चेन देवा॥ सरस्वती [illegible] यस्तु॥ [illegible] सत्त्वासत्त्वरीत्या उदाहरणं॥ सत्त्वं वस्तु सत्त्वेन परस्येति नास्तीति॥ असद्भावसत्त्वस्य
अभावालम्बना उभयरीतिसिद्धः॥ तस्मादयमप्यस्तु इति यदेतत् क्वाधिसत्त्वेनोक्तमिति॥ तत्पूर्वकादिति॥ कर्त्तपूर्वकानन्तरसन्तानविशेषात् सम्भवादयमिति दर्शने
शास्त्रावसाने वाऽस्ति प्रतीयमानप्रतिषेधो उत्पादस्य हि अभूत्वा भवतीति॥ उत्पादः पूर्वं नास्ति पश्चाद्भवतीति॥ सिद्धो यः पूर्वं प्राक् भावः उत्पादस्यास्ति उत्पादवत्ता सहेतुदयवर्ति
त्वादयः सर्व एवास्तीति॥ उत्पत्तिरपि यथा सत्त्वे के वलं हेतुरनागतं तत्फलमित्यभिप्रायः॥ कस्येदानीं सामर्थ्यमिति॥ कस्य हेतोः कर्त्तृसामर्थ्यं हेतुरिति यथोक्तः॥
उत्पादः फलं चानागतमस्तीति॥ वर्त्तमानीकरणशक्तिर्वा अभिप्रेता॥ किमिदानीं वर्त्तमानीकरणमिति निरूपणं वाच्यं॥ नीतादीनां वर्त्तमानीकरणं॥ तस्यातिक्रमान ३१२
वादत एव स्फन्ति देशान्तराकर्षणं चेत्॥ यदि तत्सहेतुनाऽफलस्य देशान्तराकर्षणं वर्त्तमानीकरणमिति बुमः॥ नित्यप्रसक्तं फलमिति वा स्यादोषः॥
बोद्धव्यदेशान्तराकर्षणं॥ न किञ्चिदप्यपूर्वमुत्पद्यत इति॥ नित्यप्रसक्तं च अक्षीणां च बन्धनादीनां॥ कथं तद्देशान्तराकर्षणं॥ मूर्त्तानां नादिदेशस्थानां तत्तदनुत्पन्न

त्यभिप्रायः॥ यद्यप्युत्पादकर्षे क्रियां सत्त्वज्ञानरभूत्वा भूतमित्यभूत्वा भावसिद्धिरित्यभिप्रायः॥ स्वभावविशेषणं चेष्यते तन्यसेत्स्वभावोऽस्य विशेष्यते॥
तेन फलविशेषणं भवतीत्यत्र क्रमः॥ सिद्धमभूत्वा भवनमिति॥ सिद्धमभूत्वाविशेषणस्य भवनं प्रादुर्भाव इति॥ अध्वत्रयं वा किं सर्वमस्तीत्यधिकृतं
यथा तत्र दलितस्थो क्रम इति॥ यद्युत पूर्वं न दत्तीनां यत्क्षान्तिरैनौ भविष्यन्ति तदनागतम्॥ यदुक्तम्॥ विनष्टं तदप्युत्पन्नमित्येवं सर्वो सौवादः सांसेनेत्य
धर्मं भवति॥ कथं स ततस्मिन्वा संयुक्त इति॥ कथं तेनातीतानागतेन क्लेशेनातीतस्मिन्वा अतीतानागते वस्तुनि॥ कथं संयुक्त इति॥ तत्र तत्र क्लेशानुशय
भावात् क्लेशेनेति॥ तस्मादतीतां ज्ञानस्यलम्॥ तस्यानागतस्य हेतुसद्भावः॥ तत्र श्वासी नैवत्वश्च तज्ज्ञानं दृष्टा॥ तत्र च ये तु रक्तशयो वा जनयन्ति क्ले
शानुशय॥ तस्य भावादतीतेनागते न च क्लेशेन यथाक्रमं संयुक्तः॥ स इदतीतानागतं वस्थालम्बनमस्येति तदालम्बनः क्लेशः यस्तस्य भावाद
तीतेनागते च वस्तुनि यथाक्रमं संयुक्त इति॥ धर्मतेति धर्माणां स्वभाव अतीतादिका व्यवस्थानं सतीति तत्संव्यवहारस्युत्पादनार्थमाह॥ अ
क्षिपर्याय इत्यादि॥ अतीवचनक्रमः॥ यद्युत्पद्येत तन्निरुध्यत इत्युक्तः॥ दृष्टान्तमाह॥ रूपमुत्पद्यते रूपं निरुध्यत इत्यनेनन्यादन्यदुत्प
द्यते ऽन्यन्निरुध्यते॥ अन्यागतमुत्पद्यते ऽन्यदुत्पादाभिमुखत्वात्॥ वर्तमानं निरुध्यते ऽन्यन्निरोधाभिमुखत्वाद् व्याप्यत्र घनेऽन्यद्धर्मानस्य धर्म
स्याध्वसंगृहीतत्वादध्वस्वभावत्वादित्यर्थः॥ तस्य वाध्वा कथावस्थितिलक्षणा इत्यनेनाप्युपाननुरूपाउत्पद्यते धर्मः॥ कस्मादित्याह॥ अनेकक्षणिकत्वा
दनागतस्याध्वन इति॥ यस्मादनेकक्षणात्मकं नागतमनागतमिति रू[illegible]॥ कश्चित्तेन क्षणउत्पद्यते॥ अतो धर्मोऽप्युत्पद्यत इत्युच्यते॥ प्रसरानागतमि
तितानागतविचारणं यथा प्रहाणमित्यादि॥ कस्य प्रमाणप्राप्तिविगमात्॥ विसंयोगलाभ तदालम्बनक्लेशप्रहाणात्॥ दर्शनभावनामार्गाव विक्रमः॥
प्रहीणेऽउत्पन्नस्य संयुक्तो गोपस्तवगे॥ प्रहीणेऽधर्मनाकारिताप्सुद्धिषयेति॥ २८॥

गा।तत्वसमानं।पञ्चविधस्यावितानस्यालम्बनम्भवति।कामावचरस्य त्रिप्रकारस्य।दुःखसमुदयदर्शनहेययोः सर्वत्रगसंप्रयुक्तयोर्विज्ञानयोर्भा
वनाप्रहातव्यस्य च।रूपावचरस्य च भावनाप्रहातव्यस्यानास्रवस्य च।इदं पञ्चविधं दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं।तत्र यथासंभवं कामावचरास्त्रयो नि
कायाः दुःखसमुदयदर्शनभावनाहेयाः।तत्र हि सर्वत्रगसंप्रयुक्ते चित्ते भावनाहेये च दुःखसमुदयदर्शनहेयो निकायो संप्रयोगत आलम्बनतो वा य
थासंभवमनुशयीत।भावनाहेये च भावनाहेया निकाया अनुशेरते।रूपावचर एको भावनाहेयस्तत्र भावनाहेये चित्ते ऽनुशेते।सर्वत्रगाश्च रूपावचरा
ऽत्रैवत्यवगन्तव्या।दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बने विज्ञाने विज्ञानकायानुशया अनुशेरते।तत्पुनर्दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं कतमस्य आलम्बनं।तस्ये
च पञ्चविधस्यान्योन्यालम्बनयोगेन।कामावचरस्य च भूयो मार्गदर्शनहेयस्य अनास्रवालम्बनस्य।रूपावचरस्य च सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्यालम्बनम्भवति।
नेन हि रूपावचरदुःखेन्द्रियालम्बनं कुशलं भावनाप्रहातव्यमालम्ब्यते।आरूप्याकाशानन्त्यायतनं संगृहीतं [illegible] दुःखेन्द्रियालम्बनमालम्बते।
तदिदमष्टविधं दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बनविज्ञानं।तत्र कामावचराश्चत्वारो निकायाः दुःखसमुदयमार्गदर्शनभावनाहेयाः।रूपावचरास्त्रयो निकायाः।दुःख
समुदयदर्शनभावनाप्रहातव्याः।आरूप्यावचरमप्याकाशानन्त्यायतनसंगृहीतमेको भावनाप्रहातव्यः सर्वत्रगाश्चानुशया अनुशेरत इति विज्ञातव्यं।सौ
मनस्येन्द्रियालम्बने विज्ञाने कत्यनुशया अनुशेरत इति प्रश्नः।विचारयितव्यं।तत्पुनः सौमनस्येन्द्रियालम्बनविज्ञानमेकादशविधं।कामरूपावचरं पञ्चप्रकारमनास्र
वं चेति।तदेतत्सौमनस्यं त्रयोदशविधस्यालम्बनं भवति।कामावचरस्य पञ्चप्रकारस्य संस्कृतालम्बनस्य तस्य संस्कृतत्वाद्रूपावचरस्य आरूप्या २५८
वचरस्य तद्द्विप्रकारस्य।मार्गदर्शनभावनाहेयस्यानास्रवस्य च।इदं त्रयोदशविधं सौमनस्येन्द्रियालम्बनविज्ञानं।तत्र यथासंभवं।कामावचररूपावचर
पञ्चनिकायाः संस्कृतालम्बनाः आरूप्यावचरो द्वौ निकायौ सर्वत्रगाश्चानुशयाः ऽनुशेरत इति विज्ञातव्यं।सौमनस्येन्द्रियालम्बनालम्बने कत्यनुशया अ

गरोरिति॥ तत्पुनर्यो मनस्यिन्द्रियात्मनो विज्ञानं कतमस्या विज्ञानस्यालम्बनं॥ तस्य च अविद्यादिविषयं॥ आरूप्यावचरस्य च भूम्यादिदृक्कास्य उर्ध्वसमुदय
दर्शनप्रहातव्यस्य दृष्टेः पश्चात् सर्वाविषयो मनस्यिन्द्रियात्मनो आलम्बनं विज्ञानं॥ तत्रारूप्यावचरो द्वौ उर्ध्वसमुदयदर्शनहेयावर्धे यत्वा॥ कामावचररूपाव
चरा सास्त्रवालम्बनाः॥ आरूप्यावचरास्त्वनास्रवालम्बनाः॥ अपनीतं तावद्दर्शनस्यात्॥ अनुशया अनुशेरत इति विज्ञानान्या॥ अन्यादिदं॥ अन्यदपि
गतव्यमिति॥ द्विधा सानुशयं क्लिष्टमिति॥ अनुशयानितरैरनुशयानैश्चानुशयैः सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः॥ तत्तर्हि तत्वात्तदा वास्थितत्वात् क्लिष्टं चित्ते
द्विधा सानुशयं क्लिष्टं आक्लिष्टं अनुशयैः॥ मोहादि मनिति स्यात् स्वाभावात्यारप्रदृश्यौ श्रोतर्हि स्थिरपरामर्शौ रागमानौ स्वर्धष्टत॥
प्रतिघश्चान्यसम्बन्धात्तदुत्पादक्रमो मतः॥ ३२॥ अनुशयानितरैरनुशयानैश्चानुशये सानुशयं क्लिष्टमित्यर्थः॥ बसानुशयं विवेचयितुं शक्यत्वा
तथा क्लिष्यतीति॥ प्रहातव्य

याश्रयप्रहाणे वा एवं भावनापथे पि भावना प्रतिपक्षः स्यादिति सिद्धान्ताः कर्मेण ज्ञानं रूपारूप्य प्रतिपक्षः ॥ तद्धात्वाद्भूमिकानां रूपारूप्य भूमिकानां मिथ्यादृष्ट्यादीनामाल
म्बन रविषयाणि ॥ ॥ ननागमिकस्य व अन्वा न कथं रूपकाय ॥ नमानानं पनाम कोशाकाशु ज्ञाने न लिङ्ग ॥ २६ ॥ ॥
नगन्सकलानिमिविस्त ॥ न तद्धर्मज्ञानं सकलं प्रतिपक्षो रूपारूप्य धातोः किन्तर्हि किं किकावत्यः ॥ दुःखसमुदय धर्मज्ञानं प्रहाणं वा भावना मार्गे मयूरीनयानं यगत्विति
पक्षः स्यात् ॥ रूपारूप्यधातु ज्ञानं प्रतिपक्षत्वादित्यर्थः ॥ रूपा मनुप रूप्याव नया पानिमिथ्यादृष्ट्यादीनान्न धर्मज्ञाननालम्बना ॥ किन्त्वनागमिकत्वचारिरिति विजयस्य ॥ तानिस
रूपयारूपारूप्यधातोः समर्थज्ञानं प्रतिपक्षः ॥ किं कारणं दर्शनप्रहातव्यानां प्रतिपक्षत्वात् ॥ धर्मज्ञानेन ताश्रयप्रहाणे वा भावनापथ एवेति वचनात् ॥ एवं निगमनं कृत्वा गै
दृष्ट्याद्याराव ... लम्बनमिति ॥ दुःखसमुदयनिरोधमार्गा अनाधाय दुःखसमुदयज्ञानं आयत्तं कर्म रूपारूप्य प्रतिपक्षत्वं प्रत्यया वा ॥ रूपारूप्यानं च ना ... नराखेरा
प्रहातव्यानां चाद्रूप्य दर्शनप्रहातव्यं प्रतिपक्षत्वं प्राप्तिः ॥ तस्य धर्मज्ञानेन स्याराव नगद्भूमिकानां मिथ्यादृष्ट्यादीनामालम्बनानां रूपस्य भूमिकानां धर्मज्ञाननालम्बनं र
ति ॥ तद्वथाशुकान्तादृशानां सर्वालम्बनानानपात्य ॥ शोषं अग्नीतिवत्तस्य सर्वालम्बना ॥ ... ॥ नवउत्तीय स्पार्शितु ॥ न प्रतीकत्वे दर्शनप्रहातव्य स्या
दित्यर्थः ॥ यथा कथं लौ धर्मज्ञानं दोषेनालापन्न ... तत्प्रकृष्ट दृष्टि सिद्धनप्रतिष्ठ दर्शन प्रहातव्य ॥ तदन्यस्या दर्शनानानादिवालम्बनं ॥ नैष दोषः न यकारण भूमिः ॥ नवाय
न कथं लक्षण यथा गत्वा ... मार्गस्यानां प्रहेष ॥ तदर्थं शुद्धिरिति रागः धर्मस्य ज्ञानिनाय ॥ ... प्रहाणत्वात् ॥ सा ... पि पूर्वसमाधिशुद्धिः परमार्थेन 305
शुद्ध्यन्तरागिकत्वात् ॥ यस्मात् ... गम्यार्यानन्तरे ... व्यवकल्पायितु ॥ अतोऽपि च गार्विकि ॥ परमार्थशुद्धिलाभेनि का वनानां भये ॥
... पि च पवाम लौ यथागाम्निबालम्बनीत्याणां ॥ तन्यदृष्टिलक्षण ... यांशु दुःखान्यवायानां शुद्धानाम तथैव नदृष्यो नहृस्योस्पाणां ॥ इति चवनस्तुनयगुणोगमनौ

धिष्यपरामर्शो युज्यते । नैवं निरोधमार्गो विनि । नत्वयानग्राहो दृष्टिपरामर्शो भवति ॥

सर्वत्रगा अनुशेरते स्वभूमावालम्बनतः ॥ सर्वस्यामालम्बनतः स्वनिकाये त्वसर्वगाः ॥ १७ ॥

नानास्रवोर्ध्वविषया अस्वीकाराद्विपक्षतः । येन यः संप्रयुक्तोऽसौ तेषु तेन संप्रयोगतः ॥ १८ ॥

कत्यालम्बनतोऽनुशेरते । कति संप्रयोगतः सर्वाति । कत्यालम्बनतः सर्वाततो वा धात्वेन पृच्छति । यस्मात् आलम्बनतोऽनुशेरते । कति संप्रयोगतोऽनुशेरते । येन संप्रयोगतोऽनुशेरते । यस्तु संप्रयोगतः स्वानुशेरते तेनालम्बनतोऽनास्रवविसभागभूम्यालम्बना अनुशया इति । आनुगुण्यार्थोऽनुशयार्थः । न तेऽभूमिकाः प्रत्ययाः [illegible] तेषु आनुगुण्येन वर्तन्त इति । न च ते निरोधस्य । तेषां मिथ्यादृष्ट्यादीनां अनुगुणा । यथा निकस्य [illegible] नानुशयनवत् । यथा वा निकस्य [illegible] नानुशेरत इत्युक्तो न कायस्यानुगुण्येन वर्तत इति गम्यते । पूर्वस्मिन्नपरे [illegible] ममायं नतेषु प्रतिस्पर्शमन इति वक्ता येन धर्मेण निबद्धाः । तच्च न तयोर्नास्तीति तत्र उक्तं तयोः । [illegible] पर्यावाधकत्वमवान् । परव्यावाधस्य हेतुर्व्यापादादि । तस्याभावात् । एतदनुगुणविगतानीति । एतद्विशिष्टदृष्टिप्रकारेभ्यः । नातिसावद्यमित्यर्थः । मोक्षमार्गोपान [illegible] निर्मुक्तानि [illegible] इति माके ॥ ॥

ऊर्ध्वा अव्याकृताः सर्वे कामे सत्कायदृक्सह ॥ अन्तग्राहदृशा विद्यापि चत्रा [illegible] शुभा ॥ १९ ॥

सावद्यं [illegible] मिति [illegible] स्वद्रव्यसमुत्थानादिति । स्वसन्तानपतितानामुपादानस्कन्धानामात्मीयत्वेन [illegible] त्वद्रव्यसमुत्थसत्कायदृ [illegible] मेव शास्ते [illegible] तथैवाप्यथा च तेऽपि [illegible] विरुध्यन्ते । अपरोऽप्यवृत्तत्वात् । किमव्याकृतसत्काया

रागेन सरागं। द्वेषेन च न सद्वेषं। मानेन च न समानो। सर्वे सास्रवे स्वालम्बनार यथास्वमपरिमिता अनागता रागाद्या भवंति। अन्येराग प्रतिघ
रनागत एव वस्तुनि संयुक्ता इति। सर्वे चित्ते च त्ता आलम्बने नियता इति। नित्यानुत्पत्तिधर्मिभिरनागत स्ववस्तुनि संयुक्त। वर्तमानविषयत्वात् चाना विर
न कायाना। रागप्रतिघादि। मानावचने मानानामानसत्वात्। समाने भिरकार्ड पयामनो विज्ञान भूमिकारनिवचनात्। पञ्चविज्ञानकायिकैरपि
न कैर्वर्तमानैरेवेत्यपि ग्राह्या व्याख्यास्यति। उत्पत्तिधर्मिभिः सर्वत्र वस्तुनि त्रैयध्विकैमनस्कैः। एतेनानुत्पत्तिधर्मिणो नागतस्वाश्रयनित्यवतिष्ठ
न्ते। एषा आलम्बनानि सर्वत्र इति। एतत्प्रयोगपरिहितं तमासु वर्षत्वादनुत्पत्तिधर्मिणो विषयाभिमुखा एवा वतिष्ठन्ते। तथा ह्यनुत्पत्तिधर्मिणो नैवाल
म्बनभवेऽस्थ्यो सह न नश्यति केचाचिचालम्बनमतीतं। किंचित्प्रत्युत्पन्नं किंचिदनागतं भवति। न कालम्बनानुत्पत्तितस्तेभ्यो नानुत्पत्ति। किन्तर्हि
प्रत्ययवैकल्यादयस्मरतादि सामग्र्यनभ्यहत्वमितिसिद्धान्तः। विभि सर्वे सर्वत्र संयुक्ता इति। त्रैयध्विकैरपि स्वप्रादिभिर्नैकैने कायिकैरपि त्रैयध्विकैस्त्वत्रकौ
पि वस्तुनि संयुक्तः सं कन्त्र अर्थे। किं कारणमित्याह। सामान्यक्लेशत्वादिति। एतेऽद्य सर्वस्य सर्वस्मिन् संभवति। पञ्चोपादानस्कन्धालम्बनत्वात्। कथं तत्र तेन वस्तु युक्त इति।
त्यध्वकालेन उक्तेद्वेयासक्षिप्याह्। तदस्तिवादात् सर्वास्तिवादा मतश्चतुर्विधः।। २५।। स तं भावलक्षणावस्थान्यथान्यथिकाख्यया।। ॥ ३०९
कथमतीतानागते वस्तुनि तेन वातीतानागतेनानुशयेन संयुक्तमिति। विसंयुक्तो वा। कथं वा। अप्रहीणप्रहीणावस्थायां स्ववस्थाप्यतो सस्कन्तत्त्वसप्रयोग
तिमस्मात् संस्कृतलक्षणानि जात्यादीनि संस्काराणामर्थसंचारार्थं प्रवर्तते। अतीतं चानागतं च प्रतिज्ञायते। एवं च गिक्षवत्तम्य स्वसद्भावात् ति
मावितप्तपाखा। एष्वतीत्यतानागतं। कृ पूर्वोद् प्रत्युत्पन्न स्या। एवदर्शी श्रुतवानार्यश्रावक। अतीते रूपेणपक्षो भवत्य नागतं रूपं नाभिनन्दति। ऽपि

तुत्पन्नस्य रूपस्यातिनिर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो भवत्यतीतं चेद्भिक्षवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षो भवत्यना
गतं चेद्रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकोऽनागतं रूपं नाभिनन्दिष्यत् । यस्मात्तर्ह्यस्त्यनागतं रूपं नाभिनन्दति ॥ प्रत्युत्पन्नं च भिक्षवो रूपं नाभविष्य
दिति विस्तरः । श्रुतवानार्यश्रावकोऽतीते रूपेऽनपेक्षो भविष्यदिति । निर्विषयत्वाद्वैराग्यकालेऽभोगविषयोऽनार्यश्रावकस्यानपेक्षामतिः ॥ स्याद्
त्यर्थः । यदातीतं रूपमेवास्ति तदा तत्रासक्तिरिति ॥ अभ्यनन्दिष्यदित्यत्यलीपिङ् । प्रत्युत्पन्नं चेद्भिक्षवो रूपं नाभविष्यन्न श्रुतवानार्यश्रावकः प्रत्युत्पन्नस्य रूप
स्यातिनिर्विदे विरागाय निरोधाय प्रतिपन्नो ऽनुभयपक्षप्रसिद्धत्वात् । द्वयादिति पूर्वं कण्ठत उक्तमिदं तु दर्शितमिदानीमर्थतो न कण्ठत इति विशेषः । न द्वयं प्रतीत्य मनोवि
ज्ञानस्यायं वीतानागतालम्बनमिति विशेषः ॥ मनोविज्ञानं न वर्तेत स्यात् आलम्बनाभावादिति ॥ विषयसति विज्ञाननिति कृत्वा ॥ साधनं चात्र सदालम्बनमेव मनो
विज्ञानमुपलब्धिस्वभावत्वाच्चक्षुर्विज्ञानवदिति ॥ स्वलादिति ॥ विद्यमानात्स्वलक्षणस्य नाश भवतीति कर्मादि लक्षणाद्यमानत्वात् वर्तमानेव भवेदिति
भावाद्यथात्वं भवतीति ॥ अतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य भावस्यान्यथात्वं भवतीत्यर्थः ॥ न द्रव्यान्यथात्वं । न रूपादिस्वलक्षणस्यान्यथात्वमित्यर्थः ॥ अनागतोऽहि
वर्तमानत्वेन प्रतिपद्यमानोऽनागतभावं जहाति ॥ वर्तमानभावं प्रतिलभते ॥ वर्तमानोऽप्यतीतो सुवर्णशरीरं चेतिरूपस्थानद्वयं ॥ यथाकनेन ॥ आकृतिगुणा ॥ न्य
थात्वं तथापि नार्थः ॥ लक्षणान्यथिकस्य तत्क्षणवादिनला व्यवहारः ॥ अत एवाह ॥ धर्मोऽध्वसु प्रवर्तमानोऽतीतोऽतीतलक्षणयुक्तः ॥ अनागतप्रत्युत्पन्नाभ्यां लक्ष
णाभ्यामवियुक्त इति विस्तरः । यथानागतमतीतप्रत्युत्पन्नाभ्यां विप्रयुक्तस्यापि तदेवमतीतानागतमेवाध्वसमतीतं स्यादिति स्यात् ॥ अथातीतमनागतप्रत्युत्प
न्नाभ्यां वियुक्तस्यादनागतं वर्तमानं वातीतं स्यात् ॥ वर्तमानमतीतानागताभ्यां वियुक्तं स्यात् अनागतमेव वर्तमानं वर्तमानमेव वातीतं न स्यात् ॥ लक्षणव
तिलक्षणैरयुक्तोऽध्ववस्थाप्यते । तदन्येन वियुक्तो न विशिष्यत इत्यर्थः ॥ अत एवाह भदन्तः ॥ तत्र धर्मत्रातः पुरुषस्य एकस्यां स्त्रियां रक्तः शेषास्वविरक्त इति ॥ स्य

निष्ठायेणो कर्मेति॥ कथमागम्यत इत्याह॥ अन्यथा हि स्वेन भावेन विद्यमानमतीतं न सिध्येदिति॥ स्वलक्षणेन विद्यमा। न तत्कर्म प्रत्युत्पन्नक्षणेन विद्यमान
मतीतमिति न सिध्येत्॥ प्रत्युत्पन्नत्वेन सिध्येदित्यभिप्रायः॥ तदा हि तमिति विस्तरेणैवं मन्यमानेऽन्यतीतं तत्कर्मास्तीति सिध्यति॥ तस्यैवैतदेवमिति॥ यथा
नागतद्रव्यतो नास्त्यतीतं चेति॥ वर्तमाने च नीति विस्तरः॥ वर्तमाने भावेन भूत्वा भवतीत्यर्थः॥ नाध्वनो भावादनर्थान्तरत्वात् केवलं तदेवं तत्र। प्रत्युत्पन्नस्य
भावाच्चक्षुः संस्कारादनर्थान्तरत्वात्॥ अद्रव्यान्तरत्वादित्यर्थः॥ यस्य वर्तमानो ध्यास एव भावः॥ ततत्कथं स एव वर्तमानः स्यात् अन्यथा त्वन्य भूता भविष्यति॥
रूपाद्युक्तं। तस्वाख्याकथं बलिष्ठमिति॥ अथ स्वात्मनि च चक्षुश्चक्षुरुत्वतो न पश्यति सिद्धमिदमनागतं चक्षुर्नास्तीति॥ आलम्बनमात्रमिति॥ मात्रशब्दो जनकत्वव्यु
दासार्थः॥ तदुपोत्पत्तेनाजनकत्वेन धर्मो वर्त्मभिप्रायः। यदनागतं सद्दृष्टमिति॥ सन्ति कश्चन्यनागतं जनकं न युज्यते॥ किमज्ञातिविरणकालेन यदविष्यति॥
नीत्पूर्वकालीकफलस्य पश्चात्कालात्तेन तदुत्पद्यतरति॥ निर्वाणं हि विशानं निवृत्य अजनयत्॥ संसारप्रवृत्तिनिरोधादित्यभिप्रायः॥ अभूद्भविष्यति चेति॥ य
दतीतमानावस्थायां रूपमभूत् भविष्यति च तन्मात्रालम्बनमित्यर्थः॥ कथं तत्र यत्नेऽप्येतदा सम्यक्तेन पुनरस्तीत्यत आह। नीह कश्चिदतीतं रूपं वदतीत्यस्मिन्नतोति
पदपति॥ किन्तर्ह्यभूदिति स्मरति॥ तदुपपत्यर्थार्थं। यथा तु भूतं चेवदतां॥ चक्षुर्विज्ञानेनानुभववलेनं॥ यथा खल्वपीति विस्तरेणाचार्ययोर्वाऽपन्नहेतुमाह॥ वर्त
मानरूपं विविश्चलं भविष्यच्छाया रूपावस्थां भिप्रायः॥ यदि च तथैवास्तीति यथा वर्तमानं॥ वर्तमानेनस्याप्नोति॥ अथ नास्तीति न तथैवं॥ असद्व्यानात्वेन प्रवर्तीति सि
द्धं॥ वर्तमानवदुपलब्ध्याभावात्। तस्य च स्मर्य मनस्त्वात्तदेवं तद्विकीर्णमिति यदेवं तद्वर्तमानं तदेवाविकीर्णमतीतानागतं च विकीर्णं स्यात् ग्रहणादिति॥ न युक्तमेतदि ३४
कीर्णत्वाग्रहणमत॥ पूर्वं न विकीर्णमिदानीं विकीर्णमेतत् तदुक्तमन्येन स्याग्रहणान्॥ यदि च तत्तदेवेति विस्तरः॥ यदि च वर्तमानावस्थायां पिण्डीभूतं रूपं॥ तदतीता
वस्थायामनागतावस्थायां च परमाणुशो विभक्तं न तो न वर्तमानवद्गृह्यते। एवं सति तावदवस्थान्तिन्यात्। परमाणुवत्स्य अनागता प्रत्युत्पन्नो अतीताध्वन एव तदति॥ एव

वसति। परमाणुसंचयविभागमात्रमेव प्राप्नोति॥ ननु कश्चिदुन्योसेनापि निरोधस्त्यालीविकानां वा खण्डानां वा दः परिरक्षितो भवति। तथा चेष्यमाणसूत्रमन्या

स भवति। चक्षुर्भिक्षव उत्पद्यमानं न कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्वचित्संनिश्चयं गच्छतीति भिक्षवश्चक्षुरभूत्वा भवति भूत्वा च प्रतिविगच्छतीति। कथं पुन

रिदं सूत्रमपविद्धविरोधितं भवति। यस्माच्चक्षुरुत्पद्यमानं कुतश्चिदागच्छति। निरुध्यमानं न क्वचित्संनिश्चये येन तेषेण न कुतश्चिदागच्छतीत्येतत्पदं बाधितं भवति

निरुध्यमानं न क्वचित्संनिचयं गच्छतीत्येतदपि पदं बाधितं भवति। अतीतेऽध्वनि तत्परमाणूनां विप्रकीर्णसंचितत्वाभ्युपगमात्। अपरमाणुसंचितमिति। विरलादीनां परमा

ण्वात्मनां कथं विप्रकीर्णत्वं॥ अतीतानां हि संचितत्वं विप्रकीर्णत्वं वा भवद्भवेन्नामूर्तानां। तेऽपि च यथोत्पन्नास्तथा वर्तन्त इति॥ वर्तमानत्वात्त एव कथं न ते। यदि च ते तथैव सन्तीति य

था वर्तमाना नानित्याः प्राप्नुवन्ति॥ अकृतमपि तदुपा॥ असंख्यालम्बनमितिसिद्धं त्रयोदशमप्यायतनमालम्बनं स्यादिति। त्रयोदशानामायतनं तद्विज्ञानस्या

लम्बनं स्यात्। असदालम्बनत्वप्रसंगेन तदालम्बनत्वाद्विज्ञानस्येदं वैभाषिकचोद्यं॥ आचार्य आह। अथ त्रयोदशमिति विस्तरः। एतदेव नाम्नीति वैभाषिकाः॥ यदे

तत्त्राम त्रयोदशमायतनमिति। तदालम्बनं। एवं तर्हि नास्तीति प्रतिपादितं। नाभेदस्त्रयोदशायतनाभावलक्षणं किंचित्। यश्च शब्दस्य प्रागभाव आलम्ब्यते। कि

लक्ष्यालम्बनं भवतीति वाक्यशेषः॥ एवं प्रकृते वैभाषिक आह। शब्द एवालम्बनमिति प्रकृतं। एवं तर्हीति विस्तरेणाचार्यः। यः शब्दस्य प्रागभावमालम्बते शब्द एव ते

नालम्बितो भवति न प्रागभावः॥ प्राप्नोति भवति। यः शब्दाभावं प्रार्थयते तस्य शब्द एव कर्तव्यः स्यादिति। अनागतावस्थ इति विस्तरः॥ यस्मात्सो प्रागभावः

सोऽनागतावस्थो नालम्ब्यते। तस्माद्यः शब्दाभावं प्रार्थयते न तस्य शब्द एव कर्तव्यः स्यादिति। ननु चोक्ते सति कथं नास्तीति बुद्धिरिति॥ विद्यमाने तस्मिञ्छब्दे य

स्यासौ प्रागभावः कथमस्य नास्तिबुद्धिर्या प्रागभावमालम्बते॥ वर्तमानो नास्तीति चेत्तत्रैतत्स्यात्। वर्तमानो नास्तीति वर्तमानालम्बना नास्तिबुद्धिः स्यादित्ययत

इति। नैकत्वात्। य एव तदनागतमेव वर्तमानं भवति। न तस्मादन्यदिति कथं तस्मिन्नेव वर्तमाने नास्तिबुद्धिरुत्पद्यते॥ चोदितस्यापि विरोधः। योयात्तस्याना

तृतीयध्यानभूमिकमेव॥ कामावच
तृतीयध्यानभूमिकं मानसं नित्यमिहसमस्य प्रयोगं पंचप्रकारं दुःखदर्शनप्रहातव्यं यावद्भावना दुःखं त्यमनासुखं च तृतीयध्यानभूमिकमेव॥ कामावच
रस्य च तत्पञ्चप्रकारस्येति॥ दुःखसमुदयमार्गदर्शनभावनाप्रहेयस्य॥ दुःखसमुदयदर्शनहेयस्य॥ सुखेन्द्रियमालम्बनं भवति॥ यस्मात् दुःखसमुदयस्य सर्वो
तस्य भूमिकमर्द्ध भूमिकं वा सुखेन्द्रियं सत्काय मिथ्यादृष्ट्यादीनामालम्बनं भवति॥ मार्गदर्शनहेयस्य च मिथ्यादृष्ट्यादिसंप्रयुक्तं सुखेन्द्रियमालम्बनं॥
भावनाहेयरागादिसंप्रयुक्तस्य च चित्तस्य तत्स्वविज्ञानकायिकं सुखेन्द्रियमालम्बनमिति॥ चतुष्प्रकारस्यास्मत् तदालम्बना॥ न तु निरोधदर्शनहेय
स्य नित्यस्य तत्र मिथ्यादृष्ट्यादीनां निरोधालम्बनत्वात्॥ दृष्टिपरामर्शादीनां च स्वनिकायालम्बनत्वात्॥ तत्र च सुखेन्द्रियाभावात्॥ तेनोच्यते अन्यत्र निरोधदर्श
नहेयादिति॥ रूपावचरस्य पञ्चप्रकारस्येति॥ यत्वात् तृतीयध्यानसंप्रहीनं पञ्चप्रकारं सुखेन्द्रियं भवति॥ मार्गदर्शनभावनाहेयस्येति॥ आरूप्यावचरस्य
मार्गदर्शनहेयस्य मिथ्यादृष्ट्यादिचित्तस्य मार्गसंप्रहीनं॥ सुखेन्द्रियमालम्बनं॥ तदेव च भावनाहेयस्य अतात्स्यचित्तस्यालम्बनं॥ मनःसुखस्य च सर्वमप्य
लम्बनं भवति॥ तत्र यथासम्भवमिति॥ यस्मादनास्रवं भवशयावरोपेत॥ यस्यान्न कश्चिदेकं न कंचिदनुशेरते॥ तस्माद्यथासम्भवमित्युच्यते तत्प्रमितानां कामावचरा
श्रवतोपनिकायाः॥ तद्यथा मिथ्यादृष्टिसंप्रयुक्ते सुखेन्द्रियालम्बनं तत्रापि दुःखदर्शनप्रहातव्याः अनुशयाः आलम्बनतोऽनुशेरते संप्रयोगतो वा यथासंभवं॥
स्य समुदयदर्शनप्रहातव्याः मार्गदर्शनप्रहातव्याः अपि तत्र सुखेन्द्रियालम्बने विज्ञाने अनुशेरते॥ मार्गसुखेन्द्रियालम्बने मिथ्यादृष्ट्यादिसंप्रयुक्ते विज्ञाने
मिथ्यादृष्ट्यादयः संप्रयोगतोऽनुशेरते दृष्टिपरामर्शादयोऽप्यालम्बनतोऽनुशेरते॥ तस्मात् सर्वोपनिकायसत्त्वानुशेरते॥ भावनाहेयानि निकायान्यप्यनुशेरते॥ २९६
तत्र रागादीनां सुखेन्द्रियालम्बनविज्ञानालम्बनयोगात्॥ निरोधदर्शनप्रहातव्यादिका प्रयुक्तत्र नानुशेरते॥ सुखेन्द्रियालम्बनविज्ञाना भावात्॥ रूपावचराः
सत्त्वानालम्बना रति॥ रूपावचरं सुखेन्द्रियालम्बनं पञ्चप्रकारमपि॥ तत्र चत्वारो निकायाः अनुशेरते रतिसंगममेतत्॥ निरोधदर्शनप्रहातव्यास्तु सत्कायास्

म्बनाः कथमनुशेरते। कर्ताभिध्यानेन दृष्टिपरामर्शादयः सुखेन्द्रियेण संप्रयुज्यन्ते। तच्चान्योन्यालम्बनात्तेन तत्र सुखेन्द्रियालम्बने विज्ञाने संप्रयोगत आल
म्बनतो वानुशेरते। आरूप्यावचरौ द्वौ निकायौ वर्जयित्वा। मार्गदर्शनभावनाहेयनिकायौ। मार्गसुखेन्द्रियालम्बने मिथ्यादृष्ट्यादिसंप्रयुक्ते मिथ्यादृष्ट्यादयः।
संप्रयोगतो ऽनुशेरते। दृष्टिपरामर्शादयस्तु तदालम्बनतो ऽनुशेरते। भावनाहेयापि निकाये न शेरते। भावनाहेयं हि [illegible] विज्ञानं मार्गमालम्बते। तत्र सर्वत्रगा
द्विनिकायेऽनुशेरते। सर्वत्रगाश्चारूप्यावचरा अनुशयास्तत्र विज्ञाने मार्गालम्बनमिथ्यादृष्ट्यादिसंप्रयुक्ते वा विज्ञाने ऽनुशेरत इति विज्ञातव्यं। [illegible]
विधेति। कामावचरस्य च दुःखप्रकारस्यान्यत्र निरोधदर्शनहेयात्। रूपावचरस्य च [illegible] मार्गदर्शनभावनाहेयस्य चेत्यन्योन्यालम्बनयोगात्तस्य
सुखेन्द्रियालम्बनविज्ञानमालम्बनं भवति। आरूप्यावचरस्य [illegible] प्रकारस्य तत्सुखेन्द्रियालम्बनं विज्ञानमालम्बनं भवति। कतमस्येत्याह। दुःख
समुदयदर्शनप्रहातव्यस्येति। आरूप्यावचरस्य सर्वत्रगसंप्रयुक्तस्य दुःखसमुदयदर्शनहेयस्य द्विप्रकारस्य च तस्यारूप्यावचरस्य मार्गदर्शनहेयमिथ्या
दृष्ट्यादिसंप्रयुक्ते विज्ञाने। मार्गालम्बनं चारूप्यावचरभावनाहेयकुशलमालम्बनं [illegible] सुखेन्द्रियालम्बनालम्बनं। तत्राप्य
[illegible] दुःखसमुदयदर्शनहेये [illegible] पूर्ववत् सर्वत्रगास्त्वारूप्यावचराः सुखेन्द्रियालम्बनविज्ञाने ऽनुशेरते। सुखेन्द्रियालम्बनालम्बने तु सक
लावप्यारूप्यावचरो दुःखसमुदयदर्शनहेयो निकायावनुशयाते। यस्मात्तत्र सर्वत्रगसंप्रयुक्तं विज्ञानं दुःखसमुदयदर्शनहेया अनुशयाः संप्रयो
गत आलम्बनतो वा संप्रयोगमनुशेरते। शेषास्तु पूर्ववत्। [illegible] अनन्तावर्त्या [illegible] पिवाच्या। कथं दुःखेन्द्रि-
यवद्भियन्ति। पूर्ववत् सर्वत्रगास्त्वारूप्यावचराः सुखेन्द्रियालम्बनविज्ञानेऽनुशेरते। दुःखेन्द्रियालम्बनालम्बने तु सकलावप्यारूप्यावचरो दुःखसमुदयदर्शनहे [illegible]
[illegible] लम्बने विज्ञाने [illegible] अनुशेरत इति [illegible] विचारयितव्यं। दुःखेन्द्रियं [illegible] पञ्चविज्ञानकायिकत्वा